

Magyar generatív történeti mondattan

MAGYAR GENERATÍV TÖRTÉNETI MONDATTAN

Szerkesztette
É. Kiss Katalin

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Írták

Bácskai-Atkári Júlia, Bende-Farkas Ágnes, Dékány Éva, Egedi Barbara, É. Kiss Katalin,
Hegedűs Veronika, Kántor Gergely

Lektorálta
Haader Lea

ISBN 978 963 05 9456 1

Kiadja az Akadémiai Kiadó, az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 21–35.
www.akademiaikiado.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2014

© É. Kiss Katalin, szerk. 2014

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió-
és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOM

I. BEVEZETÉS.....	11
II. AZ ÓSMAGYAR SOV SZÓRENDTŐL AZ ÓMAGYAR 'TOPIK-FÓKUSZ-V-X*' SZÓRENDIG (É. Kiss Katalin).....	14
1. Bevezetés.....	14
2. Az ósmagyar mondat SOV szórendje mellett szóló bizonyítékok.....	14
2.1. Rokonyelvi adatok.....	15
2.2. Az ómagyar nyelvnek egy korábbi SOV állapotot őrző jegyei.....	15
2.2.1. SOV szórend ragtalan tárggyal.....	15
2.2.2. Ige-segédige sorrend.....	16
2.2.3. Mondatvégi kérdő partikula.....	17
2.2.4. Igeneves alárendelés.....	19
2.2.4.1. Melléknévi igeneves jelzői mellékmondatok.....	19
2.2.4.2. Határozói igeneves mellékmondatok.....	20
2.2.4.3. Főnévi igenévi mellékmondatok.....	21
2.2.4.4. Gerundiumszerű igeneves kifejezések.....	21
2.3. Nyelvtipológiai érvek.....	22
2.4. Az ósmagyar SOV alapszórendjének bizonyítékai – összefoglalás.....	23
3. Mi válthatta ki az SOV szerkezet újraelemzését?.....	23
4. Az ómagyar 'topik-fókusz-V-X*' szórend.....	25
4.1. Az alany és a tárgy helye.....	25
4.2. A mondat bal perifériája.....	27
5. Az OV→VO változás továbbgyűrűzése.....	30
5.1. Az ómagyar nyelv fejevű VP, TP, CP szerkezeteinek eltűnése.....	30
5.2. Az igeneves alárendelő mondatok háttérbe szorulása.....	31
6. Összefoglalás.....	33

III. A TAGADÓ ÉS A KÉRDŐ MONDATOK VÁLTOZÁSAI (É. Kiss Katalin)	34
1. A tagadó mondatok változásai	34
1.1. Bevezetés	34
1.2. A tagadószó helye	34
1.2.1. Kétféle tagadó szerkezet az ómagyarban	34
1.2.2. A változás iránya	36
1.3. A tagadószóval való egyeztetés kialakulása	37
1.4. A <i>sem</i> enklitikummá válása	41
1.5. Az ómagyar tagadó mondatok szerkezete	42
1.6. Konklúzió. A Jespersen-féle negatív ciklus a magyarban	47
2. A kérdő mondatok változásai	47
2.1. Az eldöntendő kérdések	47
2.2. A kiegészítendő kérdések	49
IV. VÁLTOZÁSOK AZ IGEI TOLDALÉKOLÁS MORFOSZINTAXISÁBAN ÉS SZINTAKTIKAI HÁTTERÉBEN (É. Kiss Katalin–Kántor Gergely)	53
1. A tárgyas ragozás kialakulása (É. Kiss Katalin)	53
1.1. Bevezetés	53
1.2. A tárgyas ragozás funkciója	54
1.2.1. Általános nyelvészeti megfontolások	54
1.2.2. A tárgyas ragozás szerepe a rokon nyelvekben	55
1.3. A tárgyas ragozás szerepe az ősmagyarban	56
1.3.1. Az első és második személyű névmási tárggyal való egyeztetés hiánya	56
1.3.2. Ingadozások a tárgyas ragozás használatában	58
1.4. Összefoglalás	59
2. Az ómagyar igeidőrendszer (É. Kiss Katalin)	60
2.1. Bevezetés	60
2.2. Az ómagyar igealakok szerkezete	60
2.3. Az ómagyar igeidők funkciója	62
2.4. Az összetett igeidők kialakulása	65
2.4.1. Érvek a latin hatás ellen	65
2.4.2. Érvek az ótörök hatás mellett	66
2.4.3. Hogyan történhetett az átvétel?	68
2.5. Az ómagyar összetett igeidők kihalása	69
2.6. Összefoglalás	72
3. Az igemódok ómagyar kori funkcióinak változása (Kántor Gergely)	73
3.1. Módválasztás	75
3.2. Korai ómagyar szövegmélekek	79
3.3. A Jókai-kódex	82
3.3.1. Adverbiális mellékmondatok	83
3.3.2. Bővítményi mellékmondatok	86
3.4. A Guary-kódex	89
3.4.1. Adverbiális mellékmondatok	90
3.4.2. Bővítményi mellékmondatok	91
3.5. Nyelvi változás	93

V. FŐNÉVI KIFEJEZÉSEK: HATÁROZOTTSÁG, NÉVELŐHASZNÁLAT, BIRTOKOS SZERKEZETEK (Egedi Barbara)	95
1. Bevezetés	95
2. Az ómagyar határozott névelő kialakulása és jellemzői	96
2.1. A határozott névelő kialakulása és forrása	96
2.2. Az egyértelmű elkülönítés problémája	96
2.3. A névelő azonosítása	98
2.4. A határozott névelő megjelenésének szintaktikai modellezése	100
3. Referenciális azonosítás és névelőhasználat.	101
3.1. A határozottságról	101
3.2. Névelőtlen határozott kifejezések a kései ómagyar kor első felében	102
3.2.1. Tulajdonnevek és az inherensen egyedi nevek	104
3.2.2. Generikus olvasatú főnévi kifejezések	105
3.2.3. Főnévi kifejezések mutató névmási módosítóval	107
3.2.4. Birtokos szerkezetek	107
3.2.5. Nem argumentum szerepű összetevők	110
3.3. A terjedés.	112
4. Strukturális következmények: a főnévi kifejezés funkcionális felépítésének fokozatos bővülése	115
4.1. A mutató névmási módosítók	115
4.2. Birtokos szerkezetek.	119
4.3. Átrendeződés a bal periférián.	122
4.3.1. A mai magyar főnévi kifejezések bal perifériájáról.	122
4.3.2. Középmagyar szórendi sajátosságok.	123
4.3.3. A történeti folyamat rekonstrukciója	124

VI. AZ UNIVERZÁLIS ÉS AZ EGZISZTENCIÁLIS KVANTOROK TÖRTÉNETE (Bende-Farkas Ágnes).	127
1. Bevezetés	127
1.1. A kvantorok és a – történeti – nyelvészet	127
1.2. Módszertani megfontolások: a nyelvtörténet és a modelleméleti szemantika	134
1.3. Kvantifikációs háttérfogalmak	135
2. Univerzális kvantorok	138
2.1. Kvantifikációs stratégiák	139
2.2. Lebegő és csatolt kvantor: <i>mind</i>	140
2.2.1. A <i>mind</i> szintaxisa.	142
2.2.2. A <i>mind</i> értelmezési lehetőségei	144
2.3. Determináns vagy önálló DP: <i>minden</i>	145
2.3.1. A <i>minden</i> szintaxisa.	145
2.3.2. A <i>minden</i> szemantikája; disztributivitás.	147
2.4. Adalék: a disztributivitás jelölése	147
3. Egzisztenciális kvantorok: <i>vala</i> +névmás.	148
3.1. A tagadás és az egzisztenciális kifejezések kölcsönhatása az ómagyarban.	151
4. Összefoglalás.	152

VII. A NÉVUTÓS KIFEJEZÉSEK GRAMMATIKALIZÁCIÓJA ÉS BELSŐ SZERKEZETI VÁLTOZÁSAI (Hegedűs Veronika)	154
1. Bevezetés	154
2. A birtokos szerkezetben kialakult névutók.....	155
2.1. Grammatikalizáció: N > P?.....	156
2.2. Variáció az ómagyarban	161
2.3. Grammatikalizáció: N > AxPart > P	164
3. Grammatikalizáció és ciklikus változás	166
4. Az értelmezős szerkezetben keletkező névutók	168
4.1. Kettős eredetű névutók	169
4.2. A <i>nélkül</i> esete	170
4.3. Határozószók, avagy névutók implicit vonzattal	171
5. Igekötők.....	172
5.1. A legrégebbi igekötők	173
5.2. Új igekötők grammatikalizációja	174
5.3. Változás az eloszlásban	175
6. Összefoglalás.....	175
VIII. A NEM VÉGES ALÁRENDELÉS (AZ IGENEVEK) TÖRTÉNETE (Dékány Éva)	177
1. Bevezetés	177
1.1. A fejezet céljai	177
1.2. A nem véges alárendelés, avagy mik azok az igenevek?	178
2. A főnévi igenevek.....	181
2.1. Általános jellemzők	181
2.2. Önálló referenciájú alannal rendelkező főnévi igenevek	185
2.3. Kontrollált alanyú főnévi igenevek	186
2.3.1. Alanyi kontroll	187
2.3.2. Tárgyi kontroll	187
2.3.3. Dativusi kontroll	188
2.3.4. Ablativusi kontroll	188
2.3.5. Összefoglalás a főnévi igenevek egyeztetési mintájáról	189
3. A <i>-t/-tt</i> végű igenevek	190
3.1. Általános jellemzők	190
3.2. Kontrollált belső argumentumú <i>-t/-tt</i> melléknévi igenevek (befejezett melléknévi igenevek)	192
3.3. Kontrollált tárgyú <i>-t/-tt</i> melléknévi igenevek (az <i>anyám süttötte kenyér</i> típus)	196
3.4. Kontrollált birtokosú <i>-t/-tt</i> melléknévi igenevek (a <i>vére hullott katona</i> típus).....	200
3.5. Kontrollált alanyú <i>-t/-tt</i> melléknévi igenevek.....	203
3.5.1. A kontrollált alany külső argumentum (az <i>imént énekelt versenyző</i> típus) ...	203
3.5.2. A kontrollált alany belső argumentum (a <i>sokat látott utazó</i> típus).....	205
3.6. Kontrollált locativusi módosítójú <i>-t/-tt</i> melléknévi igenevek (a <i>Mária ülte gaz</i> típus)	208
3.7. A <i>-t/-tt</i> végű kötelezően birtokolt gerundium (a <i>röptében</i> típusú igenév)	209
3.8. Az <i>-atta/-ette</i> határozói igenevek.....	211

3.8.1. Általános jellemzők	211
3.8.2. Önálló referenciájú alannyal rendelkező <i>-atta/-ette</i> igenevek	213
3.8.3. Kontrollált alanyú <i>-atta/-ette</i> igenevek	213
3.8.3.1. Tárgyi koreferencia	213
3.8.3.2. Részeshatározói koreferencia	214
3.8.3.3. Alanyi koreferencia?	214
3.8.4. Az <i>-atta/-ette</i> igenevek képzési feltételei	215
3.8.5. Két kivételes példa	216
3.9. További határozói igenevek <i>-t/-tt</i> végződéssel (a <i>jövet</i> és <i>jöttön</i> típusúak)	217
4. Az <i>-ó/-ő</i> végű igenevek	218
4.1. Kontrollált alanyú <i>-ó/-ő</i> melléknévi igenevek (folyamatos melléknévi igenevek)	218
4.2. Kontrollált tárgyú <i>-ó/-ő</i> melléknévi igenevek (az <i>ivóvíz</i> típus)	222
4.3. Kontrollált obliquusi módosítójú <i>-ó/-ő</i> melléknévi igenevek (a <i>lakóhely</i> típus)	223
4.4. Az <i>-and-ó/-end-ő</i> igenevek	224
5. A <i>-va/-ve, -ván/-vén, -vál/-vél</i> határozói igenevek	227
6. A komplex cselekvést leíró, <i>-ás/-és</i> végű deverbális főnevek	234
7. Összefoglalás: áttekintés az igeneveket érintő nagyívű változásokról az ómagyartól napjainkig	237

IX. A VÉGES ALÁRENDELŐ ÖSSZETETT MONDATOK TÖRTÉNETE

(Bácskai-Atkári Júlia)	239
1. Az alárendelő kötőszók kialakulása és változásai	239
1.1. A bal periféria szerkezete	240
1.2. A relatív ciklus	241
1.3. A <i>hogy</i> kötőszó és funkciói	242
1.4. A <i>ha</i> kötőszó és funkciói	247
1.5. A <i>mint</i> kötőszó – funkciói és alternánsai	248
1.6. A <i>mert</i> kötőszó – funkciói és alternánsai	249
2. Az összetett kötőszók kialakulása és funkcionális változásai	250
2.1. Szintaktikai és morfológiai kombinációk	250
2.2. Két alárendelő kötőszó kombinációi	252
2.2.1. A kombinációk rendszere és strukturális megjósolhatósága	252
2.2.2. A <i>hogymint</i> és a <i>minthogy</i>	255
2.2.3. A <i>hogymert</i> és a <i>merthogy</i>	256
2.2.4. A <i>hahogy</i> és a <i>hogyha</i>	257
2.2.5. A <i>hamint</i> és a <i>mintha</i>	258
2.3. A tagadó elemek szerepe a hasonlító szerkezetekben	259
2.3.1. A <i>nem</i> és a <i>sem</i>	259
2.3.2. A <i>hogynem</i> és a <i>hogysem</i>	260
2.3.3. A <i>hogynemmint</i> és a <i>hogysemmint</i>	261
2.3.4. A <i>mintsemhogy</i>	264
2.4. Többszörös kombinációk	266
2.4.1. A grammatikalizáció szerepe	266
2.4.2. A <i>hogyhamint</i> és a <i>minthogyha</i>	266

3. A vonatkozó mellékmondatok.....	267
3.1. A vonatkozó névmások pozíciója	268
3.2. A főmondatbeli névmási elem szerepe	270
3.3. A morfológiai változások szintaktikai vetülete.....	272
3.4. Alárendelő kötőszók és vonatkozó névmások kombinációi.....	275
3.4.1. A <i>hogy</i> és a <i>ha</i> kombinációi	275
3.4.2. A <i>mint</i> kombinációi	277
4. Összefoglalás.....	278
 FÜGGELÉK: A latin forrásszövegek hatása az ómagyar szintaktikai jelenségekre (Egedi Barbara).....	 280
 FORRÁSJEGYZÉK	 287
 BIBLIOGRÁFIA	 291
 TÁRGYMUTATÓ	 305

I. BEVEZETÉS

Könyvünk célja a magyar mondatszerkezet és szintagmaszerkezet változásainak bemutatása, a mondattani változások mozgatórugóinak, a változások mikéntjének feltárása.

A magyar nyelv történetének általunk behatóan vizsgált korszaka az összefüggő nyelvemlékek megjelenésétől, a 12. század végétől a 16. század végéig tartó időszak, azaz az ómagyar kor második fele és a középmagyar kor korai szakasza. Ugyanakkor vizsgálataink az ezt megelőző és az ezt követő időszakokra is átnyúlnak. Az elemzett változások előzményeit olykor korai ómagyar vagy ősmagyar kori rekonstruált mondattani jelenségekben találtuk meg. Másrészt az ómagyar korban zajló változásokat gyakran a középmagyar korba nyúlóan, olykor az újmagyar korig is nyomon követtük. Annak a ténynek, hogy vizsgálataink súlypontját a 13–16. századi változások képezik, részben elvi oka van: a magyar nyelv dokumentált története során e korszakban történtek a legnagyobb változások. Gyakorlati megfontolások is arra késztettek, hogy elsősorban a 13–16. századi mondattani változásokat vessük alá rendszeres elemzésnek. Mondattani vizsgálódásaink párhuzamosan haladnak egy számítógépes magyar nyelvtörténeti adatbázis készítésével, s az adatbázis építése a szövegek keletkezésének időrendjét követi.¹ E jelenleg kétmillió szavas adatbázis egyelőre az ómagyar kori nyelvemlékeket tartalmazza, illetve szemelvényeket a középmagyar korból. Az ómagyar nyelvi jelenségek leírására és tesztelésére ez a számítógépes korpusz is a segítségünkre volt, így sok helyütt számadatokkal tudtuk kiegészíteni a hagyományos kézi feldolgozás példaanyagát. Mindazonáltal a korpuszkereső (<http://corpus.nytud.hu/rmk>) segítségével talált és a fejezetekben idézett forrásokat a nyomtatott szövegkiadásokban is ellenőriztük.

Mondattani vizsgálataink elsősorban a fennmaradt magyar nyelvű kéziratos kódexek elemzésén alapulnak. Hogy az informális nyelvhasználatba is bepillantást nyerjünk, 16–17. századi leveleket és néhány korai boszorkányper jegyzőkönyvét, az azokba fog-

¹ Az itt bemutatott elméleti kutatások és a folyamatosan épülő történeti adatbázis a 2009 és 2013 között futó *Magyar generatív történeti szintaxis* (OTKA NK 78074) projektum munkájának eredményei.

lalt tanúvallomásokat is feldolgoztuk.² Megkönnyíti a mondattani változások, változási tendenciák felismerését, ha azonos forrásszöveg különböző időszakokból való fordításait hasonlítjuk össze. Ezért gyakran folyamodtunk bibliai részletek egymást követő fordításainak összevetéséhez, és ehhez a kódexek (például a Huszita Bibliaként ismert, 1416 körül készült bibliafordítást tartalmazó Bécsi, Münchener és Apor-kódex, valamint az 1516–19-ben másolt Jordánszky-kódex) mellett a korai nyomtatott bibliákat, például Pesti Gábor *Novum Testamentum*-át (1536), valamint Károli Gáspár (1590) és Káldi György (1626) Bibliáját is felhasználtuk. Minthogy a feldolgozott nyelvi anyag jórészt az ünnepélyes, emelkedettebb nyelvi regisztert képviseli, feltehetőleg konzervatívabb, mint a korabeli beszélt nyelv, azonban szerkezeti sajátágaiban aligha különbözik tőle. Annak a ténynek sem tulajdonítunk lényeges torzító hatást, hogy a kódexirodalom jelentős része latinból való fordítás. A latin kontaktushatással kapcsolatos megfontolásainkat és bizonyítékainkat a kötet függelékében közöljük.

Történeti mondattanunk nem törekszik a mondattani jelenségek teljességének diakrón bemutatására. Kutatásaink, melyek eredményét e kötet közreadja, a mondat alapszerkezetének, valamint az igei, főnévi és a névutós kifejezések belső szerkezetének a változásaira, továbbá az igenévi és a véges alárendelés átalakulására összpontosultak. E kérdéskörök tárgyalása sem egyformán kimerítő, s ez részben arra vezethető vissza, hogy a különféle jelenségek elemzésekor nem egyforma mértékben támaszkodhattunk deskriptív és elméleti előzményekre.

Elemzéseink elméleti hátterét a generatív nyelvelmélet diakrónia-felfogása adja. Meggyőződésünk, hogy a magyar nyelv előzménye az ősmagyar korban, sőt, az ugor, a finn-ugor és az uráli egység korában is ugyanolyan komplex, ugyanazokat a funkciókat betölteni képes, ugyanolyan gazdag és hajlékony nyelv volt, mint a mai magyar. Antropológiai, genetikai és régészeti bizonyítékok alapján valószínűnek látszik, hogy az emberi nyelvek már sok tízezer évvel ezelőtt elérték mai fejlettségi szintjüket (lásd Pinker 1999, Bickerton 2004). Arról közvetlen bizonyítékaink vannak, hogy a több ezer évvel ezelőtt beszélt nyelvek semmivel sem voltak szerkezetileg egyszerűbbek, funkcionálisan szegényebbek, mint a mai nyelvek. Kizárható, hogy a magyarság ősei kevésbé fejlett nyelvi képességgel rendelkeztek volna, mint azok a kortársaik, akik nyelvét az olykor 5000 éves óegyiptomi nyelvemlékek, a 4000 évesnél is régebbi sumer Gilgames-énekek vagy a csaknem 3000 éves homéroszi eposzok megőrizték. A 20. századig fennmaradt kőkorszaki törzsek nyelve is arról tanúskodik, hogy az emberi nyelv nem a civilizáció fejlődésével, hanem a homo sapiens sapiens biológiai kialakulásával jött létre. A magyar nyelvben megfigyelhető vagy rekonstruálható változásokban ezért nem keressük sem a fejlődés, sem a romlás jegyeit; az egymást követő nyelvváltozatokat a genetikailag meghatározott univerzális grammatika nyújtotta lehetőségek némileg eltérő megvalósulásainak látjuk.

² Ezeket az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyelvtörténeti kutatócsoportja bocsátotta rendelkezésünkre a párhuzamosan futó, középmagyar magánéleti nyelvhasználatot feldolgozó, 81189. számú OTKA projektum készülő anyagából.

A generatív történeti mondattan empirikus megfigyelések és elvi megfontolások alapján azt feltételezi, hogy a felnőttek mentális grammatikája meglehetősen stabil, lényegi elemeiben változhatatlan; a változások az új generációk nyelvébe épülnek be az anyanyelv-elsajátítás folyamán. Nyelvi változás akkor következik be, amikor egy hallott mondat szerkezetét az anyanyelvét tanuló új generáció más szabálysorra, algoritmusra vezet vissza, mint amellyel azt a felnőtt beszélők előállították. Az újraelemzés egyik tipikus esete a grammatikalizáció, melynek során valamely lexikális elemet – gyakran fonológiai, morfológiai eróziós folyamatok és/vagy szemantikai gyengülés következtében – grammatikai formatívumként értelmezzük újra. Vizsgálataink során az egymást követő időbeni változatok bemutatásán túl a változások magyarázatára, az újraelemzési lehetőségek kiutatására is törekedtünk. Ugyanakkor az új változatok terjedésének társadalmi körülményeit nem vizsgáltuk.

Könyvünk példái az idézett nyelvemlékek legfrissebb betűhű kiadásából valók. A példákat mi is lényegében betűhíven közöljük, de a könnyebb olvashatóság érdekében alkalmaztunk néhány paleográfiai egyszerűsítést. Ezek listája a következő:

ÿ → y, l → č, f → s, ʒ → z, 2 → r, ʃ → &

A kódexekben alkalmazott rövidítéseket a mondatok jobb megértése érdekében zárójelben kiegészítjük, például: *ke(dig)*, vagy feloldjuk: *I (=Iesus)*. A ma már nem használatos vagy nehezen azonosítható ómagyar szavak jelentését is megadjuk zárójelben, például: *heon* ('csak').

Az idézetek leőhelyének feltüntetések az eredeti locusmegjelöléseket használjuk. A számok tehát a források többségében nem oldal-, hanem lapszámok. A lapok elülső oldalát r(ecto)-ként, hátsó oldalát v(erso)-ként jelöljük. A több hasáiban szedett oldalon *a* és *b* hasábokat különböztetünk meg. A felhasznált eredeti források címét rövidítve használjuk; a források teljes címét és keletkezési idejét a kötet végén közöljük.

A könyvünkben szereplő nyelvtörténeti korszaknevezések az alábbi évszámokhoz köthetők:

ősmagyar kor:	Kr. e. 2000/1000 ³ – Kr. u. 896
kései ősmagyar kor:	Kr. u. 400–896
ómagyar kor:	896–1526
korai ómagyar kor:	896–1350
kései ómagyar kor:	1350–1526
középmagyar kor:	1526–1772
újmagyar kor:	1772 után

³ A hagyományos felfogás szerint az ugor egység Kr. e. 1000 körül bomlott fel; Róna-Tas (2011) ezt egy évezreddel korábbra teszi.

II. AZ ÓSMAGYAR SOV SZÓRENDTŐL AZ ÓMAGYAR 'TOPIK-FÓKUSZ-V-X*' SZÓRENDIG

É. Kiss Katalin

1. Bevezetés

E fejezet célja annak a változásnak a dokumentálása és magyarázata, mely a magyar mondat alapszórendjében az ómagyar korra – illetve részben az ómagyar korban – végbe ment. A 2. alfejezet azokat a bizonyítékokat ismerteti, melyek az ősmagyar mondat SOV (alany-tárgy-ige) alapszórendje mellett szólnak. A 3. alfejezet arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi válhatta ki az SOV szórendű mondatszerkezet fejkezdetűként való újraelemzését. A 4. alfejezet amellett érvel, hogy legkorábbi nyelvemlékeink már (topik)-(fókusz)-V-X* szórendet tükröznek.¹ Végül, az 5. alfejezet azt mutatja meg, hogy az alapszórend megváltozása a mondattan más területein is változásokat indított el; a fejevégű szerkezetek háttérbe szorulása és a fejkezdetű szerkezetek térnyerése máig ható folyamat.

2. Az ősmagyar mondat SOV szórendje mellett szóló bizonyítékok

Az írásbeliség előtti, ősmagyar kori mondatszerkezetre vonatkozóan háromfajta közvetett bizonyíték áll rendelkezésünkre: a rokon nyelvek adatai, legkorábbi nyelvemlékeink archaikus vonásai és nyelvtipológiai érvek.

¹ A szimbólumok jelentése:

X: tetszés szerinti kategóriájú bővítmény (az alanyt is beleértve);

X*: tetszés szerinti számú (nulla, egy vagy több) X.

(A hátulsó * nem tévesztendő össze az elülső * jellel, mely az öt követő kifejezés helytelenségét jelöli.)

2.1. Rokonyelvi adatok

A magyar nyelv legközelebbi rokonaira, a hantira és manysira az S(X)OV alapszórend jellemző. Az alany és a tárgy legtöbb dialektusukban jelöletlen²; a mondatrészi szerepek az összetevők sorrendjéből következtethetők ki. Az alábbi hanti példapárban például mind az *Ivánt*, mind az *Iván* megfelelője azonosan hangzik; az előbbi tárgyi szerepét ige előtti helyzete, az utóbbi alany voltát mondatkezdő helye jelöli:

- (1) (ma) juwan wa:nsəm (2) juwan yikəl pilna xo:p we:rsəŋən.
 én Iván láttam Iván fiá -val csónak csinált
 'Én láttam Ivánt.' 'Iván a fiával csónakot csinált.'
 (Nikolaeva 1999a: 28, 64)

Néhány, az indoeurópai nyelvekkel intenzív kapcsolatba került finnugor nyelvet kivéve az uráli nyelvekre az SOV alapszórend jellemző (Vilkuna 1998: 178). A mordvin és a komi esetében archaikus folklórszövegek tanúsítják, hogy az SOV szórend háttérbe szorulása és az SVO mondattípus uralkodóvá válása nemrégén történhetett (lásd Saarinen 1991 és Rédei 1978). Ezek alapján feltehető, hogy az uráli és a finnugor alapnyelv SOV szórendű volt, és az ugor ágban is az SOV obi-ugor nyelvek őrizték meg az ugor alapnyelv szórendjét; a mai magyar SVO szórend a magyar nyelv külön életében, a kései ősmagyar korban vagy az ómagyar kor elején, a nyelvemlékes korszak előtt alakult ki.

2.2. Az ómagyar nyelvnek egy korábbi SOV állapotot őrző jegyei

Legkorábbi kódexeink archaikus szerkezeteiben még megtalálhatók egy korábbi korszak legvégű mondatszerkezetének maradványai.

2.2.1. SOV szórend ragtalan tárggyal

A szórendi változások elsőként a főmondatot szokták érinteni (lásd Lightfoot 1991: 60), fokozatosan hatolnak be a különféle mellékmondatfajtákba – így nem meglepő, hogy az ómagyar kor szórendi szempontból legarchaikusabb mondatfajtái az igeneves mellékmondatok. Károly (1956) legkorábbi kódexeinkben, a Jókai-kódexben és a Huszita Biblia másolatát tartalmazó Münchener, Bécsi és Apór-kódexekben 151 ragtalan tárggyú, (S)OV szórendű igeneves kifejezést talált. E ragtalan tárgyak jó része mutató névmás vagy mutató névmással, határozott névelővel, birtokossal determinált referáló főnévi kifejezés – tehát nem a mai magyarban is előforduló igemódosító szerepű, szemantikailag

² A személyes névmási tárgy kivételt képezhet. Egyes manysi dialektusokban a topik szerepű határozott tárgy is toldalékot kap – azonban az alanyi és tárgyi szerepeket a morfológia e dialektusokban sem jelöli egyértelműen; itt is a szórendre, pontosabban a mondatszerkezeti pozícióra hárul ez a feladat.

az igébe inkorporált (*szőlő kötni* típusú) pusztá főnévi tárgy. Íme néhány példa a Jókai-, Bécsi és Münchener kódexből:

Főnévi igenévi kifejezés:

(3) ne fordol'lonm̄g **o k̄ontšo fel uenni** (MünchK 30ra)

-ó/-ő képzős melléknévi igenévi kifejezés:

(4) a. Parāčol' alkotni igén magas akazto fat **oüen k̄oňoklètnè magassag vallot**
(BécsiK 60–61)

b. wram ysten Menyey kyraly **mynden thehetew** atya ysten (AporK 134)

-t/-tt képzős melléknévi igenévi kifejezés:

(5) Agyad meg ymmar **bewne zantnak** (JókK 158)

-atta/-ette képzős határozói igenévi kifejezés:

(6) Az parasztrol ky zent fferenczet lewlteuala **egyhaz seprette** (JókK 97)

-ván/-vén képzős határozói igenévi kifejezés:

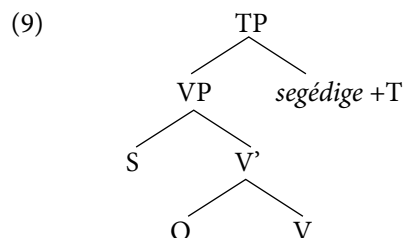
(7) a. Dè **fèieç lehaituan mēdénèc èlhaguā** èr̄okodnç uala az eberectol èlzaladnioc
(BécsiK 43)

b. **o kenčèc megnítuan** aianlanac nèki aiandokocat (MünchK 9ra)

Ezeknek az ómagyar kori, esetjelölés nélküli, (S)OV szórendű igeneves mondatoknak a szerkezete lényegében azonos a mai obi-ugor nyelvek mondatszerkezetével; feltehetőleg mindkettő az ugor alapnyelv jellegzetességeit őrzi. A magyarban azonban e mondatok a kötött szórendű, morfológiailag jelöletlen alanyt és tárgyat tartalmazó SOV mondatszerkezet utolsó képviselői; a 16. századtól már legfeljebb csak összetételszerű kifejezésekben találunk igenév előtti ragtalan tárgyat.

2.2.2. Ige-segédige sorrend

A tipológia a mondat alapszerkezetét az igei kifejezés alapszerkezetével, az alany, a tárgy és az ige egymáshoz viszonyított szórendjével jellemzi. Valójában az alapszórend fejevégű vagy fejkezdetű jellege többnyire az igei kifejezést mondattá kiterjesztő funkcionális kifejezésekre is kiterjed. A szigorúan fejevégű szintagmaszerkezetű, tehát SOV nyelvekben az időjeles segédigét tartalmazó temporális kifejezés (TP) is fejevégű, azaz a T pozícióban található segédige követi a főigét, pontosabban az igére végződő VP-t:

Az őmagyar összetett igeidők *vala* segédigéje, valamint a múlt idejű feltételes módban máig megőrzött *volna* kötelezően követi főigéjét. Az őmagyar korban azonban a magyar mondatszerkezet már nem fejkéű; a korábban rögzült főige+*vala*, főige+*volna* komplexum az ősmagyar kori fejkéű szintagmaszerkezet maradványa.

- (10) a. hug turchucat mige **zocoztia vola** (HB)
 b. es **odutta vola** neki paradisumut hazóá (HB)

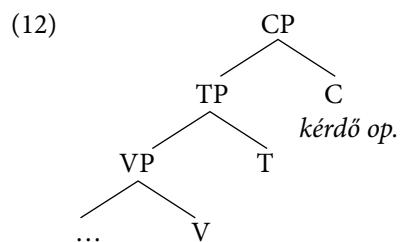
A főige+*vala* komplexum olyannyira összeforrott, hogy a kódexek scriptorai gyakran egybe is írták, például:

- (11) Kicnc éggic **hiuattaticuala** Orphanac & masic Rvtnac (BécsiK 1)

A kötött ige–segédige sorrend is visszaszorulóban lévő jelenség az őmagyarban, mely kizárólag a *vala*, *volna* segédigét érinti. A később segédigévé váló *fog*, *talál* és *szokott* akár főige előtti, akár főige utáni helyzetben előfordulhat.

2.2.3. Mondatvégi kérdő partikula

A szigorúan „fejkéű” SOV nyelvekben, például a japánban, a propozíciót vonzó fejkategóriák, köztük az alárendelő kötőszó és a kérdő operátor is követik bővítményüket, azaz:

Ezt tapasztaljuk az ugor SOV szórendet őrző hantiban és manysiban is: a propozíciót eldöntendő kérdéssé alakító kérdő partikula a mondatvégi ígéhez kapcsolódik. E partikula nemcsak funkciójában, hanem anyagában is a magyar *-e* kérdő partikula megfelelője, a finnugor tagadó ige leszármazottja (vö. Gugán 2011):

- (13) a) tit χujew-ä (manysi) b) nènjem tötte ù.totá (hanti)
 itt alszunk-e nejem ott volt-e
 (Juhász 1991b: 501)

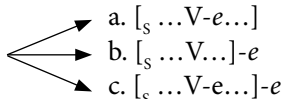
Korai nyelvemlékeinkben, főként a Huszita Bibliát tartalmazó 15. századi kódexeinkben a magyar *-e* partikulát érdekes kettősség jellemzi: hol a mai helyén, az igéhez simulva, hol a mondat végén jelenik meg. A mondatvégi *-e* mindig együtt jár egy mondatbevezető *nemde* partikulával. Íme néhány példa:

- (14) Il'les **vag é** tè? (MünchK 85rb)
- (15) a. nē dē a· iēles būnos müüelkedētbēlic es tezec **azt é?** (MünchK 11vb–12ra)
 b. Nemdē kēt vērēbec adatnac **egfel penzen e?** (MünchK 16va–vb)
 c. Nemdē harō ferfiakat megbekozottakat èrèztēc a· **tüz közèpibē é?** (BécsiK 133)

Simonyi (1881–82: II, 189) olyan példákat is idéz, melyekben két *-e* partikulát találunk: egyet az igéhez simulva, egyet pedig a mondat végén:

- (16) Mínemde **elfe lethé** az aña v kis **germōkete** (NádK 26r)

Magyarázatot kapunk e kettősségre, ha Kenesei (1992: 692) nyomán azt feltételezzük, hogy az *-e* partikula eredetileg az SOV szerkezet mondatvégi igéjéhez járult, akárcsak a mai hantiban és manysiban. Amikor megszűnt az ige mondatvégi helyzete, a hozzá hasonló *-e* szócskát kétféleképpen elemezhatték: akár az igéhez, akár a mondatzáró elemhez tartozónak vélhették. Előfordult, hogy e bizonytalanságot úgy oldották fel, hogy az *-e* szócskát mindkét helyre kitétték. Azaz:

- (17) [_S ...V]-e

A (17) alatti három lehetőség közül már legkorábbi kódexeinkben is a ma is élő (17a) alatti változat az uralkodó A (17b) típusú kérdő mondat szerkezetben már bizonyára a mondatkezdő *nemde* tölti be a kérdő operátor szerepét; a mondatvégi *-e* a mai *vajon*-hoz hasonló választható kérdő partikula. E választható mondatvégi *-e* partikula az ősmagyar fejevű kérdő szerkezet hagyatéka.

2.2.4. Igeneves alárendelés

A WALS (The World Atlas of Language Structures) térképlapjainak tanúsága szerint a nem véges alárendelés, azaz az igeneves beágyazott mondatok túlsúlya SOV sajátság. Az SOV szórend és az igeneves alárendelés, valamint az SVO szórend és a kötőszavas véges alárendelés közötti kapcsolatnak perceptuális oka van, amint azt Hawkins (2001) kimutatta. Az alárendelő szerkezetek szórendje annál optimálisabb, annál könnyebb a hallgatónak az alárendelő szerkezetet azonosítani, minél közelebb áll egymáshoz a főmondat igéje és a beágyazott mondat alárendelt voltát jelző elem. SOV szórend esetén tárgyi alárendeléskor a főmondat igéje szomszédos a szintén SOV szórendű beágyazott mondat igéjének igenévképzőjével (18a), tehát a beágyazott igei kifejezés alárendelt voltát jelző igenévképzőn túl egyéb szubordinátorra, például alárendelő kötőszóra nincs szükség. SVO szórend esetén akkor lesz optimális a tárgyi mellékmondat beágyazása, ha a mellékmondat alárendelt szerepét a mellékmondat élén álló, a főigével szomszédos kötőszó jelzi (18b).

- (18) a. [_{főm.} S [_{mm.} S O V+igenévképző] V]
 b. [_{főm.} S V [_{mm.} *hogy* SVO]]

A mai obi-ugor nyelvekben, illetve az SOV jelleget őrző többi uráli nyelvben az igeneves alárendelés az uralkodó. Igeneves kifejezéseiknek a főmondati alanytól különböző, saját alanyuk is lehet, mely az igenéven egyeztetést válthat ki. Az igeneves kifejezések a korai ómagyar nyelvemlékekben is jelentős részét alkotják a beágyazott mondatok valamennyi típusának, amint ezt a VIII. fejezetben részletesen bemutatjuk; arányuk azonban fokozatosan csökken. E tendenciát az ősmagyar korig visszavetítve, továbbá az obi-ugor adatokat figyelembe véve okkal feltételezhető, hogy e mondattípusok az ősmagyar kori alárendelés visszaszorulóban lévő maradványai.

2.2.4.1. Melléknévi igeneves jelzői mellékmondatok

Az obi-ugor jelzői mellékmondat a szigorúan fejevégű szintagmaszerkezetű nyelvekre jellemző módon a jelzett szó előtt álló, vonatkozó névmás nélküli, a jelzett szóval korreferens üres elemet tartalmazó igeneves kifejezés:

- (19) [(mä) tini-m-äm] loy (hanti, Nikolaeva 1999a: 79)
 én elad-PARTPERF-E/1 ló
 'a ló, melyet eladtam [az eladottam ló]'

Az ómagyar is bővelkedik hasonló szerkezetekben. Az igenév alanya bármilyen számú és személyű névmás, valamint lexikális főnévi kifejezés is lehet. Névmási alany esetén az igenév személyragot visel.

- (20) a. es ueged az [**neköd zorzottem**] Coronat (KazK 17v)
 b. ot vala eg [**keze meg azott**] ember (MünchK 38ra)

A (20a) alatti mondattípusban a jelzett főnévre vonatkozó üres elem az igenév tárgya (*melyet neked szerzettem*), a (20b) alatti mondattípusban pedig az alany birtokos jelzője (*kinek keze megaszott*). A *várt lány* ('lány, aki várt'), *tanult/olvasott ember* ('ember, aki olvasott/tanult') típusú kifejezések arra utalnak, hogy a *-t* képzős igenév alanyát is képviselhetné üres vonatkozó elem – bár az ilyen példák többségében nem agens, hanem téma szerepű alanyról van szó.

E mondatok beágyazott igéit *-t* jeles, személyragos véges igéknek is vélhetnénk. Azért elemezzük *-t* képzős melléknévi igenevekként őket, mert ha véges igék volnának, akkor *-a/-e* múltidő-jeles és jelen idejű igealakokkal is találkozoznánk, azonban a preminális, üres vonatkozó elemet tartalmazó jelzői mellékmondatokban ilyen igék nincsenek.

Az *-ó/-ő* képzős melléknévi igeneves kifejezések is gyakran szerepelnek jelzői mellékmondatként, például:

- (22) Es ew mend ez meg mondot czudakott [**aluernaban es assysba lakozo**] sok barátoknak elewte meg mondottauala (JókK 69)

Az ilyen mellékmondatokban általában az alanyt képviseli a jelzett szóval korreferens üres elem. A *vérehulló fecskefű*, *magvaváló szilva* típusú megkövült kifejezések arra utalnak, hogy az üres vonatkozó elem az alany birtokos jelzőjeként is szerepelhetett.

2.2.4.2. Határozói igeneves mellékmondatok

A mai határozói mellékmondatok megfelelőiként az obi-ugor nyelvek szinte kizárólag igeneves alárendelő mondatokat használnak. Például:

- (23) [Ø xo:llə-man] u:rna manəs (hanti, Nikolaeva 1999a: 46)
 sír-ván erdőbe ment
 'Miután sírt, elment az erdőbe.'

A határozói mellékmondatokat az ómagyarban is jelentős részben határozói igeneves kifejezések képviselik. A *-va/-ve* és *-ván/-vén* képzős igenevek mellett az ómagyar kor végére kihalt *-atta/-ette* képzővel képzett határozói, illetve predikatív szerepű igeneveket is találunk. Az *-atta/-ette* képzős igenevek mindig személyragot viselnek, de a *-va/-ve* képzős határozói igenevek is előfordulnak személyraggal (24a, 25a), sőt lehetséges, hogy eredetileg a *-ván/-vén* is a *-va/-ve* személyragos alakja volt, a *teszen*, *veszen*, *vagyon* igealakokon is megtalálható 3. személyű személyragot viseli (lásd Nádasdi 2012). Valamennyi határozóiigenév-típus megengedett mind névmási, mind lexikális alanyt.

- (24) a. [**te kezedet meg nituad** :] mendennek be tell'esednek (AporK 68)
 b. De [**ez nepnek sokassaga gylekezuen**] feltamada bodog ferencz (JókK 150)
- (25) a. [**ϕ a hazban ejette** ('evén')] im [**soc ièles bünöş müelkedètbélièc & bünöşoc iouèièc**] ezn^c uala egbè i^csal (=Iesussal) & ϕ taneituañiual (MünchK 15ra)
 b. Es vg Isrl (=Israel) fiay latuā azokat [**èlfutattoc** ('elfutván')] lezallanac (BécsiK 43)

2.2.4.3. Főnévi igenévi mellékmondatok

Az orosz hatástól kevésbé érintett obi-ugor nyelvváltozatokban az alanyi és tárgyi mellékmondatokat is részint főnévi igeneves kifejezések, részint gerundiumszerű nominalizációk képviselik (bár a kötőszó nélküli véges alárendelésre is van példa). Az ómagyar közbülső állapotot képvisel az obi-ugor nyelvekben megőrzött nyelvallapot és a mai magyar között: már általánosan használt a *hogy* kötőszós véges alárendelés, de a főnévi igenévi tárgyat, illetve alanyt megengedő igék köre még jóval bővebb, mint a mai magyarban. Így például főnévi igenévi tárgyat vonz a *fogad* (26a), és főnévi igenévi alanyt vonz a személytelen *történik* (a főnévi igenév alanya dativusban áll).

- (26) a. fogadod [**tartany ez zegewdest**] ez polgaroknak (JókK 151)
 b. De tewrtenek nemy ydewn [**egy nemy fraternak ... mas frater ellen bozzosagnac bezedueel vetelgedny**] (JókK 93)

Az ómagyar kori főnévi igenévi kifejezések jó része az igenév hangzó vagy rejtett alanyával korreferens személyragot viselt. A mai magyartól eltérően gyakran olyankor is személyragot találunk az igeneven, amikor az általa jelölt rejtett alany korreferens a főmondat alanyával, például:

- (27) Isrl fiay kézeitènèc magokat [**èllènt allanioc**] (BécsiK 17)

2.2.4.4. Gerundiumszerű igeneves kifejezések

A rokon nyelvekben, mint az alábbi hanti példa tanúsítja, a tárgyi, alanyi és egyéb bővítésményi alárendelést gyakran gerundiumszerű szerkezet fejezi ki. A gerundium alaptagja igei vonzatokkal bővül, a kifejezés egésze azonban a főmondatban esetragot kap, azaz belső szerkezetét tekintve igei kifejezésről, kívülről nézve főnévi kifejezésről van szó. A kifejezés alanya birtokosként viselkedik.

- (28) [mašina:j-e:w sukal-m-al u:rəŋna] joxi xišsuw (Nikolaeva 1999a: 48)
 autó-nk lerobban-t-a miatt otthon maradtunk

Ez a szerkezet is gyakori volt az ómagyarban – lásd a Halotti beszéd (29) alatti példáját.

(29) Hadlaura [**choltat**]

Eredetileg az *-ás/-és* képző is gerundiumképző lehetett, bár ma már többnyire egyszerű főnévképzőként használjuk. Korábbi funkcióját őrzi az alábbi szerkezet, melyben az *-ás/-és* képzős alaptagú kifejezés tagadott mondat szórendjét mutatja:

(30) [**János meg nem érkezése**] aggodalommal töltött el minket.

Összegezve az elmondottakat: Az ómagyarban még találunk olyan mondattípusokat, melyek a mondat szerkezet VP, TP és CP rétegeinek korábbi fejeződését tanúsítják. A nem véges alárendelő mondatok sokfélesége és sokasága is a nyelv korábbi SOV korszakának öröksége. Azonban e fejező, illetve fejező típusú szerkezetek mindegyike visszaszorulóban van, már az ómagyar korban is archaizmusnak számít; az SOV típusú ősmagyar mondat szerkezet maradványa és bizonyítéka.

2.3. Nyelvtipológiai érvek

A mai magyar nyelv számos olyan mondattani jellegzetességet mutat, mely nincs összhangban a mai alapszórend VO jellegével; mely tehát minden bizonnyal egy korábbi SOV korszak maradványa (vö. Dryer 2007). A modern magyarban lényegében csak az igei kifejezés és a predikatív helyzetű melléknévi kifejezés kezdődik alaptaggal; a nominális szintagmában az SOV nyelvekre jellemző módon hátul áll az alaptag (kivéve a vonatkozó névmással bevezetett jelzői mellékmondatot) – lásd (31), és az adpozíció is követi bővítésményét, azaz a magyarban nem prepozíciókról, hanem névutókról beszélünk (32).

- (31) a. [_{NP}...N]
b. János háza
c. a tavaly hitelből épített ház

- (32) a. [_{pp}...P]
b. a ház alatt

Szintén SOV sajátosság a módhatározó–V sorrend (33a), a predikatív névszó–kopula sorrend (33b) és az igekötő–ige sorrend (33c):

- (33) a. János jól dolgozik.
b. János boldog volt.
c. János el-ment.

2.4. Az ősmagyar SOV alapszórendjének bizonyítékai – összefoglalás

A magyarhoz legközelebb álló hanti és manysi szigorú SOV szórendje, a korai ómagyar nyelvmlékek néhány SOV maradványként magyarázható sajátja, valamint a magyar máig megőrzött számos SOV nyelvtipológiai jellegzetessége alapján feltételezhető, hogy a magyar nyelvet az ómagyar kort megelőzően az SOV alapszórend jellemezte. Ugyanakkor ez a szórend az ómagyar korra bizonyíthatóan megváltozott. Kérdés, hogy mi váltotta ki az SOV szórend felbomlását.

3. Mi válthatta ki az SOV szerkezet újraelemzését?

Az ómagyar nyelv SOV szórendű, ragtalan tárgyú igeneves mellékmondatainak az obi-ugor nyelvek mondataival való szerkezeti párhuzama közös eredetre utal; okkal feltételezhetjük, hogy az obi-ugor nyelvekben és az archaikus ómagyar nem véges mellékmondatokban megőrzött mondatszerkezet képviselte az ugor alapnyelv uralkodó mondat típusát is. E mondat típus információ szerkezete a mai obi-ugor nyelvekben figyelhető meg világosabban – hiszen az információ szerkezet beágyazott mondatokban semlegesíthető. Az obi-ugor nyelvek, így a hanti mondatszerkezetében a mondatkezdő alany egyszersmind topik, az ige előtti tárgy vagy határozó pedig többnyire fókusz. Az alany és topik egybeesése szigorú követelmény. Ha az agensnek szánunk fókusz szerepet, és a patiensnek topik szerepet, passzivitálni kell a mondatot. Ez történt például a (34b) alatti, kérdőszói agent tartalmazó hanti mondatban:

(34) a.	(luw) juwan	re:skəs	b.	juwan	xoj-na	re:skəsa	– passzivitáció
	ő	Iván		Iván	kitől	megütötte	
	'Ő megütötte Ivánt.'			'Ivánt ki ütötte meg?'			(Nikolaeva 1999a: 58)

Számos SOV szórendű nyelvben, így a hantiban is gyakori a jobb oldali diszlokáció, azaz valamely összetevőnek vagy összetevőknek a tagmondat jobb szélén álló ige mögé való kiemelése. Például:

(35)	pa	su:sməs	joxəs	xo:təl	u:lə-m	taxa	pela	ittha	maxim
	újra	ment	vissza	háza	van-PARTPERF	hely	-hez	az.a	Maxim
	'Újra ment, vissza arra a helyre, ahol a háza volt, az a Maxim.'								
	(Nikolaeva 1999a: 57)								

A jobbra kiemelt elemek általában nem új információt közölnek, hanem az implicit vonzatokat, például a rejtett névmásokat és hely- és időhatározókat fejtik ki; tehát lényegében topik szerepűek.

Az ősmagyarban – a hantival és a manysival ellentétben – általánossá vált a tárgyjelölés, és ez még inkább megkönnyíthette, gyakorivá tette a jobb oldali diszlokációt. Többszörös jobb oldali diszlokáció esetén a jobbra kiemelt összetevők tetszés szerinti sorrendben kerülhettek az ige mögé – ez magyarázhatja a mai magyarra is jellemző ige utáni szabad szórendet. A jobb oldali diszlokáció topikalizáló funkciójából következően a topik szerepre alkalmas megnevező kifejezéseket, azaz a határozott vagy legalábbis specifikus főnévi kifejezéseket lehetett jobb oldali diszlokációnak alávetni.³ A jobb oldali diszlokáció egyre gyakoribbá válása következtében az ige utáni argumentumok aránya valamikor az ősmagyar kor folyamán elérte azt a küszöbértéket, amikor a beszélők új generációja már ezeket tekintette alaphelyzetűeknek, és az ige előttiakat tekintette sajátos funkcionális pozíciókba kiemelt argumentumoknak. Az ugor korból hozott kettős funkciók, az alany-topik és a tárgy-fókusz (néha határozó-fókusz) tehát szétváltak; az argumentumpozíciók az ige mögé kerültek, az ige előtti pozíciók pedig tisztán információszerkezeti szerepekkel asszociálódtak. A topik-alany pozíció topikpozícióvá vált. A tárgyi, illetve határozói fókusz kétféleképpen elemződhetett újra: a nem-specifikus kifejezésekből igemódosító, a specifikus kifejezésekből fókusz lett. Végeredményben az ugor alapnyelvből örökölt SOV mondat típus az ősmagyar kor folyamán 'topik-fókusz-V-X*' típusú alakult. A fejezdetű igei kifejezésben szabad ige utáni argumentumsorrend rögzült. A nyelvemlékes kor kezdetére tehát a következő változások mentek végbe:

Ősmagyar:	Halotti beszéd kora:
alany-topik	→ topik
tárgy-fókusz	→ fókusz
	– ha specifikus:
	→ szemantikailag az igebe inkorporált predikatív igemódosító
	– ha nem-specifikus:
jobbra kihelyezett elemek	→ in situ argumentumok
↓↓↓	↓↓↓
SOV	→ Top Foc V $\begin{Bmatrix} S & O \\ O & S \end{Bmatrix}$

Az a nézet, hogy az SOV–SVO szórendi változás elindítója a jobb oldali diszlokáció (avagy *afterthought*) jelenség, már korábban is felmerült. Például Hyman (1975) ezzel magyarázza a niger-kongói nyelvekben végbemenő SOV–SVO változást (bár a változás terjedésében a kontaktushatásnak is szerepet tulajdonít). Polo (2005) az újlatin nyelvek SVO szórendjét is a latin SOV mondatokban egyre gyakoribbá váló jobb oldali diszlokációra vezeti vissza.

³ Ennek a megszorításnak is vannak nyomai a mai magyarban is (lásd Alberti 1997).

4. Az ómagyar 'topik–fókusz–V–X*' szórend

A magyar alapszórend újraelemzése, az igei kifejezés igekezdetűvé válása és az ige előtti szerkezeti pozíciók funkcionális pozíciókként, a topik- és a fókuszmozgatás célpontjai-ként való újraelemzése a nyelvemlékes kor előtt történt – vagy az ősmagyar kor végén, vagy még inkább az ómagyar kor első évszázadaiban, amikor is az OV–VO újraelemzést a Kárpát-medencében beszélt szláv nyelv szubsztrátumhatása is elősegíthette.⁴ Első összefüggő nyelvemlékünk, a Halotti beszéd és könyörgés mondataiban már lényegében ugyanaz a mondat szerkezet fedezhető fel, mint amelyet a mai magyarban is használunk. A sajátos információs szerep nélküli alany és tárgy kiindulás szerkezeti helye már nem az ige előtt, hanem az ige mögött van, és a mondat ige előtti szakasza ugyanolyan szerkezeti pozíciókat tartalmaz, mint a mai magyar.

4.1. Az alany és a tárgy helye

Az 1195 körülről fennmaradt Halotti beszéd és könyörgés mintegy 50 tagmondatában az alany és a tárgy jelöletlen helye már az ige mögött van. 11 tagmondat tartalmaz hangzó alanyt. Három esetben áll az alany az ige mögött, és nyolc esetben áll az ige előtt. Az ige mögötti alanyoknak nincs sajátos információs szerkezeti szerepük, az ige előttié viszont topikként, fókuszként vagy kvantorként funkcionálnak:

Topik-alanyok:

- (36) a. hug **isten** ív uimadsagucmia bulsassa w bunet.
b. kit **vr** ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente.
c. hug **ur** uvt kegilmehel abraam. ysaac. iacob. kebeleben helhezie.

Fókusz-alanyok:

- (37) a. **Kic** ozvc.
b. **miv** vogmuc.⁵

Kvantor-alanyok:

- (38) a. isa **es num igg ember** mulchotia ez vermut.
b. Hug **es tiv** latiatuc szumtuchel.

⁴ Az első (10–11. századi) szláv nyelvemlékek folyamatban lévő OV→VO változásról tanúskodnak, azonban, mivel kanonizálódott egyházi szövegek másolatai, feltehető, hogy a korabeli beszélt nyelvnél korábbi nyelvéllapotot tükröznek. Azaz, a letelepedő magyarság nyelvére ható szláv dialektusok már VO alapszerkezetűek lehettek (vö. Pancheva 2008).

⁵ E mondatokban nem teljesen egyértelmű az alanyi és állítmányi szerepek kiosztása. A *miv vogmuc* mondatban az szól a *miv* alany volta mellett, hogy egyezik vele az ige. Mivel a (37a,b) alatti mondatok párhuzamos szerkezetűek, ha a *miv* alany (37b)-ben, a *kic*-nek is alanynak kell lennie (37a)-ban.

Ige utáni alanyok:

- (39) a. Horogvecec **isten**.
 b. kinec odut **hotolm** ovdonia. es ketnie.
 c. Es oz gimilsnec wl keseruv uola **vize**.

Az alanyok funkció szerinti megoszlásából arra következtethetünk, hogy az ige utáni alanyok állnak kiindulás szerkezeti helyükön, az igei kifejezésben; az ige előtti alanyok pedig különféle funkcionális projekciókba kerültek előre. Ezt a (39c) alatti példa is megerősíteni látszik. A (39c) alatti tagmondat alanya birtokos szerkezetet alkot, melynek birtokosa (*oz gimilsnek*) az ige előtt áll. Elvileg akár az ige előtti birtokosról, akár az ige utáni birtokszóról feltehető, hogy ő maradt az alany mély szerkezeti helyén, és a szerkezet másik tagja lett elmozdítva mellőle. Azonban a *vize* birtokszónak semmilyen információszerkezeti funkciója nincs; a birtokos mellől való hátramosztásának nem volna kiváltó oka. A birtokos viszont topik szerepet tölt be; róla szól a mondat – feltehetőleg tehát a birtokos került előre topikalizációval a birtokszó mellől. Az alany mély szerkezeti helyét tehát az ige utáni birtokszó mutatja:⁶

- (39) d' Es [**oz gimilsnec**] wl keseruv uola _ **vize**.
-
- The diagram shows a horizontal line with an upward-pointing arrow at the left end and a downward-pointing arrow at the right end. The line connects the subject 'oz gimilsnec' to the object 'vize' in the sentence above.

A Halotti beszédben 20 tagmondat tartalmaz tárgyat. Többségük – 14 tárgy – tagmondatának ige utáni szakaszában található, például:

- (40) isa es num igg ember mulchotia **ez vermut**.

Az ige előtti tárgyak – az ige előtti alanyokhoz hasonlóan – tárgyi szerepük mellett valamely más sajátos funkcióval is bírnak: egy közülük mondatbevezető szerepű vonatkozó névmás, kettő topik, egy fókusz, kettő pedig igemódosító szerepű.

Vonatkozó névmási tárgy:

- (41) **kit** vr ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente.

Topik-tárgy:

- (42) a. hug **turchucat** mige zocoztia vola.
 b. hug ur **uvt** kegilmehel abraam. ysaac. iacob. kebeleben helhezie.

⁶ Az sem zárható ki, hogy a birtokos nem mozgatással került topikpozícióba, hanem külső birtokosként eleve ott generálódott. Ugyanakkor a tipikus külső birtokos, melyet csupán koreferencia-viszony fűz egy rejtett belső névmási birtokoshoz, általában az eseményben érintett személyre utal, például:

(i) Jánosnak_i fáj_[DP] a pro_i feje
 Erről bővebben lásd az V. fejezet birtokos szerkezettel foglalkozó 4.2. alfejezetét.

Igemódosító-tárgy:

- (43) a. es oz gimilsben **halalut** evec.
 b. ge mend w foianec **halalut** evec.

Az alábbi tagmondat *testét* szava – az előzőleg említett *lélek*-kel szembeállítva – valószínűleg fókuszként elemzendő:

- (44) uimaggomuc ez scegin ember lilki ert ... kinec ez nopun **testet** tumetívc.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a jelöletlen alanyok és tárgyak az ige mögött található; csak a vonatkozó névmási, továbbá a topik, kvantor, fókusz és igemódosító szerepű alanyok és tárgyak kerültek az ige elé. Az SOV kiinduló szerkezetet tehát VX* váltotta fel; az ige előtti összetevők valamilyen funkcionális projekcióban foglalnak helyet.

Az ige utáni mondatszakasz szórendje is azonos a mai szórenddel. Az alanynak, tárgynak és a többi igevonatzatnak nincs kötött helye; az elemek sorrendjét fonológiai súlyuk határozza meg. A rövid, hangsúlytalan elemek, köztük a névmások az igehez simulnak:

- (45) a. es odutta vola **neki** paradisumut hazóá.
 b. Heon tilutoa **wt** ig fa gimilcetvl.
 d. Es zoboducha **wt** urdung ildetuitvl.

4.2. A mondat bal perifériája

Bár a Halotti beszéd és könyörgés mondatainak ige előtti szakaszában már mindazok a pozíciók megvannak, melyek a mai magyar mondatot jellemzik, ezek használata még kevésbé általános; a Halotti beszéd tagmondatainak fele igekezdetű. A funkcionális réteg élén mondatbevezető *hogy* kötőszó (46) vagy mondatbevezetőként funkcionáló vonatkozó névmási kifejezés állhat (47). A (47a) alatti példában a vonatkozó névmási kifejezés előtti mondathatározó a tagmondaton kívül, balra kihelyezve található. (47b)-ben a *hug* a *hogyan* vonatkozó névmási módhatározó megfelelője. (47e) szétszakított birtokost tartalmaz: a birtokost az előre vitt vonatkozó névmás képviseli, a birtokszó fókuszpozícióba került.

- (46) **hug** turchucat mige zocoztia vola.
- (47) a. ysa **kí** **nopun** emdul oz gimils twl. halalnec halalál holz.
 b. **Hug** es tiv latiatuc szumtuchel.
 c. **kinec** odut hotolm ovdonia. es ketnie.
 d. **kít** vr ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente.
 e. **kinec** ez nopun _ testet tumetívc.

Az 50 tagmondatból nyolcban találunk topikot. Ez az arány jóval kisebb a mai magyarban szokásosnál. Közülük négy tagmondat többszörös topikot tartalmaz. A topicalizált kifejezések mind határozottak: részint tulajdonnév jellegűek (*Ūr, Isten* – lásd (48d,e,g)), részint személyes névmások (48g), részint *ez/az* determinánssal ellátott főnevek (48a,b,e,f), részint kitett vagy rejtett névmási birtokossal és birtokos személyraggal determinált főnévi kifejezések (48c,d,g). Azaz:

- (48) a. es **oz gimilsben** halalut evec.
 b. Es **oz gimilsnec** wl keseruv uola vize.
 c. hug **turchucat** mige zocoztia vola.
 d. hug **isten ív uimadsagucmia** bulsassa w bunet.
 e. kit **vr ez nopun** ez homus vilag timnucebelevl mente.
 f. kinec **ez nopun** testet tumetív.
 g. hug **ur uvt kegilmehel** abraam. ysaac. iacob. kebeleben helhezie.

Az alábbi példában a *birsagnop ivtua* határozói szerepű igeneves kifejezés szerepel topikként:

- (49) hug **birsagnop ívtua** mend w szentíi es unuttei cuzicun iov felevl iochtotnia ilezie wt.

A Halotti beszéd és könyörgés tanúsága szerint a mai magyarra oly jellemző kvantor-emelés is része volt már a korai ómagyar mondattannak is; öt példát is találunk rá. Azt, hogy valóban emelésről, kvantormozgatásról van szó, az (50a) alatti példa mutatja legvilágosabban, melyben a kvantor az ige utáni főnévi igenév vonzata.

- (50) a. Es [**mend paradisumben uolov gimilcítul**] munda nekí elnie _
 b. Num heon muga nec. ge **mend w foianec** halalut evec.
 c. Hug **es tiv** latiatuc szumtuchel.
 d. isa **es num igg ember** mulchotia ez vermut.
 e. ysa **mend** ozchuz iarov vogmuc.

A Halotti beszéd tíz tagmondata tartalmaz ige előtti fókuszot; közülük négy kérdőszói fókusz.

- (51) a. **mic** vogmuc.
 b. **Menyi milostben** terumteve eleve mív isemucut adamut.
 c. **meret** nū eneyc.
 d. **Kic** ozvc.
 e. **mív** vogmuc.
 f. **halalnec halalál** holz.

- g. Es oz gimilsnec **wl keseruv** uola vize.
- h. kit vr ez nopun **ez homus vilag timnucebelevl** mente.
- i. kinec ez nopun **testet** tumetívc.
- j. hug ur uvt kegilmehel **abraam. ysaac. iacob. kebeleben** helhezie.

Ugyanakkor a mondat jobb periferiján is találunk fókuszt:

- (52) Heon tilutoa wt **ig fa gimilcetvl**.

Az ige előtti determinálatlan névszó feltehetőleg az ómagyarban is igemódosítóként funkcionált, és nyilvánvalóan igemódosítói szerepű az egyetlen *migé* igekötő is:

- (53) a. ysa **pur es chomuv** uogmuc.
 b. es oz gimilsben **halalut** evec.
 c. Num heon muga nec. ge mend w foianec **halalut** evec.

- (54) hug turchucat **mige** zocoztia vola.

Olykor eldönthetetlen, hogy az ige előtti elem fókusz-e vagy igemódosító:

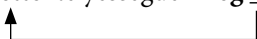

- (55) isa mend **ozchuz iarov** vogmuc.

A korai ómagyar mondat ige előtti szakaszának tagolódását a Halotti beszéd alábbi mondata mutatja legvilágosabban:

(56)	kötőszó	topikok	fókusz	ige
	hug	ur uvt kegilmehel	abraam. ysaac. iacob. Kebeleben	helhezie.

A funkcionális pozíciók éppolyan sorrendben követik egymást, mint a mai magyar mondatban.

A mai magyar nyelv egyik jellemző sajátága a fókusz, a tagadás, illetve a felszólító mód kiváltotta igeemelés. Az igeemelés igekötős mondatokban a legszembetűnőbb, ahol megfordítja az igekötő-ige sorrendet. Minthogy a Halotti beszéd és könyörgés – egy mondat kivételével – még nem tartalmaz igekötőket, a fókusz és tagadás kiváltotta, igekötőt keresztező igeemelés a Jókai-kódexben mutatható ki legelőször. Ime egy tagadást tartalmazó (57a) és egy fókuszos példa (57b). A fókuszt nagybetű jelöli.

- (57) a. ...**nem fizettel** telyesseguel **meg**_ (JókK 7)

- b. Ez felewl mondot vrnak varat NAGY NECHEZSEGUEL **lewlek meg**_ (JókK 39)

A Halotti beszéd és könyörgésben is találunk igemozgatást; az alábbi felszólító mondatban az ige igemozgatás következtében került a *segéd* igemódosító elé.

(58) hug **legenec** neki **seged** _ uromc scine eleut.

Azt, hogy az összetett állítmány névszói részének igemódosítóként az ige előtt volt a helye, az *ysa pur es chomuv uogmuc* típusú mondatok bizonyítják.

5. Az OV→VO változás továbbgyűrűzése

Az ismertetett tények mind amellettszólnak, hogy az ómagyar kor elején a magyar mondat lexikális magva, azaz az igei kifejezés már nem igevégű, hanem igekezdetű volt; az ige nem balra, hanem jobbra bővült. Jobbra bővülőek azok a funkcionális projekciók is, melyek az igei kifejezésre épültek. Ugyanakkor a magyar mondatban egészének OV típusából VO típusúvá, azaz fejközvetű szintagmaszerkezetéből fejközvetű szintagmaszerkezetűvé való átépülése sok évszázadon átívelő, ma is tartó folyamat. Az OV→VO típusváltás a mondatban számos fejleményében tetten érhető.

5.1. Az ómagyar nyelv fejközvetű VP, TP, CP szerkezeteinek eltűnése

A 14–15. századi kódexek ragtalan tárgyú, (S)OV szórendű igeves mondatait ragozott tárgyú, gyakran igekötős ige mondatok váltották fel, melyekben a határozott tárgy vagy követi az igt, vagy topikként az igei kifejezés elé kerül. Különösen nyilvánvaló ez a bibliafordítások összevetésekor. Ime ugyanazon mondat fordítása az 1416 körül fordított, 1466-ban másolt Müncheni és az 1516–19-ből való Jordánszky-kódexből:

- (59) a. azoc [legottan **haloioc meghaguā**] kouètec otèt (MünchK 10rb–va)
 b. Azok kedyg [legottan **el hagywan haloyokat es hayoyokat**], kóweteek hewtet (JordK 364)

Az OV-nyelvekre jellemző ige–segédige sorrend, mely az ősmagyar korból örökölt összetett igealakokban kötelező volt, az újmagyar korra az összetett igealakokkal együtt lényegében kiveszett a nyelvből; csak az ómagyar paradigmából megőrzött, múlt idejű feltételes módként újraértelmezett befejezett feltételes módban (*ment volna*) maradt meg. Az újabb keletű segédigék, például a *fog*, már az ómagyar korban is megelőzték a főigt, ahogy ez a fejközvetű nyelvekben várható:

- (60) hogy ehsegtewl sok emberek **fognak meg halny** (JókK 62–63)

A *fog, szokott, talál, kell* stb. esetében ma csak annyi a megkötés, hogy nem állhatnak főhangsúlyos helyzetben, a komment élén; ha nem előzi meg őket tagadószó vagy fókusz, mint (61a,b)-ben, akkor az őket bővítő VP igemódosítója kerül eléjük (61c), és csak igemódosító nélküli igék esetében találunk ige–segédige sorrendet (61d).

- (61) a. János nem fog/szokott elkészni.
 b. Csak JÁNOS fog/szokott elkészni.
 c. János el fog/szokott/talál készni.
 d. János készni fog/szokott.

Az *-e* kérdő partikula SOV nyelvekre jellemző mondatvégi használata teljesen megszűnt. A *nemde* partikulával kezdődő és *-e* partikulával végződő kérdő mondatokból még az ómagyar kor során vagy egészen elmaradt az *-e*, vagy az előre vitt igéhez simult – amint ezt a Münchener kódex (15a–c) alatti idézett mondatának Jordánszky-kódexbeli fordításai mutatják:

- (62) a. **nem de** az nylwan valo bynesek es azt tezyk? (JordK 368)
 b. **Nemde** thy ynkanban meltobbak vattok azoknal? (JordK 371)
 c. **Nem de** ket verebek adatnak ee eg ffezen? (JordK 384)

Mára a mondatkezdő *nemde* is archaikussá lett; az igéhez – illetve számos nyelvjárásban a komment első hangsúlyos eleméhez, például a tagadószóhoz, igekötőhöz – simuló *-e* kérdő partikula vált általánossá.

5.2. Az igeves alárendelő mondatok háttérbe szorulása

Az ósmagyar kori SOV grammatikából örökölt, preminális, igeves, üres vonatkozó elemet tartalmazó mellékmondatokat posztnominális, véges, vonatkozó névmással bevezetett jelzői mellékmondatok váltották fel – amint ezt ugyanazon mondat Münchener kódex-beli és Jordánszky-kódexbeli fordításának összevetése tanúsítja:

- (63) a. ot vala eg [**kèze meg azott**] ember (MünchK 38ra)
 b. vala ot egy ember, [**kynek hew kezee meg azot vala**] (JordK 460)

E változási tendenciára egyedi példák mellett a vonatkozó névmások gyakoriságának növekedéséből is következtethetünk. Míg Máté evangéliumának Münchener kódex-beli fordítása 225 *ki, mi, mely* vonatkozó névmást tartalmaz, a Jordánszky-kódexbeli Máté-evangéliumban ezek száma 314-re emelkedik. A személyragos igevet tartalmazó mellékmondattípust teljesen kiszorította a véges vonatkozó mellékmondat. Ugyanakkor lexikális alannyal ma is előfordul az üres vonatkozó elemet tartalmazó igeves jelzői mellékmondat, egyrészt az *anyám sütötte kenyér, napsütötte táj, magva*

szakadt család típusú idiómákban, másrészt a (64) alatt illusztrált, bizonyos fokig produktív szerkezetben:

(64) az elnök megnyitotta tanácskozás; egy hallgatók vezette szövetkezet

A határozói igeneves mellékmondatokat is egyre nagyobb arányban váltják fel véges határozói mellékmondatok. Míg a Münchener kódex Máté-evangélium-fordítása 486 *-ván/-vén* igeneves kifejezést tartalmaz, a Jordánszky-kódexé már csak 322-t, az 1590-ben megjelent Károli Gáspár-fordítás pedig csak 286-ot.

Az alábbi példasorok ugyanannak a két bibliai mondatnak a fordítását mutatják be a Münchener kódexben, a Jordánszky-kódexben és az 1536-os Pesti Gábor-féle Új Testamentum-fordításban. Az első példa esetében a Münchener kódex archaikus *-ette* képzős igeneves kifejezést, a Jordánszky-kódex tárgyi kontrollós főnévi igeneves kifejezést, Pesti Gábor fordítása pedig már *hogy* kötőszós mellékmondatot tartalmaz:

- (65) a. Masod napō ke(dig) lata Ianos i't (=Iesust) **o hozia iquèttè** (MünchK 85 va)
b. Masod napon ennek vtanna lataa Janos Jesusth **hŵ hozya yewny** (JordK 625)
c. Masod napon lata Ianos Iesust **hogy ew hozza iewne** (PestiÚT 184)

A második példasor a *-ván/-vén* képzős igenévi kifejezés visszaszorulását mutatja. A Münchener és Jordánszky-kódexben még igenevet, Pesti Gábor fordításában már véges mellékmondatot találunk:

- (66) a. **Nap ke(dig) felkèluē** meghèuqlèn^c (MünchK 19rb)
b. **az nap ffel sylwen**, meg fonyadanak (JordK 393)
c. **mykoron az nap fel tamadot wolna**, meg swte ewket (PestiÚT 26)

A főnévi igeneves kifejezések használata is visszaszorult. Jóval kisebb lett azon igék köre, melyek infinitivusi kifejezést vonzanak. Például a *parancsol* ige Münchener kódexbeli infinitivusi vonzatát a Károli Bibliában már kötőmódú véges igét tartalmazó *hogy* kötőszós mellékmondat váltja fel:

- (67) a. Es micor parāncolt uolna a· golèkezètn^c **le ũlni a· zenan** (MünchK 21ra)
b. Es mikor paranczolt vólna az seregnec, **hogy le ũlnénc az füuen** (Károli II/1: 15ra)

Csökken a főnévi igeneves kifejezések rugalmassága is; ha alanyukat a főige valamely vonzata kontrollálta, a személyrag egyre ritkábban jelent meg, majd teljesen elmaradt. Vö.

- (68) a. Figèlmèziètec az irastudoctol kic akarnac **iarnioc stolacban** (MünchK 79vb)
b. Tawozyatok el az yrastwdokthwl, kyk akarnac **yarny stolakban** (JordK 601)

- (69) a. ne akariatoc **felnetèc** (MünchK 42ra)
 b. Ne akaryatok **feelny** (JordK 522)

Mindeme fejlemények: a ragtalan tárgy eltűnése, újabb segédigéink ige előtti szórendi helye, az *-e* partikula mondatvégi használatának megszűnése, valamint az igenevek fokozatos háttérbe szorulása és a véges mondatok fokozatos térnyerése arra mutatnak, hogy az ősmagyar OV típusú mondatban VO típusúvá való átépülése sok évszázados folyamat, mely a középmagyar korra jórészt lezárult, de a grammatika bizonyos területein máig sem ment teljesen végbe (például a főnévi szerkezet a jelzői mellékmondat pozícióját kivéve máig is fejevéig maradt).

6. Összefoglalás

A magyarhoz legközelebb álló rokon nyelvek: a hanti és manysi SOV alapszórendjéből, a korai ómagyar nyelvelmékeknek egy korábbi SOV alapszórendre utaló archaizmusai- ból, valamint a magyar nyelv egyes SOV tipológiai sajátágaiból arra következtethetünk, hogy az ősmagyar nyelvet a fejevéig szintagmaszerkezet jellemezte. A mondat VP, TP és CP szintje egyaránt fejevéig volt, azaz az ige az igei kifejezés jobb szélén állt, az igét közvetlenül követte a segédige, és a mondat végére kerültek a mondatoperátorok, például az eldöntendő kérdések *-e* partikulája.

Ami az SOV→SVO változás magyarázatát illeti, az SOV nyelvekben ismert jelenség a „jobbra való kihelyezés”, azaz a topik vagy fókusz szerepű összetevőknek a mondat jobb szélére való kiemelése. Ha megnövekszik a jobbra kihelyezett összetevők aránya, egy bizonyos ponton túl a beszélők új generációja már ezeket tekinti alaphelyzetűeknek. A Halotti beszéd mondatai már az igei kifejezés VX* alapszórendjére engednek következtetni. Az ige előtti mondatrész funkcionális tartománnyá alakult át; a korábbi SOV szórend alanyi pozíciója topikpozícióvá, tárgyi pozíciója pedig részint fókuszpozícióvá, részint igemódosítói pozícióvá vált.

Jóllehet az OV alapszerkezet VO-vá való „átlendülése”, és – a lexikális és funkcionális pozíciók szétválásával – az SOV szórend topik–fókusz–V–X* szórendűvé való átalakulása a Halotti beszéd és könyörgés korára már megtörtént, a grammatika egészének fejevéig (OV) típusú fejezetű (VO) típusúvá való átépülése lassú, máig sem teljesen lezárult folyamat. Ennek megnyilvánulása például a főigét követő temporális segédige eltűnése és az újabb segédigék főige előtti helyzete, vagy az igeneves mondatok szerepének csökkenése és az időjeles mondatok térnyerése.

III. A TAGADÓ ÉS A KÉRDŐ MONDATOK VÁLTOZÁSAI

É. Kiss Katalin

1. A tagadó mondatok változásai

1.1. Bevezetés

A magyar tagadó mondatok két tekintetben mentek át mélyreható változáson az elmúlt évszázadokban. Egyrészt megváltozott a tagadósó helye (a *meg nem mondta* szórend *nem mondta meg* szórenddé alakult), másrészt meghonosodott az általános és határozatlan névmásoknak a tagadósóval való egyeztetése (a *nem tudott mit*-ből *nem tudott semmit* lett). Mindkét változás a nyelvemlékes kor előtt indult; az új változat már legelső kódexeinkben is jelen van. Azonban a két változás eltérő sebességgel ment végbe. Ami a tagadósó helyét illeti, az ősmagyar korból örökölt, SOV nyelvekre jellemző 'igekötő–tagadósó–ige' mintázatot fokozatosan szorította, illetve szorítja ki az ómagyar korban kialakult 'tagadósó–ige–igekötő' sorrend; valójában a folyamat máig sem zárult le teljesen. A tagadósóval való egyeztetés ellenben már a 15. századra általánossá vált. A változások mozgatórugói azokban a szövegekben legszembetűnőbbek, melyekben a régi és az új szerkezetek is jelen vannak – ezért a változások bemutatásához elsősorban korai kódexeink: a Jókai-kódex, valamint a Bécsi, Münchener és Apor-kódexek anyagát használjuk.

A fejezet a következőképpen épül fel: az 1.2. alfejezet a tagadósó helyének változását vizsgálja, az 1.3. alfejezet pedig a tagadósóval való egyeztetés kialakulását elemzi. Az 1.4. alfejezet a *sem* partikula létrejöttével és kettős szerepével foglalkozik. Az 1.5. alfejezet szerkezetet rendel a megfigyelt szórendi változatokhoz. Az összefoglaló 1.6. alfejezet arra mutat rá, hogy a magyar tagadó mondatok változásában is kimutatható a számos nyelv történetéből ismert, Jespersen (1917) megfigyelte ciklikusság.

1.2. A tagadósó helye

1.2.1. Kétféle tagadó szerkezet az ómagyarban

Ha igekötő nélküli mondatokat vizsgálunk, akkor látszólag a tagadósó helye mit sem változott legelső könyv terjedelmű nyelvemlékünk, a 14. században keletkezett, 1448 körül másolt Jókai-kódex óta. A tagadósó akkor is leggyakrabban az ige előtt állt:

- (1) hogy appastaloknak ideytelfuguan vylag **nem** vallot oly czudas embereketh (JókK 1)

Névszói állítmány esetén a tagadósó helye az állítmányi névszó előtt volt:

- (2) ez few **nem** en elew fyame frater Bernalde (JókK 23)

A tagadósó állhatott a fókusz előtt is. Erre kevés példát találunk korai kódexeinkben, de a fókuszpozíció kihasználtsága is sokkal csekélyebb volt, mint a mai magyarban. A tagadott fókusszal szembeállított kifejezést a mai magyar *hanem* helyett a *de* szócska vezette be:

- (3) **nem** PAYZUAL fegyuerkedet auagy pykonhokual **de** ZENT KERESTNEK YEGYUEL jegyzuen magat (JókK 147)

Ha azonban a vizsgálatot az igekötős igékre is kiterjesztjük, világossá válik, hogy az (1) alatti tagadó mondatnak két változata van: egy 'igekötő–tagadósó–ige' sorrendű (4) és egy 'tagadósó–ige–igekötő' sorrendű változat (5). Az előbbit – az igekötő és az ige sorrendjére utalva – egyenes szórendűnek, az utóbbit fordított szórendűnek is nevezhetjük.

- (4) 'igekötő–tagadósó–ige' sorrend
- Te hat zent ferenc sem magat valta az heylbelewl sem arczayat **le nem hayta** menbawl (JókK 16)
 - hogy ezt senkynek **megnem yelentene** (JókK 27)
 - De aldott cristus sonha hywembernek zyuet **meg nem kemeneyty** (JókK 51–52)
 - vgy hogy mendenestewlfoguan semmy **meg nem yellenek** (JókK 66)
- (5) 'tagadósó–ige–igekötő' sorrend
- nemynemew nagy vyzeluewl: kyt **nem mehetuala által** (JókK 18)
 - Es **nem nytya meg** nekwk (JókK 30)
 - kyknec **nem hyrdetem meg** ew kegyetlensegeket (JókK 95)
 - Vgy hogy az barátok ewtett **nem vonhattyakuala el** labaytol (JókK 142)

Nem csak az igekötőt hanem az egyéb igemódosítót tartalmazó tagadott mondatok is a (4) és (5) alatt illusztrált kétféle szórendi mintázatot mutatják:

- (6) 'igemódosító–tagadósó–ige' sorrend
- mykoron senky **yelen nem uolna** (JókK 67)
 - ky kewnuek semmyre **yok nem leznek** (JókK 109)
 - hogy **meltok nem vagyok** (JókK 132)

(7) 'tagadószó–ige–igemódosító' sorrend

- a. mert hogy **nem vagy melto** yrgalmassagott lelned (JókK 34)
- b. **Nem voltam ragadozo** alamyzna keresesekben (JókK 78)
- c. Te **nem vagy zep ember** (JókK 127)

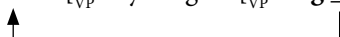
Érdekes összefüggés figyelhető meg a tagadószó helye és a *se*-kifejezések (*se*-névmások, illetve *sem*) jelenléte között. Mint az idézett példákban is látható, az 'igemódosító–tagadószó–ige' sorrendű, az igemódosító és az ige viszonyát tekintve egyenes szórendű mondatokban a komment, másként állítmányi rész többnyire *se*-névmással vagy *sem* partikulával kezdődik, a fordított, 'tagadószó–ige–igemódosító' szórendű mondatok viszont általában a tagadószón kívül nem tartalmaznak egyéb negatív elemet. A Jókai-kódexben a fordított szórendű tagadott mondatoknak csupán 13%-ában van a tagadószó előtt *se*-kifejezés, az egyenes szórendű mondatoknak viszont 60%-ában. Ez arra utal, hogy elsősorban akkor került a tagadott ige az állítmányi rész élére, a tagadott mondatzszakaszt megelőző és vezérlő pozícióba, amikor a tagadás hatókörét nem jelezte *se*-névmás, ill. *sem*.

Egyenes, azaz 'igemódosító–tagadószó–ige' sorrend esetén e három elem mindig szomszédos egymással; fordított, azaz 'tagadószó–ige–igemódosító' sorrend esetén viszont az ige és az igemódosító közé egyéb elemek, például predikátumhatározók is ékelődhetnek:

(8) Te nemynemew kewekrel kyket entewlem veteluala egyhazy eppeytesre **nem fyzettel telyesseguel meg** (JókK 7)

Egyenes szórendű mondatokban az igemódosító–tagadószó–ige kötelező szomszédosságából arra következtethetünk, hogy a tagadószó a szokásos helyén álló igére kapcsolódik rá. A fordított szórendű szerkezet (8) alatti változata viszont arra enged következtetni, hogy e mondattípusban a tagadószó a határozóval módosított igei kifejezés előtt található, és oda vonzza az igét is:

(8') Te nemynemew kewekrel kyket entewlem veteluala egyhazy eppeytesre **nem fyzettel** [_{VP} telyesseguel [_{VP} **meg** _]] (JókK 7)

1.2.2. A változás iránya

A helyben maradó igehez kapcsolódó tagadószó ugor örökségnek látszik; ez jellemzi a mai hantit is, például:

(9) tami nanj ke:se:n **ant** **u:l** (Nikolaeva 1999a: 28)
 ez te késed nem van
 'Ez nem a te késed.'

A mondat bal perifériáján található tagadószó, mely magához vonzza az igét, a fejkezdetű szintagmaszerkezet gyakori velejárója. Arra következtethetünk tehát, hogy ez utóbbi szerkezet az új fejlemény az ómagyarban. A Jókai-kódex fordítójának nyelvhasználata, illetve nyelvjárása újító jellegű, hiszen ott a tagadott igekötős igék közel 40%-a (30-ból 11), az egyéb igemódosító igéknek pedig $\frac{3}{4}$ -e fordított szórendű. Más nyelvjárásokban és más regiszterekben sokkal lassabban ment végbe az új szerkezet térnyerése. Középkori leveleinkben például még az egyenes tagadó szórend az uralkodó.

Gugán (2008) az MTA Nyelvtudományi Intézet újmagyar kori Magyar Történeti Korpuszának 1773–1950 közötti adatain vizsgálta az egyenes és a fordított tagadó szórend arányát. A *meg*, *el* és *le* igekötők esetében a fordított szórend még a 18. század utolsó negyedében is 20% alatti, és csak 1950-re éri el a 90%-ot. Az *amíg*-gal bevezetett mellékmondatokban még ma is egyenes szórendet használunk (*amíg meg nem monddod*), a feltételes mellékmondatokban is gyakori az egyenes szórend (*ha meg nem monddod*), lehetséges az egyenes szórend tiltó mondatokban is (*Meg ne mondd!*), sőt egyszerű tagadás esetén is, ha érzelmi vagy modális többletet szánunk a mondatnak, különösen, ha a mondat kommentje *se*-névmással kezdődik (*Meg nem mondom; Senki meg nem mondta*).

Összefoglalva megfigyeléseinket: már legkorábbi kódexeinkben is kétféle mondattagadó szerkezetet találunk. Az archaikusabb szerkezetben a tagadószó az igekötő és az ige közé ékelődik; az újabb változatban a tagadott ige az állítmányi rész/komment élére, az igekötő elé kerül. Az igekötő/igemódosító előtti tagadott ige különösen akkor gyakori, ha a tagadott állítmány élén nem áll *se*-névmás vagy egyéb negatív elem, s ez arra utal, hogy a tagadott ige előre vivése a tagadás hatókörének kijelölését szolgálta.

1.3. A tagadószóval való egyeztetés kialakulása

A mai magyarban a tagadás hatókörében álló határozatlan névmások (*nem...valaki*) és a tagadás felett hatókört felvevő általános névmások (*mindenki nem...*) *se*-névmásként, tagadó alakban jelennek meg, azaz tagadó egyeztetésben vesznek részt. A *se*-névmások azonban nem hordozói a tagadásnak, hiszen önmagukban nem állhatnak, csak tagadószóval együtt,¹ és használatuk jelentésánál nem eredményez többszörös tagadást:

- (10) a. Soha senki semmit nem hozott.
vö. b. *Soha senki semmit hozott.

Ma csak néhány nyelvi kövületben találunk tagadószó nélküli *se*-névmást, például:

¹ A kérdésre felelő *se*-névmás, például:

(i) Mit hoztál? Semmit.

csak látszólag áll önmagában. Ha rekonstruáljuk a mondat nem hangzó, elliptált részeit, megjelenik a tagadószó:

(ii) **Nem** hoztam **semmit**.

- (11) semmirekellő, semmittevés, semmibe vesz, semmitmondó

A tagadás hatókörébe eső *egyszer* határozószó, illetve határozatlan névelős NP a mai magyarban kötelezően *sem* minimalizáló partikulával jár együtt. Ige utáni helyzetben e kifejezések is megkívánják a tagadószó jelenlétét:

- (12) a. **Nem** indult el egy ember **sem**.
 b. **Nem** indult el egyik ember **sem**.
 c. **Nem** indult el egyszer **sem**.

A Jókai-kódexben a *se*-névmások és a *sem*-es határozatlan kifejezések még állhatnak tagadószó nélkül is, tehát a *se*-kifejezés és a *sem* még lehet a tagadás hordozója. Elvéve még a Bécsi és a Münchener kódexben is találunk egy-egy ilyen példát.

- (13) a. mendenestewlfoguan maganac **semytt** meg tarttuan (JókK 8)
 b. mendenestewlfoguan **semegeben** megharaguuan auagy zuguan (JókK 21)
 c. ew kerelmenek **sem egy** haznalattyat aloytuan (JókK 153)
 d. kynek bodog ferencz monda magat alazatost lenny **semyy** tudonak (JókK 95)
 e. **Seummy** ygazb ezeknel (JókK 93)
 f. **semegek** mendenestewlfoguan indoltatykuala (JókK 139)
 g. čudalkodnakuala èz ifionac èlmèièn hog mõnal **sèmie** tartana ègètrèlmèkèt (BécsiK 87)
 h. Es te bethlehem Iudeanac földõ **sèmiuèl** vag kùsebb Iudanac fedèlmibèn (MünchK 8vb)

Felmerülhet, hogy e példákban latin hatásra maradt el a tagadószó – ez a lehetőség azonban többféle megfontolásból is kizárható. Egyrészt a latin eredetihez általában csak akkor ragaszkodnak szolgaián a kódexfordítók, ha ez nem vezet agrammatikalitáshoz, a magyar szöveg helytelenségéhez, hanem legfeljebb némileg jelölt szórendet eredményez. Másrészt, ha a latin interferenciájáról volna szó, a tagadószóhiány esetlegesen fordulna elő; valójában azonban szabályokat követ. A Jókai-kódexben az esetek nagyobb részében nem véges, igenevet tartalmazó mondatban áll tagadószó nélkül a *se*-kifejezés – lásd a (13a–d) alatti példákat. A Jókai-kódex igeneves mondataiban kizárólag tagadószó nélküli *se*-kifejezést találunk. Az igeneves kifejezések esetadás szempontjából is archaikusak (a tárgyak gyakran ragtalan – lásd (13d)), ezért nem meglepő, hogy a tagadó szerkezetek közül is az archaikusabb fordul elő bennük.

Az *sem* véletlenszerű, hogy mely *se*-kifejezések engedik meg a tagadószó hiányát: a *semmi*, *sem egy*, *semegek* és *semegeben*, azaz pontosan azok, melyek változatlan formában tartalmazzák az *es nem*-ből összevont *sem*-et. Ha a tagadószóhiány a latin szolgai utánzásából fakadna, akkor a *senki*, *soha* esetében is előfordulna.

A korai kódexek *se*-kifejezést tartalmazó, de tagadószó nélküli mondataiban azért *sem* kell latin hatást keresnünk, mert ez a szerkezet – ha szűkebb körben és módosult formá-

ban is – a mai magyarban is használatos. Ha egy tagadás hatókörébe eső, *sem*-mel ellátott határozatlan kifejezés az ige előtt áll, nem kell mellette a *nem* tagadószt kitenni. Vessük össze a (12) alatti mai magyar példákat a (14) alatti változatokkal:

- (14) a. Egy ember **sem** indult el.
 b. Egyik ember **sem** indult el.
 c. Egyszer **sem** indult el.

Ugyanakkor a mai magyarban a *sem* partikula nem a határozatlan NP előtt, hanem utána jelenik meg, így fókuszált határozatlan NP esetén – például a fenti mondatokban – épp a tagadószó szórendi helyére esik.

Végül az is a Jókai-kódex tagadószóhiányos szerkezeteinek eredetisége mellett szól, hogy a Halotti beszéd és könyörgésben megvan az előzményük:

- (15) isa **es num** igg ember mulchotia ez vermut.

E példa nemcsak azt tanúsítja, hogy a *se*-kifejezések előzménye a 12. században külön tagadószó nélkül állt, hanem a külön tagadószó hiányát is megmagyarázza: a *se*-kifejezések maguk tartalmazzák a tagadószót. A *sem* az *es num*, *es nem* összeolvadásából jött létre, de minden bizonnyal így keletkeztek a *se*-névmások is: a *senki* az *es nem ki*-ből, a *semmi* az *es nem mi*-ből, a *sonha*, *soha* az *es nem ha*-ból (feltételezve a tagadószó hangrendi illeszkedését). A (13) alatti mondatokban nyilvánvalóan azért nem kellett kitenni a *nem* tagadószót, mert a *semmi*, *sem egy*, *semegyik*, *semegyben* alakokban még felismerhető volt az *es* partikulával összeolvadt *nem*. A (13) alatti mondatok tehát hasonlóan értelmeződtek, mint az alábbi Jókai-kódexbeli példa, melyben a *nem* nem szomszédos a hatókörébe eső, egzisztenciális értelmű *mi* névmással, így nem történik meg a *nem* és a névmás összeolvadása:

- (16) de az egyebekrewl **nem** tudok **mytt** (JókK 45)

A tagadás hatókörébe eső, a tagadószóval nem szomszédos határozatlan névmás olykor *vala*- egzisztenciális előtaggal fordul elő:

- (17) fogagyak nektek hogy **nem** vernek **vala kyt meg** sem **nem** teznek gonozt **valakynek** ez zemelyben (JókK 105)

Ugyanakkor a Jókai-kódex véges mondataiban a *sem egy*, *semegyik*, *semmi* a *nem* tagadószóval együtt is állhat, a *senki*, *sonha* pedig mindig *nem* tagadószóval jár együtt – lásd a (18) alatti példákat. Az a tény, hogy a tagadószó először a *sonha* és a *senki* mellett jelent meg kötelező erővel, arra utal, hogy a tagadószó ismételt kitételét a *se*-kifejezésben rejlő tagadószó fonológiai és jelentéstani elhomályosulása tette szükségessé. Vö.:

- (18) a. de zent fferenc **semmy eledelt** vele **nem** vyn hanemczac ket kys keneret (JókK 27)
b. kyben **semegy nugodalmat nem** akaruala ew sebynek vetny (JókK 65)
c. De meg nyttuan az kapput **senkett nem** lele (JókK 17)
d. hogy **senkynek nem** vala ketseg (JókK 136)
e. kytt **sonha nem** latamuala ez vilagban (JókK 47)
f. Es **sonha megnem** sert tyteket valamyben (JókK 151)

A felszólító, feltételes, illetve kötőmódú példákban a *ne* tagadószó a *sem egy, semegyik* mellett is mindig ki van téve. Ha nem véletlenről van szó, a *ne* kötelező voltát az magyarázhatja, hogy a *ne* a tagadáson kívül a módjegynek is hordozója. Vö.:

- (19) a. hogy **semegy frater** az zerzetben hust **ne** ennek (JókK 17)
b. es ennekem **sem egykeppen** ellenem **ne** mery mondanod (JókK 103)

A mellérendelő szerkezeteket összekapcsoló *sem...sem...* a mai magyarban elsősorban az *is...is...*-nek a tagadás kontextusában megjelenő, a tagadással egyeztetett megfelelője; ennek megfelelően igetagadáskor kötelező a *sem*-ek mellett a *nem* kitétele. Ugyanakkor névszói állítmány esetén a *sem* lehet a tagadás hordozója is, bár a *nem* elhagyása némileg archaikusnak érzik:

- (20) a. János sem nem énekelt, sem nem táncolt.
b. János sem (nem) bűnös, sem (nem) áldozat.

A Jókai-kódexben az igetagadást tartalmazó példákra is a (20b)-ben megfigyelhető opcionális volt jellemző:

- (21) Te hat zent ferenc **sem** magat valta az heylbelewl **sem** arczyat le **nem** hayta menbawl (JókK 16)

Összefoglalva a *se*-kifejezések és a tagadás viszonyával kapcsolatos megfigyeléseinket: a Jókai-kódex korában azok a *se*-kifejezések, melyek módosulatlan formában tartalmazzák a *sem* partikulát, önmagukban is képesek a tagadás kifejezésére. Az egyéb szempontból is archaikusabbnak látszó igeneves mondatokban mindig hiányzik mellőlük a tagadószó. Véges mondatokban ritkábban és egyre csökkenő arányban találunk tagadó erejű, tagadószó nélküli *se*-kifejezést. A 15. századi kódexekben – néhány szórványos példától eltekintve – már a tagadó egyeztetés az általános.

1.4. A *sem* enklitikummá válása

A tagadás hatókörében álló határozatlan főnevet, illetve egzisztenciális kvantort a mai magyarban hozzá simulva, enklitikumként követi a *sem* minimalizáló partikula (*egy ember sem, egyszer sem*). Mint a (19) alatti példák illusztrálják, a Jókai-kódexben – sőt, a Bécsi és a Münchener kódexben is – a *sem* még többnyire megelőzi a határozatlan kifejezést, tehát *egy fráter sem* helyett *sem egy fráter, egyik sem* helyett *sem egyik, egyben sem* helyett *sem egyben, egyképpen sem* helyett *sem egyképpen* áll. A Jókai-kódex két példája már azt a változást is megelőlegezi, melynek eredményeképpen a *sem* (az *es/is*-hez hasonlóan) enklitikummá lett – lásd (22a,b). E példákban a *sem* enklitikum ige előtti helyzetben a tagadás hordozójának szerepét is betölti, akárcsak a mai magyarban. Bár a helyesírás tanúsága szerint (22a,b)-ben a *sem* az egzisztenciális elemhez simul, pozícióját tekintve tagadószóként közvetlenül az ige előtt áll, és, mint (22b) mutatja, tagadószó módjára az ige is magához vonzza az igemódosító mögül:

- (22) a. az tonak nemynemew zygetebe kyben meglén **egy embersem** lakottuala (JókK 26)
 b. Es frater bernald **egyelsem** vewue ezebe _ (JókK 9)²

Az alábbi példa érdekes átmeneti változatnak látszik:

- (23) Es hogy ottogyel **Semegy lakas semuala** holot feyet le haytana (JókK 27)

E példában a határozatlan NP előtt is jelen van a *sem*, ugyanakkor a tagadószó helyén is *sem*-et találunk *nem* helyett. Ez az átmeneti szerkezet előkészíthette a *sem egy ember* → *egy ember sem* szórendi változást: az alakilag a *sem*-hez hasonló tagadószó a megelőző határozatlan NP-hez simulva feleslegessé tette az NP előtti *sem*-et. A szerkezet tehát feltehetőleg az alábbi lépésekben alakult át:

- (24) a. *sem egy N V*:
 ky ew kerelmenek **sem egy haznalattyat aloytuan** (JókK 153)
 → b. *sem egy N nem V*:
 kyben **semegy nugodalmat nem akaruala** ew sebynek vetny (JókK 65)
 → c. *sem egy N sem V*:
 Es hogy ottogyel **Semegy lakas semuala** holot feyet le haytana (JókK 27)
 → d. *egy N sem V*:
 az tonak nemynemew zygetebe kyben meglén **egy embersem lakottuala** (JókK 26)

² A *vesz* ige *eszébe* vonzata már a Jókai-kódex korában is igemódosítóként viselkedett, például:

- (i) De mykoron ezt **ezebe vewteuolna** bodog ferencz (JókK 100)
 (ii) semmyt mendenestewlfogua **ezebe nem vezenuala** (JókK 156)

Ugyanakkor a Jókai-kódexben még nincs példa a *nem lakott egy ember sem* változatra. Az ige utáni *se*-kifejezések is hiányoznak. Csupán két példában áll a *se*-névmás a tagadott ige utáni mondatszakaszban – egy-egy terjedelmes ellentétes mellérendelő szerkezet elemeként, valószínűleg jobb oldali extrapozíció eredményeképpen:

- (25) a. Es **nem** zeretek [egyebet **semmyt** hanem csak tegedet] (JókK 47)
 b. Azert **nenczen** [**semym** hanem csak engalya ruham] (JókK 46)

Az enklitikumá vált *sem* olykor már a *se*-névmások után is megjelenik:

- (26) a. & **semmit sem** zènuèdnècvala Iosephnèc tòròdèlmen (BecsiK 225)
 b. de az fr(ater) Ieronimos aua **semyt sem** gondola (KazK 32r)

Összefoglalásul: a 14–15. században az *es* és *nem* partikulákból összeolvadó *sem* még általában megelőzi a határozatlan kifejezéseket, és a Jókai-kódexben még lehet a tagadás hordozója (tehát nincs okvetlenül szüksége egy további *nem* tagadószó jelenlétére). Azonban tagadó ereje gyengül, egyre gyakrabban megjelenik az általa módosított NP után a tagadószó; másrészt megindul az enklitikummá válása. A tagadást nem hordozó, enklitikummá vált *sem* minimalizáló partikulaként funkcionál, és idővel a *se*-névmásokhoz is hozzátapadhat. Az ige előtti határozatlan kifejezések *sem* klitikuma, mely a tagadószó szokásos sorrendi helyén, közvetlenül az ige előtt áll, máig megőrizte tagadó operátori szerepét.

1.5. Az ómagyar tagadó mondatok szerkezete

Mint az 1.3. és 1.4. alfejezetben bemutatott adatok tanúsítják, a Jókai-kódexbeli tagadó mondatok két tekintetben is két változatban fordulnak elő. A tagadószó állhat az igekötő és az ige között, vagy az igét is magához vonzva az igekötő előtt. A *se*-névmást is tartalmazó tagadó mondatokban a *se*-névmás lehet a tagadás hordozója vagy csupán a tagadószóval egyeztetett elem. Az alábbi mintázatokról kell tehát szerkezetileg számot adnunk:

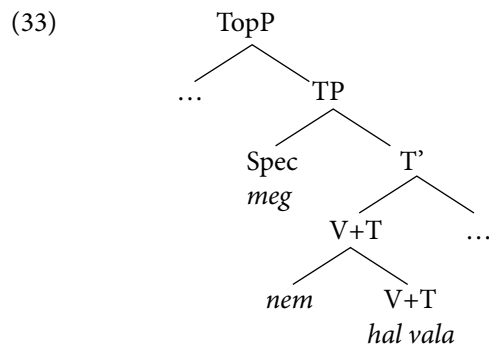
I. Tagadás igemozgatás nélkül:

- i. igemódosító – tagadószó – ige, pl.:
 (27) nagy elyg hogy **meg nem haluala** (JókK 65)
- ii. *se*-kifejezés – igemódosító – ige, pl.:
 (28) ezenne nappokban mendenestewlfoguan **Semegyben meghaboroltattatot** (JókK 21)
- iii. *se*-kifejezés – igemódosító – tagadószó – ige, pl.:
 (29) hogy ezt **senkynek megnem yelentene** (JókK 27)

II. Tagadás igemozgatással:

- i. tagadószó – ige – igemódosító, pl.:
(30) kyknec **nem hyrdetem meg** ew kegyetlensegeket (JókK 95)
- ii. *se*-kifejezés – ige – igemódosító, pl.:
(31) es azokes **semmyre valanak yok** (JókK 86)
- iii. *se*-kifejezés – tagadószó – ige – igemódosító, pl.:
(32) hogy en lelkem **semegyben nem zegyengett meg** engemett (JókK 48)

Fentebb amellet érveltünk, hogy az 'igemódosító–tagadószó–ige' szórendű változatok képviselik az ugor alapnyelvből örökölt archaikusabb változatot. E szerkezet (27) alatti típusában a tagadószó az időjeles igehez csatolódik. Minthogy az ige kötőt, mint a mai magyar mondat szerkezetben is, a TP specifikálójában tételezzük, a szerkezetből következik, hogy az ige kötő–tagadószó–ige lánc tagjai közé nem ékelődhet más elem.

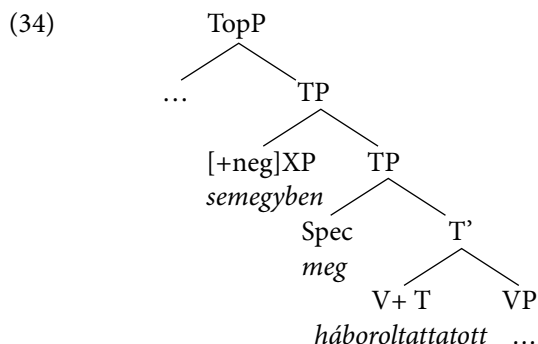

A javasolt szerkezet szemantikai szempontból sem problematikus, hiszen egy kifejezést a kifejezés fejéhez csatolt elemmel is módosíthatunk; a fejjel összeolvadó módosító a kifejezés egészét vezérelni fogja (legalábbis a vezérlés lazább, m-vezérlés értelmében).³

A (28)-as szerkezetváltozatban nem egy igehez csatolt tagadószó, hanem egy TP-hez csatolt *se*-kifejezés hordozza a tagadást:⁴

³ A vezérlés fogalmának egy szigorúbb, k-vezérlésnek nevezett, és egy lazább, m-vezérlésnek hívott fajtája ismeretes. Egy csomópont mindazokat az általa nem dominált és őt nem domináló csomópontokat m-vezérli, melyek az őt maximálisan kiterjesztő kifejezésben található (tehát egy alaptag a specifikálóját is m-vezérli). Ugyanakkor egy csomópont csak a testvércsomópontjait és azok leszármazottjait k-vezérli.

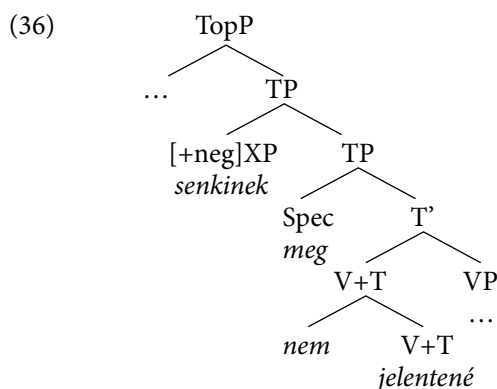
⁴ Az igenévképzőt is egyfajta (a)temporális fejnek tekintjük.

A *se*-kifejezés csatolt pozíciójából az is következik, hogy bár a *se*-kifejezés mindig megelőzi az igemódosítós (vagy igemódosító nélküli) igét, nem szükségszerűen szomszédos vele, hiszen a TP-hez egyéb elemek, például szabad határozók is csatolhatók, ahogyan az alábbi példákban tapasztaljuk:

- (35) a. ystentewl megualuan semmyt *velek* vyseluen (JókK 20)
 b. semegyik *mendenestewlfoguan* indoltatykuala (JókK 139)

A (29) alatti mondatípus e szerkezet későbbi változatát képviseli. E változatban a *se*-kifejezés már elvesztette tagadó erejét. Szerepe a tagadás hatókörének kijelölése; tagadó operátorként az igéhez csatolt *nem* szerepel:

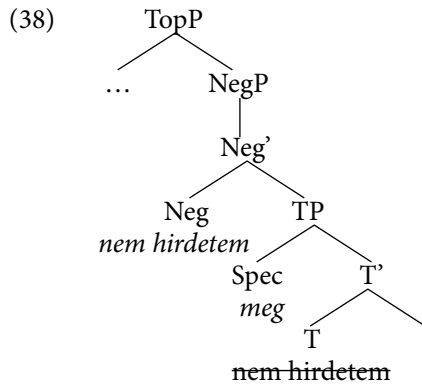

A (30)–(32) alatti tagadó mondatokhoz rendelendő szerkezetek két feltételezésen alapulnak. Az első, empirikus érven alapuló feltételezés szerint a fordított, ige–igemódosító sorrend igemozgatás eredménye. A (8) alatti, (37) alatt megismételt példából következhetünk erre:

- (37) Te nemynemew kewekrel kyket entewlem veteluala egyhazy eppytesre **nem** **fyzettel** telyesseguel **meg** (JókK 7)

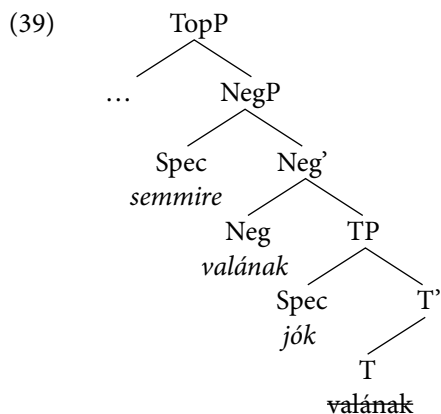
A *teljességgel* hatókörrel bír a *megfizettél* felett; minden bizonnyal a *megfizettél* kezdetű kifejezéshez csatolódik bal oldali adjunktumként. A kiinduló szerkezetben tehát *teljességgel megfizettél* sorrendnek kell lennie; tagadáskor ebből emelődik ki az ige az igekötőn és a fokhatározón keresztül a *nem* tagadószó mellé. A második, a generatív szintaxiselméletben gyökerező feltételezés értelmében a tagadással együttjáró igemozgatást egy NegP-vé kiterjesztett negatív operátor váltja ki. A jobbra bővülő NegP megjelenése az SOV mondat szerkezet fejkezdetívé való újraelemzésének, az ige előtti mondat szakasz operátor-tartományként való újraértelmezésének következménye.

Ezek fényében a (30) alatti mondat típushoz olyan szerkezetet rendelünk, melyben a TP-re NegP épül. A (38) alatti szerkezetben a korábbi, (33) és (36) alatti szerkezetváltzatok tagadott igéje került a NegP fejezőjébe (de egyéb megoldások is elképzelhetők, például a tagadószónak a NegP specifikálójában való generálása, vagy az igének egy NegP és TP közötti fejezőjébe való mozgatása).

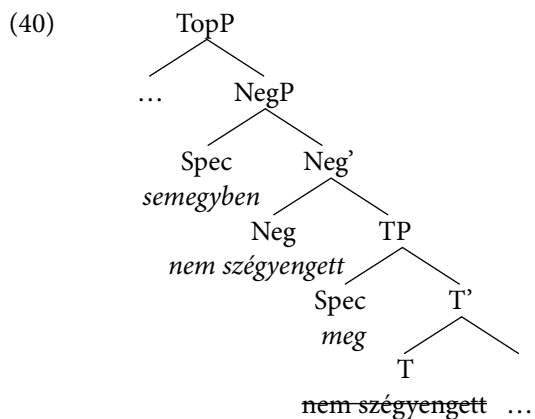

Mint a (4) és (6) alatti példákkal kapcsolatban megfigyeltük, a Jókai-kódex *se*-kifejezést tartalmazó mondatainak többségében még nem megy végbe igemozgatás. Ez arra utal, hogy a tagadott ige mozgatásának igénye akkor merült fel, amikor a mondatban egyébként nem volt a tagadás hatókörét megelőző és k-vezérlő elem. Azaz, a (38) alatti szerkezet kialakulását a hatókör-értelmezés elvének szigorú változata motiválhatta: az a kívánalom, hogy az operátorok k-vezéreljék és megelőzzék hatókörüket. Ez az elv az igekötők kialakulása előtt igemozgatás nélkül is érvényesülhetett, az igekötőrendszer kiépülése után viszont az igéhez csatolt tagadószó már nem k-vezérelte a szemantikailag a hatókörébe tartozó igekötőt.

A (31)-es szerkezet típusban a NegP projekció specifikálójában található *se*-kifejezés vált ki igemozgatást. E szerkezet típus igen ritka – a Jókai-kódexben csak egyetlen példát találunk rá, ami arra utal, hogy a tagadó egyeztetés általánossá válása lényegében megelőzte a tagadószó kiváltotta igeemelés kialakulását.

A szintén ritka (32)-es mondattípusban a tagadott ige megelőzi az igemódosítót, és szomszédos a *se*-kifejezéssel. Mindkét sajátosság következik az alábbi szerkezetből, melyben a tagadott ige a NegP projekció fejében található:

Érdekes megfigyelni, hogy a Jókai-kódexben a névszói állítmányt kiegészítő kopulát vetik legkövetkezősebben igemozgatás alá – lásd a (7) alatti példákat. A kopula, melyet általában nem igeként, a V fejben, hanem inflexióhordozóként, a T fejben vesznek fel (vö. Kádár 2011), eleinte könnyebben elérhető célpontja lehetett a Neg fejbe való mozgásnak, mint a valódi igeik.

1.6. Konklúzió. A Jespersen-féle negatív ciklus a magyarban

Otto Jespersen (1917) megfigyelése szerint a tagadó mondatok változása – legalábbis az indoeurópai nyelvekben – hasonló köröket írt le. A változás négy lépésben ment végbe:

1. A tagadást negatív jelölő fejezi ki.
- 2. A tagadást egy negatív jelölő és egy negatív határozószó vagy negatív főnévi csoport kombinációja fejezi ki.
- 3. A negatív határozószó vagy főnévi csoport veszi át a tagadás jelölését; az eredeti negatív jelölő opcionálissá válik.
- 4. Az eredeti negatív jelölő kihal.

A Jókai-kódex adatai alapján a magyarban is felismerhető a negatív ciklus. A tagadósztát inkorporáló *se*-kifejezések képviselik a ciklus 1. stádiumát. A 2. stádiumban a *se*-névmások mellett megjelenik az ígéhez csatolt, feltehetőleg negatív határozószóként funkcionáló *nem*. A 3. stádiumban a *nem* veszi át a tagadás jelölésének szerepét, és a 4. stádiumnak megfelelően a *se*-névmásokba inkorporálódott tagadósztó tagadó szerepe megszűnik. A *nem* idővel az ígéhez csatolt adverbiumból olyan negatív fejjé válik, mely igemozgatást indukál.

A mai magyarban uralkodó tagadó szerkezet lényegében a (40) alatti szerkezet továbbélése, bár az újabb elemzésekből (pl. Surányi 2006a, 2006b, Olsvay 2006, É. Kiss 2009) kirajzolódó kép szerint ma indokoltabbnak látszik a *nem* tagadósztót a NegP specifikálójában, az ígét a NegP fejében, a negatív kvantorokat pedig a NegP-hez csatolva elhelyezni. A negatív kvantorok adjunkciós elemzésének az az előnye, hogy a hozzacsatolásnak nincs kötött iránya; így az adjunkciós elemzés arról is számot tud adni, hogy a mai magyarban a negatív kvantorok az ige utáni mondatszakaszban is megjelenhetnek.

A mai magyarban nemcsak a Jókai-kódex korában már megindult változások mutatatók ki. A tagadást követő negatív kvantorokon felbukkant a *sem* minimalizáló partikula, azaz a *senki*, *semmi* mellett megjelent a *senki sem*, *semmi sem*.

2. A kérdő mondatok változásai

2.1. Az eldöntendő kérdések

A „szigorúan SOV”, csak fejező szerkezeteket használó nyelvekben a tagmondat legfelső rétege is fejező, így a mondatot kérdéssé alakító kérdő partikula is a mondat végén található. Ez jellemezte az uráli és az ugor alapnyelvet is. Míg a most is fejező szintagma szerkezetű uráli nyelvekben e partikula továbbra is a mondat végén áll, ahol az igei kifejezés jobbszélső eleméhez, az ígéhez simul – lásd a (41) alatti udmurt példa beágyazott

mondatát, az ómagyarban az igei kifejezés élére vitt igével együtt többnyire előre kerül (42), bár olykor még a mondat végén található (43).⁵

- (41) Maša, [coje ötiskomī-a], juaz.
 Mása őt hívjuk-e kérdezte
 'Mása megkérdezte, hogy őt meghívjuk-e.'
- (42) a. nemde **mondamee** neked hogy bernaldo fya peternek ne hygy (JókK 53)
 b. Te **vag ē** sidocnac kirafa (MünchK 82rb)
 c. Nemdè elegèt **vroztanac** ('oroztak') **volnaé** magoknac (BécsiK 235)
- (43) a. nēde tū incab nagobbac vattoc **azocnal ē** (MünchK 12vb)
 b. nemde o ańía mondati **marianac ē** (MünchK 20va)
 c. Nemdè ot vèrèbèc adatnac **eg fèl pènzèn ē** (MünchK 70ra)
 d. Nemde istennek alazatot lezen **en lèlkem e** (AporK 7)

Olyan példákat is találunk, melyek két *-e* partikulát tartalmaznak: egyet az igéhez simulva, egyet pedig a mondat végén:

- (44) Mínemde **elfeethé** az ańa v kis **germøkete** (NádK 26r)

A ritka, eltűnőben lévő mondatvégi kérdő partikulás szerkezet az ősmagyar kori fejevű szintagmaszerkezet maradványa. Érdekes módon a mondatvégi *-e* mindig egy mondatkezdő *nemde* vagy *minemde*, *midenem* kérdő partikulával együtt fordul elő. Minthogy a kódexek korában már a mondatszerkezet legfelső szintje, a mondat állító/kérdő/felszólító stb. típusáért felelős CP szint is fejkezdett, e mondat típusban minden bizonyossal a *nemde/minemde* foglalja el a kérdő operátor szokásos helyét a CP projekció fejében.

Az időjeles igéhez kapcsolódó *-e* szócska önállóan is jelölhette a mondat kérdő modalitását, azaz az igével együtt a mondat funkcionális tartományába (a T(emporális) fejbe) emelt kérdő partikula hatálya a tagmondat egészére kiterjedt.

A szórványos mondatvégi *-e* partikulák az ómagyar kor végére eltűnnek. A Müncheni kódex (43) alatt idézett mondatainak Jordánszky-kódexbeli megfelelőiben már vagy hiányzik a *nemde* mellett redundánssá vált mondatvégi *-e* (45a), vagy az igéhez simul (45b):

- (45) a. **Nemde** thy ynkanban meltoobbak vattok azoknal? (JordK 371)
 b. **Nem de** ewth verebeket adnak **ee** keth penzen ? (JordK 569)

⁵ Az alábbi példa *-e* partikulája is tagmondavéginek tekinthető; az őt követő elem feltehetőleg jobbra kihelyezett összetevő, ún. utógondolat:

(i) Midènè orozlānac kolkq agga q zauat **ē** q barlangiabol (BécsiK 218)

Beágyazott kérdésekben nem találunk *nemde* partikulát. Az ómagyar kori beágyazott eldöntendő kérdések kérdő és alárendelő funkcióval is bíró mondatbevezetőjének szerepét a *ha* töltötte be. Például:

- (46) a. De zent fferencz felkeluen ymadsagtol tarsanak eleybe mene es megkerde ewtett **ha** valamyt vallottuolna vr ystentewl (JókK 134)
 b. Harmad kerdes ez **ha** tartozic embor az egzor meg gont bint tobbe meg gonni auag nē (GuaryK 82)
 c. az zent zolosmak elvegezuen fel fele hyua ez fratert es meg kerde mynt volna neky dolga es **ha** volna valami kesertety (DomK 134v)

Az ómagyar kor vége felé, 1500 körül a *hogy* kötőszó is megjelent a beágyazott eldöntendő kérdésekben, először a *ha* kötőszóval és olykor az *-e* partikulával együtt (lásd a IX. fejezet 1.3. alfejezetét is):

- (47) a. Esmeg **kerde hog ha** lezen bekesege papa kevzevt es chazar kevzevt (DomK 129v)
 b. Kerdik azert ezmelle az zenth doctorok **hogh ha** ziksegh **ualae** azzonunk marianak az megh tyztulasnak tpruenet feluenni auag nem (TihK 86r)

A *hogy* alárendelő kötőszó megjelenésével a beágyazott eldöntendő kérdésekben kétvált az alárendelő és a kérdő szerep; az utóbbit átmenetileg a *ha* viselte, majd az igehez simuló *-e* partikula vette át. Máté Evangéliumának alábbi beágyazott kérdését például a Münchener és Jordánszky-kódexekben még *ha* vezeti be; a néhány évtizeddel későbbi Pesti Gábor-féle fordításban és a Károli Bibliában már *-e* jelöli a kérdő modalitásukat:

- (48) a. kerdic uala otet modua **ha** illic zombaton vigaztani (MunchK 18ra)
 b. Es meg kerdek az ffariseosok, mondwan : **Ha** yllyk ynnepnapon gyogyo”tany ? (JordK 388)
 c. Ees kerdik wala ewtet mondwan. **Illyke** zombat napon wygaztany? (PestiÚT 23)
 d. és meg kérdéc ötet monduán, **szabadé** szombat napon gyogyitani? (Károli II/2, 11vb)

2.2. A kiegészítendő kérdések

Az SOV alapszerkezetű ugor alapnyelv kiegészítendő kérdéseinek szerkezetére is az SOV alapszórendet megőrző obi-ugor nyelvekből következtethetünk. A obi-ugor mondatokban a kérdő névmási vagy kérdő névmást tartalmazó bővítmény helye az ige előtti tárgyi/határozói pozícióban van. E mondat szerkezetben az alanyi pozíció egyszersmind topikpozíció is, az ige előtti bővítményi pozíció pedig fókuszpozíció. (Az ige előtti bővítmény másodlagos topikként is funkcionálhat, de ezt a helyzetet sajátos morfológia jelzi: a han-

- (53) ma űrækkem müwə əjmətłipə əntəm?
 én kívülem miért semmi nincs?
 'Miért nincs itt rajtam kívül semmi?' (Csepregi 1998: 98)

Ugyanezt tapasztaljuk az ómagyar *miért*, *mire*, *miképpen* esetében: az alábbi példák kérdőszava a mondathatározók helyén, a tagmondat egészéhez csatolt pozícióban található:

- (54) a. Es latuan a· taneituañoc čudalkodanac mōduan **Miképpèn** m̄g aza of hamar (MünchK 26vb)
 b. **mirè** tü mēstertec ežec & izec a· iēles būnos muuēlkedētbēlieckēl (MünchK 37va)
 c. de **miert** ennekem bolondnak engedel (BodK 6v)

Ugyanakkor a mondathatározói szerepű kérdő névmások már az ómagyarban is kerülhettek fókuszpozícióba is:

- (55) a. **Mirè** t̄oricm̄g a· te taneituañid a· vènècn^c z̄èrzesekèt (MünchK 21va)
 b. Es egbè hiuan azocat peldabèžedbèn mōduala nèkic / **mikeppèn** vèthètki sathanas sathanast (MünchK 38va)
 c. **Smiert** haborottok meg ez azzonialatra (WeszprK 7r)

A hanti párhuzam fényében valószínűnek látszik, hogy a szabad határozói kérdő kifejezések esetében az (54) alatti típus képviseli az ugor örökséget. A *miért* máig megőrzött valamit a korábbi lehetőségekből: nemcsak fókuszban, hanem a fókusz előtt is állhat, például (54c) ma is elfogadható, ha az *ennekem bolondnak* kifejezést fókuszként hangsúlyozzuk.

Az ómagyar kódexekben a beágyazott kiegészítendő kérdés élén még többnyire nem állt *hogy* kötőszó. (Haader (1995: 534) 104 ómagyar függő kérdés között 14 olyat talált, melyet *hogy* vezet be.) A beágyazott kérdések többségében az indoeurópai nyelvekhez hasonlóan a kérdőszó került a beágyazott mondat élére. A mai magyarban e kérdőszók közvetlenül a beágyazott mondat igéje előtt, fókuszpozícióban állnának.

- (56) a. Ez vtan frater Masseus tere zent Clarához hogy tudna **myt** vr ystentewl kertuolna (JókK 137)
 b. a· haznac zolgay ... omlanac az aitora hog meglatnac **mi** azuolna (BécsiK 169)
 c. Mert micor had & gonoz iquènd ɔreiaioc a· papoc gondolnac ɔrroloc **hol** ɔmagokat azockal ɔzuɔ èlrèhec (BécsiK 114)
 d. ha azt kerdõt: **minemɔ nembɔl ualo** en uagok? en nɔmɔs uagok (KazK 15r)
 e. Az gyermek uete ew zyuebe zorgalmast ewtett meg kymleny houa menne frater ferencz auagy **myt** euel tenne (JókK 144)

E beágyazott kérdésekben a kérdő kifejezés hordozza mind az alárendelő, mind a kérdő funkciót; helye minden bizonnyal a CP projekció specifikálójában van. Amikor a beágyazott kérdésekben megjelenik a *hogy*, a kérdőszó kivétel nélkül a közvetlenül ige (vagy névszói állítmány) előtti fókuszpozícióba kerül:

- (57) a. De az vtan ferre vyuen meg kerduen **hogy mykent yewtuolna** yly zerrel (JókK 142)
 b. Tahat az zent atya meg kerde **hog** ez evt jozagos myelkedetevk kezzevl **mellyk job.** (PéldK 36)
 c. meg kerde **hog myt** gondolt volna az aztalnal (MargL 59r)
 d. meg kerde **hog mykeppen** volna az ev dolga (DomK 129v)

Összefoglalva az elmondottakat: az ugor alapnyelv mondatvégi kérdő partikulája a fejkazdetű mondatszerkezetű ómagyarban – egy köztes, mondatvégi *-e* szócskát és mondat-eleji *nemde* partikulát is alkalmazó megoldás után – igei klitikummá vált. A beágyazott eldöntendő kérdések ómagyar kori kérdőszava a *ha*. A kiegészítendő kérdésekben a kérdő névmási argumentum ugyanazt az ige előtti pozíciót foglalja el, mint az ugor korban. Csupán annyi változott, hogy míg az ugor alapnyelvben e pozíciót feltehetőleg csak belső argumentum foglalhatta el, tehát az alanyi kérdőszót passzivizációval belső argumentum-má kellett alakítani, az ómagyar korban az ige előtti pozíció már tisztán fókuszpozíció, mely az ige valamennyi argumentuma számára elérhető. Ugyanakkor az ómagyarban a szabad határozói kérdőszavak nem kerülnek kötelezően fókuszpozícióba; a mondat-határozók helyén, a fókuszpozíció előtt is állhatnak. A beágyazott eldöntendő kérdések a korai ómagyarban még nem tartalmazznak *hogy* alárendelő kötőszót; a kérdő névmási kifejezés kerül mondatbevezetőként a tagmondat élére, a CP projekció specifikálójába.

IV. VÁLTOZÁSOK AZ IGEI TOLDALÉKOLÁS MORFOSZINTAXISÁBAN ÉS SZINTAKTIKAI HÁTTERÉBEN

É. Kiss Katalin–Kántor Gergely

E fejezet az igei toldalékolás azon mondattani aspektusait vizsgálja, melyek az ősmagyar, ómagyar, illetve középmagyar korban rekonstruálható vagy dokumentálható változáson mentek át. Az első alfejezet a tárgyas ragozás ősmagyar kori funkciójának, majd funkcióváltásának rekonstruálását kísérli meg. A második alfejezet az összetett igeidők kialakulásának valószínű útját vázolja fel, majd a különféle igeidők ómagyar kori szerepét elemzi, végül az összetett igeidők funkcióvesztését, az igekötővel való aspektusjelölés általánossá válását mutatja be. A harmadik alfejezet az egyes igemódok funkciójában, használati feltételeiben, mondattani környezetében bekövetkezett változásokkal foglalkozik.

1. A tárgyas ragozás kialakulása

É. Kiss Katalin

1.1. Bevezetés

A tárgyas ragozás, azaz az ige határozott tárggyal való egyeztetése a rokon nyelvekben és a nyelvek tágabb körében is megfigyelhető differenciált tárgyjelölés, illetve differenciált tárgyi egyeztetés sajátos megnyilvánulása. Már legelső összefüggő nyelvemlékünkben, a Halotti beszéd és könyörgésben is jelen van. Bár kialakulása a nyelvemlékes kor előtt történt, általános nyelvészeti, rokon nyelvi és belső bizonyítékok alapján következtethetünk a tárgyas ragozás kialakulásának okára és menetére.

Mint az 1.2. alfejezet megmutatja, általános nyelvészeti megfigyelések arra engednek következtetni, hogy az ige jelenő alanyi és tárgyi egyeztetést eredetileg az alany, illetve a tárgy topik szerepe váltotta ki. Az obi-ugor nyelvekben máig fennmaradt ez a helyzet: az ige akkor visel tárgyi egyeztető toldalékot, ha a tárgy másodlagos topikként funkcionál. Minthogy a topik szerep feltételezi a topik referensének ismertségét, azaz határozottságát vagy legalábbis specifikusságát, előfordul, hogy a topikalizált tárggyal való egyeztetés határozott tárggyal való egyeztetésként elemződik újra. Az 1.3. alfejezet olyan

bizonyítékokat mutat be, melyek azt tanúsítják, hogy a magyarban is ez történt; az első nyelvemlékeinktől kezdve meglévő tárgyas ragozás, azaz határozott tárggyal való egyeztetés a magyarban is eredetileg a tárgy másodlagos topik szerepét jelölte. Amellett érvelünk, hogy az első és második személyű tárggyal való egyeztetés hiánya egy számos nyelvben megfigyelhető inverz egyeztetési tilalom megnyilvánulása, mely az elsődleges és másodlagos topik viszonyát szabályozza. Olyan ómagyar, közép-magyar, sőt mai példákat is idézünk, melyekben – a tárgyas ragozás eredeti funkciójának megfelelően – határozatlan de topik szerepű tárgy vált ki tárgyas ragozást.

1.2. A tárgyas ragozás funkciója

1.2.1. Általános nyelvészeti megfontolások

A magyar tárgyas ragozási paradigma toldalékaiban mind a történeti (Honti 1996, Havas 2005, Honti 2009 stb.), mind a szinkrón elemzés (Rebrus 2000, Bartos 2000) egy tárgyi és egy alanyi egyeztető morféma együttesét feltételezi – jóllehet egyes szám első és második személyben a két morfémat egyetlen elem testesíti meg. A tárgyi egyeztető morféma önállóan *-(j)A/i* alakban jelenik meg. A *-(j)A/i* alakváltozatai a protouráli 3. személyű személyes névmásra vezethetők vissza. Egyes szám 3. személyben a tárgyi egyeztető morfémat zéró alanyi egyeztető toldalék követi.

(1)	ír- ja -Ø	kér- i -Ø
	ír- ju -k	kér- jü -k
	ír- já -tok	kér- i -tek
	ír- já -k	kér- i -k

Az igéhez kapcsolódó tárgyi egyeztető toldalék vagy tárgyi klitikum a világ sok nyelvéből ismert. Funkciójáról, illetve általánosabban az igén megjelenő alanyi és tárgyi egyeztető toldalék szerepéről Givón (1976) állított fel azóta empirikusan többször igazolt hipotézist.

Givón elmélete szerint az igén megjelenő egyeztető toldalékok eredetileg topikismétlő névmásként funkcionáltak. Később igei klitikummá, majd toldalékká gyengültek. Mint-hogy a topik semleges mondatokban általában az események humán szereplőjével: az agenssel vagy az experienssel azonos, többnyire alanyként grammatikalizálódott, a topik-ige egyeztetés pedig többnyire alany-ige egyeztetésként rögzült. A tárgyi topikok is gyakoriak; a velük való egyeztetésből alakult ki a tárgy-ige egyeztetés. A topik szerepű tárggyal való egyeztetés a Givón által vizsgált bantu nyelvek némelyikében határozott tárggyal való egyeztetéssé változott.

Givón elméletét a bantu nyelvekből vett adatok mellett az alábbi érvekkel támasztotta alá: (i) Ugyanaz az implikációs hierarchia (határozatlan tárgy < élő tárgy < határozott tárgy < alany) határozza meg mind a topikalizálhatóságot, mind az igével való egyeztetetőséget. Azaz, ha egy nyelvben topikalizálható/egyeztetést vált ki a határozatlan tárgy,

akkor bizonyosan topikalizálható/egyeztetést vált ki az 'élő' jegyű tárgy is, és ha topikalizálható/egyeztetést vált ki az 'élő' jegyű tárgy, akkor bizonyosan topikalizálható/egyeztetést vált ki a határozott tárgy is, és így tovább. (ii) A mintegy a szemünk előtt születő pidgin és kreol nyelvekben az igén megjelenő todalék általában topikisméltó névmás. (iii) Az igén megjelenő topikisméltó névmás használata a gyermeknyelvben is gyakori.

1.2.2. A tárgyas ragozás szerepe a rokon nyelvekben

A tárgyi egyeztetés az uráli nyelvcsaládon belül az ugor és a szamojéd nyelvekben fordul elő (lásd Marcantonio 1985, Nikolaeva 1999a, 1999b, 2001, Dalrymple–Nikolaeva 2011), és e nyelvekben is a tárgy másodlagos topik szerepét jelöli. Nikolaeva idézett műveiben az északi hanti dialektusra jellemző tárgyi egyeztetést vizsgálta legbővebben. A hantiban kötelező az SOV szórend, és a mondat elsődleges topikja nem lehet más, mint az alany. Amikor az agens vagy experiens nem alkalmas a topik szerepre, a patiens viszont igen, passzivizálni kell a szerkezetet, hogy a patiens kerüljön alanyként a mondat élére:

- (2) a. tam xu:j xojna an wa:nsa
 ez ember (sen)kitől nem láttatott
 'Ezt az embert senki nem látta.'
- b. *xoj tam xu:j an wa:ntəs
 (sen)ki ez ember nem látta
 'Senki nem látta ezt az embert.'

(Dalrymple–Nikolaeva 2011: 105)

Az SOV mondat szerkezetben az ige előtti bővítmény nemcsak fókusz, hanem másodlagos topik is lehet. Az ige az előbbi esetben csak az alanyával, az utóbbi esetben az alanyával és a tárgyával is egyezik. A (3) alatti mondatban az 'ez a rénszarvas' új információt közlő fókusz, a (4a–c) alatti mondatokban topik. A (3) alatti mondat igéje nem egyezik tárgyával, a (4) alatti mondatok igéje viszont tárgyi egyeztető todalékot visel (mely egyes számú tárgy esetén zéró, többes számú tárgy esetén *-l-*, duális tárgy esetén pedig *-nijl-*).

- (3) ma tam kalaŋ we:l-sə-m
 én ezen rénszarvas megöl-MÚLT-E/1
 'Én megöltem ezt a rénszarvast./Én ezt a rénszarvast öltem meg.'
- (4) a. ma **tām** **kalaŋ** we:l-sə-Ø-e:m
 én ezen rénszarvas megöl-MÚLT-E-E/1
 'Én ezt a rénszarvast megöltem.'

- b. ma **tām kălaŋ** we:l-sə-l-am
 én ezen rénszarvas megöl-MÚLT-T-E/1
 'Én ezeket a rénszarvasokat megöltem.'
- c. ma **tām kălaŋ** we:l-sə-ŋil-am
 én ezen rénszarvas megöl-MÚLT-DU-E/1
 'Én ezt a két rénszarvast megöltem.'

(Nikolaeva 1999a: 64)

Nikolaeva (2001) mintegy ezer Pápay (1906–1908) gyűjtötte hanti mondatban is megvizsgálta a tárgy–ige egyeztetésnek a tárgy információszerkezeti státuszával való összefüggését, és azt találta, hogy az igével nem egyeztetett tárgyak 89%-a új információt közöl. Az igeen egyeztetést kiváltó tárgyaknak viszont 83%-a már előfordult a megelőző kontextusban, további 9% esetében pedig a tárgy birtokos jelzője adott kontextuálisan. A kontextuálisan adott tárgyat Nikolaeva topikként elemzi, és másodlagos topiknak tekintti – hiszen a tárgy csak akkor kaphat topik szerepet, ha az alany is topik.

A topik szerepű tárgy kiváltotta tárgy–ige egyeztetés a rokon nyelvek közül a manysiiban (Skribnik 2001), valamint a tundrai nyenyecben, a szelkupban és a nganaszanban is kimutatható (Dalrymple–Nikolaeva 2011: 194–201, 214–215). Ez arra utal, hogy az uráli nyelvterületnek legalábbis a keleti és a középső részén általánosan elterjedt lehetett a kötött pozíciójú tárgy információs szerepének igei egyeztetéssel való jelölése.

1.3. A tárgyas ragozás szerepe az ősmagyarban

Ha az ige–tárgy egyeztetés az ugor alapnyelvben a tárgy topik szerepének jelölésére szolgált, feltételezhető, hogy ez az állapot öröklődött át az ősmagyarba is, és a topik szerepű tárggyal való egyeztetés az ősmagyar későbbi szakaszában vagy az ómagyar kor kezdetén értelmeződött át határozott tárggyal való egyeztetéssé. E folyamatot elősegíthette, hogy a tárgyrág kialakulásával megszűnt a szórend szigorú kötöttsége, és lehetővé vált a tárgy topik szerepének topicalizációval, azaz előrevivéssel való kódolása.

Az a feltételezés, hogy a határozott tárggyal való egyeztetés topik szerepű tárggyal való egyeztetésre vezethető vissza, kétféle bizonyítékkal is alátámasztható.

1.3.1. Az első és második személyű névmási tárggyal való egyeztetés hiánya

Mint köztudomású, tárgyas ragozást határozott tárgy vált ki: többek között határozott névelős főnév, birtokossal determinált főnév, tulajdonnév, valamint 3. személyű személyes névmás (lásd (5a), (6a)). Azonban a 3. személyű ige nem egyezik az 1. és 2. személyű névmási tárggyal (5b), és a 2. személyű ige nem egyezik az 1. személyű névmási tárggyal (6b). Az egyes szám 1. személyű ige ellenben egyezik 2. személyű tárgyával, ha nem is a szokásos *-d* toldalékot veszi fel, lásd (7).

- (5) a. ő látja őt, őket
b. ő lát engem, téged, minket, titeket
- (6) a. te látod őt, őket
b. te látsz engem, minket
- (7) én lát-I-ak téged, titeket

Az egyeztetés hiánya (5b)-ben és (6b)-ben nem vezethető le a tárgyas ragozás mai funkciójából. Nem állítható, hogy az 1. és 2. személyű névmások – a 3. személyű névmásokkal ellentétben – határozatlanok volnának, hiszen egyes szám 1. személyű alany esetén nemcsak a 2. személyű tárgyi névmás vált ki egyeztetést az igén, mint a (7)-es példa mutatja, hanem a többes szám 1. személyű tárgyi névmás is:

- (8) Én minket is ?beleveszem/*beleveszek a névsorba.¹

E példák tanúsága szerint az igei egyeztetést nem a tárgyi névmás személye, hanem az alany és a tárgy viszonya határozza meg.

Kelet-szibériai nyelvekből: a csukcsból, kamcsadálból és korjából ismeretes az inverz egyeztetés tilalma (lásd Comrie 1980, É. Kiss 2003, 2005b). E nyelvekben az ige mind az alanyával, mind a tárgyával egyezik – kivéve, ha a tárgy prominensebb az ún. aktivitási (animacy), azaz topik-várományossági hierarchiában, mint az alany. Ez utóbbi esetben, amikor a tárgy aktívabb, mint az alany, csak az alannal kell egyeztetni az igét. Az aktivitási hierarchia az alábbi módon rangsorolja a társalgás szereplőit:

- (9) *Aktivitási (topik-várományossági) hierarchia:*
E/1. személy > T/1. személy > E/2. személy > T/2. személy > E/3. személy > T/3. személy

(Az említett nyelvek általában egyes lépcsőfokokat összevonva csak két vagy három fokozatú hierarchiát használnak, de nem ugyanott jelölik ki a fokozatok határait.)

Az inverz egyeztetés tilalma akadályozza meg a magyarban (és a szamojéd nyelvekben is – lásd Dalrymple–Nikolaeva 2011: 199), hogy az ige 3. személyű alany esetén 1. vagy 2. személyű tárggyal, 2. személyű alany esetén pedig 1. személyű tárggyal egyezzen. A magyar nyelv a (10) alatt megfogalmazott inverz egyeztetési tilalmat a (11) alatti hierarchián értelmezi:

- (10) *Az inverz egyeztetés tilalma:*
Egy ige csak akkor egyezik tárgyával, ha az kevésbé prominens az aktivitási hierarchiában, mint az alany, kivéve, ha az alany maga is a hierarchia legalsó fokán áll.

¹ Minthogy e példában az alany és a tárgy referense részlegesen azonos, jelöletlenebb volna a visszaható névmási tárgy használata, de a személyes névmási tárgy sem agrammatikus.

(11) *Aktivitási (topik-várományossági) hierarchia a magyarban:*

E/1. személy > T/1. személy, 2. személy > 3. személy
(azaz: beszélő > a társalgás többi résztvevője > nem résztvevők)

Az inverz egyeztetési tilalom a tárgyias ragozás határozott tárgyi egyeztetésként való felfogásába nem illeszthető be. Ha viszont a tárgyias ragozás eredetileg a topik szerepű tárggyal való egyeztetést jelentette, tehát a tárgy topik szerepét jelölte, akkor az inverz egyeztetés tilalma eredetileg az inverz topikválasztás tilalmát fejezte ki. Azt kötötte ki, hogy a mondat másodlagos (tárgyi) topikja nem lehet topikyszerűbb, mint az elsődleges (alanyi) topik. Azaz az elsődleges topiknál aktívabb szereplő nem lehet másodlagos topik; csak fókuszaként fogalmazható meg, következésképp nem egyeztethető az igével.

E megkövült inverz egyeztetési tilalom sem azt nem engedi meg, hogy 3. személyű ige 2. vagy 1. személyű tárgyi névmással egyezzen, sem azt, hogy 2. személyű ige 1. személyű tárgyi névmással egyezzen, illetve többes szám 1. személyű ige 2. személyű tárggyal egyezzen. Pontosabban ezekben az esetekben kell névmási tárgy esetén alanyi ragozást használnunk. Ugyanakkor a tilalom megengedi, hogy az egyes szám 1. személyű ige egyezzen 2. személyű névmási tárgyával. Ha a *-ja* toldalék és különféle alakváltozatai egy ősi 3. személyű tárgyi névmásra mennek vissza, akkor 2. személyű tárgy esetében eltérő toldaléket várunk. Valóban ez a helyzet; a *kérlek, látlak* féle igealakokban egy *-l-* morféma, az egyes szám 2. személyű személyrag egyik allomorfiája utal a tárgyra.²

1.3.2. *Ingadozások a tárgyias ragozás használatában*

Az ómagyar nyelvemlékekben számos esetben tapasztaljuk, hogy a topik szerepű tárgy akkor is tárgyias ragozást vált ki, ha határozatlan (lásd 12a), és a határozott tárgy is állhat alanyi ragozással, ha nem topikpozícióban, hanem például az ige mögött foglal helyet (12b).

- (12) a. **Kit** Amasias kiral auag pap gakorta **getrette** čapasockal (BécsiK 214)
b. es ottan **ven ysteny malaztnak latasatt** (JókK 131)

² Mint Marcantonio (1985) rámutat, a hantiban megfigyelhető tárgy–ige egyeztetés helyett egyes manysi dialektusokban a tárgyon megjelenő rag jelzi a tárgy másodlagos topik szerepét. E dialektusokban a fókusz szerepű tárgy nem kap tárgyragot. Marcantonio azt feltételezi, hogy e manysi dialektusokban egy olyan korábbi nyelvéllapot rögzült, melyen a hanti és a magyar is keresztülment. Az a megszorítás, mely az inverz egyeztetés tilalmát kiváltotta, feltehetőleg ebben a nyelvéllapotban is működött. Az a tény, hogy a magyarban az egyes szám első és második személyű névmási tárgy (*engem, téged*) nem kap tárgyragot (csak az uráli nyelvek nagy részében a határozottság jelzésére használt birtokos személyragot), és az egyes szám első és második személyű birtokossal ellátott tárgy tárgyragja sem kötelező (*Ellopták a kalapom/kalapod*), e tilalom maradványa lehet; annak a grammatikalizálódása, hogy egy egyes szám első vagy második személyű, vagy az egyes szám első vagy második személyhez köthető tárgy harmadik személyű alany esetén nem lehet másodlagos topik.

((12b) *vén* igéje a *vesz* múlt idejű, egyes szám 3. személyű, tárgyatlan ragozású alakja, a *lőn* megfelelője.) A középmagyar kori levelek, periratok és az Erdélyi szótörténeti tár is bővelkednek olyan példákban, melyekben topik szerepű, de határozatlan névmási tárggyal egyezik az ige (13a,b).

- (13) a. **nem csak embereket hanem masokat is** az eö eördoghi practicajokkal megh baiolvan **megh eölik** (1648, Bosz 126.)
b. *Garast* is veretének a rebellio alatt, **melyet** az egész országban mindenütt **elveszik vala** parancsolat nélkül. (1653, idézi B. Gergely 1997: 70)

Nem csak beszélt nyelvi jelenségről van szó, hiszen például Mikes Kelemen leveleiben is megtalálható:

- (14) a. Boldog asszony az olyan, **a kit** gyermekestől együtt **veszik** meg (Mikes, TörLev 136)
b. Hanem csak a' lészen szerencsésebb, **a kit** az Úr mintegy fogságban **tészi** a maga jószágában. (Mikes, TörLev 145)

Peredy (2009) vizsgálatai azt mutatják, hogy topik szerepű specifikus határozatlan tárgy esetén a mai beszélők is a tárgyas ragozást érzik jobbnak. Az alábbi tesztmondatokban a beszélők mintegy háromnegyede a tárgyas ragozást választotta:

- (15) a. **Bizonyos gyerekeket** a társasjátékok **lekötik**. (Peredy 2009: (13c))
b. **Egyes nőket** a sötét ruhák **öregítik**. (Peredy 2009: (15))

E tények arra utalnak, hogy a tárgyas ragozás határozott tárgyi egyeztetésként való felfogása felülírta ugyan a tárgyi egyeztetés eredeti, információszerkezet-jelölő funkcióját, de a két szerep olyannyira átfedésben van egymással, hogy a beszélők bizonyos esetekben máig ingadoznak a kétféle értelmezés között.

1.4. Összefoglalás

A tárgyas ragozásnak, azaz a tárggyal való igei egyeztetésnek az ugor, sőt az uráli egység korából örökölt funkciója a tárgy topik szerepének jelölése lehetett. A tárgyas ragozás eredeti információ-szerkezeti szerepével magyarázható a magyar grammatikában rögzült inverz egyeztetési tilalom, mely kizárja, hogy az ige 3. személyű alany esetén 2. vagy 1. személyű tárggyal, 2. személyi alany esetén pedig 1. személyű tárggyal egyezzenek. A tárgyas ragozás határozott tárgyi egyeztetésként való újraértelmezése más nyelvekből is ismert folyamat, melyet a topik szerep és a topik referens határozottsága/ismertsége közötti nagyfokú megfelelés magyaráz.

2. Az ómagyar igeidőrendszer

É. Kiss Katalin

2.1. Bevezetés

Történetének egy körülbelül ezeréves szakaszában, feltehetőleg a kései ősmagyar kortól kezdődően a magyar nyelv öt igeidőt használt, melyekkel az eseményeknek nemcsak a külső idejét, hanem a belső időszerkezetét, másként aspektusát is jelölte. Az idő és aspektus kódolásához temporális segédigét is alkalmazott. A 2.2. alfejezet az ómagyar igealakok szerkezetét, a 2.3. alfejezet pedig a különféle igealakok funkcióját elemzi. A 2.4. alfejezet az összetett igealakok kialakulásával foglalkozik. A 2.5. alfejezet az ómagyar összetett igealakok utóéletét: a középmagyar korban való funkcióvesztését, majd eltűnését vizsgálja. A 2.6. alfejezet összefoglalás.

2.2. Az ómagyar igealakok szerkezete

Az ómagyar igeidőrendszer az összetett igeidőrendszerek azon típusába tartozik, mely az események külső idejét és belső időszerkezetét, azaz az időt és az aspektust is jelöli. Az összetett igeidőrendszereket három időpont, illetve időtartam: a beszédidő, az eseményidő és a beszélő nézőpontját képviselő referenciaidő viszonyával szokás jellemezni. A külső időt a beszédidő és az eseményidő viszonya fejezi ki. Ha az eseményidő megelőzi a beszédidőt, múlt időről, ha egybeesik vele, jelen időről, ha követi, jövő időről beszélünk. Az aspektust a referenciaidőnek az eseményidőhöz való viszonya határozza meg. Ha a referenciaidő az eseményidő egészét magában foglalja, befejezett aspektusról van szó (hiszen az esemény befejezett egészként kerül a beszélő nézőpontjába). Ha a referenciaidő, azaz a beszélő nézőpontja az eseményidőnek csak egy szeletére terjed ki (tehát az eseményidő foglalja magába a referenciaidőt), akkor befejezetlen az aspektus.

Az ómagyarban öt igeidőt találunk. Közülük kettő ugorkori örökség: a jelen idő és az -á/-é jeles múlt. Ezek egyszerű igeidők, melyek nem különböztetik meg az eseményidőt és a referenciaidőt. Mellettük azonban megjelenik három összetett igeidő is, melyek az esemény befejezetlen vagy befejezett aspektusát is jelzik. Az ómagyarban használt igealakok – például a *mond* ige különféle alakjai – az alábbi igeidőkkel azonosíthatók:

(1)	mond	–	egyszerű jelen
	monda	–	egyszerű múlt
	mondott	–	befejezett jelen
	mond vala	–	befejezetlen múlt
	mondott vala	–	befejezett múlt

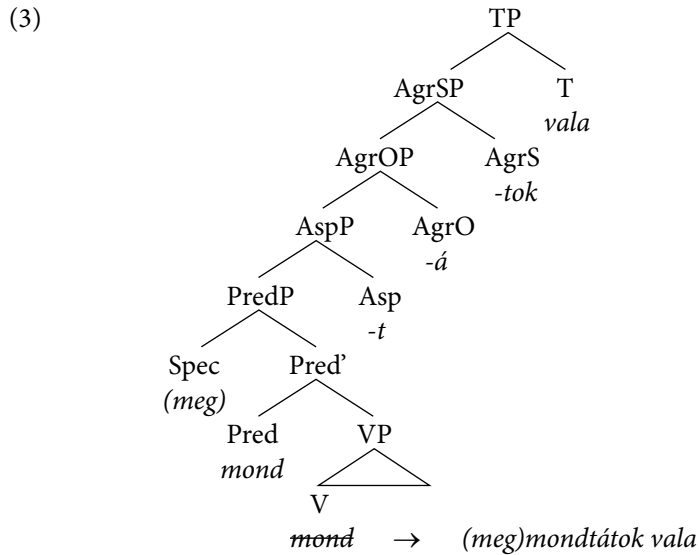
A *mondand* igealak az esetleges, feltételhez kötött jövő idő kifejezésére szolgált, és csak alárendelt mellékmondatokban fordult elő – lásd Abaffy (1992: 134). Jelentéstani és kontextuális kötöttségei azt valószínűsítik, hogy az *-nd* toldalék nem a jövő idő jeleként, hanem modális képzőként funkcionált.

A befejezetlen aspektus jele fonológiailag zéró; a befejezett aspektus jele a *-t*. A múlt idő jele az ugor alapnyelvből örökölt *-á/-é (-a/-e)*. Az összetett igealakokban a főige viseli az aspektusjelet és a segédigeként szereplő létige viseli az időjelet. Az ómagyar igeidőrendszernek az indoeurópai nyelvek összetett igealakjaitól eltérő sajátása, hogy a személyrag nem az időjelet hordozó segédigén, hanem a főigén jelenik meg.

A funkcionális elemekkel kiterjesztett igei kifejezés szerkezeti modelljében a VP-re PredP épülhet. Ennek specifikálója tartalmazza az esetleges igekötőt, mely a korai ómagyar korban még viszonylag ritka, de jelen van a grammatikában. Az ige a Pred feje emelkedve alkot vele összetett állítmányt. A PredP-re aspektuális projekció (AspP), tárgyi egyeztető projekció (AgrOP), alanyi egyeztető projekció (AgrSP), majd temporális projekció (TP) rétegződik. A tükörelvnek megfelelően (lásd Baker 1985, Brody 2000) a kötött morfémák a morfológiai levezetés során a szintaktikai fej-bővítmény sorrenddel ellentétes irányú, bővítmény-fej sorrendű projekciókban kapcsolódnak a lexikális igehez. Az aspektusjellel és egyeztető toldalékokkal kiterjesztett ige nem képes testes időjelet is felvenni, ezért lép be a létige a múltidő-jel hordozójaként. Ugyanakkor a lexikális ige és a segédige az ómagyar kori fejkezdetű grammatikában már egyetlen morfológiai egységként, mintegy összetett szóként viselkedik, azaz a kötött morfémákhoz hasonlóan a *vala* is az ige végére kerül. Az összetett igealakok összetett szóként való felfogására utal, hogy a scriptorok a *valá*-t gyakran egy szóba írják a főigével. A lexikális ige + *vala* komplexum összetett szó jellegét bizonyítja, hogy az igehez simuló *-e* kérdő partikula összetett igealakok esetén mindig a *valá*-hoz (nem a lexikális igehez) járul:

- (2) mykoron azzonyonk mariahoz az angyal ievue · Azzonyonk maria az idevben le teryezkevduen **imadkozyk valae** · vagy evlueen · vagy aluan · vagy terdeyre le terdepeluen · (HorvK 49v)

Íme tehát az összetett igealakok morfoszintaktikai felépítése:

2.3. Az ómagyar igeidők funkciója

Az ómagyar igeidők az időt és aspektust is jelölő összetett igeidőrendszerekben szokásos szerepeket töltöttek be. A jelen idő szerepe nem különbözött mai funkciójától. Az *-á/-é* jeles egyszerű múlt a jelenre közvetlen hatással nem bíró múltbeli események, esemény-sorok elbeszélésének az ideje volt, ezért elbeszélő múltnak is nevezik. Például:

- (4) Tahat **viue** ötèt az orđog a· s(ent) varosba & **allata** ötèt a templomnac tètèièrè & **monda** nèki (MünchK 10ra)

A befejezett jelent képviselő *-t* jeles igealakok olyan, a beszédidővel egyidejű állapotot jelöltek, mely egy lezárt esemény következménye. Például:

- (5) a. scuz lean fiot **s(c)ilut** (KTSz)
 b. egembè orđlètèc èn uèlèm mert **meg leltèm** èn iuhomat ki èl vèzetuala (MünchK 73vb–74ra)
 c. Tegod **meg aldot** az vr isten v hatalmas ereiebe ki te miattad **meg terte** es semie **torte** az mi ellensegonket (GuaryK 115)

E *-t* jeles igék az általuk jelölt eseményekből következő állapotra utalnak, tehát például a *fiat szült azt fejezi ki, hogy 'fia van', a megleltèm én juhomat azzal egyenértékű, hogy 'megvan én juhom'.*

Az elbeszélő múlt és a befejezett jelen eltérő funkcióját a Bécsi kódex alábbi mondatai mutatják legvilágosabban:

- (6) Orpha megapola o napat & **mégfordola** Rvt éggèsölè o napaua! Kinç mōda Noemi Ime te rokonod **mégfordolt** (BécsiK 2)

Amikor a bibliai történetmesélő mondja el Orpha visszafordulását, elbeszélő múltat használ. Amikor viszont Noemi közvetlenül a visszafordulás után beszél erről az eseményről, rámutatva a megfordult Orphára, befejezett jelen idejű igével él.

Régi megfigyelés, hogy az *-á/-é* jeles múlt időt inkább az elbeszélésekben használják, a *-t* jeles igealakokat pedig elsősorban a közvetlen megnyilatkozásokban, az idézett élőbeszédben, illetve az élőbeszédhez közel álló levelekben alkalmazzák (Abaffy 1992: 155). Ez az elbeszélő múlt és a befejezett jelen eltérő funkciójának következménye. Amikor egy konkrét időpontban lejátszódott eseményről, nem pedig annak a beszédidőkor is fennálló következményéről van szó, az élőbeszédet rögzítő műfajokban, egyes szám 1. személyben is *-á/-é* jeles alakokat találunk. Például:

- (7) a. ez thegnapi napon ... nylwan meg mondam (1526, idézi Abaffy 1992: 153)
b. Enyingen yram ez lewelet penteken (1529, idézi Abaffy 1992: 153)

A *mondott vala* típusú befejezett múlt abban különbözik a befejezett jelentől, hogy esetében a beszélő perspektívája, mely az adott esemény egészét befogja, nem a beszéd-időig, hanem egy korábbi referenciapontig terjed. Azaz a befejezett múltban álló ige olyan eseményt jelöl, mely egy másik ige által jelölt múltbeli esemény idejénél korábban ment végbe. Például:

- (8) a. Es meg èmlèkezec Pèter az igèro! kit **mondot vala** neki i^c (Iesus) (MünchK 52ra)
b. O Iuda te gonoz kalmar mit **teth vala** ellened ah te edes mestored hogi el arulad (WeszprK 14v)

A (8a) alatti példában a *mondott vala* referenciaidejét az *emlékezik* eseményideje, a (8b) példában a *mit tett vala ellened* referenciaidejét az *elárulad* eseményideje adja meg. Az (5b) alatti mondatban az *elveszett vala* a befejezett jelenben álló *megleltem* eseményidejéhez képest előidejű.

A befejezetlen múlt kifejezésére a *mond vala* szerkezet szolgált. Ezt olyan esetben használták, amikor a beszélő nézőpontja az eseményidőnél szűkebb, annak csak egy szakaszára terjed ki, azaz amikor az esemény a referencia-időpontban még folyamatban van. Például:

- (9) Es ez bezedeken ... zent lelek bezzelle ysteny edes bezedekett ... hogy mend **czudalyakuala** Es **halgatyakuala** ewtett mykeppen anygalt (JókK 37)

A befejezetlen múltat használták a múltban tartósan, meghatározatlan ideig ismétlődő események leírására is. A Margit-legenda például Margit szokásos tevékenységeit folyamatos múltban, egyszeri cselekvéseit elbeszélő múltban álló igealakokkal mondja el. (A folyamatos múlt idejű igéket félkövérrel, az elbeszélő múltban állókat aláhúzással jelöljük.)

- (10) Ez nemesseges zent zvz · magery kyralnak nemes leyanya · hetet **tart vala** az cohnyan **fevz vala** az sororok nak · fazekat **mos vala** · talakat **mos vala** · az halakat **meg faraya vala** ... Egy jdevben mykoron soror sabyna donat vrnak leyanya fevzne az sororoknak vachorara rakot · jme az fazek meg gyvlada myndenestevl kyben valanak az rakok ... zent margyt azzon az ev kezet vete az langnak kevzeyben es ky vona az zennek kevzeybevl · de zent margyt azzonnak sem kezet sem ruhayanak zevret sem egete meg (MargL 11v–12r,v)

A befejezetlen igealak az inherens végponttal bíró eseményeket jelölő igekötős igék esetében is az esemény ismétlődését fejezte ki:

- (11) Megutallac vala kèdeg mert alkottac vala az aztal alat rèitec bèmenètet & azon **mennèkvala bè** mendenkor & **meg ezicvala** azokat (BécsiK 174)

A befejezetlen, másként folyamatos múlt idő pillanatnyi eseményt jelölő ún. eredményigéssel is előfordul. Ekkor a beszélő nézőpontja az esemény előkészítő szakaszára terjed ki, és annak majdnem bekövetkeztét fejezi ki.

- (12) a. Ki megfoguan **m̃g foit'auala** ötet monduan Ad meg miuèl tartozol (MüncK 24va, idézi Gerócs 2011: 167)
b. Akar meely erössen mwkalkodyk vala . meeg ees **megh haal vala** ehel ... Es hozya meene monduan . yay yo tyztólendew atyam . bator meeg ees eggywt mwkalkoggywnk . mynt annak elette . (ÉrdyK 464a)

Ezekben az idézetekben az teszi nyilvánvalóvá, hogy csak majdnem bekövetkezett megfojtásról, illetve éhenhalásról van szó, hogy a további eseményeket elmesélő mondatok alanya azonos a *megfojt* tárgyával, illetve a *meghal* alanyával.

Az alábbi Jókai-kódexbeli szakasz három időszíkot különböztet meg és három múlt időt használ: egy adott múltbeli időpontra, a nemes népek gyülekezésének idejére utaló elbeszélő múltat (*valának, vala*), az azt megelőző eseményekre utaló befejezett múltat (*hallotta vala, fogadott vala*), és egy korábban kezdődő és a gyülekezéskor is tartó állapotra utaló folyamatos múltat (*csudálja vala, kívánja vala*).

- (13) De ez mondot tyztessegeben **valanak** kylemb kylemb herrewluo sok gewlekezet nemes neppok: kykkewzewt **uala** nemynemew tusciabely vr ... ygen kazdag es nemes : ky czudakert kyket zent fferenczrewl **hallottuala** nagy ayoytatossagot ew hozzaya **fogadottuala** : es zent ferenczet lattny es hallany ygen **kyuannyauala** (JókK 37)

2.4. Az összetett igeidők kialakulása

2.4.1. Érvék a latin hatás ellen

A magyar nyelvtörténetben ma uralkodó álláspont szerint az ómagyar kori összetett igealakok ómagyar eredetű, belső keletkezésű szerkezetek, melyek latin hatásra, a latin praeteritum imperfectum és praeteritum perfectum megfelelőiként a kódexirodalomban terjedtek el. Az ómagyar kor végére a kódexfordítók által egységes rendszerbe szerkesztett összetett igealakok használata automatizálódhatott, s a tudatos nyelvhasználók a kódexirodalom kora után is fenntartották őket egy ideig (Abaffy 1992: 157–163, Sárosi 2003b: 367–368). Honti (2001) is az összetett igealakok belső eredeztetése mellett érvelt. Ugyanakkor az ómagyar összetett igealakoknak a török nyelvek hasonló igeidőivel való párhuzama a török hatás lehetőségét is felvetette – lásd elsősorban Bereczki tanulmányait (1983a, 1983b, 1993).

Az a vélekedés, hogy az összetett igealakok a fordításirodalom mesterséges alakulatai, elsősorban azon a tényen alapszik, hogy az ómagyar korban is az igealakoknak csupán viszonylag kis hányadát képviselték. Valójában azonban gyakoriságuk nem különbözik alapvetően más nyelvek hasonló funkciójú igealakjainak gyakoriságától. Vessük össze a befejezetlen/folyamatos múltban és befejezett múltban álló igealakoknak a korai kódexekben Abaffy (1983) által mért relatív gyakoriságát a hasonló funkciójú angol folyamatos múlt, illetve befejezett múlt idejű igealakok relatív gyakoriságával:

- (14) *Igeidő-gyakoriság az ómagyarban és a mai angolban*
	folyamatos múlt (<i>megy vala</i>):	befejezett múlt (<i>ment vala</i>):
ómagyar (Abaffy 1983):	2–16%,	4–9%
mai írott angol (Joos 1964):	2,2%,	2%

Számos érv szól amellett, hogy az összetett igealakok nem fordítói lelemények, hanem az ómagyar grammatika szerves részét képező, időt és aspektust is jelölő komplex igeidőrendszer megnyilvánulásai. Így a kiterjedt magyar nyelvű fordításirodalmat megelőzően, már legelső nyelvemlékünkben is találunk összetett igealakokat, még hozzá ugyanazokban a funkciókban, mint a későbbi szövegekben:

- (15) a. Es oz gimilsnec wl keseruv uola vize. hug turchucat **mige zocoztia vola**. (HB)

- b. es **odutta vola** neki paradisumut hazóá. Es mend paradisumben uolov gimilcictul munda nekí elnie. (HB)

A (15a) alatti példa a folyamatos múltnak a pillanatnyi eseményt leíró eredményigék esetében szokásos jelentését példázza: az esemény előkészítő szakaszának megtörténtét, de a beteljesülés megghiúsulását fejezi ki ('torkukat majdnem megszakasztotta'). A (15b) alatti példa befejezett múltja az adott eseménynek a következő mondat eseményéhez képesti előidejűségét jelöli.

Azt, hogy az összetett igealakok nem az ómagyar kori fordításirodalom rövid életű teremtményei voltak, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy legarchaikusabb nyelvjárásainkban, így a legtöbb középkori vonást őrző és az írásbeliségtől legkevésbé érintett moldvai csángóban máig fennmaradtak. Szegő (1988) 1953-ban gyűjtött csángó balladákat, népdalokat közreadó kötetében valamennyi ómagyar igeidőre találunk példákat:³

- (16) *Befejezett jelen:*
Há' **körülbe vette** három fene farkas (Szegő 1988: 43)
- (17) *Elbeszélő múlt:*
S addig **csalá**, míg **elcsalá** (Szegő 1988: 73)
- (18) *Befejezetlen múlt:*
Az idei borjat szájába **viszi vala**,
S e tavali borjat utána **csalja vala** (Szegő 1988: 43)
- (19) *Befejezett múlt:*
Elaludtam vala
Álom vize martján (Szegő 1988: 48)

A mai köznyelv *elementem volna* típusú múlt idejű feltételes módú igealakjában is az ómagyar kori összetett igeidőrendszer egyik eleme él tovább.

2.4.2. Érvek az ótörök hatás mellett

Az összetett igeidőknek kizárólag belső előzményekből való levezetése akkor volna meggyőző, ha az obi-ugor nyelvekben is hasonló összetett igeidőrendszer alakult volna ki. Azonban mind a hanti, mind a manysi csak jelen és múlt időt használ. Mint Bereczki (1983a, 1983b, 1993) rámutat, a finnugor nyelvek közül azokban alakult ki a magyarhoz hasonló igeidőrendszer, melyek nyugati ótörök törzsekkel kerültek intenzív kapcsolatba:

³ A csángó összetett múlt idők nem román példát követnek. Míg a román *habere* típusú segédigét használ és a segédigét személyragozza, a csángó *essere* típusú segédigét alkalmaz, és a főige viseli a személyragot.

a magyar mellett az udmurtban, komiban, mariban és részben a mordvinban. E nyelvek is összetett igeidőket fejlesztettek ki, oly módon, hogy az aspektuális szerepű időjelet és személyragot hordozó főigéhez egy praeteritumban álló invariáns létige járul, amint ezt az alábbi udmurt példák tanúsítják:

(20)	jelen idő E/1	'megyek':	<i>m̄ini-ško</i>
	befejezetlen múlt E/1	'megyek vala':	<i>m̄ini-ško val</i>
	múlt idő E/1	'mentem':	<i>m̄in-i</i>
	befejezett múlt E/1	'mentem vala':	<i>m̄in-i val</i>

(Winkler 2001: 46)

A permi népek, valamint a marik és mordvinok a 8. századtól kezdve a Volga-Káma vidékén kerültek erős török befolyás alá. A magyarság a 7–8. században az Etelközben tartozott török törzsszövetségbe, de a török törzsszövetségből való kiszakadása után, a Kárpát-medencébe való betelepülésekor, sőt az után is integrált törökül beszélő népelemeket, például a kabarokat.

Az a tény, hogy azok a finnugor népek alakítottak ki az ómagyarra is jellemző, személyragot viselő főigéből és időjelet viselő segédigéből álló összetett igei paradigmákat, melyek nyugati ótörök népekkel kerültek kapcsolatba, azt valószínűsíti, hogy a nyugati ótörök nyelvnek/nyelveknek is szerepük lehetett e paradigmák kialakulásában.

Mint Erdal ótörök grammatikájából (2004: 244–246) megtudjuk, az ótörök szövegemlékekben valóban található olyan szerkezetű összetett igealakok, mint az ómagyarban: melyekben az aspektuális szerepű időjelet és személyragot viselő lexikális igeidő- vagy módjelet viselő létige követi.⁴ A (21) alatt idézett befejezett múlt idejű ótörök igealakban mind a főigéhez, mind a segédigéhez ugyanaz a *-di* toldalék kapcsolódik, és ezt Erdal mindkétyszer múltidő-jelként glossázza, Erdal szövegmagyarázatából azonban kitűnik, hogy a két *-di* eltérő funkciójú: a segédige toldaléka múlt időt jelöl, a főige *-di* toldaléka pedig előidejűséget fejez ki, azaz Erdal szóhasználatában a taxis (lényegében a befejezett aspektus) hordozója.

(21)	<i>öjđün</i>	<i>sözlä</i>	<i>-di</i>	<i>är</i>	<i>-di</i>	(Erdal 2004: 245)
	korábban	mond	-MÚLT	LÉTIGE	-MÚLT	
	'korábban mondotta vala'					

Az egyes szám 3. személyű zéró személyrag helye e szerkezetben azonosíthatatlan, az alábbi ótörök példában azonban a lexikális ige viseli a személyragot. A (22) alatti szerkezet a magyar múlt idejű feltételes módú (történetileg befejezett feltételes módú) igealak pontos megfelelője: a személyjeles főigét a feltételes mód jelével ellátott segédige követi:

⁴ A példák későbbiek az intenzív ótörök–magyar kapcsolatok időszakánál. A 7–8. századból első sorban feliratok maradtak fenn, melyek szórványos voltaknál és műfajuknál fogva nem adhatnak teljes képet a korabeli ótörök grammatikáról.

- (22) *te -di -miz är -sär* (Le Coq 1911: 11)
 mond -MÚLT -T/1 LÉTIGE -FELT.MÓD
 'mondottuk volna'

A (22) alatti szerkezet maradt fenn a magyarral kapcsolatba került nyugati ótörök dialektusok mai leszármazottjában, a csuvasban is. A csuvasban a segédige a főige+személyrag komplexumhoz agglutinálódott, de a morfémák sorrendje változatlan maradt, azaz a személyrag a toldalékbokor közepére került:

- (23) *kalaräm* 'mondtam'
kalasattämččä 'mondtam vala'⁵ (lásd Chuvash 2006, Bereczki 1983a)

2.4.3. Hogyan történhetett az átvétel?

Az ótörök befejezett múlt idejű szerkezet morfológiai felépítése hasonlít a (24) alatti, *-t* képzős, személyragos gerundiumot tartalmazó kifejezés felépítéséhez. Az ugor korból örökölt *-t* képzős személyragos gerundium az ómagyarban igen gyakori volt – lásd például a Halotti beszéd *choltat* igealakját. Lehetséges, hogy az ótörök-magyar érintkezés idején az ótörök ige és a magyar igenév toldaléka hangzásában is közel állt egymáshoz (az Erdal azonosította *-di* toldalék a csuvasban *-t* múltidő-jelként él tovább [Bereczki 1983a]).

- (24) (Rövid ideig) *nyugtom vala*
nyugtod vala
nyugta vala
nyugtunk vala
nyugtotok vala
nyugtuk vala

E paradigmának az ótörök 'nyugodtam vala, nyugodtál vala' szerkezetű és jelentésű véges befejezett múlt paradigmával való hasonlósága oda vezethetett, hogy a magyar beszélők a gerundiumos paradigmát is ótörök mintára, véges paradigmaként elemezték, azaz a *-t* gerundiumképzőt *-t* befejezettségjelként, a létigét pedig időbeli segédigeként elemezték újra. Az így létrejövő befejezett múlt paradigma két irányban fejlődött tovább. Egyrészt a befejezett igealaknak befejezetlen véges igével való felcserélése létrehozta a folyamatos múltat. Másrészt a múlt idő jelét hordozó segédige elhagyásával létrejött a befejezett jelen. Azaz:

⁵ Az ómagyarban is gyakran egy szóba írják a *mondtam vala* típusú igealakokat, tehát az ómagyarban is megindult a segédigének a főigéhez való klitizálódása.

- (25) *mentem vala* (személyragos igenév + létige)
 → **újraelemzés:** *mentem vala* (személyragos befejezett ige + múlt idejű segédige)
 ↘ **elvonás:** *mentem* (személyragos befejezett ige)
 ↘ **analógiás kiterjesztés:** *megyek vala* (személyragos befejezetlen ige + múlt idejű segédige)

Összefoglalva az elmondottakat: az ómagyar igeidők alakilag és funkcionálisan is teljes, zárt összetett igeidőrendszert alkotnak, mely egyaránt jelöli az események külső idejét és belső időszerkezetét. Már legelső nyelvemlékeink is e rendszer teljes kiépültét tanúsítják. Nem meggyőző tehát az a nézet, mely szerint az ómagyar igeidők rendszerét a kódexfordítók alakították ki belső előzményekből a latin igeidők visszaadására. E feltételezést a latin és magyar igeidők eltérő morfoszintaktikai felépítése is cáfolja. Az ómagyar összetett igeidőrendszer párhuzamai az ótörök nyelvben, a nyugati ótörök mai leszármazottjában, a csuvasban, valamint az ótörök népekkel szoros kapcsolatba került finnugor nyelvekben: az udmurtban, komiban, mariban és mordvinban fedezhetők fel. Ez azt valószínűsíti, hogy az ugor alapnyelvből hozott személyragozható 'gerundium + létige' szerkezet ótörök hatásra értelmeződött át 'véges ige + időbeli segédige' szerkezetté. Az átértelmezés két további következménnyel járt. A *-t* gerundiumképző aspektusjelként elemződött újjá, s ez által létrejött a *-t* jeles befejezett jelen idejű paradigma. Másrészt a 'befejezett ige + múlt idejű létige' szerkezet analógiás kiterjesztésével kialakult a 'befejezetlen ige + múlt idejű létige' összetételű befejezetlen múlt paradigma.

2.5. Az ómagyar összetett igeidők kihalása

Az ómagyar összetett igeidőrendszer a beszélő nézőpontjának morfológiai jelölésével fejezte ki az események belső időszerkezetét, azaz folyamatos vagy befejezett voltát. Azonban már legelső nyelvemlékeinkben is jelen volt egy olyan alternatív aspektusjelölési rendszer csirája, mely igekötővel vagy más rezultatív vagy terminatív elemmel különbözteti meg az inherens végponttal bíró, célra irányuló eseményeket az inherens végpont nélküli eseményektől.

A Halotti beszéd és az Ómagyar Mária-siralom korában az igekötőhasználat még szórányos volt. A Halotti beszédben például még egyetlen célra irányuló helyváltoztatást kifejező igeinek sincs igekötője. A befejezettséget vagy az ige befejezett aspektusa jelzi (26a), vagy a kontextus, illetve az ige alapjelentése (26b,c):

- (26) a. es odutta vola neki paradisumut hazóá. (HB)
 b. kit vr ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente.
 c. es veteve wt ez muncas vilagbele,

A határolt állapotváltozást kifejező mondatok is igekötő nélküliek:

- (27) a. hug isten ív uimadsagucmia bulsassa w bunet.
b. hug ovga mend w bunet.
c. Es zoboducha wt urdung ildetuitvl.

Az 1370 körül fordított Jókai-kódex már bővelkedik igekötőkben, a 16. század eleji Margit-legenda igekötőhasználatára pedig közel áll a mai magyar nyelvéhez – lásd a (10) alatt idézett szövegrészletet.

Érdekes pillanatképet nyújt az ómagyar kor vége felé zajló változásról a Münchener emlék (Haader 2005). E nyelvmemlékünk két változatban is tartalmazza az Úr imádságát. Az egyik változatot minden bizonnyal hallás után, németes helyesírással jegyezte le a magyar nyelv iránt érdeklődő, feltehetőleg német anyanyelvű scriptor, a másik változatot pedig egy írott forrásból másolta ki. A korábbi nyelvallapotot tükröző másolt változatban még nincsenek igekötők. A lejegyzett hangzó változat viszont az alábbi igekötős alakokat tartalmazza:

- (28) és **me**gbozässät mi vëtkenkët. mikëpen ës mi **mag**bozcätunk vëtetëknek... de säbädicz**mk** mikët a gonostwl

Az ómagyar kor végére kiépülő igekötőrendszer lassan redundánssá tette az összetett igeidőkkel való morfológiai aspektusjelölést; ennek következtében az egyes igealakok eltérő szerepe fokozatosan elhomályosult. Ezt jelzi például, hogy a *mondott vala* típusú szerkezetek mellett a két *-t* jelet tartalmazó *mondott volt* is megjelent:

- (29) Ki **hallotta volt** valamikor ezt hog az zentøk nec coronaia tøviskel coronasztassec (DöbrK 5v)

A *-t* jel aspektusjelből, egy múltbeli esemény következményállapotának jelölőjéből fokozatosan magának a múlt eseménynek a jelölőjévé értelmeződött át, azaz átvette az *-á/-é* jeles múlt idő funkcióját. Erre utal a *volt* megjelenése a befejezett múlt segédigéjeként. Olykor a befejezetlen múlt idő segédigéjeként is *volt*-at találunk – lásd (30). Ez is azt mutatja, hogy a *-t* már elveszítette befejezettségjel szerepét.⁶

- (30) Wgh mond zenth agoston ky **thaneytya volt** öteth (WinklK 107r)

A 16. század végére a *-t* jeles múlt csaknem teljesen kiszorította az *-á/-é* jeles elbeszélő múltat. Az ómagyar kori kódexekben Abaffy (1992: 155–156) még az *-á/-é* jeles múlt túl-

⁶ Szemléletesen mutatja a két nyelvváltozat küzdelmét az Érsekújvári kódex (1529–1531), melyben a *tartyak wolt*, *al wolt*, *akarta wolt* igealakok *wolt* segédigéjét egy idegen kéz *wala* segédigére javította (Haader 2005).

súlyát mérte, az élőbeszédhez közel álló, általában időben is későbbi magyar iratokban (levelekben, tanúvallomásokban) viszont már akkor is a *-t* jeles múlt volt többségben:

- (31) Az *-á/-é* jeles és a *-t* jeles igék aránya a kódexek elbeszélő részeiben
-á/-é jeles: 96%
-t jeles: 4%
- (32) Az *-á/-é* jeles és a *-t* jeles igék aránya a kódexek közvetlen megnyilatkozásokat tartalmazó részeiben
-á/-é jeles: 33%
-t jeles: 67%
- (33) Az *-á/-é* jeles és a *-t* jeles igék aránya eredeti magyar versekben
-á/-é jeles: 72%
-t jeles: 28%
- (34) Az *-á/-é* jeles és a *-t* jeles igék aránya eredeti magyar iratokban
-á/-é jeles: 30%
-t jeles: 70%

Németh (2001: 135) kora középmagyar kori levelekben vizsgálta a *-t* jeles és az *-á/-é* jeles igealakok arányát. Radikális eltolódást talált a *-t* javára:

- (35) A *-t* jeles és *-á/-é* jeles igealakok gyakorisága kora középmagyar kori levelekben
-á/-é jeles: 6,8%
-t jeles: 93,2%

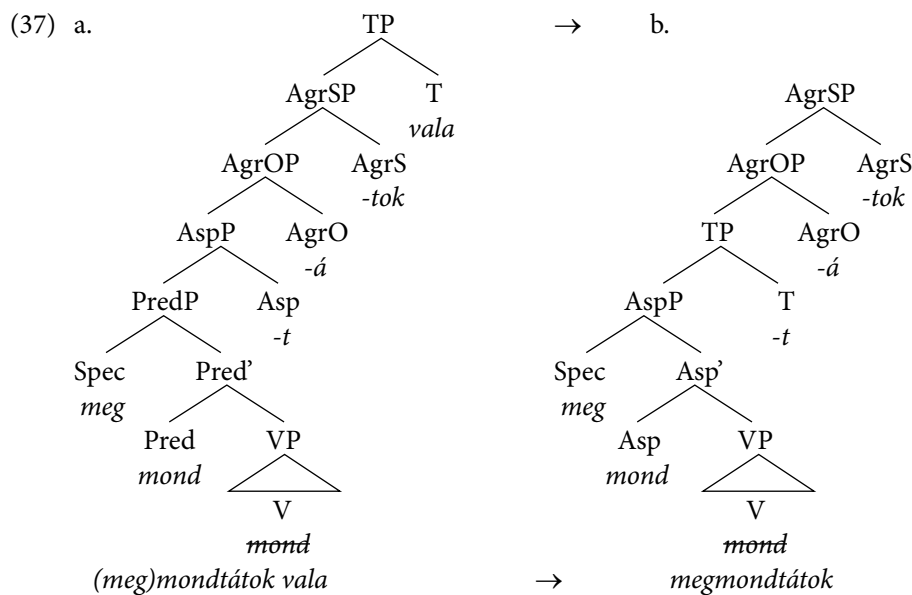
Horváth (2011: 210) az Úriszék 1582–84 közötti Dunántúlon kelt peres szövegeiben vizsgálta a különféle múlt idők gyakoriságát. Az összetett igeidők amúgy is csekély aránya további enyhe csökkenést mutat, az elbeszélő múltat pedig szinte teljesen kiszorítja a *-t* jeles múlt:

- (36) A múlt idők gyakorisága 1582–84 közötti peres iratokban
-t jeles: 85,2%
-t + volt: 9,6%
-á/-é jeles: 2,9%
 \emptyset + *volt*: 2,4%

A 18. századtól a köznyelvben és az irodalmi nyelvben a szerepüket veszített különféle múlt időket már inkább csak a választékosság kedvéért váltogatták, a 20. századra pedig maguk a múlt idejű igealakok is kivesztek; az egyszerű jelen mellett a csak múltidő-jellé vált *-t* maradt meg.

Hasonló változások más nyelvekben is végbementek, például a szláv nyelvekben is – a bolgárt kivéve – prefixumok vették át az aspektusjelölés szerepét, kiszorítva az összetett igeidőket. A németben és a hollandban még megvan mind az egyszerű múlt, mind a befejezett jelen, de a köznyelv már nemigen tesz köztük különbséget funkció szempontjából. Az aspektusjelölést e nyelvekben is az igekötőrendszer vette át.

Az igei kifejezés felépítésében bekövetkezett változás szerkezetileg úgy értelmezhető, hogy az aspektuális szerepet kapó PredP réteg AspP-ként, a *-t*-nek helyt adó AspP pedig TP-ként elemződött újra. A *vala* segédigének helyt adó TP réteg eltűnt. Azaz:

2.6. Összefoglalás

Összefoglalva az igeidőrendszer változásait: a magyar nyelv a kései ősmagyar korban az ugor alapnyelvből hozott egyszerű jelen és egyszerű múlt idő mellé komplex, aspektust is jelölő igeidőket fejlesztett ki. Az aspektusjelet és személyragot viselő lexikális igéből és időjelet viselő létigéből álló összetett igealakok személyragos gerundiumos szerkezetek véges igékként való átértelmezésével jöhettek létre. Felépítésük az ótörök nyelv összetett igealakjainak szerkezetét követi, ezért kialakulásukban ótörök kontaktushatás is szerepet játszhatott. Az összetett igeidőrendszer mintegy ezer évig volt része a magyar nyelvnek. Leépülése, majd eltűnése az igekötők megjelenésének, az igekötőkkel való aspektusjelölés elterjedésének a következménye.

3. Az igemódok ómagyar kori funkcióinak változása

Kántor Gergely

Ennek az alfejezetnek a célja megvizsgálni és bemutatni, milyen volt az egyes igemódok megoszlása az ómagyarban, és ez az állapot hogyan változott meg, azaz hol figyelhető meg az ómagyar és a mai magyar között eltérés. Ehhez az ómagyar igei állítmányok módválasztási tendenciáit fogjuk megfigyelni: azokat a mellékmondatokat vizsgáljuk meg, amelyek nem kijelentő módú igét tartalmaznak. Áttekintjük a leggyakoribb mellékmondat-típusokat, és beszámolunk arról, hogy milyen megoszlásban jelenik meg a feltételes mód és a kötőmód⁷ az egyes osztályokon belül.

Ahhoz, hogy az ómagyarról minél teljesebb képet kapjunk, a vizsgált korpuszba a korai ómagyar kis szövegemlékeket, a kései ómagyarból pedig a korszak első kódexét, a Jókai-kódexet, illetve a későbbi Guary-kódexet vontuk bele.

A mai magyar bővítményi mellékmondatok módválasztása a főmondati predikátum veridikalitásától függ, azaz hogy implikálja-e a mellékmondat igazságát a főmondat igazsága:

- (1) a. Örülök, hogy megjöttél.
ha igaz, hogy örülök, igaz, hogy megjöttél (örül – veridikális)
- b. Akarom, hogy nyerd.
ha igaz, hogy akarom, nem biztos, hogy nyersz (akar – nemveridikális)

A szabad határozói mellékmondatok esetében kimutatható, hogy a kontextus számára aktuális világ szempontjából történő reális/irreális megkülönböztetésnek szintén fontos szerepe van:

- (2) a. Miután megláttam, örültem.
b. Azért szóltam, hogy iparkodj.

Látható, hogy míg a (2a)-beli mellékmondat a kontextus aktuális világa szempontjából igaz (reális), addig a (2b)-ben a kontextus aktuális világa szempontjából nem igaz (irreális).

E sajátosságokat fogjuk összevetni az ómagyar igemód-választási stratégiákkal. Amellett fogunk érvelni, hogy (a) a kötőmód alkalmazhatósága a veridikalitás és a reális/irreális megkülönböztetés szempontjából az ómagyar óta nem változott, viszont (b) az ómagyarban a feltételes mód alkalmazhatóságának nem voltak korlátai a veridikalitás vagy a reális/irreális megkülönböztetés szempontjából, míg a mai magyar nemveri-

⁷ A kötőmód – felszólító mód megkülönböztetésre Farkas (1992) és Turi (2009) megoldását alkalmazzuk: alapesetben a *-J-* módjeles igét kötőmódú, kötőmódjeles igeiként kezeljük, míg a valódi felszólító illokúciójú mondatokban egy kötőmódú igét kívánó felszólító operátor jelenlétét feltételezzük.

dikális főmondati predikátumokat bővítő, illetve morfoszintaktikailag ezekkel párhuzamos mellékmondatokban, továbbá reális mellékmondatokban a feltételes mód már nem alkalmazható.

A vizsgálódás módszertanát tekintve szinkrón összehasonlítás; e tekintetben Salvi és Renzi (szerk. 2010) eljárását alkalmazza, ahol a *duecento* és *trecento* firenzei olasz nyelve és a mai olasz kerülnek összehasonlításra (vö. Renzi 2007). Mivel a magyar nyelv két különböző időpontban kimerevített képét hasonlítjuk össze, nem longitudinális vizsgálatról van szó. A módszertan legkritikusabb eleme annak eldöntése, hogy bizonyos adatok hogyan festenek képet a kései ómagyar beszélők, így például a Jókai-kódex scriptora nyelvi kompetenciájáról. Elképzelhető, hogy bizonyos adatok elérhetők a kódexben, és helyesek is voltak; vannak olyan nyelvi jelenségek, melyek nincsenek a kódexben, mégis a nyelvtan részét képezték. Azonban az is elképzelhető, hogy bizonyos adatok nyelvtanilag nem helyesek, mégis felbukkannak a forrásszövegben: itt az előfordulás nagyobb számaránya nyújthat támpontot, hogy az adott jelenség nyelvtanilag helyesként értelmezhető-e, vagy csak véletlen elírás volt.

Idetartozik a kérdés, hogy szükség van-e az igemódok funkcióinak vizsgálatokor pótkompetenciás elemzésre. Forgács (1993–94) szerint a pótkompetencia a forrásszöveg szerzője fejével történő nyelvi gondolkodást jelenti; ez hozzásegítheti a kutatót ahhoz, hogy a nyelvtörténeti adat minden nyelvtani jellemzőjéről véleményt alkothasson. Ez azonban magában hordozza azt a veszélyt, hogy a kutató anyanyelvi intuíciói befolyásolni fogják az elemzést (vö. Fischer 2007: 18). Amint látni fogjuk, a jelen fejezet szempontjából releváns adatok kinyerhetők anélkül, hogy a scriptor fejével és anyanyelvi kompetenciájával kellene gondolkodnunk: így például az ómagyar kijelentő, feltételes és kötőmódú igealakok pótkompetencia nélkül is megtalálhatók a szövegben. Nincs szükség a pótkompetencia feltételezésére. Vannak, akik szerint a Jókai-kódex szövege egy igen szerény képességű, ügyetlen scriptor műve, és gyenge fordításnak minősül (Tarnai 1984: 231; lásd még Dömötör 2006, Haader 2010). Ha a Jókai-kódex szövegével párhuzamos fordításokat megvizsgáljuk, valóban létezik talán jobb fordítás:

- (3) a. Mert zolnialo malastya es batorsaga es zepbezedo nem vala (JókK 56)
 b. Es predikallasra. es zolasra. malaztya es batorsaga nem vala Miert immar az zolasnac teheteget el veztötte vala (SimorK 4v, VirgK 35r)

A (3b) talán valóban kellemesebb hangzású, jobb stílusú fordítás. A jelen vizsgálat szempontjából azonban ez irreleváns: mindegy, hogy egy adott mondat milyen szórenddel rendelkezik, mi a belső szerkezete, milyen stílusban íródott, mivel a vizsgálat-hoz arra van szükség, hogy észrevegyük a módjeleket a szövegben, és meghatározzuk, hogy a különböző módjellel rendelkező igék milyen típusú mellékmondatban találhatók. Nem fontos, hogy – a mai magyar anyanyelvi kompetenciánk által esetlegesen befolyásolt – ómagyar pótkompetencia segítségével ítéljük meg az egész forrást, mennyire jó stílusban írt a scriptor, vagy mennyire volt ügyes fordító. Ráadásul a párhuzamos szö-

vegekben ugyanúgy előfordul feltételes vagy kötőmód, ahol mai szemmel indokolatlan volna a használata:

- (4) a. Ime lash alazatos engedelmesseget, legottan le vetkozeek, es el mene mynt bizon engedelmes, es hog **be ment volna** a varosba, latuan otet a nepec, es a gemokoc es az yfiac, kezdek vtet mouetnie, es rayta codalcodnac vala,... (SimorK 5v)
- b. Meeg az idwbees azt hagyta hogy semyt neki **nezolna** egyebet hanem chak az veternye[k]nek kezdetit. (VirgK 20v)

Először rövid áttekintést nyújtunk a veridikalitás és a reális/irreális megkülönböztetés magyarázatáról, majd a mellékmondatok leggyakoribb osztályait vizsgáljuk meg forrásonként. Végül a korábbiakra hivatkozva bemutatjuk a nyelvi változásra vonatkozó feltevéseinket.

3.1. Módválasztás

Ebben a részben szeretnénk kitérni annak a hipotézisnek az elméleti alapjaira, amely rávilágíthat a kötőmód és feltételes mód alkalmazhatóságának különbségére az ómagyarban. Ehhez először szükség van a magyar módválasztási stratégiák áttekintésére.

Míg a mai magyarban a kijelentő mód olyan főmondati állításokhoz vagy kijelentő propozíciókhoz kapcsolható, melyek a kontextus aktuális világa szempontjából igaznak kell hogy tűnjenek, addig a kötőmódú mondatok esetében a propozíciók ugyanilyen szempontból nyilván nem igazak; ilyen alapon a kijelentő módú mondatokat sorolhatjuk a *reális* csoportba, míg a felszólító mondatok az *irreális* kategóriába tartoznak (Farkas 1992: 210; lásd még: Klemm 1931, Tompa 1962, Pataki 1984). Ezt szemléltetik az alábbi példák is:

- (5) a. Péter tegnap hazajött. *reális*
b. Holnap gyere haza! *irreális*

Az (5b) példa propozíciója azért nem reális, mert a beszédidőben, a kontextus aktuális világában nem igaz, hogy a mondat címzettje hazajön. Az irreális csoportba tartoznak a felszólító tárgyi és a célhatározói mellékmondatok is, hiszen a mellékmondati esemény a főmondati eseményidőben – a beszélő tudomása szerint – még nem következhetett be:

- (6) a. Megparancsolták, hogy írjam meg végre ezt a cikket.
b. Azért szóltak, hogy írjam meg végre ezt a cikket.⁸

⁸ A parancs/emlékeztetés időpontjában a cikk nyilván még nem készült el, így ezek a mellékmondatok irreálisak.

Azonban a reális/irreális megkülönböztetés nem határozza meg megfelelő pontossággal, mely mondatokban milyen mód van, és a lehetséges mondattípusok határai sem egyértelműek. Így lehet, hogy a mellékmondati esemény irreális, azonban az ige mégis kijelentő módban van:

- (7) János azt hazudta, hogy Marit szereti, (pedig nem is).

Tóth (2006a: 61–67) szerint univerzális szabályok nem, legfeljebb tendenciák mutatnak ki a reális/irreális mondatok szembeállításával e téren, ezért olyan elméleti keretet dolgozott ki a bővítményi mellékmondatok módválasztására, amely a reális/irreális különbségtételen túlmutat (2006a: 78–93, 2006b): megállapítja, hogy a főmondati predikátumok veridikalitása és a mellékmondati módválasztás összefügg. A veridikalitás a következőképpen definiálható:

- (8) Veridikalitás
Legyen F monadikus propozicionális funktor. F veridikális, ha $F(p) \rightarrow p$ fennáll. Egyébként F nemveridikális. (Giannakidou 1998: 106; idézi: Tóth 2006b: 184)

Így a főmondati predikátum akkor veridikális, ha abban az esetben, amikor a főmondat igaz, a mellékmondat mindenképpen igaz. A faktív és érzékelést kifejező igék mindig veridikálisak:

- (9) a. Örülök, hogy Péter megjött. *ha igaz, hogy örülök* \rightarrow *igaz, hogy Péter megjött*
b. Látom, hogy Péter megjött. *ha igaz, hogy látom* \rightarrow *igaz, hogy Péter megjött*

A veridikális igék bővítményi mellékmondata rendszerint kijelentő módban van; tagadó főmondat esetén előfordulhat feltételes módú mellékmondat (pl. *nem látom, hogy jönne*), kötőmódú azonban nem. A direktívák (pl. *parancsol*), az engedélyezést (pl. *megenged*), a célt (pl. *törekszik*), vagy az akaratot, vágyakozást kifejező (pl. *akar*) igék azonban nemveridikálisak, azaz a főmondat igazsága sohasem implikálja a mellékmondat igazságát:

- (10) a. Megparancsolom, hogy vedd fel a sapkádát.
b. Megengedem, hogy felvedd a sapkádát.
c. Arra törekedtem, hogy felvegyem a sapkádát.
d. Azt akartam, hogy vedd fel a sapkádát.

A főmondati eseményidőben a mellékmondati esemény még nem történik, így akkor még nem igaz. A nemveridikálisok mellékmondatai rendszerint kötőmódban állnak.

A két nagy kategória között állnak a relatíve veridikális igék: a mellékmondati propozíció itt a főmondati alany szempontjából igaz, azonban a beszélő szempontjából nem feltétlenül:

- (11) Ede azt mondja/hiszi/álmodja, hogy Éva Pesten van, pedig velem van Vácon.

Ilyenek az episztemikusok (pl. *hisz*), az asszertívák (pl. *mond*) és a fikciót kifejező igék (pl. *álmodik*). Bővítményi mellékmondataik kijelentő módúak, melyek negatív értelmű főmondat esetén állhatnak feltételes (*nem hiszem, hogy jönne*) vagy kötőmódban (*kizárt, hogy jöjjön*).⁹

A veridikáltság szempontjából kizárólag irreális mellékmondati proposíciók vagy nemveridikális főmondati predikátumnak alárendelve, vagy egyes negatív értelmű relatíve veridikális episztemikus predikátum alatt jelenhetnek meg:

- (12) a. Megparancsolom, hogy vegye fel a sapkáját.
b. Kizárt, hogy felvegyem a sapkámat.
c. A professzor úr *(jelenléte) kizárja, hogy átmenjünk a záróvizsgán.

A (12a)-ban nemveridikális igei predikátum alatt jelenik meg a kötőmódjeles igét tartalmazó mellékmondat, míg a (12b)-ben a beszélő szempontjából nem lehet más a mellékmondat igazságtartalma, mint a főmondati alany szempontjából: a főmondati alanyt a mellékmondat fejt ki, így – a főmondat negatív jelentése következtében – itt is irreális a mellékmondati proposíció. A többi relatíve veridikális predikátum alatt a mellékmondat állítmánya nem állhat kötőmódban, és feltételes módban is csak negatív értelmű relatíve veridikális főmondati predikátum alatt jelenhet meg:

- (13) a. János azt hiszi/mondja/álmodja, hogy Péter hazajön/*hazajönne¹⁰/*hazajöjjön.
b. János nem hiszi/mondja/álmodja, hogy Péter hazajön/hazajönne/*hazajöjjön.

Ott található kivétel, amikor a mellékmondat – például illokúciós konverzió révén – nem feltétlenül (csak) olyan illokúcióval rendelkezik, amelyet a főmondati predikátum megkövetel; így például a relatíve veridikális főmondati predikátum alá rendelt mellékmondat kifejezhet vágyat vagy parancsot (Klemm 1931: 30; idézi: Tóth 2006a: 96), amelyek azonban főmondati szerepben is megkövetelnék a kötőmódot:

- (14) Nem evett még borscslevest, és nem is tudja elképzelni, hogy valaha egyen.

⁹ Tóth (2006a, 2006b) állításaival kapcsolatban megjegyezhető, hogy bár a kijelentő és feltételes mód alkalmazási határai sem az irreális/reális, sem a veridikális/relatív veridikális/nemveridikális különbségtétel alapján nem húzhatók meg az átfedések miatt, a kötőmód alkalmazási területe pontosan elkülöníthető. Míg a bővítményi mellékmondatokban a kijelentő mód és a feltételes mód a mai magyarban használható veridikális és relatíve veridikális főmondati predikátumok alatt is, illetve irreális és reális mellékmondati proposícióban is megjelenhet, addig a kötőmód kizárólag irreális mellékmondati proposícióban fordulhat elő.

¹⁰ Pozitív értelmű relatíve veridikális főmondati predikátum alatt akkor jelenhet meg a mellékmondatban feltételes módú ige, ha a mellékmondat önmagában feltételes főmondatnak is minősül:

(i) János azt hiszi/mondja/álmodja, hogy Péter hazajönne, ha lenne hozzá kedve.

Itt azonban a feltételes mód nem a főmondati relatíve veridikális predikátum miatt jelenik meg.

Mindenesetre itt is látható, hogy a mellékmondati propozíció irreális.¹¹

A mai magyar bővítményi mellékmondatok igei predikátumainak veridikalitását az 1. táblázat szemlélteti.

1. táblázat. Az igei predikátumok a mai magyar bővítményi mellékmondatokban

Predikátum	Példa	Veridikalitás	Pozitív	Negatív
Faktív	<i>örül</i>	veridikalís	kijelentő mód	kij./felt.
Érzékelést kifejező	<i>lát</i>	veridikalís		kij./felt./köt.
Episzemikus	<i>hisz</i>	relatív veridikalís		kij./felt.
Asszertívák	<i>mond</i>	relatív veridikalís		kötőmód
Fikciót kifejező	<i>álmodik</i>	relatív veridikalís		
Direktívák	<i>parancsol</i>	nemveridikalís		
Engedélyezést, tiltást kifejező	<i>megenged</i>	nemveridikalís		
Célt, hajlandóságot kifejező	<i>törekszik</i>	nemveridikalís		
Akaratot kifejező	<i>kíván</i>	nemveridikalís		

(Tóth 2006a, 2006b alapján.)

A szabad határozói mellékmondatok esetében veridikalitás miatti összefüggések nem mutathatók ki, hiszen nem a főmondati predikátumok által előírt bővítményekről van szó. Például az időhatározói mellékmondatok gyakorlatilag bármilyen igei predikátumot módosíthatnak, illetve maguk az időhatározói mellékmondati propozíciók elkülönítve is lehetnek a főmondati predikátum eseményidejében és a kontextus aktuális világában igazak vagy nem igazak. Ezt szemléltetik az alábbi példák:

- (15) a. Mielőtt a Balatonhoz érnél, áthaladsz Székesfehérváron.
 b. Miután ezt a cikket megírtam, megparancsolom a kutyámnak, hogy jöjjön ide.
 c. Amikor hazaértem, láttam, hogy Péter otthon van.

A (15a)-ban a mellékmondat utóidejű, így irreális; a (15b)-ben előidejű, így lehet reális, míg a főmondati predikátum nemveridikalís; ezzel szemben a (15c)-ben a főmondati predikátum veridikalís. A célhatározói mellékmondatok jelentéstani értelemben közelebb állnak a nemveridikalís főmondati predikátumokat bővítő mellékmondatokhoz: bár az adverbialis mellékmondatoknak a főmondati predikátum nem szolgál monadikus propozicionális funktorként, ha a célhatározói mellékmondatot változatlanul hagyjuk és

¹¹ A veridikalitás miatti összefüggések arra is rámutatnak, hogy a mód nem pusztán az ige morfológiáján jelölt kategória, azaz nem csupán egy morfoszintaktikai jellegzetességnek tekinthető, hanem a mód strukturálisan a mondat tulajdonsága, jegye, hiszen a főmondati predikátum olyan mellékmondatot vonz, amely rendelkezik ezzel a jeggyel (lásd még erre például: Fortuny 2008: 40–48).

a főmondat helyett egy másik főmondati predikátumhoz úgy kapcsoljuk hozzá, hogy a mellékmondat itt a főmondati predikátum bővítmenyét fejtse ki, az egyébként célhatározói mellékmondatként működő szerkezet átemelését követően csak nemveridikális állítmány alá rendelve maradhat nyelvtanilag helyes.¹² A célhatározói mellékmondat azért alkalmas erre, mert kötőszava (*hogy*) megegyezik a bővítmenyi mellékmondatokéval. Bár így új mondat keletkezik, ez a teszt mégis feltárhatja azt a párhuzamot, hogy miért áll kötőmódban a célhatározói mellékmondat állítmánya, és az időhatározói mellékmondaté miért nem. Ezt szemlélteti a következő példa:

- (16) a. Azért szóltak nekem, [hogy ne késsem le a leadási határidőt].
 b. *Örültek/látták/azt hitték/elújságolták egymásnak/azt álmodták, [hogy ne késsem le a leadási határidőt].
 c. Megparancsolták/arra törekedtem/azt akartam, [hogy ne késsem le a leadási határidőt].

Amint látható, morfoszintaktikailag ugyanaz a beágyazott mellékmondat van mindhárom mondatban: a (16a)-ban célhatározói mellékmondatként, a (16b)-ben és a (16c)-ben pedig bővítmenyi mellékmondatként. Azonban amíg a kötőmódú mellékmondat célhatározói mellékmondatként és nemveridikális predikátum bővítmenyi mellékmondatként is rendben működik, addig veridikális és relatíve veridikális predikátum mellékmondatként elfogadhatatlan. Az is látható, hogy a (16a) és (16c) példákban a mellékmondati propozíció irreális a főmondati eseményidő és a kontextus aktuális világa szempontjából.

3.2. Korai ómagyar szövegelemek

A korai ómagyar korból három olyan forrás maradt fenn, amely tartalmaz mellékmondatokat; ezeket időrendi sorrendben vizsgáljuk meg.

A Halotti beszéd és könyörgés bővítmenyi mellékmondatai kérdő tárgyi mellékmondatok:

- (17) a. Latiatuc feleym zumtuchel mic **vogmuc**.¹³
 b. Ge mundoa nekí meret nū **eneýc**.
 (HB)

¹² Rákosi (2006, különösen a 4. fejezet) szerint a célhatározó bővítmenyszerű tulajdonságokkal bír, és tematikus adjunktumként is felfogható, mintegy hibrid kategóriaként a vonzatok és a szabad határozók között.

¹³ Habár nem zárható ki teljesen, hogy a Halotti beszéd első mondata esetleg vonatkozó mellékmondatot tartalmaz (*látjátok feleim szemetekkel, amik vagyunk*), a retorikát tekintve sokkal valószínűbb, hogy valóban kérdő tárgyi mellékmondatról van szó.

A (17a) nem tér el attól, amit a mai magyarban várnánk, hiszen az ige kijelentő igemódban van; ezzel szemben a (17b) rejtett felszólítást tartalmazó kérdő tárgyi mellékmondatot tartalmaz, a választott igemód azonban mégis feltételes.¹⁴

A határozói mellékmondatok olyan mintát mutatnak, ami a mai magyarban megszokott:

- (18) a. Es oz gimilsnec wl keseruv uola vize. hug turchucat mige **zocoztia vola**.
 b. Es uimagguc szent peter urot. kinec **odut** hotolm ovdonia. es ketnie hug **ovga** mend w bunet.
 (HB)

Amint látható, a (18a)-ban a reális mellékmondat kijelentő módban van, a (18b)-ben pedig az irreális célhatározói mellékmondat kötőmódban.¹⁵

Az Ómagyar Mária-siralom nem tartalmaz feltételes módú igét, kötőmódú igéi pedig felszólító illokúciójú főmondatokban vannak, egy kivétellel:

- (19) Wegh halal engumet / eggedum illen / maraggun urodum / kyth wylag **felleyn**
 (ÓMS)

Itt a vonatkozó névmással bevezetett mellékmondat igéje kötőmódban áll (*felleyn* – féljen). Összehasonlításképpen, bár a mai magyarban a kötőmódjelű igék – a főmondatokat leszámítva – rendszerint *hogy* kötőszós mondatokban jelenhetnek meg (vö. Tóth 2006a: 23–24), szórványosan előfordul, hogy egy vonatkozó mellékmondat speciális modalitást is tartalmaz (deontikus, azonban belül óhajtó; pl. *itt az új főnök, akinek szerintem mindenki inkább csak adja meg a tiszteletet a jövőnkre való tekintettel*). Így elmondható, hogy az Ómagyar Mária-siralom nyelve az igeidő-választás szempontjából nem tartalmaz a mai magyartól eltérő stratégiákat.

A Königsbergi töredék és szalagjai két feltételes módú igét tartalmaz: az egyik a feltételes főmondat, a másik pedig hozzá tartozó feltételes mellékmondat igéje:

- (20) ha ýsten ev num uolna, [eu] benne býnut lelhetneýnc (KTSz)

¹⁴ Ezt a jelenséget Zolnai (1894: 52) idegenszerűségnek tartja annak ellenére, hogy a szövegmélekből a Beszédet (1–26. sor) nem tartja fordításnak. Madas (2002: 83–100) lefordította a Halotti beszédet latinra, és összevetette a szintén a Pray-kódexben található, latin nyelvű Sermo szövegével (Pray-kódex 136r–v); a szövegek tematikus szerkezetét összevetve kiténik, hogy a magyar és a latin szöveg azonos mintára készült. Azonban a magyar szövegmélek nem tekinthető a Sermo fordításának, mert a Halotti beszéd számos mondatának nincs megfelelője a latin Sermóban; így például a (17)-ben idézett mondatoknak sincs.

¹⁵ A szövegmélek kötőmódú igéi megtalálhatók még a felszólító főmondatok állítmányaként, ami szintén nem jelent eltérést a mai magyartól.

A felszólító főmondatok igéje kötőmódban áll. Három olyan mondat van, ahol a mellékmondat igéje kötőmódú:

- (21) a. ug scolanok. wýlag^{noc} kezdetuitul fugua & rohtonc ez nem levt wala.
hug scuz lean. fiot **sciulhessen**; scuz segnec tukere. tistan **maradhassun**;
es nekunc hýrunc benne ne **leyessen**.
- b. leg en sceretev
[h]yu sulgam. qui [e]n cuetsegum [**vi**]selhesse angol[u]cnoc corat
[ha]mar ele **mulhas[sa]** [men]ecnec eget **mege turhe[sse]** nazaret
[v]arasat **mege lel[he]sse**
- c. de qui **legen** neký atia ozut nem tud^{hot}iuc.
(KTSz)

Veridikalitás szempontjából a (21a) főmondati predikátuma negatív értelmű és relatív veridikalís (*nem levt wala* – nem lehetséges), így az alanyi mellékmondatban a kötőmód nem meglepő (vö. (12b) és (12c)). A (21b)-ben hasonló jelenséggel találkozunk, mint a (19)-ben: a vonatkozó névmással bevezetett mellékmondatban kötőmódjeles ige van, és a vonatkozó mellékmondat deontikus, azonbelül óhajtó modalitást is tartalmaz.

A (21c)-ben a kérdő tárgyi mellékmondat igéje is kötőmódban áll, míg a főmondati predikátum tagadott, tudást jelentő ige, ami a mai magyarban kijelentő módot vonz (Tóth 2006a: 24). Ezzel kapcsolatban megemlíthető, hogy a kérdő mellékmondatok között elkülöníthetők olyan mondatok, melyek pusztán kérdő illokúcióval rendelkeznek, azaz ilyen szempontból nincsen szemantikai többlettartalma a mellékmondatnak, és funkciója az, hogy a propozíció címzettje eldöntendő kérdés esetén döntse el, hogy vajon a propozíció igaz-e, kiegészítendő kérdés esetén pedig adja meg a kontextus számára a propozícióban kérdőszóval megjelölt hiányzó entitást. Másképpen fogalmazva, pusztán egyszerű beágyazott kérdéstről van szó. Ezzel ellentétben léteznek olyan kérdő mellékmondatok is, amelyek illokúciója és kontextusbeli funkciója gazdagabb: a nyelvekben vannak nyelvtanilag kérdő mondatok, melyek rejtett felszólítást, engedélykérést vagy célzatot takarnak. Risselada (1990: 7–9) és Dik (1997: 241–245) nyomán az ilyen jellegű kontextusbeli funkcionális többlet, színezet illokúciós konverzióknak (*illocutionary conversion*) nevezhető.¹⁶ Az illokúciós konverzió lehet nyelvtani vagy pragmatikai attól függően, hogy a közlés percepciója, feldolgozása során hogyan jelenik meg a szemantikai többlet, ahogy a következő példák alapján látható:

- (22) a. Nyomtasd ki ezt nekem, **kérlek**. felszólítás ⇒ kérés (nyelvtani)
b. Ez így jó, **ugye?** kijelentés ⇒ kérdés (nyelvtani)
c. Mondd, mit csináljak. kérdés ⇒ parancs kérése (pragmatikai)
d. Hányszor mondjam még el? kérdés ⇒ költői kérdés (pragmatikai)

¹⁶ Az illokúciós konverzióval kapcsolatban lásd még: Szikszainé 2008 (pl. 69. oldal).

Visszatérve a (21c)-re, a nem várt kötőmód azzal magyarázható, hogy ez a mondat pragmatikusan nem tudhatónak állít be olyan információt, amelyet a keresztény tanítás az első niceai zsinat (i.sz. 325) óta alapvetőnek, nyilvánvalónak tart (ti. hogy Jézus Isten fia a Szentháromságtannak megfelelően). A beszélő szándéka – amely megjelenik az igemód megváltozásában is (nyelvtani illokúciós konverzióként; vö. Dik 1997: 241) – beágyazott kérdés helyett pontosan erre a dogmára utal: a beágyazott kérdés nem kérdő illokúcióval rendelkezik, hanem költői kérdés (vö. (22d) fent), amelyre nem várunk választ, és amely köztudott információra utal. Ugyanez a jelenség a mai magyarban is megtalálható (vö. *Péternek kellett vigyáznia a kulcsra, ami most nincs meg. Mégis ki legyen a felelős ezért a fiaskóért?*).¹⁷

3.3. A Jókai-kódex

A Jókai-kódexből kigyűjtöttük az összes feltételes vagy kötőmódjeles ígét tartalmazó mondatot, és a mellékmondatoknál megnéztük, hogy (i) az ige milyen mellékmondat állítmánya, (ii) milyen kötőszó vezeti be a mellékmondatot, (iii) mi a mellékmondathoz viszonyítva a főmondat, illetve relatív főmondat állítmánya, és ha az ige, milyen igeidőben áll, és (iv) a fő- és a mellékmondat eseményideje hogyan viszonyul egymáshoz. A vizsgált mellékmondatokról a 2. és 3. táblázat nyújt tájékoztató eredményeket; a bal oldali táblázatrészek a bővítményi, míg a jobb oldali táblázatrészek az adverbialis mellékmondatokra vonatkoznak.

2. táblázat. A feltételes módjelű ígés mellékmondatok típusai a Jókai-kódexben

	száma összesen		száma összesen
alanyi	9	célhatározói	55
felszólító tárgyi	43	feltételes	23
kérdő eld. tárgyi	2	fokhatározói	2
kérdő kieg. tárgyi	10	hasonlító	2
kijelentő tárgyi	28	hasonlító-feltételes	7
		helyhatározói	7
		időhatározói	100
		kötött határozói	11
		megengedő	8
		módhatározói	6
		okhatározói	4
		jelzői	12

¹⁷ A mai magyarban a *nem tud* szintén állhat kötőmóddal, azonban ilyenkor a mellékmondat rendszerint utóidejű és irreális (pl. *nem tudom, mit tegyek; nem tudom, mi legyen; nem tudom, ki legyen a kitüntetett* stb.). Ezzel szemben az illokúciós konverzió révén reális mondatok is állhatnak kötőmódban (pl. *Péternek kellett vigyáznia a kulcsra, ami most nincs meg. Mégis ki legyen a felelős ezért?* – a kontextus alapján nyilvánvaló, hogy Péter a felelős a kulcs elvesztéséért, ami a költői kérdés elhangzásakor már megtörtént, így reálisnak minősül). Ezekben a példákban a kötőmód az episztemikus modalitást, illetve az aléthikus szükségszerűséget is kifejezheti.

3. táblázat. A kötőmódjelű igés mellékmondatok típusai a Jókai-kódexben

	száma összesen		száma összesen
alanyi	6	célhatározói	30
felszólító tárgyi	61	feltételes	1
kérdő eld. tárgyi	1	megengedő	8
kérdő kieg. tárgyi	3	jelzői	4
kijelentő tárgyi	7		

A vizsgált adatok elemzésénél főleg a nagyobb gyakoriságú mellékmondat-típusokat (időhatározói mellékmondat, célhatározói mellékmondat, felszólító tárgyi mellékmondat, kijelentő tárgyi mellékmondat, kérdő tárgyi mellékmondat, megengedő mellékmondat) vesszük sorra. Ez a hat típus lefedi az összes feltételes és kötőmódú mellékmondat 80%-át.

3.3.1. Adverbiális mellékmondatok

Az egyik leggyakoribb, nem kijelentő módjellel ellátott igével rendelkező csoportot az időhatározói mellékmondatok alkotják: összesen 100 mondat tartozik ide. Egyik mondatban sincsen kötőmódjellel ellátott ige. A leggyakoribb kötőszó a *mikoron*, amely a 100-ból 79 mondatban fordul elő. Alapvetően az időhatározói mellékmondat igéje állhat kijelentő módban is; így például a kódexben 73 olyan, *mikoron*-nal bevezetett mellékmondat található, amelyben az ige nem kap feltételes módjelet, hanem kijelentő módban áll. Mindenesetre a *mikoron* kötőszót tartalmazó mellékmondatok alapján elmondható, hogy a feltételes módú példák aránya kicsit nagyobb, mint a kijelentő módúaké.

Mivel szabad bővítményről van szó, nem meglepő, hogy az időhatározói mellékmondathoz képest a főmondati állítmány szinte bármi lehet, és a főigék nem igazán mutatnak különleges mintát, hiszen az időhatározói funkció alapvetően megszorítás nélkül megjelenhet bármilyen predikátum mellett. A nem kijelentő módú időhatározói mellékmondatokban az igék állhatnak feltételes múltban (52 db – 52%; rendszerint előidejű a főmondat eseményidejéhez képest), feltételes jelenben (46 db – 46%) vagy feltételes jövőben (2 db – 2%; *-nd+nA*).

A mai magyartól való eltérés abban áll, hogy ma önmagában nem indokolt a feltételes mód használata időhatározói mellékmondatokban:

- (23) a. Mert mykoron Parusia feldeben **voltuolna** egy to mellet, volt ottogyal nemy ayoytatos embernel husshagyo nappba vendege hyuatott. (JókK 26)
- b. De mykoron ez enne fel emeltettest **nezne** es ewtet nem **yilletthetne**, Magat zent ferencznek alata leteryetztuen ayoytatost ymadsagot elsewhewz hasonlatost tezenuala. (JókK 64)

Rokonnyelvi példákban még ma is megtalálható ugyanez a jelenség. Az uráli és a finn-ugor alapnyelvben a feltételes mód rekonstruált jele **-ne*, melynek magyar megfelelője a feltételes módjel (*-nA*), finn megfelelője pedig a *-ne-* mint a lehetőség (potencialis)

mód jele (Mészáros 2006: 113–114). A finn lehetőségi mód régebben nagyon gyakori volt mind adverbialis, mind bővítményi mellékmondatokban¹⁸ (Forsberg 2003: 148), és bár már nem található meg a mai standard finnben, egyes dialektusokban korlátozás nélkül használható (Laanest 1982: 328–329).^{19, 20}

A célhatározói mellékmondatokon belül az igemódok a következőképpen oszlanak meg: a 85 mondatból 55 (65%) feltételes módjellel ellátott, míg 30 (35%) kötőmóddal ellátott igei predikátummal rendelkezik. A főmondati predikátumok megvizsgálása során – a várakozásoknak megfelelően – nem rajzolódik ki különösebb szemantikai minta.²¹

Amint már említettük a 3.1. alfejezetben, a célhatározói mellékmondat által leírt esemény a főmondati predikátum eseményidejében még nem következhetett be, ezért mindig irreális. A mai magyartól való eltérés is ebben áll, hiszen most a célhatározói mellékmondatok predikátuma kötőmóddal ellátott ige, míg a Jókai-kódex nyelvében ez lehetett feltételes módú ige is.

Most rátérünk a megengedő mellékmondatokra. A Jókai-kódex megengedő mellékmondatai állhatnak bármilyen módban:

- (24) a. yollehett **zegyenlykuala** az koldulast tenny [...] csak azt *kijelentő m.*
mondyakuala neky my es el megewn alamyzna ert (JókK 81)
- b. Es yollehet **legyon** kewsded ez en erewksegem reze *kötőmód*
Akarom ez ewkrewt en rezemre venny (JókK 98)
- c. Es yollehet ew benne nem **voltakuolna** erdelmes myuelkedetek *feltételes m.*
de maga zerelm meg hyueluen [...] vadnak nekyk nagy
yewuendew kysertetek (JókK 110)

¹⁸ A kijelentő mód helyetti adverbialis (időhatározói) mellékmondati használatra példa az alábbi finn mondat:

(i) Kuin orit uupuneewi, Nijn pane hürkä etehen.
Amikor csődör fárad-POT-E/3 akkor tesz-IMP-E/2 ökör előre
Amikor a csődör elfárad, fogd be az ökröt előre.
(Forsberg 2003: 148, (12)-es példa)

¹⁹ Ezzel szemben E. Abaffy (1983, 1992) a feltételes mód – mai szemmel – indokolatlan használatát latin hatásként értékeli.

²⁰ Az időhatározói mellékmondatokkal kapcsolatban egy további érdekesség, hogy annak ellenére, hogy a kései ómagyarban az igekötő a semleges mondatokban nemcsak megelőzheti, hanem követheti is az igét (Wacha 1995: 186), itt az igekötők mind a tizenhat esetben megelőzik az igét, és ebben a tekintetben hasonlítanak a mai magyar semleges mondatokhoz.

²¹ Egyértelmű tendenciaként mutatható ki, hogy a múlt idejű főmondat melletti célhatározói mellékmondat igéjét inkább feltételes móddal, míg a jelen idejű főmondatához tartozó időhatározói mellékmondat állítmányát inkább kötőmóddal fordították. Ezt szemlélteti a két alábbi példa is:

(i) ... kayaltonk es siralmual allonk hogy megy nyttassek nekewnk (JókK 31)
(ii) ... vendege hyua zent ferencet hogy estue uele ennek (JókK 3)

Ez akár betudható a *consecutio temporum* latin eredetiben lévő hatásának is, azonban vannak olyan ómagyar példák, ahol feltehetőleg nem befolyásolhatta a scriptort a latin, és mégis mai szemmel indokolatlanul feltételes módot használ; lásd pl. (17b) a Halotti beszéd és könyörgésből, (29b) a felszólító tárgyi mellékmondatnál.

Nyolc feltételes és nyolc kötőmóddjellel ellátott igét tartalmazó megengedő mellékmondat található a szövegben. A megengedés összetett jelentéskategória, amely tartalmazhat ellentétet, ráhagyást, illetve feltételezést vagy fonák oksági viszonyt is (Haader 2000: 522). Az egyes többlettartalmak között azonban lehet úgy különbséget tenni, hogy míg a fonák oksági viszony esetében a mellékmondat önálló proposícióként, jelentésstanilag a kontextus adott világa szerint általában igaznak minősül, addig a feltételezés, lehetőség esetében ez nem feltétlenül így van. Ezt szemléltetik az alábbi példák:

- (25) a. Bár van kocsija, BKV-val jár dolgozni. *fonák okság*
 b. Nem érdekel, ha a világ végére kell is elmennem. *feltételezés*

A (25a)-ban mind a főmondat, mind a mellékmondat igaznak tűnik a kontextus világa szempontjából, míg a (25b) mellékmondata irreális, nem valós (hiszen a főmondati beszédidőben még nem kellett elmennem a világ végére). Ez a különbség azért fontos, mert a Jókai-kódex kötőmódú megengedő mellékmondatai mind abba a kategóriába tartoznak, amelyben a mellékmondat proposícióként jelentésstanilag nem volna igaz a kontextus adott aktuális világa szempontjából. Ez érzékelhető a (24b)-ben és az alábbi példában is:

- (26) Oh frater leo yollehet ez zertzett vakokot **vylagosohon** gewrbekett **teryezzen** ewrdewgewkewt **kyewzzen** Syketeknek hallamast santaknak yarast nemaknak **agyon** zolast es hogy megys teb negyednappy halottat felkewlt ymmar ma yryad mert meg ott synczen tekelletes vygasag (JókK 28)²²

Feltehető, hogy a mellékmondati predikátumok által jelzett események a főmondati beszédidőben, a kontextus aktuális világában (még) nem teljesültek. A feltételes módú megengedő mellékmondatok között viszont lehet olyan példát találni, amely a kontextus világa szerint igaz:

- (27) mert frater Peter azanneben tyztelyuala es felyuala ewtett hogy nem meruala neky ellene mondany yollehett gyakorta tewle **gyewtrettettnek** (JókK 103)

Összefoglalva elmondható, hogy a Jókai-kódex adverbialis mellékmondataiban a reális/irreális megkülönböztetésnek nincs hatása a feltételes mód alkalmazhatóságára, hiszen megjelenhetett a reális időhatározói, az irreális célhatározói, illetve a megengedő mellékmondatokban is.

²² Úgy tűnik, a scriptor latin *quod* névmást *ami* helyett mondatbevezetőként (*hogy*) fordította, így az eredetileg közbevetett *quod plus est (ami még ennél is több/nagyobb)* helyett a fordításban megjelenő mondatbevezető lezárta a megengedő mellékmondat kötőmódjának hatókörét, és ezért szerepel a *felkewlt* kijelentő módban.

3.3.2. Bővítményi mellékmondatok

A felszólító tárgyi – vagy függő felszólító – mellékmondatok tágabb értelemben vett felszólítást tartalmaznak; rendszerint kérést, akarást, parancsolást jelentő főmondati állítmányokat bővítenek.

A Jókai-kódex felszólító tárgyi mellékmondatai állhatnak kötőmódban és feltételes módban is:

- (28) a. Azert aldomas meg vegezuen zent Clara terde lehayoluan papanak elewte: nagy tyztesseguel **kere** ewtett **hogy meltoltattnak** az aztalra tewt kenereket meg aldanya. (JókK 75)
- b. Demy vymadsagonbam **keryenk** my vronktoł ieszus cristustol **hogy meltolyon** nekenk mutattnya mysalnak charmad nytassan neky kelewutat melyet kellyent valaztanonk. (JókK 6)

Összesen 61 kötőmódú és 43 feltételes módú felszólító tárgyi mellékmondat található a szövegben. A leggyakoribb főmondati predikátumokat a 4. táblázat mutatja be.

4. táblázat. A felszólító tárgyi mellékmondat leggyakoribb főmondati predikátumai

	feltételes mód	kötőmód
akar	7	20
kér	10	13
mond	8	4
parancsol	15	14

A feltételes módjellel ellátott igealakok jelen idejűek. Ennek nyilvánvaló magyarázata lehet, hogy amíg például az időhatározói mellékmondatokban a *-tt + volna* igealakok rendszerint előidejűséget fejeztek ki, addig a főmondati predikátum eseményidejéhez képest a felszólító tárgyi mellékmondat előidejűsége fogalmilag kizárt.

A kései ómagyarban a tág értelemben vett felszólító tárgyi mellékmondat állítmánya állhatott bármelyik módban akkor is, ha nem fordításról volt szó; a következő két idézet ugyanabból a szövegből származik:

- (29) a. felsegednek kenyergewnk hogy felseged paranczolyon **bochassa el** az my atyank fyath. ees marhayath **adyak megh**
- b. Felsegedeth kerem hogh **parancholna** neky hogh **menne** bee **adna** zamoth (Lev. 49)

Habár a mai magyarban már nem használható a feltételes mód ilyen helyzetben, ugyanúgy, ahogyan az adverbialis mellékmondatok esetében, itt is találhatunk olyan rokonyelvi példát, amelyben párhuzamosan megvan ez a jelenség (Tommola 2010: 523).²³

Egy további érdekesség a felszólító tárgyi mellékmondatokkal kapcsolatban, hogy a feltételes módú igekötős igék 75%-ánál, míg a kötómódú igekötős igék 59%-ánál az igekötő megelőzi az igét. Ez azért lehet meglepő, mert a tendencia a felszólító főmondatok esetében éppen ellenkezőleg alakul: a Jókai-kódexben összesen 201 felszólító főmondat van, és ebből 45-ben igekötős ige található; a 45-ből 37-ben (az esetek 82%-ában) követi, és csak 8-ban (az esetek 18%-ában) előzi meg az igekötő az igét. Itt azonban észben kell tartani, hogy a felszólító tárgyi mellékmondat egyrészt nem adverbialisként módosítja a főmondati állítmányt, mint az időhatározói mellékmondat, hanem a főmondat tárgyi összetevőjét fejt ki mellékmondati formában, másrészt pedig – az előbbi megállapítással összhangban – a mellékmondat módját és illokúcióját a főmondati predikátum határozza meg. Ilyen szempontból vizsgálva az igekötők megoszlása nem tűnik annyira váratlannak, hiszen a mai magyarban is vannak olyan mellékmondatok, melyek igei állítmányán megtalálható a kötómódjel, azonban a mondat – a felszólító operátor hiányában – mégsem bír felszólító illokúcióval:

- (30) a. Nekiálltam, hogy végre **megírjam** ezt a dolgozatot. *kötőmód*
 b. Rászóltam, hogy **hallgasson el** végre. *kötőmód + felsz. operátor*

Prileszky (1974), Pataki (1984), Tóth (2005) és Turi (2009) alapján a semleges igekötő-ige sorrendet alkalmazó, mégis *-J-* módjellel ellátott (30a)-ban a mellékmondat kötőmódú, míg a nem semleges ige-igekötő sorrendet mutató (30b) mellékmondata valódi felszólító illokúcióval rendelkezik. Az említett szerzők csoportosították azokat a predikátumokat, amelyek a mai magyarban a felszólító operátor által előírt kötőmód és a nem felszólító operátor által előírt kötőmód közül csak az előbbit (pl. *parancsol, kér, (meg)mond*), csak az utóbbit (pl. *fontos, támogat*), vagy esetleg mindkettőt (pl. *akar, kíván*) engedélyezik.

A kijelentő tárgyi mellékmondat szintén a főmondat tárgyi összetevőjét fejt ki, azonban illokúciója alapvetően nem felszólító, hanem kijelentő. A mellékmondatok osztályozásánál figyelemmel voltunk a főmondati predikátumok vonzatainak jellegzetességeire,

²³ A finn feltételes mód felszólító mód helyetti, felszólító tárgyi mellékmondatbeli használatára példa az alábbi finn mondat:

- (i) Velipoika huu-si että **pitä-isi-n** turpa-ni kiinni.
 báty kiabál-PST hogy tart-COND-E/1 pofa-POSS-E/1 csukva
 A bátyám rámkiabált, hogy fogjam be a számat.
 (Tommola 2010: 523, (16b) példa)

Az (i)-es példához hasonló szerkezetekben az *-isi-* jeles feltételes mód helyett a finn lehetőségi (*potencialis*) mód jelenik meg azokban a dialektusokban, melyekben még nem halt ki (Tommola 2010: 524; vö. Forsberg 2000). Amint már korábban említettük, ez azért releváns, mert a finn lehetőségi mód *-ne-* jele a magyar *-nA* jellel vezethető vissza azonos előzményre.

ettől függetlenül azonban kissé meglepő, hogy kötőmóddjellel ellátott ígét tartalmazó mellékmondatok is tartozhatnak ide. Szeretnénk megemlíteni, hogy ez a típus képlékeny kategória, amint azt a későbbiekben látni fogjuk.

A Jókai-kódex 33 olyan kijelentő tárgyi mellékmondatot tartalmaz, melynek állítmánya feltételes vagy kötőmódjeles ige; ebből 28 (85%) feltételes, és 5 (15%) kötőmódú. A feltételes csoport hasonló a mai magyar kijelentő tárgyi mellékmondatéhoz, mivel a főmondati predikátumok rendszerint ugyanúgy a mondás, közlés igéi (pl. *mond, felel*), értelmi működést jelentő igék (*eszébe vesz, késál, tud, gondol*), vagy érzékelést, észlelést jelentő igék (*lát*), illetve ezeket az igéket a mai magyarban követheti kijelentő mód. Az ómagyar feltételes módú kijelentő tárgyi mellékmondatokat szemléltetik az alábbi példák is:

- (31) a. ... frater Rufen yelennen ezebeuewue hogy ewtet az gonoz ag ellenseg meg **czaltauolna** (JókK 54)
 b. Es monda vr ysten en neke hogy nem **akarna** hogy ez vilagban lennek egy balgatag olaz (JókK 108)

A kötőmódjeles ígét tartalmazó kijelentő tárgyi mellékmondatok azonban másképpen viselkednek: a főmondati predikátumok a mai magyarban nem kötőmódú mellékmondatot szelektálnának, azonban a kontextus egyértelműen jelzi, hogy a főmondat hiányában a mellékmondat mindenképpen felszólító illokúcióval rendelkezne:

- (32) ... akarom hogy **fogagyad** ennekem **hogy** sonha valamely lelkest me **ne sercz** auagy embert sem valamely kart mendennemw allatban tenny **ne mery** (JókK 149)

A mai magyartól való eltérés abban áll, hogy az idézett mondatban a *fogagyad* a mai magyarban kijelentő módú mellékmondatot vonzana annak ellenére, hogy itt valamilyen értelemben beágyazott felszólításról van szó:

- (33) Fogadja meg nekem, hogy többet nem sérti meg/*ne sértse meg!

Azonban az *akarom* által vonzott kötőmód a mélyebben beágyazott mellékmondatokra is kihat (*ne sérts, ne merj*). Ez a jelenség felfedezhető a Jókai-kódexben található 5 kötőmódú igealak közül 3 esetében a kijelentő tárgyi mellékmondatokban.

A következő típus a kérdő tárgyi mellékmondat. A Jókai-kódexben összesen 16 kérdő illokúciójú mellékmondat állítmánya feltételes vagy kötőmódjeles ige. A kérdő mellékmondatok a főmondati tárgyi összetevőt fejtik ki. A kötőmódjeles csoportban egy eldöntendő és három kiegészítendő kérdő mellékmondat áll szemben a feltételes módjeles csoport két eldöntendő és tíz kiegészítendő mellékmondatával. A kiegészítendő kérdéseket kérdőszó vezeti be, míg az eldöntendő kérdések kötőszava mondatbevezetőként a *ha*, amely a mai magyar (*hogy*) *vajon*-nak felel meg.

Amint azt már a Königsbergi töredéknél említettük, a kérdő mellékmondatok között – amellett, hogy a Jókai-kódexben vannak eldöntendő és kiegészítendő kérdések is mindkét módjeles csoportban – elkülöníthetők olyan mondatok, melyek pusztán kérdő illokúcióval rendelkeznek. Ezt szemlélteti az alábbi példa:

- (34) Az gyermek uete ew zyuebe zorgalmast ewtett **meg kymleny houa menne** frater ferencz auagy **myt** euel **tenne** mykoron felkeluala (JókK 144)

A *meg kymleny* kérdő mellékmondatot vonz, melynek helyén két koordinált mellékmondat található; mindkettőt kérdőszó vezet be. A beágyazott kérdéseknek itt láthatóan nincs egyéb funkciója. Azonban a Jókai-kódexben is vannak illokúciós konverziót tartalmazó példák:

- (35) De **nem tudomvalec mykeppen** te hozzad **yuthassak** (*segítségkérés*; JókK 98)

Az illokúciós konverziót azért fontos megemlíteni, mert a kötőmóddjellel ellátott igét tartalmazó kérdő mellékmondatok közül több is ebbe a kategóriába tartozik.

3.4. A Guary-kódex

A Guary-kódex esetében ugyanúgy jártunk el, mint a Jókai-kódexnél: megkerestük az összes olyan fő- és mellékmondatot, melynek állítmánya feltételes vagy kötőmóddjellel ellátott ige volt, és a mellékmondat esetében rögzítettük, hogy (i) az ige milyen típusú mellékmondat állítmánya, (ii) milyen kötőszó vezet be a mellékmondatot, (iii) mi a mellékmondatához viszonyítva a főmondat, illetve relatív főmondat állítmánya, és ha az ige, milyen igeidőben áll, továbbá (iv) a főmondat és a mellékmondat eseményideje hogyan viszonyul egymáshoz.

A kötőmódú és feltételes módú igét tartalmazó mellékmondatok eloszlását az 5. és 6. táblázat szemlélteti; a jobb oldali táblázatrészek az adverbialis mellékmondatokra, a bal oldali táblázatrészek pedig a bővítményi mellékmondatokra vonatkoznak.

5. táblázat. A feltételes módjelű igés mellékmondatok típusai a Guary-kódexben

	száma összesen		száma összesen
alanyi	7	célhatározói	6
felszólító tárgyi	7	feltételes	19
kérdő eld. tárgyi	2	hasonlító-feltételes	4
kérdő kieg. tárgyi	5	időhatározói	33
kijelentő tárgyi	7	kötött határozói	2
		módhatározói	1
		okhatározói	5
		jelzői	14

6. táblázat. A kötőmódjelű igés mellékmondatok típusai a Guary-kódexben

	száma összesen		száma összesen
alanyi	3	célhatározói	48
felszólító tárgyi	66	feltételes	2
kérdő eld. tárgyi	0	időhatározói	1
kérdő kieg. tárgyi	22	kötött határozói	1
kijelentő tárgyi	1	megengedő	5
		módhatározói	1
		jelzői	1

A vizsgált adatok elemzésénél főleg a nagyobb gyakoriságú mellékmondat-típusokat (időhatározói mellékmondat, célhatározói mellékmondat, felszólító tárgyi mellékmondat, kijelentő tárgyi mellékmondat, kérdő mellékmondat, megengedő mellékmondat) vesszük sorra.

3.4.1. Adverbiális mellékmondatok

A Guary-kódexben 34 olyan időhatározói mellékmondat van, amelyben az igemód nem kijelentő; ebből mindössze egyben kapott az ige kötőmódjelet:

(36) es ime meg haloc, micorō en mind ezogbe bintelen **legec** (GuaryK 102)

Itt azonban feltehető, hogy nem csupán időhatározói, hanem egyben megengedő színezete is van a mellékmondatnak (vö. Rác 1995: 717), ami indokolhatja a kötőmód jelenlétét. A leggyakoribb kötőszó itt is a *mikoron*: a 34 nem kijelentő időhatározói mellékmondat közül 18-ban (53%) fordul elő, továbbá 28 kijelentő módú időhatározói mellékmondatban is megtalálható. A *mikoron*-t tartalmazó példákon belüli arányokat tekintve elmondható, hogy mintha megfordulni látszana a Jókai-kódexbeli arány (Jókai-kódex: 79 db – 52% feltételes és 73 db – 48% kijelentő; Guary-kódex: 18 db – 39% feltételes és 28 db – 61% kijelentő), és mintha ezáltal a Guary-kódex közelebb állna a mai magyarhoz. A nem kijelentő módú időhatározói mellékmondatokban az igék állhatnak feltételes múltban (17 db – 52%; úgyszintén rendszerint előidejű a főmondat eseményidejéhez képest) vagy feltételes jelenben (16 db – 48%):

- (37) a. Micoron ez ket frater **be mentec volna** ez varba az mise mōdo miset mōda...
(GuaryK 91)
- b. ... micoron vronc xpus (= Christus) **vīne** az aztal mellet, hata mōge kerüle
(GuaryK 64)

Ennél a szövegnél is látható a kontraszt, hogy míg a mai magyarban kijelentő módot várnánk az időhatározói mellékmondatban, addig az ómagyarban megjelenhet benne a

feltételes vagy a kötőmód annak ellenére, hogy különösen az előidejű mellékmondatok egyértelműen reálisnak bizonyulnak.

Ha a korpuszban az időhatározói mellékmondat igéje igekötős, a Jókai-kódexhez hasonlóan mindig a semleges igekötő–ige sorrend jelenik meg.

Az 54 célhatározói mellékmondat közül 6 (11%) tartalmaz feltételes és 48 (89%) kötőmódú igét. Az alábbi példák ezt a két típust mutatják be:

- (38) a. mit kel'õn tennõnc hoĝ mastan valo idõbees martírra **lehetnĕc**? *feltételes m.*
(GuaryK 74)
b. vetec be ýtet eĝ o čatornaba hoĝ oth **meg hal'õn** (GuaryK 46) *kötőmód*

A főmondatban – a Jókai-kódexhez hasonlóan – itt is gyakorlatilag bármilyen predikátum megjelenhet bármilyen igeidőben és igemódban. A Jókai-kódexszel ellentétben a feltételes és kötőmódot tartalmazó célhatározói mellékmondatok aránya megfordul, hiszen míg a Jókai-kódexnél erős túlsúlyban voltak feltételes módú célhatározói mellékmondatok (55 db – 65% feltételes módú és 30 db – 35% kötőmódú), addig a Guary-kódexben a feltételes módú példák aránya elhanyagolható (6 db – 11% feltételes módú és 48 db – 89% kötőmódú). Így elmondható, hogy ebből a szempontból is a Guary-kódex mintha közelebb állna a mai magyarhoz.

Ebben a nyelvemlékben 5 megengedő mellékmondat található, és mindegyikben kötőmódú az ige:

- (39) Azert iollehet hoĝ abbin **leĝõ** keues ideiglen, de maga az kínná *kötőmód*
õrõkke meg marad (GuaryK 3)

3.4.2. Bővítmenyi mellékmondatok

A Guary-kódex felszólító tárgyi mellékmondataiban szintén megfigyelhető a kötőmód térnyerése és ezáltal a mai magyarhoz való közeledés: míg a Jókai-kódexben az arány viszonylag kiegyensúlyozott volt (46 db – 43% feltételes módú és 61 db – 57% kötőmódú), addig a Guary-kódexben már csak 7 (10%) feltételes módú példa áll szemben 66 (90%) kötőmódúval szemben. A két típust szemléltetik az alábbi példák:

- (40) a. Es mind az egez tanalč ezt vegeze, hoĝ az het beuseĝõs eztendõbe *felt. m.*
ĝoytenĕc eĝbe mindõn elesegnec tizedet (GuaryK 48)
b. parančola neki hoĝ **meg al'õn** (GuaryK 98) *kötőmód*

A felszólító tárgyi mellékmondatot a főmondat predikátuma bővítmenyként vonzza. Bizonyos főmondati predikátumok gyakrabban előfordulnak; így érthető, hogy a 73 felszólító tárgyi mellékmondat többségét a következő négy ige szelektálja: az *akar* (20 db – 27%), *kér* (9 db – 12%), *kíván* (5 db – 7%) és a *parancsol* (10 db – 14%).

A 73 felszólító tárgyi mellékmondatokból 29 (40%) tartalmaz igekötős igét: 19 mondatban (az esetek 66%-ában) a semleges igekötő–ige sorrend fedezhető fel, míg 10 példában (az esetek 34%-ában) követi az igét az igekötő. Ha a felszólító tárgyi mellékmondatokat összehasonlítjuk a felszólító főmondatokkal, pontosan az ellenkezője rajzolódik ki: a Guary-kódexben összesen 187 felszólító főmondat van, és ebből 39-ben található igekötős ige. A 39-ből 34-ben (az esetek 87%-ában) követi, és csak 4-ben (az esetek 13%-ában) előzi meg az igét az igekötő.²⁴ Az a tény, hogy a felszólító főmondatoknál a semleges ige–igekötő szórend aránya eltörpül a nem semleges mellett, azt tükrözheti, hogy a magyarban a kötőmód főmondati használata a felszólító operátor nélkül fogalmilag kizárt (vö. Tóth 2005, Turi 2009).

A Guary-kódex összesen 9 olyan kijelentő tárgyi mellékmondatot tartalmaz, melynek állítmánya feltételes vagy kötőmóddjellel ellátott ige; ebből 6 (67%) feltételes módú és 3 (33%) kötőmódú. Ezt mutatják be az alábbi példák:

- (41) a. Masod ielos iege kiből embor meg osmerheti hoǵ v kúnén, *kötőmód*
 es keues erdõmme*l iduozul'on...* (GuaryK 43)
 b. Es ime ezonkozbe latic azt, hoǵ az orzag vtan **iu^{ne}nec** aros *feltételes m.*
 emboroc terhes teuekkel es ozuerokkel (GuaryK 46)

Ebben a nyelvemlékben összesen 29 kérdő tárgyi mellékmondat állítmánya olyan ige, amely nem kijelentő módban áll; ebből 7 (24%) feltételes módú és 22 (76%) kötőmódú. A kötőmódúak aránya első látásra meglepő, hiszen a Jókai-kódexben pontosan az ellenkezőjét lehetett látni. Fontos azonban megemlíteni, hogy ennek a 22 mellékmondatnak az állítmánya mindig *legyen(ek)*, és a kontextus mindig arról szól, hogy valamilyen nagyon fontos tanítást, bölcsességet kell megjegyeznie a címzettnek – ennek megfelelően a főmondati predikátum rendszerint a *hallgat, megismer, észébe vesz, tud* stb. A feltételes példák nem mutatnak ilyen jellegzetességeket. Ezt szemlélteti az alábbi két példa:

- (42) a. Ved iobban ezodbe, mel' igon naǵ gonoz **legon**, ez atkozot *kötőmód*
 harmad nelnec gonossaga (GuaryK 25)
 b. ... Joseph meg kerde vket mid **gondolcodnanac** (GuaryK 33) *feltételes m.*

Amint látható, a korábban bemutatott illokúciós konverzió a (42a)-ban is megjelenhet, hiszen feltehetőleg a beszélő szándéka szerint nem kérdést tartalmaz a mellékmondat.

²⁴ Ezek a megoszlások szintén alátámaszthatják a Jókai-kódexnél már leírtakat, hogy egyes kötőmódjeles igét tartalmazó mellékmondatok illokúciója szigorúan véve valójában nem felszólító, és így egyes mellékmondatok kötőmódúak is lehetnek.

3.5. Nyelvi változás

Az előző három részben bemutatottuk a korai ómagyar szövegművekben, a Jókai-kódexben és a Guary-kódexben gyakrabban előforduló olyan mellékmondat-típusokat, amelyek feltételes vagy kötőmóddjellel ellátott ígét tartalmaznak, ezt megelőzően pedig áttekintettük a mellékmondati igemódválasztás egy lehetséges magyarázatát. A korpusz alapján az ómagyar és a mai magyar nyelv közötti legnyilvánvalóbb különbség az, hogy míg egyes ómagyar mellékmondat-típusokban használható volt a feltételes mód is, így például időhatározói, célhatározói vagy felszólító és kijelentő tárgyi, illetve kérdő mellékmondatokban, mára a feltételes mód szerepét átvette más mód, így például időhatározói mellékmondatokban a kijelentő mód, felszólító tárgyi és célhatározói mellékmondatokban pedig a kötőmód.

A nyelvi változás feltérképezéséhez fontos tény, hogy az ómagyarban a feltételes módú mellékmondatok lehettek reálisak és irreálisak, azaz a kontextus aktuális világa számára igazak vagy nem igazak, illetve megjelenhettek veridikális, relatíve veridikális és nemveridikális főmondati predikátumok alá rendelve is:

- (43) a. Ew es mykoron nemy napon egyenbe mennenek lata zent ferencznek
Arczaya elewt egy zepsegew kerestett elewtt me[n]ny (JókK 61)
- b. Es monda vr ysten en neke hogy nem akarna hogy ez világban lennek
egy balgatag olaz (JókK 108)
- c. es mene az helyre holott vala frater Bernald: hogy zolnanak
ewzue ysteny myuelkedettrewl (JókK 9)
- d. Azert masod estendewben engede hogy frater Bernald elmenne
zent Jakabhoz (JókK 14)

A (43a)-ban az időhatározói mellékmondat reális. A (43b)-ben az *akar* nemveridikális, így a mellékmondat irreális; a (43c)-ben a célhatározói mellékmondat irreális, míg a (43d)-ben a tárgyi mellékmondat főmondati predikátuma (*engede*) nemveridikális.

Mindez nem mondható el a kötőmódú mellékmondatokról: egy kivételtől eltekintve nincs kötőmódú időhatározói mellékmondat, hiszen ez a mellékmondat-típus veridikálitás szempontjából nem értékelhető, és a főmondathoz képest az elő- és egyidejű mellékmondat reális; korábban már említettük, hogy a kötőmódú kijelentő tárgyi, kérdő és megengedő mellékmondatok bizonyos értelemben mind problémásak és különlegesek, hiszen az illokúciós konverzió, illetve a komplex jelentéstani többlettartalom miatt mind irreálisak. Ilyen alapon megállapítható, hogy a magyar kötőmód egyik jellegzetessége az, hogy kontextuálisan irreális mondatokban szerepel.

A mai magyartól való eltérés a fentiek fényében megközelíthető olyan szempontból is, hogy nem a kötőmód alkalmazhatósága növekedett meg, hanem a feltételes mód területe csökkent le, ugyanis ma már nem jelenhet meg célhatározói mellékmondatban, illetve olyan mellékmondatokban, amelyek nemveridikális főmondati predikátum alatt helyezkednek el (pl. felszólító tárgyi mellékmondat). A feltételes mód úgyszintén teret veszített

a kontextuálisan reális mondatoknál, hiszen kiszorult a reális időhatározói mellékmondatokból is.

Az ómagyar bővítményi mellékmondatokban található igei predikátumok összefoglaló táblázata alább látható (7. táblázat); a könnyebb összehasonlíthatóság érdekében a mai magyar bővítményi mellékmondatok igei predikátumainak veridikalitását bemutató 1. táblázatot e helyütt megismételjük (8. táblázat).

7. táblázat. Az igei predikátumok az ómagyar bővítményi mellékmondatokban

Predikátum	Példa	Veridikalitás	Pozitív	Negatív
Faktív	<i>örül</i>	veridikális	kijelentő mód	N/A
Érzékelést kifejező	<i>lát</i>	veridikális		
Episztemikus	<i>hisz</i>	relatív veridikális	kijelentő / feltételes	kij./felt./köt.
Asszertívák	<i>mond</i>	relatív veridikális		kij./felt.
Fikciót kifejező	<i>álmodik</i>	relatív veridikális		N/A
Direktívák	<i>parancsol</i>	nemveridikális	kötőmód / feltételes mód	
Engedélyezést, tiltást kifejező	<i>megenged</i>	nemveridikális		
Célt, hajlandóságot kifejező	<i>törekszik</i>	nemveridikális		
Akaratot kifejező	<i>kíván</i>	nemveridikális		

8. táblázat. Az igei predikátumok a mai magyar bővítményi mellékmondatokban

Predikátum	Példa	Veridikalitás	Pozitív	Negatív
Faktív	<i>örül</i>	veridikális	kijelentő mód	kij./felt.
Érzékelést kifejező	<i>lát</i>	veridikális		kij./felt./köt.
Episztemikus	<i>hisz</i>	relatív veridikális		kij./felt.
Asszertívák	<i>mond</i>	relatív veridikális		
Fikciót kifejező	<i>álmodik</i>	relatív veridikális		
Direktívák	<i>parancsol</i>	nemveridikális	kötőmód	
Engedélyezést, tiltást kifejező	<i>megenged</i>	nemveridikális		
Célt, hajlandóságot kifejező	<i>törekszik</i>	nemveridikális		
Akaratot kifejező	<i>kíván</i>	nemveridikális		

(Tóth 2006a, 2006b alapján.)

V. FŐNÉVI KIFEJEZÉSEK: HATÁROZOTTSÁG, NÉVELŐHASZNÁLAT, BIRTOKOS SZERKEZETEK

Egedi Barbara

1. Bevezetés

A fejezet több, az ómagyar főnévi kifejezések belső szerkezeti tulajdonságait érintő kérdéssel foglalkozik: elsősorban a határozottság szemantikai és szintaktikai jelenségét vizsgálja az ómagyar korban, továbbá javaslatot tesz az ómagyar és a mai magyar főnévi csoport strukturális különbségeinek modellezésére. Részletesen tárgyaljuk a mutató névmási módosítóval, illetve a birtokos kifejezéssel bővített konstrukciókat. Mivel a szórendi sajátosságok megértéséhez egyes változások teljes ívét érdemes megvizsgálni, a fejezet második felében középmagyar adatokat is figyelembe veszünk.

A fejezet alapvetően három nagyobb egységből áll: az elsőben (2. alfejezet) a határozott névelő kialakulásával, korai használatának jellegzetességeivel és ennek grammatikai vonatkozásaival foglalkozunk. Az ezt követő részben (3. alfejezet) tágabb perspektívából tekintjük át a referenciális azonosításra szolgáló stratégiákat az ómagyar korban, bemutatva, hogy a névelő fokozatosan, több lépcsőben grammatikalizálódott a határozottság nyelvtani kódolására, és a korai névelőt csupán sokkal szűkebb használati köre különbözteti meg mai magyar utódjától. Jelen fejezet abból az általános megfigyelésből indul ki, hogy nemcsak az (univerzálisnak tekinthető) szemantikai és pragmatikai értelemben vett határozottság nyelvtani kódolása nyelvspecifikus, hanem az is, hogy e szemantikai mező *mekkora részét* grammatikalizálja egy nyelv éppen határozott névelővel. Ez a tartomány ráadásul idővel módosulhat két nyelvallapot között, például egy adott nyelv története során előfordulhat, hogy a grammatikalizáció egyre nagyobb tartományban érvényesül, vagyis a névelő használata fokozatosan kiterjed. A korai kódexek névelőhasználatának, illetve az ezt követő szinkrón állapotoknak a vizsgálatával megkísérelhetjük a határozottsági paraméter grammatikai kódolásának fokozatos változását nyomon követni. Legkorábbi kódexeink alapján az első, biztonsággal rekonstruálható szinkrón nyelvallapot a 14. század vége – 15. század első fele, vagyis a kései ómagyar kor első fele. A korai kódexeken végzett kézi keresést és adatfeldolgozást automatikus korpuszvizsgálatokkal egészítjük ki, így nyerve teljesebb képet a korszak egészéről és a korszakon belüli változási folyamatokról.

A fejezet utolsó részében (4. alfejezet) a határozott névelő megjelenésének és több környezetben való elterjedésének strukturális következményeit tárgyaljuk. Áttekintjük a mutató névmási módosítót és a birtokos kifejezést tartalmazó főnévi kifejezéseket érintő változásokat a középmagyar korszakban. A főnévi frázis bal periferiájának átrendeződése ugyanis a mai szinkrón állapotig több lépcsőben történt, ahogy ezt a jellegzetes középmagyar szórendi minták tanúsítják.

2. Az ómagyar határozott névelő kialakulása és jellemzői

2.1. A határozott névelő kialakulása és forrása

A magyar nyelvtörténeti irodalomban általánosan elfogadott nézet, hogy a határozott névelő belső fejlődés eredményeképpen alakult ki (Simonyi 1914: 68–69, Klemm 1928: 317). A folyamat feltehetően a korai ómagyar korra, illetve a kései ómagyar kor első felére tehető, a névelő forrásaként pedig a főnévi mutató névmás kijelölő jelzős használata¹ állapítható meg (D. Máta 2003b: 419–420, I. Gallasy 1991, 1992).

Valójában persze nem egy elem teljes átalakulásával van dolgunk, hanem a mutató névmási módosító funkcionális kettéhasadásával: a névmási módosító megőrzi korábbi használati körét és formai tulajdonságait is, ugyanakkor olyan új környezetekben is megjelenik, amelyben az eredeti kategória nem fordulhatott volna elő. Ebben az új szerepkörben a mutató névmásban kódolt szemantikai jegyek egy része (a deiktikus jegy) elveszik és használati kontextusa kiszélesedik. Ez a folyamat sok más nyelvben is adatolt, és híven példázza a tipikus grammatikalizációs mechanizmusokat (vö. Heine–Kuteva 2002: 2–3): a változás során a mutató névmásban kódolt szemantikai jegyek egy része – jelen esetben a deiktikus jegy – elveszik (deszemantizálódás), az új elem szélesebb kontextusban lesz használható (extenzió/kontextus-általánosodás), és idővel az érintett elem morfológiai és fonológiai felépítése is egyszerűsödik (dekategorizálódás és erózió/fonetikai redukció). Bár ez utóbbi csak a középmagyar korszakban, az ún. determinánsduplázás elterjedésével válik nyilvánvalóvá.

2.2. Az egyértelmű elkülönítés problémája

Az ómagyar szövegekben nem mindig tudjuk megállapítani, hogy az egyes esetekben még mutató névmással (1a), vagy már névelővel (1b) van-e dolgunk.

- (1) a. az kaput b. az kaput
 'azt a kaput' 'a kaput'

¹ Ebben a fejezetben a *Strukturális magyar nyelvtan* Morfológia kötetében (Bartos 2000) használatos mutató névmási módosító (MNM) kifejezést fogjuk alkalmazni.

A probléma abból adódik, hogy a névelős szerkezet és a mutató névmási módosítóval ellátott főnévi kifejezés a felszínen még egybeesik, a névmási módosító még nem veszi fel az esetragokat. Az egyértelmű elkülönítést a mai olvasó számára olykor megnehezíti az a tény is, hogy a két elem funkciójában átfedés lehet, mivel a diskurzusszereplő ismertségét, azonosíthatóságát jelzik abban az értelemben, hogy „már szó volt a dolgról” (anafora). Feltételezhetjük természetesen, hogy az (1) alatti kifejezéseket eltérő intonációval ejtették és a névelőként funkcionáló elem elhangsúlytalanodott, de erre az írott szövegek aligha szolgáltathatnak bizonyítékot (esetleg utalhatnak rá a névelő hasonuló / gemináló írás-módjai, illetve a főnévvel való egybeírása, vö. I. Gallasy 1992: 718 és 721–722).²

Az egyértelmű elkülönítés problémája arra indított egyes szerzőket, hogy egyfajta fokozatosságot, átmenetiséget feltételezzenek a grammatikalizációs folyamatban. Ennek értelmében az ómagyar névelő nem volt „teljesen kifejelett” (I. Gallasy 1992: 739), ezért inkább egyfajta névelő-előzményről, illetve átmeneti vagy kettős természetű (névmás-névelő) szófajról beszélhetünk (vö. Bakró-Nagy 1999: 7, I. Gallasy 1991: 461–465, 1992: 716–719 és *passim*). Ha az elemzés szintjén még indokolható volna is ez a fajta óvatosság, az már erősen kétséges, hogy a korszak beszélői sem különítették el egyértelműen a két elemet. A források írásos volta nehézségeket támaszt a mai olvasó elé, de az egykorú beszélők megfelelő intonációs eszközökkel következetesen elkülöníthették a kétféle használatot.

A felszíni szórend egybeesése távolról sem jelenti a grammatikai különbség hiányát. Az átmenetiség látszata abból fakad, hogy a névelő azonosítására szolgáló eszközök korlátozottak és a *látható* formai kritériumok sajnos nem elégségesek. A mutató névmás ugyan ragozható önálló használatában, de főnév előtti módosítóként egyalakú marad, azaz számosság és nyelvtani eset tekintetében morfológiailag jelöletlen (vö. (1)); a névelővel kiterjesztett ragozott mutató névmás módosító szisztematikus megjelenése (*azt a könyvet* szerkezet) csak a középmagyar korra tehető (lásd alább). A névelő hangsúlytalan ejtése mint formai kritérium, nyilvánvaló okokból nem ellenőrizhető, így nem is igazolható vagy cáfolható. A névelő anaforikus használata pedig szintén nem elégséges kritérium az elkülönítésre, hiszen egy mutató névmás is lehet pusztán anaforikus szerepű a szövegben. Érdekes megjegyezni, hogy nagyon hasonló elkülönítési problémák figyelhetők meg olyan nyelvekben, ahol a névelő kialakulása az írott források korszakára tehető, és egyazon forma szolgál több funkció betöltésére. Lotte Sommerer disszertációjában (2011: 183–209) hét kritériumot vezet be a „névelőség” meghatározására, de vizsgálatai arra az eredményre vezetnek, hogy az óangol névelő elkülönítésére ezek többsége alkalmatlan vagy egyáltalán nem konklúzív.

² Az intonáció kapcsán felmerült, hogy a szófajváltást elősegítette a beszédbeli elhangsúlytalanodás (D. Mátai 2003b: 420). Ha el is fogadjuk egy hangsúlytalan alak meglétét, illetve megjelenését, az ok-okozati sorrend akkor is fordítva áll fenn: a funkcióváltás (vagy „szófajváltás”) okozta az új kategória hangsúlyozásának megváltozását és nem az elhangsúlytalanodás okozta a szófajváltást. Generatív nyelvészeti szempontból a hangsúlytalan ejtés pontosan az új kategória, a névelő új szerkezeti helyét tükrözheti, vagyis azt, hogy egy frázisértékű önálló morfémából kiejtett szintaktikai fejkategória jött létre (lásd 2.4.), hiszen az intonációs frázisok kiosztása, a karakterdallamok indítása szoros összefüggésben áll a mondattannal.

A következőkben egyrészt bemutatjuk, hogy rendelkezésünkre állnak olyan eszközök, amelyek szemantikai alapon elkülöníthetik a névelő kategóriáját, az ómagyar kor legkorábbi összefüggő szövegeimlékeitől kezdve, másrészt emellett érvelünk, hogy grammatikai értelemben véve egy teljes mértékben kialakult névelőről és névelős szerkezetéről beszélhetünk, amelynek előfordulása szabályokkal következetesen leírható és csupán sokkal szűkebb használati köre különbözteti meg mai utódjától és a mai magyarra jellemző „túldetermináló” szerkezetektől.

2.3. A névelő azonosítása

Ahogy fent megállapítottuk, pusztán formai és disztribúciós alapon nem lehet egyértelműen azonosítani a határozott névelőt az ómagyar korban, de szerencsére léteznek olyan szemantikai kritériumok amelyekre mégiscsak támaszkodhatunk e korai névelők és a mutató névmási módosítók elkülönítésékor. Univerzálisan megfigyelt jelenség ugyanis, hogy a határozott névelő előfordul olyan környezetekben is, amelyekben a mutató névmás nem jelenhet meg (Himmelman 2001: 833–834). Ilyen környezet például az ún. tágabb szituációs használat, amelyben bizonyos entitások az első említésükkor is határozottak, mivel általánosan elfogadott vagy ismert a referenciájuk.³ Kizárólag a névelőre jellemző az ún. asszociatív-anaforikus használat is, melyet a (2) alatti példa illusztrál:

(2) Ma este mutatják be a Diótörőt. **A jegyek** mind elkeltek.

Míg a tágabb szituációs használatban a névelő megjelenése – úgy tűnik – még nem feltétlenül kötelező (lásd 3.2.1), az asszociatív-anaforikus használatokra bőven találunk példát a legkorábbi ómagyar szövegekben is. Ezekben az esetekben tehát a névelői helyzetben álló morféma még véletlenül sem értelmezhető mutató elemnek. E speciális kontextusok kimutatásához szükségszerű a tágabb szövegekörnyezet ismerete, így a legkorábbi biztos példák az első összefüggő, elbeszélő formájú szövegeimlékből, a Jókai-kódexből idézhetők. A (3) alatti mondatban *a kapu* említése látszólag előzmény nélküli, mi több, épületről sem esik szó, ellenben a történet elején megtudjuk, hogy Szent Ferenc társaival Spolebánóba érkezik, ahol letelepszik egy időre. Lehetséges lakhelyük bejáratú kapujára tehát értelemszerűen csak asszociálunk. (4)-ben a *prédikálás* mint cselekvés vezet be a *prédikálószerék* referensét a diskurzusba. Az (5) alatti esemény előzményszövegében pedig nem esett ugyan szó *tűzről*, annál inkább házról, szobáról és terített asztalokról, melyek alapján természetes módon asszociálhat az olvasó a tűzhely jelenlétére is.

(3) Tertenek hogy nemy ygen zepp hews (...) yewue **az kappura** es czergete
(JókK 14)

³ Vö. I. Gallasy (1992: 725) *prezentálás* fogalmával, amely az általánosan ismertnek tekintettség nyelvi jelölésére szolgál.

- (4) De zent fferencz meglewle frater rufent ky ýmmaran kezdetuala p(re)dicalny (...) Es tehat zent fferencz fel haga **az p(re)dicalo zekbe** (JókK 58)
- (5) alazatost leewle **a tewz** mellett (JókK 84)

A határozott névelő általánosan elfogadott szemantikai funkciói mellett (mint amilyen az egzisztenciális preszuppozíció és egyediség jelölése) pragmatikai szempontokat is figyelembe kell venni a névelőhasználat vizsgálatakor. A névelővel ellátott entitásnak egy pragmatikai paraméterek mentén meghatározható halmazba kell tartoznia. Ez a halmaz lehet egészen kicsi (az épp említett, látott stb. dolgok halmaza) vagy egészen nagy (univerzálisan létezőnek elfogadott és/vagy egyedi jelenségek), végeredményben csak az a fontos, hogy a beszélő és a hallgató közötti diskurzusban jelen legyen, azaz ők osztozzanak ezen a halmazon, illetve asszociációs hálón. Egy entitás egyedisége, azonosíthatósága mindig csak ezen az adott halmazon belül kell hogy fennálljon, ezért a szemantikai kritériumok mellett a beszédhelyzetre, a pragmatikára is hivatkoznunk kell (Hawkins 1991).⁴

Az ómagyar nyelvemlékek többsége latinból készült fordításokat tartalmaz, és ez a tény különös jelentőséget kap a következőkben használt ómagyar névelő megléte melletti érvelésben. A forrásnyelvben ugyanis nincs határozott névelő, tehát a fent bemutatott speciális környezetekben biztosan nem találunk determinánst a latin szövegben – megállapítottuk ugyanis, hogy mutató névmási módosító nem töltheti be ezeket a funkciókat. Az ómagyar kódexekben azonban nemcsak ott találunk főnév előtti determinánst ahol a latin eredeti ezt indokolja, hanem számos más helyzetben is, ahogy ezt az 1. táblázat is illusztrálja. A táblázatban egy tetszőlegesen kiválasztott kis szövegrészben, a Münchener kódex Máté-evangéliumának 3. fejezetében szereplő determinánsok figyelhetők meg (lásd az „ómagyar” jelzetű oszlopot), összevetve a latin szöveg megfelelő helyeivel.

1. táblázat. Determinánsok és latin megfelelőik (MünchK, Máté 3. fejezet)

locus	névelő		mutató névmási módosító	
	ómagyar	latin	ómagyar	latin
3:1			a napokban	in diebus autem illis
3:4			ez Jánus kedig	ipse autem Johannes
3:7	a	∅		
3:7	a	∅		
3:9			e kövekből	de lapidus istis
3:10	a	∅		
3:10	a	∅		
3:10	a	∅		
3:12	a	∅		
3:16	a	∅		
össz.	7		3	

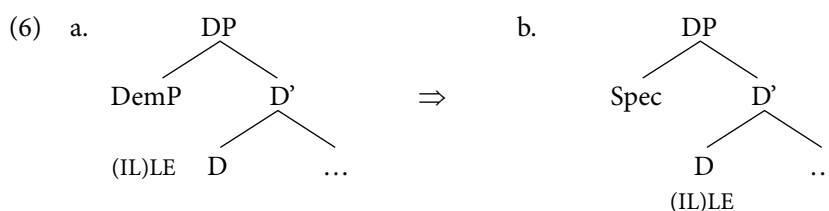
⁴ Hasonló megközelítésmódokhoz lásd még Westerståhl (1985) és Roberts (2003) elemzéseit.

Az a tény, hogy a névelő nagy számban jelenik meg olyan helyeken, ahol a latinban egyáltalán nincs determináns, azt mutatja, hogy az ómagyar főnévi szerkezet szintaxisa jelentősen *eltér* a latintól. A határozott névelő a határozottság mondattani kódolására szolgál, így az ómagyar grammatika szabályai szerint használata kötelező, hacsak a főnévi kifejezés referenciális azonosítása nem valósul meg valamely más módon (ennek részleteit lásd a 3. alfejezetben).

2.4. A határozott névelő megjelenésének szintaktikai modellezése

A névelő kialakulásával foglalkozó nyelvtörténeti szakirodalomban azzal a véleménnyel találkozhatunk, hogy az előzmény-szófaj és az újonnan kialakult névelő között, pontosabban az ezeket az elemeket tartalmazó szerkezetek között nincs grammatikai különbség, csak funkcionális (vö. Bakró-Nagy 1999: 7, I. Gallasy 1992: 721–722). Ebben a fejezetben azonban amellet érvelünk, hogy az ómagyar kori szinkrón állapotban valójában két homofón elem él egymás mellett, melyek grammatikai különbsége különböző szerkezeti pozíciójukban nyilvánul meg a főnévi kifejezésen belül. A mutató névmási módosító funkcióhasadásával egy időben azonnal megváltozik az így létrejött névelős szerkezetek belső felépítése is, és pontosan ez a strukturális átrendeződés képezi a grammatikalizálódás alapját.

A mai magyar szinkrón állapotra vonatkozó kutatásokban a főnévi szerkezetek felépítésének generatív nyelvészeti modellezése bő tárgyalást kapott (*inter alia* Szabolcsi–Laczkó 1992, Szabolcsi 1994b, Bartos 2000, 2001, É. Kiss 2000), míg a korábbi nyelvfázisokra nem igazán készült hasonló elemzés.⁵ A nemzetközi szakirodalomban azonban már foglalkoztak hasonló kérdéssel, hiszen a névelő kialakulása több nyelvben is adatolható. Az újlatin nyelvek névelőinek kialakulásával kapcsolatban például Giuliana Giusti (2001: 167) tett javaslatot a latin *ille* újraértelmezéséről:

⁵ Kivételt képez Kenesei István (1995: 289) rövid javaslata a határozott névelő kialakulásával kapcsolatban. Eszerint a folyamat szoros összefüggésben áll a birtokos szerkezetek tipikus határozottságával és az önálló, determinálásért felelős D pozíció tulajdonképpen egy korábbi D/Agr funkcionális kategória kettéhasadásának eredménye. A határozott névelő kialakulásával foglalkozik Bakró-Nagy Marianne is (1999: 8–9), aki szintén a birtokos szerkezetekkel hozza kapcsolatba a névelő elterjedését, illetve a névelő határjelölő funkciójával a névmási birtokosok előtt. A javaslat kritikai tárgyalásához lásd Egedi (2011a: 41–42).

Az ábra azt illusztrálja, hogy az eredetileg névmási szerepű latin *ille* első szótagja lekopik, és szerkezeti fejként értelmeződik át. Az újítás lényege, hogy a determináns nem mozgatóssal kerül a határozottságot felelős determinánsi frázisba (DP), hanem közvetlenül beillesztéssel. Ez az elem válik a határozottságot kódoló D fej alapértelmezett megjelenítőjévé.

Ez a fajta újraelemzés, amely a magyar névelő kialakulását is jól modellezi, tökéletesen megfelel a minimalista szintaxiselmélet egyik univerzális gazdaságossági elvének ('Head Preference Principle' van Gelderen 2008), amellyel számos történeti jelenség magyarázható: eszerint a beszélők olyan szerkezetek építését preferálják, ahol egy adott elemet közvetlenül illeszthetnek (*merge*) egy fejpozícióba, ahelyett, hogy mozgatóssal vinnék a kívánt konfigurációs helyzetbe.

A (6a) és (6b) alatti szerkezetek valószínűleg sokáig élhettek párhuzamosan egymás mellett, csakúgy, ahogy az ómagyar mutató névmási módosítóval ellátott, illetve a névelő szerkezet is. A felszínen egybeeső, és ezért potenciálisan mégiscsak kétértelműséget okozó szerkezetek együttesének feloldására az újlatin nyelvekben egy új mutató névmási sor alakult ki, míg a magyarban egy egészen más stratégia, egy determinánsduplázó szerkezet kialakulását figyelhetjük meg. Ennek tárgyalása azonban a 4.1. alfejezet témáját képezi.

3. Referenciális azonosítás és névelőhasználat

3.1. A határozottságról

A határozottság szemantikai vagy pragmatikai jelensége univerzálisnak tekinthető, csak ennek grammatikai megvalósítása nyelvspecifikus. A világ számos nyelvében nincs határozott névelő, ami nem jelenti azt, hogy ezek a nyelvek ne tudnák kifejezni a határozottságot, specifikusságot szemantikai értelemben. A határozottság azonosíthatóságot jelent: a beszélő azt jelzi, hogy a hallgató azonosítani tudja a főnévi kifejezés referenciáját, ez ugyanis a diskurzus és/vagy közös tudásuk része. Az azonosíthatóság szemantikai kategóriája prototipikusan megvalósul nyelvtanilag is, de egyáltalán nem minden nyelv kódolja ezt a jelenséget névelővel. A névelő csak a fent említett szemantikai/pragmatikai határozottság grammatikalizációja, amit nem minden nyelv hasznosít (vö. Lyons 1999, főleg az 1. és a 7. fejezet; a határozottság nyelvi jelenségéhez és meghatározásához lásd még Alexiadou et al. 2007: 51–157, ill. Abbott 2004).

Az is nyelvenként változhat, hogy ennek a szemantikai mezőnek mekkora részét grammatikalizálta egy adott nyelv (pl. a határozott névelő használata bizonyos nyelvekben csak az anaforikus funkcióra korlátozódik, míg egyéb amúgy tipikusan határozott környezetekben elmarad), sőt, ez a tartomány idővel módosulhat két nyelvállapot között, így egy adott nyelv története során például a grammatikalizáció egyre nagyobb tartományban érvényesülhet, és a névelő használata fokozatosan kiterjedhet (Lyons 1999: 336–337).

A névelővel nem rendelkező nyelvekre azért szokás gyakran egy üres D kategóriát feltételezni, mert az egyik elterjedt – többek között Szabolcsi Anna által képviselt – meg-

közelítés szerint a determinánsnak alárendelő szerepe van, ez teszi a főnévi kifejezést komplementummá/argumentummá. A pusztán főnévi kifejezés alapvetően predikátum természetű, ezt a determináns vagy a D fej horgonyozza le a való világra, az argumentumság pedig a referencialitás szintaktikai leképezése. Eszerint tehát a strukturális D pozíció felelős a referencialitásért, a névelő csak ennek (nem kötelező) grammatikalizációja.⁶

Feltételezzük, hogy a névelő megjelenése előtt, a magyar nyelvben ugyanúgy jelen volt a (szemantikai és pragmatikai) határozottság kódolásának és dekódolásának eszköze, csak jelentősen különbözött a mai rendszertől. Fejezetünkben azonban most arra koncentrálnunk, hogy a magyar nyelv korai névelőhasználatát a lehető legpontosabban feltérképezzük, és a mai magyar szabályoktól eltérő viselkedését kielégítően megértsük.

3.2. Névelőtlen határozott kifejezések a kései ómagyar kor első felében

A névelőhasználat már a legkorábbi összefüggő szövegemlékektől kezdve kimutatható, de tagadhatatlan, hogy használta első látásra kissé bizonytalannak tűnik, illetve erős ingadozást mutat. Kimutattuk, hogy a latin forrásszövegek névelőtlen főnévi kifejezéseit a magyar fordítás feltűnően gyakran látja el determinánsokkal, de be kell látni, hogy igen magas azoknak az eseteknek a száma is, ahol mai nyelvérzékünk megkívná a névelő jelenlétét a főnév (és módosítói) előtt, az mégis elmarad. Vajon az oly sokszor hivatkozott ok, a latin nyelv hatása lenne e furcsaság mögött? Vagy a névelő megjelenése és elmaradása egy kevésbé értett ómagyar szintaktikai szabálynak engedelmessé válik? Van-e rendszer a névelőhiányban?

A nyelvtörténeti kézikönyvekben megjelenő kissé túl általános képet a névelőhasználat ingadozásáról okozhatja a különböző korszakból származó források egyidejű vizsgálata. Megállapítottuk, hogy a névelőhasználat a szemantikai és pragmatikai értelemben vett határozottság nyelvtani kódolásának csak az egyik módja, és hogy e szemantikai mező mekkora részét grammatikalizálja egy nyelv éppen határozott névelővel, az két nyelvállapot között is változhat. Mivel minden jel arra mutat, hogy a magyarban a névelő használata fokozatosan terjed, érdemes volna e változást lépcsőzetesen modellezni.

A folyamat (adatolható) kezdőpontjaként az első kódexek szöveganyagához kell nyúlunk, hiszen ezek a kódexek szolgálatják – a kései ómagyar kor legkorábbi szövegeiként – az első olyan hosszabb, összefüggő, elbeszélő nyelvemlékeket, amelyekben a névelő használatát igazán érdemes vizsgálni.⁷ A nyelvhasználat területi és társadalmi eltéréseit

⁶ A D kategória, a DP hipotézis és a névelővel nem rendelkező nyelvek elemzéseiről összefoglalóan és részletesen lásd: Alexiadou (2007: 51–157), sok helyen támaszkodva Lyons (1999)-re. A határozottság szemantikai és pragmatikai vonatkozásaihoz (kutatástörténeti áttekintéssel) lásd például Abbott (2004: 122–149).

⁷ Az Árpád-kori kis szövegemlékek sajnos ilyen alapon nem jól vizsgálhatók, mivel túl rövidek, nem alkotnak egységes korpuszt, sem időben, sem térben, néha datálásuk is problematikus, töredékesek, esetleg koherens szövegnek sem igazán tekinthetők (vö. Gyulafehérvári sorok). A névelőgyanús esetek száma egyébiránt sem túl magas: a Halotti beszédben három determináns értelmezhető névelőként,

nemigen tudjuk ebben a korszakban figyelembe venni, de az egyes kódexek névelőhasználatára egységes, zárt korpuszeredményeket produkálhat, és így felállíthatunk valamiféle időbeli sorrendiséget az egymást követő szinkrón nyelvállapotok feltérképezéséhez.

A vizsgálat tehát értelemszerűen a legkorábbra datálható kódexektől indul, azaz a Jókai-kódex és az ún. Huszita Biblia névelőhasználatát tekinti át. Ezek a források őrzik leg-hívebben a 14. század végének és 15. század első felének nyelvi állapotát, legalábbis a vallásos irodalmat rögzítő, írásos regiszterben.

Mivel a korai névelőhasználat abban tér el a maitól, hogy jóval szűkebb tartományban érvényesül, valójában a névelő *hiányát* kell megvizsgálni, vagyis az olyan határozott leírást tartalmazó kifejezések tulajdonságait, amelyek valamilyen okból még nem tartalmaznak névelőt. A hiány kimutatását viszont gépi alapú keresés nem igazán mozdítja elő, így az elektronikus korpusz felhasználhatósága meglehetősen korlátozott ezen a téren; a hagyományos kézi feldolgozás célravezetőbb. Az alább következő elemzés főleg a Jókai-kódex szövegére és a Müncheni kódex Máté-evangéliumának szövegére támaszkodik, illetve felhasználja Imre Samu alapos és kimerítő tanulmányát (1953) a Bécsi kódex névelőhasználatáról. A bibliafordításokat tartalmazó források különösen alkalmasak egymást követő nyelvfázisok összevetésére a szövegek műfajából adódó tartalmi konzervativizmus miatt.

A mai magyar szerkezetek egy része egyértelműen túldeterminál, hiszen egynél több eszközzel is kódolja az adott főnévi frázis határozottságát, pl. *ez az ötlet, az az ötlet, az én ötletem, Hugónak az ötlete* stb. Sőt, ma a névelő megjelenhet tulajdonnevek mellett is (ún. expletív névelőhasználat), pl. „Jön *a* *Hugó* is!“. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy a korai kódexek névelőhasználat szempontjából „logikusabbak”: a névelő csak akkor jelenik meg, amikor ténylegesen szükség van a determináltság külön jelölésére, mivel egyéb eszközök nem teszik lehetővé a szemantikai/pragmatikai határozottság (a referenciális azonosíthatóság) értelmezését.⁸ Feladatunk ezért a névelő hiányának, azaz a „hiány grammatikájának” megértése és fokozatos változásának nyomon követése. Következzenek tehát azok az esetek, amelyekben a határozottság szemantikai és pragmatikai kritériumai fennállnak ugyan, vagyis egy határozott főnévi kifejezéssel állunk szemben, a névelő mégis hiányzik.

továbbá a Königsbergi töredék és a Gyulafeérvári sorok is tartalmaznak egy-egy lehetséges esetet. Ezek részletes bemutatásához és elemzéséhez, szakirodalmi összefoglalóval, lásd Benkő (1980: 258–260). Benkő Loránd maga is kifejti kételyeit azzal kapcsolatban, hogy ennyi és ilyen jellegű adat alapján lehet-e határozott véleményt alkotni a határozott névelő használatáról a kérdéses korszakban.

⁸ Hasonló, részben egyező megfigyelések a szakirodalomban is fellelhetők. *A magyar nyelv történeti nyelvtanának* vonatkozó fejezeteiben, I. Gallasy Magdolna a korai és a kései ómagyar korra is feldolgozza a névelő-nélküliséget. A korai ómagyar korra megállapítja (I. Gallasy 1991: 471–473), hogy a „névelő-előzmény nélküliség” a tulajdonnév jellegű szavakkal és a birtokos kifejezésekben jellemző. A kései ómagyar korra vonatkozó fejezetében (1992: 734–737) pedig úgy fogalmaz, hogy bár a határozottság kétszeres jelölése kissé későbbi fejlemény, a már eleve határozott főnévi szerkezetek mellett is – nem következetesen – megjelenik a határozott névelő. Itt egyrészt a tulajdonneveket, tulajdonnév jellegű szavakat tárgyalja, másrészt a valamilyen grammatikai eszköz következtében (is) határozott főneveket, szerkezeteket (főleg a birtokos szerkezetet).

3.2.1. Tulajdonnevek és az inherensen egyedi nevek

A névelő rendszerint elmarad a tulajdonnevek előtt, ezek ugyanis speciális lexikális tulajdonságokkal rendelkező főnevek: merev jelölők, vagyis inherensen referenciálisak és közvetlenül azonosítanak egy individuumot (Kripke 1972; vö. Kiefer 2000: 161). Akárcsak a mai magyarban, az ómagyarban is névelő nélkül álltak többek között a személynevek és bizonyos földrajzi nevek.⁹

Az ómagyar lexémák egy csoportja, tipikusan egyedi referenciájú entitások leírásai, a tulajdonnevekhez hasonlóan viselkednek és nem tűrik a névelőt, holott a mai magyarban már egyértelműen köznevek. Ilyen (adott kontextusban) egyedi referenciájú, ezért könnyen azonosítható tulajdonnévszerű főnevek például a Bécsi kódexben: *isten, úristen, atyaisten, úr, király, királyné* (Imre 1953: 352–353).¹⁰ Megfigyeléseink szerint lexémák egy hasonló osztálya található a Jókai- és a Müncheneri kódexben is, pl.: *isten, úr, szűz, menny, próféta, evangélium* stb.

E lexémák különleges viselkedését jobban megérthetjük, ha különbséget teszünk a szemantikai és pragmatikai értelemben vett egyediség között: a szemantikai értelemben, vagyis *inherensen egyedi* nevek a beszédhelyzettől/szövegekörnyezettől függetlenül is egyedi referenciával rendelkeznek, ezért egyértelműen azonosíthatók, akárcsak a kanonikus tulajdonnevek. Ilyen lexémák pl. *a nap, a föld, az isten* stb., amelyek mellett tulajdonképpen redundáns a határozott névelő használata.¹¹ A korai kódexekben ezek még rendszerint determináns nélkül állnak.¹²

- (7) Mend èz ke(dig) löt hog bêtèllèsednec mēl mondatot Ø vrtol Ø p(ro)pheta miat mōduan Ime Ø züz val fiat o mēheben & zül (MünchK 8va)
- (8) A napot ke(dig) es az idot sènki nē tugga sem Ø mēn^c angali sem Ø fiu hanēčac Ø afa (MünchK 30rb)
- (9) Azert vèuè Ø kiral a gýrot o kèzèbøl (BécsiK 56)
- (10) Ez keppen yrgalmaz neked Ø ysten (JókK 35)

⁹ A mai budapesti köznyelvi informális nyelvhasználatban meglehetősen gyakoriak a névelőzött személynevek, de az ómagyar forrásokban nemigen találkozunk ilyenekkel. Igaz, ilyen jellegű összevetésre legfeljebb a korszak végére datálható magánlevelek lennének alkalmasak.

¹⁰ Például a „király” szó 166 névelőtlen előfordulásával 10 olyan eset áll szemben, amikor már megjelenik a határozott névelő (Imre 1953: 353).

¹¹ Az inherensen egyedi nevekről és további lexikális fogalmi osztályokról lásd Löbner (2011).

¹² Amennyiben a korai ómagyar kori Königsbergi töredék *az ysten* adatát névelős szerkezetnek tekintjük, furcsa módon pont ez az igen korai adat mond ellent az általánosításnak. A névelős értelmezés mindazonáltal e helyen még nem egyértelmű, vö. Benkó (1980: 259).

E lexémák némelyike már a korai kódexekben is ingadozást mutat a névelőzés terén, és többségük mára teljesen köznevesült. Már az ómagyar korban is megfigyelhető, hogy jelzővel bővített szerkezetekben ezekkel a főnevekkel gyakrabban fordul elő a névelő, mint a kanonikus tulajdonnevek (pl. személynevek) mellett (Imre 1953: 357).

Névelőt használó nyelvekben gyakran megfigyelték, hogy a tulajdonnevek előtt rendszerint nem jelenik meg determináns. Mivel a formális szintaktikai alapú megközelítések szisztematikus összefüggést feltételeznek a referencialitás és az ún. D pozíció kitöltése között, ez a jelenség némi magyarázatra szorul. Az újlatin nyelveken végzett vizsgálatait során Giuseppe Longobardi (1994) arra a következtetésre jutott, hogy ezek a főnevek szükségszerűen maguk emelkednek a D pozíciójába. Longobardi azt is megállapítja, hogy a germán és az újlatin nyelvek különböznek a D fej parametrikus erősségében,¹³ amely jellegzetes szórendi eltérésekben nyilvánul meg: míg az újlatin nyelvekben az inherensen referenciális főnevek (módosítóikat megelőzve) nyíltan felmozognak a D pozícióba, az angolban és egyéb germán nyelvekben ez a művelet rejtetten megy végbe. Az ómagyar helyzet a felszíni szórend alapján a mai angolhoz hasonlított, míg a mai magyar inkább egy harmadik típust testesít meg (vö. Longobardi 2001: 590): a névelőnek mindenképp meg kell jelennie a szerkezet élén, azaz tetején, amikor a főnevek egy alacsonyabb szinten maradnak a szerkezetben, így a mai magyar jelzős szerkezetekben a névelő tulajdonnevekkel is kötelező (vö. „Jövő héten Toscanába utazunk” vs. „Jövő héten a napfényes Toscanába utazunk”), míg az angolban például opcionális.

3.2.2. *Generikus olvasatú főnévi kifejezések*

A generikus olvasatú főnévi csoportok nem individuumokra, hanem egy egész fajtára referálnak. A mai magyarban kötelezően névelővel járnak, az ómagyar itt vizsgált nyelvszakaszában azonban többnyire nem ezt tapasztaljuk. Simonyi Zsigmond (1914: 70) és Klemm Antal (1928: 318) is másodlagos fejleménynek tartja a magyarban a névelő megjelenését „az egész fajra való rámutatás” esetében. A Bécsi kódexet vizsgálva, Imre Samu (1953: 353–354) is felhívja a figyelmet a generikus olvasatú főnevek előtti névelőhiányra egyes és többes számban is. Úgy tűnik tehát, hogy korai kódexeinkben a határozott névelő megléte/hiánya viszonylag szisztematikusán tükrözte a generikus és egyedi olvasat közötti különbséget.

Komoly problémát jelent azonban, hogy a generikus olvasat nehezen tesztelhető: hogy mi lehet egy fajta, azt a beszélőközösség tudása (és nem a nyelvtan) határozza meg, továbbá kontextusonként is változhat. Mivel zárt korpusszal rendelkezünk, a klasszikus tesztek

¹³ A generatív nyelvészet formális szintaxismodelljében a felszínen megjelenő szórendek gyakran ún. mozgatási műveletek eredményeként állnak elő, ez utóbbiakat pedig alapvetően különböző szintaktikai jegyek ellenőrzési kényszere váltja ki (pl. egyeztetési kényszer, esetadás). A pusztán grammatikai kategóriákat kódoló, funkcionális fejek jegyeit is ellenőrizni kell, de ha a fej „gyenge”, ez az ellenőrzés az ún. fedett szintaxisban is történhet, a mondat fonológiai előállítás („kiírása”) után is.

nemigen alkalmazhatók,¹⁴ egyenként kell mérlegelni a korpuszban előforduló példákat. Lássunk néhány esetet a Müncheni kódexből, ahol a generikus olvasat a kontextus alapján nagy bizonyossággal azonosítható. A (11) alatti példában kétszer is szerepel a „szelek”, illetve „tengerek” kifejezés, de míg első előfordulásukkor egy konkrét vihar körülményeiként szerepelnek, a második mondatban csak általában jelölik az említett természeti erőket. Ennek megfelelően a határozott névelő megjelenik az első, de elmarad a második használatban.

- (11) Tahat félkèluē parančola a• zèlècn^c & a• tèn gern^c & ļotuala nag čèndèsseg Bizoń az èmberec čudalkodnacuala mōduan Minèmø èz mèt Ø zèlèc & Ø tèn ger èngèdnèk nèki (MünchK 14va)

Következő példamondatunkban (12) az „emberek” általában említődnek (ti. emberiség, az emberek általában); ezt érdemes összevetni a (11)-es példa „az emberek” névelővel álló kifejezésével, ahol az emberek egy konkrét csoportjára, a hajón tartózkodó személyekre utal a szöveg. Az olvasatok tehát elég következetesen elválnak. További példákat is idézünk a Bécsi kódexből és a Jókai-kódexből.

- (12) Latuā ke(dig) a• golèkezètec fèlèmen^c & dičøueitec istènt ki adot illèn hatalmat Ø èmbèrecnèc (MünchK 15ra)
- (13) Mert Ø fiu bozzosagot tezè ø atfanac & Ø leañ feltamad ø ańńa èllèn Ø Meń ø napa èllèn (BécsiK 255)
- (14) Azert Ø penzt ne zeressetek mert czalard (JókK 80)

A névelő késői megjelenése ebben a kategóriában összefüggésben állhat azzal a ténynyel is, hogy a mutató névmási módosító, amelyből végül is a névelő kialakult, soha nem jelenhet meg generikus olvasatú főnévi kifejezések mellett, mivel a deiktikus elemek erősen kontextusfüggők. Szintaktikai megközelítésben egy másik magyarázat is lehetséges: Longobardi (1994: 659–662, 2001: 595) úgy érvel, hogy a fajtajelölő főnévi kifejezések tulajdonnevekhez hasonlítanak, hiszen voltaképpen fajták nevei, és a tulajdonnevekhez hasonlóan a D fejbe mozognak. Ha egy nyelvben ez a mozgás nem kötelező nyíltan a D fej parametrikus beállítása miatt, az adott nyelvben megengedett a pusztán főnévi kifejezések generikus olvasata. Ebben az elméleti keretben az ómagyar főnévi csoportok ismét az angolhoz hasonlóan viselkednek, és a mai magyarhoz vezető történeti változás lényege a D fej ún. erősségének megváltozásában keresendő.

¹⁴ Vö. a Krifka et al. (1995: 9–13) tesztjei, mint például a fajtajelölő predikátumokkal (*kihalt*, *ritka* stb.) való kompatibilitás; ugyanerről lásd még Kiefer (2000: 155–156). A generikusokrók áttekintően: Lyons (1999: 179–198).

3.2.3. Főnévi kifejezések mutató névmási módosítóval

A mai magyar használattól eltérően, a mutató névmási módosítót tartalmazó ómagyar kifejezésekben nem jelenhetett meg a névelő. A mutató elemek a **közvetlen elérhetőséget** kódolják, így funkciójukból adódik, hogy referenciálisak, azaz szükségszerűen határozottak is.¹⁵ A mutató névmások minden nyelvben kimutathatók és valójában nem a határozottság formális jegyével rendelkeznek, hanem a referenciális azonosíthatóság pragmatikai koncepcióját hozzák magukkal, vagyis azt jelzik, hogy az adott entitás közvetlenül elérhető (deiktikusan vagy kontextuálisan), és ugyanez a referenciális azonosíthatóság húzódik meg a nyelvtani határozottság mögött is (Lyons 1999: 279. lásd még 121).

Az alábbi példák az ómagyar mutató névmási módosító használatát mutatják. A közelre (15) és távolra mutató (16) névmások latin megfelelője zárójelben olvasható a kétértelműség elkerülése végett.

(15) Es mongya uala : hogy ew fondalta uolna **ez** zerzetett (=ordinem istum) (JókK 8)

(16) Es im eg Cananeai nemberi **a**· vidècbol ki iouē iuoltuala (=a finibus illis) (MünchK 22ra)

Fontos megfigyelni, hogy a mutató névmás módosítói funkciójában ugyanúgy nem esetjelölt és nincs egyeztetve a főnévi fejjel (**ezt szerzetet*, **abból vidékből*), ahogy a névelő vagy egyéb módosítók sem a főnévi kifejezésen belül. Az egyeztetett mutató névmási módosító jelensége csak a determinánsduplázással kerül a rendszerbe (*ezt a szerzetet*, *abból a vidékből*). Ez utóbbi, a mai magyarban használatos szerkezet az ómagyar korban még nemigen adatolható, elterjedése inkább a 16. századra jellemző (Simonyi 1914: 121), ilyen példákat tehát a vizsgált korpuszban még nem is várunk.

3.2.4. Birtokos szerkezetek

A birtokos szerkezetek vizsgálatakor különbséget fogunk tenni névmási és nem névmási birtokosok között. Névmási birtokos előtt a korai kódexekben gyakorlatilag még soha nem áll névelő, ahogy ez az alábbi példákban is megfigyelhető:

(17) èlhozatec eg talneron **Ø** o feiè & a· lannac adatec & viue **Ø** o añnanac (MünchK 20vb)

(18) Es tery meg **Ø** te celladba ystennek aldomasaua (JókK 48)

¹⁵ A hallgatónak összefüggésbe kell hoznia a DP referensét egy olyan tárggyal, amely vagy az adott kontextusban azonosítható/látható, vagy már ismert a megelőző diskurzusból. Ez az ún. *matching constraint*, vö. Hawkins (1978), Lyons (1999: 20–21) után. A mutató névmási elemek szintaxisáról és szemantikájáról általában lásd Alexiadou et al. (2007: 93–130).

Csak minimális ellenpéldával számolhatunk: Imre Samu például a Bécsi kódex 25 lapján két névelős előfordulást számlál 294 ellenében (Imre 1953: 354–355). A teljes Jókai-kódexben összesen kettő, míg a Münchener kódex Máté-evangéliumában három ilyen névelős szerkezet azonosítható szemben a névelő nélkül álló több száz esettel. Az 1474-ből származó Birk-kódexben, amely nyelvileg viszonylag közel áll az itt választott korai korpuszhoz, egyáltalán nincs névelős szerkezet (Pusztai 1957: 114). Ez utóbbit I. Gallasy Magdolna is megjegyzi (1992: 736), aki arra is felhívja a figyelmet, hogy a legkorábbi kódexek anyagában személyes névmási birtokos jelzővel elég ritkán fordul elő névelő, mégis ebben a körben a leglátványosabb a határozott névelő terjedése. A következő pontban (3.3. alfejezet) kimutatjuk, hogy a névelő terjedése ebben a környezetben valóban számottevő.

A nem névmási (ragozott vagy ragozatlan) birtokos szerkezetekben megfigyelhető névelőhiányt a már idézett nyelvtörténeti kézikönyvek is rendszerint kiemelik, de egyúttal jelentős ingadozásról számolnak be ezen a téren. Imre Samu így fogalmaz a Bécsi kódex vonatkozó eseteiről: a „névelő már sűrűbben előfordul, de a névelő nélküli alak ilyen esetben is gyakoribb” (...) „Ha a birtokosnak jelzője is van, a névelős szerkezet már jóval gyakoribb, mint a névelőtlen” (1953: 355–356). I. Gallasy Magdolna szerint „az egész birtokos szerkezet előtt is szokásos a határozott névelő. Ilyen használata ingadozásokat, az idő teltével pedig fokozódó gyakoriságot mutat mindenféle főnévfajta esetében, amely jelzőként megjelenik.” Továbbá „a névelő vonatkozik, vonatkozhat az egész szerkezetre is, a jelzőre is, a jelzett szóra is...”, megengedve, hogy „a jelző szerepe lehetett az erősebb, a névelő kitételét gyakrabban eldöntő” (1992: 736–737).

Ha azonban szisztematikusan megvizsgáljuk a választott korpusz példaanyagát, valójában egy egyértelmű szabályosságot találunk: birtokos kifejezés jelenlétében a birtokos szerkezet alaptagja, azaz a birtokszó mindig határozottan értendő. Ez abból következik, hogy a birtokost tartalmazó kifejezések nem szükségszerűen, de prototipikusan határozottak. Ilyenkor a főnév referenciája ugyanis a birtokos referenciájával való kapcsolatán keresztül azonosítható (vö. Koptjevskaja-Tamm 2001: 964). Az ómagyar rendszerben tehát nincs szükség a birtokszó további determinálására. Az egész kifejezés élén megjelenő névelők egyértelműen *csak a birtokoshoz* tartoznak, ennek értelmében pontosan ugyanazok a szabályok vonatkoznak rájuk, mint az egyszerű, birtokos nélküli szerkezetekre.

A *-nak/-nek* ragos vagy ragtalan, birtokosként funkcionáló főnévi csoport tehát minden további nélkül kaphat névelőt (19–20), míg jól körülírható esetekben, például ha a birtokos tulajdonnév (21), vagy ha már maga is saját birtokossal rendelkezik (22) a névelő szisztematikusan elmarad.

- (19) a· gèrmecn^c lèlket (MünchK 9rb)
- (20) a· papoc fèdèlmihez (MünchK 33rb)
- (21) menñèknèc orzaga (MünchK 9va; és *passim*)
- (22) te labaidnac sámola (MünchK 28va)

Még egy ilyen rövidebb, zárt korpuszon belül is, mint a Münchener kódex Máté-evangéliuma, könnyű látványos minimálpárokat találni:

- (23) istènn^c ígeiet (MünchK 19va)
- (24) az orzagnac ígeièt (MünchK 19va)
- (25) orzaganac ewangeliomat (MünchK 10va)
- (26) az orzagnac ewangelioma (MünchK 29vb)

A birtokos szerkezetekben tapasztalható névelőzés tehát nem mutat ingadozást, a birtokszó előtt következetesen nem jelenik meg névelő. Amennyiben idővel növekedést tapasztalunk a *birtokos* előtti névelő előfordulásának gyakoriságában, ez ugyanannak a változásnak tudható be, ami a főnévi csoport belső szerkezeti változását általában érinti: vagyis a névelő használati tartományának bővüléséről van szó, amelyet a birtokosként funkcionáló főnévi kifejezés is szabályosan tükrözni fog.

Meg kell jegyeznünk, hogy *A magyar nyelv történeti nyelvtana (TNYt)* szerint a *-nak/-nek* ragos birtokos jelző mellett a birtokszón is megjelenik a névelő, igaz, „a folyamat (...) csak megindulhatott, kiteljesedése a következő korszakban következik be” (ti. a középmagyar korban, I. Gallasy 1992: 736). A *TNYt*-ben idézett korai példa azonban vitatható: a latin forrásszöveg alapján a Jókai-kódexben szereplő „az frateroknak ez hatalmat” feltételezett birtokos szerkezet valójában két nem összetartozó főnévi kifejezés szekvenciája:

- (27) Es az frateroknak ez hatalmat semegyk ne valya te raytad (JókK 24)
Latin: Et nullus fratrum habeat super te potestatem
Értsd: *A frátereknek semelyike nem vallja ezt a hatalmat rajtad*

Már Klemm Antal (1928: 346) is rámutatott, hogy a birtokos és a birtokszó közé a határozott névelő csak a 16. században került be. Imre Samu a Bécsi kódexből egyetlen olyan birtokos szerkezetet tud idézni, ahol a birtokszó előtt megjelenik a névelő (BécsiK 162, Imre 1953: 355), ahol ezt a kivételes használatot talán a jelzős szerkezet hívhatta elő. Ahogy azt a 3.3.2. alfejezetben bemutatjuk, a korpuszvizsgálatok is azt igazolták, hogy a birtokszó előtti névelőzés az ómagyar korszakban még nem jellemző.

A birtokos és a birtok szerkezetét megszakíthatják különböző módosítók, jelzők, kvantorok, beékelte simológyszavak (pl. *kedig*), de a főnévi csoport legkülső, DP rétegében feltehetően ugyanabba a pozícióba kerülhettek egyrészt a birtokos kifejezések, másrészt a mutató névmási módosítók, így kölcsönösen kizárták egymást. A 4. alfejezetben látni fogjuk, hogy a kombináció lehetővé válik az új, determinánsduplázó szerkezetek megjelenésével, igaz, a középmagyar korban a maitól eltérő szórendi minták állnak elő.

3.2.5. *Nem argumentum szerepű összetevők*

Ebben a pontban azt fogjuk megmutatni, hogy a névelő megjelenése, illetve elmaradása szoros összefüggésben áll a főnévi kifejezések mondatban betöltött funkciójával is: nem mindegy, hogy az adott frázis az ige vonzata, szabad bővítménye, avagy önálló referenciával nem rendelkező, predikatív kiegészítője.¹⁶

Viszonylag elterjedt elképzelés a generatív nyelvészetben, hogy a főnévi kifejezést a D kategória teszi argumentummá, ez utóbbi pedig a referencialitás szintaktikai leképezése – ahogy azt eredetileg Szabolcsi Anna (1987) javasolta. Ennek megfelelően a D pozíció kitöltése tulajdonképpen csak az argumentumok esetében elengedhetetlen. Ha egy kifejezés nem argumentum a mondatban, hanem szabad bővítmény, határozottság tekintetében alulspecifikált maradhat (Longobardi 2001: 581).¹⁷ Elvértve találkozunk olyan esetekkel a korai kódexekben is, amikor a névelő elmaradásának aligha lehet más magyarázata, mint ez az alulspecifikáltság. A D pozíció erősödésének megfelelően, vagyis párhuzamosan az a jelenséggel, hogy a határozottságért felelős DP réteget valamely látható nyelvi elem is megjelenítse, az ilyen esetekben gyorsan elterjed a névelőhasználat már az ómagyar korszakon belül is. Az alábbi példamondatban azonban még nagy valószínűséggel egy névelő nélkül álló szabad bővítményt (*utcákban, erdőben*) idézhetünk:

(28) Nem vètekèdic sem iuolt sem halla valaki o zauat Ø včacbā (MünchK 18rb)

(29) Tehat elmene frater masseus zent ferenchez Aluan vymadsagban Ø erdewben (JókK 15–16)

A pusztá NP-k, vagyis determináns nélkül álló főnévi kifejezések azonban predikatív szerepű összetevők is lehetnek a mondatban.

A mai magyar nyelvhasználatban ilyen predikatív elemek a pusztá főnévi frázisok, amelyek tipikusan az ígét közvetlenül megelőző igemódosítói pozícióban találhatók, vagyis ugyanott, ahol az igekötők. Ezek az igemódosító szerepű összetevők nem állhatnak posztverbális argumentum pozícióban: nemreferáló, attributív jellegük miatt el kell hagyniuk az igei frázison (VP) belüli argumentum pozíciót, és a mondat predikatív részéhez kell kapcsolódniuk (Alberti 1997, É. Kiss 2000: 125). Az ilyen főnévi kifejezések referenciáját nem kell, nem is lehet azonosítani, ezért esetükben D pozícióra, DP rétegre sincs szükség.

¹⁶ Bár némileg eltérő megközelítésben, de I. Gallasy (1992: 740–741) is rámutat arra, hogy a névelő terjedésében különbséget kell tenni a mondatrészek között, vagyis számításba kell venni a mondat ún. aktuális tagolását.

¹⁷ A D kategóriáról, a DP hipotézisről és a névelővel nem rendelkező nyelvek elemzéseiről összefoglalóan és részletesen lásd: Alexiadou et al. (2007: 51–157), sok helyen támaszkodva Lyons (1999) monográfiájára. A funkcionális kategóriák és a referenciális tulajdonságok összefüggéseinek egy komplex elemzéséhez lásd még: Vangnes (2001).

Az ómagyar adatok tanúsága szerint azonban a szórendi alapsémák még némileg eltértek ettől a mai magyarra megállapított modelltől. A különböző igemódosítók (puszta főnevek, helyhatározói argumentumok, akár ragozott névmások is, predikatív főnevek és melléknevek, másodlagos predikátumok), amelyek semleges mondatokban ma kötelezően az ige előtt állnak, komplex predikátumot hozva létre az igével, az ómagyar korszakban még posztverbálisan is megtalálhatók, még hozzá igen nagy számban – a szórendi megoldásokat pedig nem mindig lehet a latin forrásszövegből eredeztetni, azaz valós ingadozásról beszélhetünk. Ezalól gyakorlatilag csak az igekötők képeznek kivételt, de meg kell jegyezni, hogy az igekötők használata viszont a korszak első felében jelentősen alacsonyabb volt, így gyakran maga az ige áll a predikátum élén.¹⁸

Egy puszta főnévi frázis tehát megjelenhet közvetlenül az ige előtt (30–31), hasonlóan a mai használathoz, de posztverbálisan is (32–33), mi több, a szórend akár egy mondaton belül is variálódhat (34):

- (30) ki az èlhagottat vendi **tõruent** tõr (MünchK 11va)
- (31) Holual leuen ke(dig) **tanalčot** tartanac mēd a· papifeiedelmèc & a· nepecn^c veni i^c (= Iesus) èllèn hog õtèt **halalnac** adnac (MünchK 33vb)
- (32) õ etke ke(dig) vala **saska** & **vad mēz** (MünchK 9va)
- (33) Bodogoc kic èheznèc & zomiuhoznac **igassagot** (MünchK 10vb)
- (34) Nep ki vluala **setetsegbèn** lata **nag vilagot** & halal arńekanac vidèkibèn vlõcnèc **vilag** tamada nèkic (MünchK 10rb)

Írott szövegekről lévén szó, az adatok nem mindig egyértelműek. A magyar nyelvben az ige előtti strukturális pozíció más szempontból is kitüntetett, ez az azonosító fókusz helye. Fókuszszerkezetekkel már az ómagyarban is gyakran találkozunk, de azt is megfigyeltük, hogy jól meghatározott esetekben (pl. explicit kontraszt (35), ún. nehéz főnévi frázis, felszólító mondat stb.) a fókusz szerepű összetevő hátul maradhat.

- (35) Mēnd èzekèt bèzelle i^c (=Iesus) a· golèkèzètecn^c **pelda bèzedecbèn** & peldabèzednèlkül nē bèzel uala nèkic (MünchK 20ra)

Következésképp egy ige mögött álló, predikatív jellegű összetevő esetében felmerülhet a gyanú, hogy valójában egy hátsó fókusszal van dolgunk, de ez sajnos számos esetben nem dönthető el ténylegesen, mint ahogy a mondatintonáció ismeretének hiányában a preverbális esetek egy része is kétértelmű.

¹⁸ Az ómagyarban viszont még morfológiailag több igeforma állt rendelkezésre a nézőponti aspektus kódolására. Az igekötőkről és terjedésükről a VI. fejezetben esik bővebben szó.

A korai kódexek e szórendi jellegzetességei különösen szembetűnőek, ha az adott mondatokat összevetjük a hozzávetőleg egy évszázaddal később keletkezett Jordánszky-kódex megfelelő helyeivel, illetve a 16. század során keletkezett Újtestamentum-fordításokkal, ahol a mai szórendi szabályokhoz jóval közelebbi állapotot találunk. Mindazonáltal posztverbális igemódosítóval elvéve középmagyar szövegekben is találkozhatunk.

Az igemódosítók ingatag pozíciója tagadhatatlanul megnehezíti a névelőhasználat szabályainak lefektetését, hiszen így előfordulhat, hogy egy ige mögötti főnévi kifejezésről nem állapítható meg egyértelműen, hogy argumentum-e. Ráadásul a névelő hiányának más forrása is lehet: a határozatlan névelő használata is eltér a mai grammatikától, és bár számos esetben megjelenik nemszisztematikus határozatlan leírások mellett, nagyon gyakran egyszerűen el is maradhat.¹⁹ Többnyire határozott névelő nélkül szerepelnek még az ún. nem egyedi nevek is (anyagnevek, gyűjtőnevek, az elvont főnevek egy része, vö. Kiefer 2000: 157–158). Ezen felül gyakran elmarad a névelő a folyamatos melléknévi igeneves szerkezetek élén. Az ilyen esetek jelentős részében a generikus olvasat indokolhatja a névelő hiányát (36), de arra is találunk példát, amikor eddig felállított szabályaink egyike sem ad magyarázatot a determináns hiányára (37).

(36) Ki kër t̃ollèd **ag** nèki & Ø t̃ollèd k̃ol̃çon veuot̃ol̃ èlne fordol̃ (MünchK 11vb)

(37) Haluan ke(dig) èzt i^c (=Iesus) čudalkodec & Ø ot̃èt k̃ouèt̃ocn^c monda (MünchK 14ra)

A jelenség valószínűleg inkább a beágyazott tagmondatok szintaxisával, pontosabban a szerkezet történeti változásával magyarázható, és további vizsgálatot igényel.

3.3. A terjedés

Ha egységes (időben valamelyest lehatárolt) korpuszokon vizsgáljuk a névelőhasználatot, a rendszer viszonylag koherens képet nyújt. Az ingadozás látszatát inkább az kelti, hogy az ómagyar korszak későbbi kézírataiban a névelő használatában terjedés figyelhető meg.

Ezt első ízben úgy figyeltük meg, hogy a Münchener kódexben kigyűjtött eseteket összevetettük a Jordánszky-kódex párhuzamos szöveghelyeivel. A huszita fordítás után körülbelül 100 évvel keletkezett kézirat ugyanis szintén tartalmazza az evangéliumok magyar fordításának egy másolatát. Az összevetés során világossá vált, hogy kisebb-nagyobb mértékben megjelenik a névelő a 3.2. alatt bemutatott környezetek egy részében,

¹⁹ Az ómagyar kori határozatlan névelő használata további kutatásokat igényel. Az egzisztenciális kvantorokról a VII. fejezet nyújt áttekintést.

de leginkább a generikus olvasatú főnévi kifejezések körében szembetűnő a változás: ezek ugyanis már többnyire névelővel állnak.²⁰

A digitális ómagyar korpusz folyamatos fejlesztésével lehetőség nyílt e fenti megfigyelések gépi kereséssel történő ellenőrzésére, illetve nagyobb adatmennyiség bevonásával a terjedés számszerű bizonyítására. A gépi korpuszvizsgálattal nem csak a névelőhasználat arányos növekedését kívántuk kimutatni, hanem választ kerestünk arra kérdésre is, hogy a fent bemutatott kontextusok melyikében tapasztalhatunk nagyobb eltolódást, vagyis mely szintaktikai környezetek mutattak kisebb ellenállást a névelőhasználattal szemben.²¹

A hipotézis teszteléséhez öt olyan kódexet választottunk ki, amelyek a korszak két végpontját, illetve a közbülső fázisokat is reprezentálják, illetve amelynek nemcsak betűhű, hanem már a normalizált változata is online kereshető (<http://corpus.nytud.hu/rmk>). Összehasonlítóképpen, az adatokat szemléltető 2. táblázat utolsó sorában feltüntettük egy mai magyar bibliafordítás (Szent István Társulat) névelőhasználatának arányát is.

2. táblázat. A határozott névelők aránya öt ómagyar kódexben

	Datálás	Tokenszám	a/az	%
Jókai-kódex	1370 után / 1448 k.	22733	550	2,42
Bécsi kódex	1416 után / 1450 k.	54423	2225	4,09
Guary-kódex	1495 előtt	20288	1387	6,84
Könyvecse	1521	8745	621	7,10
Kazinczy-kódex	1526–1541	23591	2042	8,66
SzIT	<i>Mai magyar</i>	616131	68562	11,12

A táblázat alapján egyértelműen megfigyelhető a határozott névelő használati arányának rendületlen növekedése az ómagyar korszakon belül is. A találatok természetesen magukba foglalják a névelővel egy alakú, ragtalan távolra mutató névmási módosítókat is (vö. (1)), de ez az arányszámokat nem módosítja, mivel nem feltételezzük, hogy bármilyen grammatikalizációs folyamat vagy elméleti megfontolás indokolná a mutató névmási módosító arányának időbeni növekedését. A determinánsok típus szerinti szétválasztása csak a már morfoszintaktikailag elemzett szövegen lehetséges, de ezek az ily módon annotált szövegek egyelőre csak a teljes korpusz igen kis részét alkotják.

²⁰ Számos idézett példa megtalálható egy korábbi tanulmányban: Egedi (2011b). A névelőzés terjedését olyan szintaktikai környezetek felülírási szabályai is elősegíthették, mint az anaforikus/kataforikus használat. A Münchener kódex következő szöveghelyén például az amúgy mindig névelő nélkül álló (tulajdonnévként viselkedő) *próféta* névelőt kap mint a vonatkozó mondat antecedense: *ig vldoztec a-p(ro)phetacat kic voltanac tu elottetec* (MünchK 10vb). A kérdéses determináns a latin szöveg tanúsága szerint nem értelmezhető mutató névmási módosítóként.

²¹ A korpuszvizsgálat eredményeit az oslói *Exploring Ancient Languages through Corpora* c. konferencián ismertettük: Egedi Barbara–Simon Eszter: Gradual expansion in the use of the definite article. Checking a theory against the Old Hungarian Corpus. University of Oslo, 2012. június 14–16.

Következő vizsgálatunk arra a kérdésre keresett választ, hogy a gépi keresés segítségével kimutatható-e különbség a névelőterjedés arányában, ha a kritikus környezeteket külön-külön vizsgáljuk; a kézi keresés alapján ugyanis az volt az előfeltevésünk, hogy a terjedés mértéke nem egyenletes. A jól meghatározható szerkezeti konfigurációk viszonylag hatékonyan tesztelhetők a korpuszban. A legnagyobb nehézséget az okozta, hogy a generikus olvasatú főnévi kifejezések automatikus elkülönítése – jelen tudásunk szerint – gyakorlatilag lehetetlen, minthogy lokális szemantikai és pragmatikai tényezők bevonása nélkül ez a kategória értelmezhetetlen. Az inherensen egyedi referenciájú nevek előtti névelőzést gyakoriság alapján kiválasztott lexémák egy során teszteltük. Ez utóbbi vizsgálat, nem meglepő módon, nem vezetett konzisztens eredményhez: bizonyos lexémáknál (pl. *hold*, *föld* stb. mellett) egyértelmű változás figyelhető meg a névelőhasználat irányába, míg más tételek esetében (pl. *király*, *úr*, *isten* stb.) számottevő az ingadozás, akár egyazon kéziratban belül is.²² Az adatok kezelését itt külön megnehezíti, hogy az egyes lexémák természetesen egészen különböző arányokban fordulhatnak elő az egyes kódexekben, illetve néha egyáltalán nem adatolhatók. A 3. táblázat egy válogatást mutat az egyedi nevek vizsgálatából, amely alapján jól látható, hogy egységes tendencia, vagy megjósolható terjedési minta az egyedi nevek mellett még gépi keresés alapján sem határozható meg.

3. táblázat. Névelőhasználat ún. egyedi nevekkkel

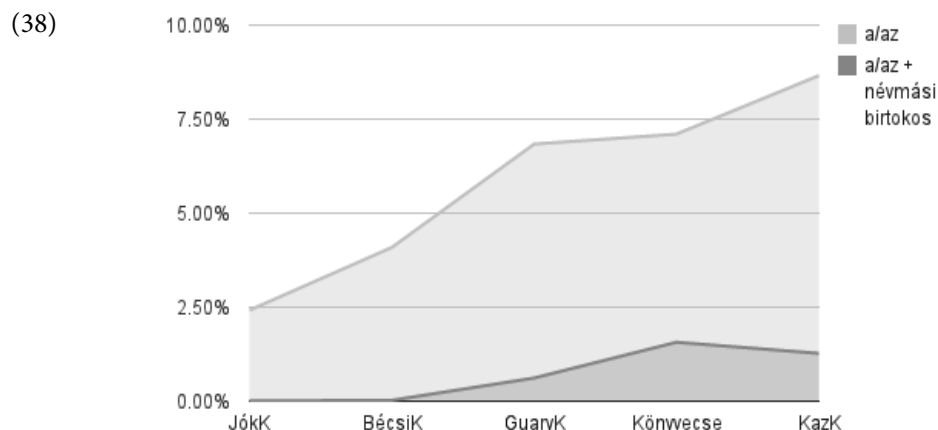
Névelő	JókK		BécsiK		GuaryK		Könyvecse		KazK	
	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+
hold	1	0	7	0	0	9	0	0	0	5
föld	24	11	143	47	14	6	0	2	3	11
pokol	8	0	8	1	17	10	10	0	3	0
isten	176	2	264	2	141	11	83	0	125	26

Hatékonyak bizonyult a keresés a fix szerkezeti kombinációkban. Az automatikus korpuszvizsgálat igazolta a névelő használatának tökéletes hiányát a mutató névmási módosító és a nominativusi/ragtalan birtokos mellett. Továbbá rendkívül alacsony előfordulási arányt, kevesebb mint 10 találatot kaptunk a *-nak/-nek* ragos birtokos melletti névelőhasználatra.

Mivel mind a determinánsduplázást (*az az asztal*), mind a birtokszón megjelenő névelőt (*Hugónak az asztala*) középmagyar kori újjátként ismerjük (lásd a következő, 4.1-es részben), a gépi keresés eredményei kiválóan megfeleltek a várakozásainknak. Radikális és következetes aránynövekedést csak a névmási birtokos előtt tudunk számszerűleg is kimutatni. Ez az aránynövekedés azonban, ha meglehetősen egyértelmű is, nem akkora mértékű, mint a determinánshasználat növekedése általában, azaz az összes környezetet egyszerre figyelembe véve. Az alábbi grafikon jól illusztrálja, hogy a névmási birtokos előtt a névelőhasználat növekedik ugyan (alsó vonal), de sokkal kisebb mértékben, mint

²² Megjegyzendő, hogy az *isten* szó használatánál ez az ingadozás a mai magyarban is megfigyelhető.

a névelőhasználat együttvéve (felső vonal).²³ Számításba véve az összes vizsgált környezetet, ahol a korai kódexek még egyáltalán nem vagy csak igen alacsony mértékben engedélyezik a határozott névelőt, az ábra csak úgy magyarázható, hogy a két értékvonallal közé eső tartományért az automatikus módszerrel nem kereshető, generikus olvasatú főnévi kifejezések előtti növekvő névelőhasználat a felelős.

4. Strukturális következmények: a főnévi kifejezés funkcionális felépítésének fokozatos bővülése

4.1. A mutató névmási módosítók

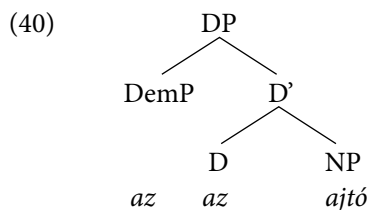
Ahogy a 2. alfejezetben bemutattuk, a határozott névelő kialakulása után a mutató névmási módosítóval ellátott és a névelős szerkezetek formailag, legalábbis írott formájukat tekintve, továbbra is egybeestek. Hasonló folyamat más nyelvekben is megfigyelhető, de idővel a grammatikalizálódott elem (ebben az esetben a névelő) felépítése általában fonológialag egyszerűsödik, vagy valamely más morfológiai változás során a két elem egyértelműen szétválik. Az újlatin nyelvekben például egy új mutató névmási sor alakult ki egy nyomatékosító elem (*eccum*) és a korábbi névmás összekapcsolódásából, amelyek idővel fonológiai, majd szintaktikai értelemben is összeolvadnak (Giusti 2001: 170).

²³ A Jókai-kódexben és a Bécsi kódexben a névmási birtokos előtti névelőhasználat 0,01, illetve 0,02 százalékban mutatható ki.

A magyarban egy sajátos megoldás kialakulása figyelhető meg a névmási és a névelős szerkezet egyértelmű elkülönülésének folyamatában, amely végeredményben már a mai rendszerre emlékeztet – de ahogy látni fogjuk, a mutató névmási módosítóval bővített frázis belső strukturális felépítésében mégiscsak eltér a maitól.

A középmagyar korszakban megjelenik a determinánsduplázás, azt a benyomást keltve, hogy ebben az új konfigurációban a D fejből lévő határozott névelő és a specifikálóba mozgatott mutató névmási determináns egyidejűleg van kiejtve, azaz a DP frázis mindkét szerkezeti helyének fonológiai kitöltése (40) különbözteti meg a mutató névmással bővített szerkezetet az egyszerű határozott névelőtől.

Ahogy ezt a nyelvtörténeti szakirodalomból is tudjuk (I. Gallasy 1992: 722–723), és ahogy ezt a korpuszvizsgálat is igazolta, az 'az az ajtó' típusú szerkezet az ómagyar korban még csak elvétve adathozható. Ráadásul a közelre mutató névmás alakilag nem esett egybe a névelővel, így a determinánsduplázás, megjelenése után, aszimmetrikusan csak a távolra mutató névmással mutat rohamos terjedést. Az 'ez az ajtó' típusú szerkezetek nyilván csak analógiás alapon, a duplázó szerkezet gyakoriságával és rögzülésével épültek be a rendszerbe. Ezt támasztják alá Dömötör Adrienne-nek a középmagyar korszakra készített statisztikai adatai is (4. táblázat), amelyekből világosan kiderül, hogy a közelre mutató névmási módosítóval a duplázó szerkezetek jóval lassabban terjedtek el.

4. táblázat. A determinánsduplázás terjedése

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyeztetett az 'azt az ajtót'	54,5%	91,7%	92,6%	85,5%
nem egyeztetett a(z) 'az ajtót'	45,5%	8,3%	7,4%	14,5%

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyeztetett ez 'ézt az ajtót'	3,8%	21,5%	40,8%	20,4%
nem egyeztetett e(z) 'éz ajtót'	96,2%	78,5%	59,2%	79,6%

(Dömötör 2008a: 24–25 nyomán.)

Megjegyzendő, hogy a magyarban is fellelhetők a (39) alatt ábrázolt újlatin megoldásra emlékeztető folyamatok, csakhogy ezek a magyarban nem válnak olyan kizárólagossá, mint például az olasz esetében. Az *emez*, (*~imez*), *amaz* alakok is az ómagyar korban jelennek meg (D. Máta 2003b: 402) egy nyomatékosító elem és a mutató névmás összeolvadásával. Érdekes megfigyelni, hogy a standard nyelvhasználatban ezek a stílárisan igencsak jelölt morfémák ma sem használhatók névelővel együtt. Ez az alternatív szerkezet mindvégig megfért az új duplázó szerkezet használatával párhuzamosan, de kizorítani sohasem tudta.

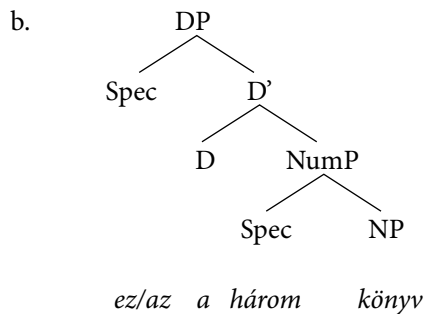
A determinánsduplázó szerkezet több szempontból is kivételes jelenség. A generatív szintaxiselmélet egyik alapvető elve a gazdaságosság, így a frázisstruktúrában tipikusan vagy a szerkezeti fej van kiejtve a megfelelő elem közvetlen beillesztésével, vagy a specifikálóba érkező elem elégíti ki a mondatderiváció valamely formális kívánalmát. A határozottsáért felelős funkcionális projekció kettős kitöltése ennek értelmében atipikus és nem gazdaságos. Ráadásul a szerkezet élén megjelenő mutató névmás, bár módosító szerepet tölt be, ellentétben a főnévi kifejezésen belüli egyéb módosítókkal, az esetvégződéseket és a többes szám jelét is felveszi, morfológiailag egyezve az általa módosított főnévi fejjel.

(41) a. ezek a könyvek b. azt a könyvet c. azokat a könyveket

A mutató névmási módosító e szokatlan viselkedése miatt a mai magyar adatok kapcsán is felmerült az értelmezős szerkezetként való elemzés. Eszerint a (41) alatti kifejezések két mellérendelt DP-ből állnának, ami egy frázisszerkezeti modellben csatolásként ábrázolható (É. Kiss 1998: 82). Bartos Huba (2000, 2001) mégis amellett érvel, hogy a mai magyar mutató névmási módosító a DP projekció specifikálójában helyezkedik el, és a (42) alatti struktúrát javasolja.²⁴ Ezt az elemzést É. Kiss (2000) is átveszi.

²⁴ A mutató névmási módosító Kenesei István egy korábbi tanulmányában (1994: 295) is a DP projekció specifikálójában található.

(42) a. [_{DP} *ez/az* [_D *a* [_{NumP} *három* [_{NP} *könyv*]]]]

Számos érv szól ugyanis amellett, hogy a két determináns egyazon frázisban található: semmi sem ékelődhet közéjük, beszédben egyértelműen prozódiai egységet is alkotnak, és a névelő elhagyásával a szerkezet agrammatikus. Szinkrón elemzési probléma marad, hogy ha a funkcionális projekciók dupla kitöltését tiltó általános szabály itt feloldódhat, miért nem jelenhet meg a névelő a jelöletlen (és szintén a DP specifikálójában található) birtokos kifejezések után. Más szóval, ha van [_{DP} *ez* a [_{NP} *kalap*]], miért nincs [_{DP} *János* a [_{NP} *kalapja*]] szerkezet a mai magyarban?

Ezúttal a nyelvtörténeti folyamatok jobb megértése talán fényt deríthet erre a szinkrón szinten zavarba ejtő anomáliára is. A középmagyar adatokat jobban megvizsgálva ugyanis kiderül, hogy az új, determinánsduplázó szerkezetben a mutató névmási módosító még sokkal lazábban kapcsolódott a főnévi kifejezés egészéhez, mint a mai magyarban. A 16. és 17. században a mutató névmási módosítót számos elem választhatta el a névelőtől (kötőszók, igekötők, az *-e* partikula, sőt akár egy ige is; vö. Simonyi 1914: 122–123), vagyis a determinánsok nem voltak feltétlenül szomszédosak. Az itt idézett példák mind Simonyi (1914) példái²⁵ és a 17. század első feléből származnak, mellettük pedig a mai magyar megfelelőjük áll.

(43) a. azok *is* az esküvések (Pázm. Öt lev 131) b. azok az esküvések *is*

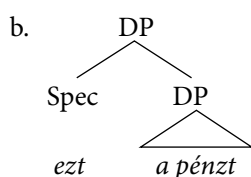
(44) a. Mit választasz inkább? *ezt-e* a pénzt? b. *ezt* a pénzt-*e*
(Káldi Préd. 209)

(45) Ezt kell azért az álорczát levonni (Pázm. Kal. 450)

²⁵ A középmagyar források digitalizálása még kezdeti stádiumban van, így példáimat többnyire a szakirodalomból idézem.

Ahogy a következő pontban bemutatjuk, a birtokossal való kombinációban a mai magyartól eltérő szórendet találunk, ami arra enged következtetni, hogy ténylegesen egyfajta értelmezős szerkezeetről van szó a középmagyar korban, amelyet szintaktikai modellünkben adjunkciónak, azaz fráziscsatolásnak lehet ábrázolni:

(46) a. $[_{DP} [_{DP} ezt] [_{DP} a pénzt]]$

4.2. Birtokos szerkezetek

Akárcsak a mai magyarban, az ómagyarban is két birtokos szerkezetet találunk (47). A szerkezetek között látszólag nincs érdemi jelentésbeli különbség. Míg azonban a mai magyarban *-nak/-nek* ragos birtokos mellett a birtokszó rendszerint egy determinánssal áll, a szerkezet ómagyar megfelelőjében nem jelenik meg a névelő (47b).²⁶

(47) a. a(z) szerzetes könyve b. a(z) szerzetesnek \emptyset könyve

Következésképpen a kétfajta ómagyar birtokos csupán egyetlen tulajdonságban különbözik egymástól: *-nak/-nek* ragos birtokossal a szerkezet szétszakítható és a birtokos akár hátul is megjelenhet. Bár a szétszakított birtokos nem gyakori a korai kódexekben, egy a Jókai-kódexen végzett automatikus keresés számszerűen is alátámasztja az előfordulásait. A kódex 756 *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezetéből 21 szétszakított szerkezet, ebből 9 hátsó birtokos.

5. táblázat. A JókK *-nak/-nek* ragos birtokosai*

A <i>-nak/-nek</i> ragos birtokosok összesen	756
Birtokos és birtokszó szomszédosak	613
Birtokos és birtokszó között módosítók (jelzők, kvantorok stb.)	122
Szétszakított birtokos	21

* Névmasi birtokosok és névutós kifejezések kizárva.

²⁶ Az itt következő 4.2. és 4.3. alfejezetek elemzéseinek könnyebb követhetősége érdekében ugyanazon a kitalált példán (amelyben egy bizonyos szerzetes a birtokos és egy könyv a birtok) vezetjük le a bemutatni kívánt szerkezeti konfigurációkat. Eredeti ómagyar példákat a birtokos szerkezetekre 3.2.4. alatt bőven idéztünk.

A latinban is elérhető mindkét sorrend, bár egész más szabályok mentén. Mindazonáltal a késői latinban az arány egyértelműen a posztnominális birtokosok felé tolódik (Magni 2011). A Münchener kódex tetszőleges fejezetét kiválasztva jól megfigyelhető, hogy az ómagyarban, a fordításirodalom gyakran emlegetett latin befolyásoltsága ellenére, az elöl álló birtokos a jelöletlen.

6. táblázat. Szórend a birtokos szerkezetekben (MtEv 13. fejezet)²⁷

Magyar		Latin	
birtokos elöl	birtokos hátul	birtokos elöl	birtokos hátul
30	–	1	31

Latin hatás legfeljebb a kétféle magyar birtokos előfordulási arányában jelentkezhet. A Münchener kódex első öt fejezetében például 63 *-nak/-nek* ragos birtokos áll szemben 10 nominativusi/jelöletlen birtokos jelzővel, míg a kollokvialisabb regiszterhez köthető, valamivel később keletkezett levelekben ez az arány akár a fordítottja is lehet. Ez talán a morfológiai esetjelölés fordítói kényszerének tudható be, akárcsak az a jelenség, hogy a ma csak ragtalan birtokossal álló ún. deskriptív birtokosok (pl. *Szeged városa* típus, *Örs vezér tere* típus) mindkét szerkezetben adatolhatók, pl. *oliuetnac hegerè* (MünchK 26rb Mt 21:1), *galileanac videkibe* (MünchK 9rb Mt 2:22), vs. *isr(ae)l foldebè* (MünchK 9rb Mt 2:21).

Érdekes megfigyelni, hogy a korai kódexekben nem nagyon találkozunk mutató névmási módosítóval kombinált birtokos kifejezésekkel (vö. mai magyar *Hugónak ez az ötlete*). A kombináció – kézenfekvő szemantikai okokból – eleve nem túl gyakori, és például a teljes Máté evangéliumában a latin szövegben is csak egy olyan hely van (Mt 24:14), ahol a két kifejezés egy frázisban kombinálódik. Szembetűnő azonban, hogy a magyar kódexek egytől egyig különböző elkerülő stratégiákat alkalmaznak a kifejezés lefordításakor. A Münchener kódex egyszerűen ignorálja a determinánst, a Jordánszky-kódex jelzős szerkezetté alakítja birtokost, a középmagyar korszak elején készült Pesti Gábor-féle Újtestamentum-fordításban pedig egy vonatkozó mondat helyettesíti a birtokost.

- (48) a. Latin: Et praedicabitur **hoc evangelium regni** in universo orbe in testimonium omnibus gentibus
 b. Mai: **Az országnak ezt az evangéliumát** hirdetni fogják az egész világon, bizonyosságul minden népnek (*Szent István Társulat*)
 c. *Münchener kódex* [1466] → ignorálja a MNM-t
 És prédikáltatik **az országnak evangélioma** mend ez világban, minden nemzeteknek tanóságokra

²⁷ A két nyelvben az adatok összegének különbsége abból fakad, hogy két esetben a magyar fordító/másoló jelzős szerkezetet választ az eredeti latin birtokos helyett.

- d. *Jordánszky-kódex* [1516–19] → jelzős szerkezet
 És prédikáltatik **ez mennyei szent evangéliom** mind ez teljes világon minden
 rendbéli népeknek bizonságára
- e. *Pesti Gábor Újtestamentuma* [1536] → vonatkozó mondat
 És **ez evangéliom, ki mennyből vagyon**, hirdettetik mind ez széles világon,
 bizonságul minden népeknek

A mutató névmási módosító és a birtokos összekombinálása tehát nehézségekbe ütközött, amelynek alapvetően az lehet az oka, hogy az ómagyar korszakban ezek ugyanazt a szerkezeti pozíciót foglalták el a főnévi kifejezésen belül (Spec,DP) és ezért kölcsönösen kizárják egymást. A kombináció feltehetően csak *-nak/-nek* ragos szétszakított birtokos esetében valósulhatott meg, ennek a feltevésnek az alátámasztására azonban további korpuszvizsgálatok szükségesek.

Ahogy az előző részben rámutattunk, a 16. században egy új minta jelenik meg a mutató névmási módosítóval bővített főnévi csoport kifejezésére, ti. az 'az az ajtó' típus. Ezzel párhuzamosan – és talán nem is teljesen függetlenül – egy másik változás is megfigyelhető a középmagyar korszak elején: a korábbi szokással ellentétben a birtokszó előtt megjelenik a névelő, legalábbis a *-nak/-nek* ragos birtokos esetében (vö. Klemm 1928: 346). E változások szépen illeszkednek az általános tendenciába, amely szerint a névelőhasználat számos kontextusra kiterjed, vagyis a D fej kiejtése egyre több környezetben válik kötelezővé.

Feltehetjük azonban, hogy a már említett gazdaságossági elveknek megfelelően a D fej és a specifikáló egyidejű kitöltése ebben a korban nem preferált, és a mutató névmási módosítóhoz hasonlóan, a *-nak/-nek* ragos birtokos is csatolással kapcsolódik a szerkezethez, amennyiben a D fejet kitöltő névelő is jelen van (49a).²⁸ Párhuzamosan az újítással, természetesen egyelőre a régi birtokos szerkezet is fennmarad, amelyben a *-nak/-nek* ragos birtokos a DP specifikálójában kap helyet és ilyenkor a D fej üresen marad (49b).

- (49) a. [_{DP} [_{DP} a szerzetesnek] [_{DP} a könyve]] b. [_{DP} a szerzetesnek [ø könyve]]

Az új minták terjedése természetesen nem egyenletes a különböző írott regiszterekben és területi különbségek is megfigyelhetők. Fábián Ilona, aki a határozott névelő használatát vizsgálta Pázmány műveiben, a birtokos szerkezeteket is megvizsgálta ilyen szempontból és nemcsak Pázmánynál, hanem néhány további általa kiválasztott kéziratban is (K. Fábián 1986: 331–332), ami érdekes adalékkal szolgálhat a mi szempontunkból is. Az

²⁸ Számos jel utal arra, hogy a *-nak/-nek* ragos birtokos történetileg valójában „kívülről” érkezett, vagyis eleinte mindig a főnévi kifejezésen kívül generálódott és csak később integrálódott úgy a frázisstruktúrába, mint a ragtalan birtokos jelző alternatívája. Az itt tárgyalt *a szerzetesnek a könyve* típusú új szerkezet úgy is felfogható, mint egy nem is annyira új, szétszakított birtokos szerkezet. Ez esetben a névelő megjelenése a DP belügye, és inkább abba a tendenciába illeszkedik, amely szerint a névelő a névmási birtokosok mellett is rohamosan elterjed, vö. [_{DP} a szerzetesnek] (...) [_{DP} a pro könyve]. Igaz, az ilyen szerkezetek jelentkezését ebben az esetben jóval hamarabb váránk.

még talán nem annyira meglepő, hogy gyakorlatilag nem talált névelőt a birtokszó előtt a teljes Érdy-kódexben (1524–1527), annál érdekesebb, hogy a determináns Pázmány leveleiben is teljesen hiányzik (17. század első negyede), miközben a nyugat-dunántúli terület úriszéki perjegyzőkönyveiben, már az 1580–1590-es években, gyakori a névelőhasználat a birtokszón ragos birtokos jelzőt követően.

4.3. Átrendeződés a bal periférián

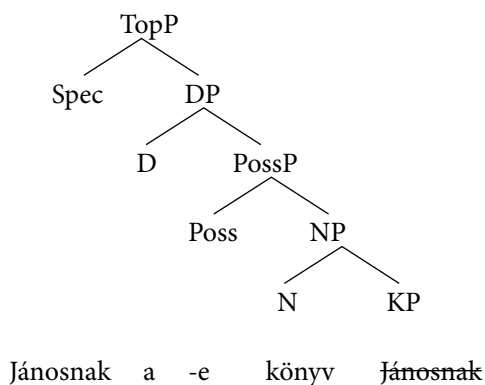
4.3.1. A mai magyar főnévi kifejezések bal perifériájáról

A mai magyar nyelvben a névelő használata mind a mutató névmási módosító, mind a *-nak/-nek* ragos birtokos kifejezések mellett kötelező.

- (50) a. *ez/az a könyv* b. *a szerzetesnek a könyve*

É. Kiss Katalin (1998, 2000) javaslata szerint a ragtalan (eset nélküli) birtokos logikai értelemben determináns szerepet játszik, így a levezetés során determinánsi jegyet kap és következésképpen determinánsi pozícióba kell kerülnie. Ekkor a névelőt már szükségtelen kiejteni a D fejben. Ezzel szemben a *-nak/-nek* ragos birtokosnak az esetadási megszorítás miatt²⁹ el kell mozdulnia a főnévi alaptaggal szomszédos bővítményi pozícióból. A belső topikalizáció során viszont a birtokos kifejezés nem a DP specifikálójába, hanem egy a DP-re épülő topik frázisba (TopP) érkezik, így a D fej kiejthető és a névelő meg is jelenik a szerkezetben (51).³⁰

- (51) (É. Kiss 2000: 139 után)

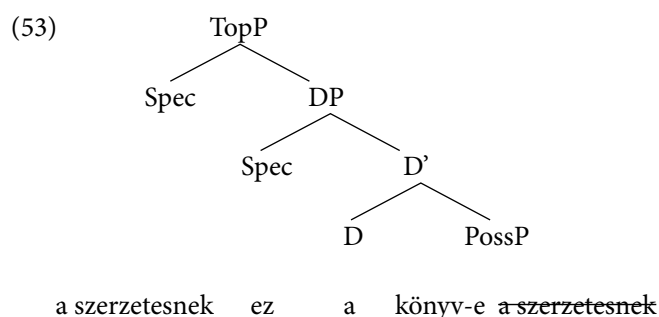

²⁹ Vagyis azért, hogy a főnévi csoport megkaphassa az esetragját a jobb szélről, és a birtokos ne legyen útban.

³⁰ Ez a belső topikalizáció más szerkezetekre is jellemző, vö. pl.: [a fiára büszke a fiára] apa. Az elmélet egy korábbi verziójában É. Kiss (1998: 86) a belső topikalizációt adjunkcióként ábrázolja.

Az (51) alatti elemzésből és a korábban tárgyalt (vö. (42)) megfontolásokból következik, hogy ha a mutató névmási módosító és a birtokos egyszerre jelennek meg a szerkezetben, a birtokosnak mindig meg kell előznie a névmást (52a), mivel ez utóbbi a DP specifikálójában található. A fordított sorrend tehát agrammatikus (52b), mint ahogy a ragtalan birtokos jelzővel kombinált struktúra is (52c), tekintve hogy itt mind a birtokos, mind a mutató névmási módosító ugyanazért a pozícióért verseng.

- (52) a. a szerzetesnek ez a könyve
 b. *ez a szerzetesnek a könyve
 c. *a szerzetes ez a könyve

4.3.2. Középmagyar szórendi sajátosságok

Míg az ómagyar korban a mutató névmási módosító és a birtokos kifejezés látszólag kölcsönösen kizárják egymást, a két kifejezés kombinációja a középmagyar korszakban már jól adatolható. Az elemek sorrendje azonban eltér a mai magyar mintától, és olyan jellegzetes szórendbe illeszkedik, amely a mai magyarban nem grammatikus. Ahogy az alábbi példákban is megfigyelhető, a főnévi fejjel számban és esetben egyeztetett mutató névmási módosító kijebb, azaz balrább helyezkedik el, mint a birtokos kifejezés. Először egy sematizált példán bemutatjuk a középmagyar (54a) és a mai magyar (54b) szórend közötti különbséget, majd eredeti példák következnek a jelenség illusztrálására (Simonyi 1914: 121–122 után).

- (54) a. Azok a szerzetesnek könyvei b. A szerzetesnek azok a könyvei
- (55) Azok az Angliának nemesei (Fal. 63)
- (56) Arrul is az bibliának részéről (Pázm. Kal. 473)

Ezekről az adatokról tehát a mai magyarra javasolt elemzések alapján nem tudunk számot adni. Vitathatatlan, hogy az ómagyarhoz képest nagy változást jelent a kiterjesztett DP projekció megjelenése, ami valószínűleg a határozott névelő szisztematikus használá-

latának és egyre több kontextusban való elterjedésének strukturális következménye. Úgy tűnik azonban, hogy a középmagyar korban két különböző kifejezés versengett ugyanazért a külső pozícióért. A fent bemutatott kombinációk csakis úgy jöhettek létre, hogy a mutató névmási módosítóval bővített új adjunkciós szerkezet (46) kombinálódott a régi (névelőtlen) birtokos szerkezettel (49b). A kombinációt (57) alatt ábráztuk, és az eredményt (58) alatt ábrázzal is szemléltettük:

(57) $[_{DP} [_{DP} \text{ ezt}] [_{DP} \text{ a könyvet}]] + [_{DP} \text{ a szerzetesnek} [\emptyset \text{ könyve}]] \Rightarrow$
 $[_{DP} [_{DP} \text{ ezt}] [_{DP} \text{ a szerzetesnek} [\emptyset \text{ könyvét}]]]$

(58)

```

graph TD
    DP1[DP] --- DP2[DP]
    DP1 --- DP3[DP]
    DP2 --- ezt[ezt]
    DP3 --- Spec[Spec]
    DP3 --- Dp[D']
    Spec --- a[a]
    Dp --- D[D]
    Dp --- PossP[PossP]
    D --- szerzetesnek[szerzetesnek]
    PossP --- knihvet[könyvét]
    
```

ezt a szerzetesnek könyvét

Megfigyeltük, milyen nehézségekbe ütköztek az ómagyar és korai középmagyar bibliafordítások egy mutató névmási módosító és birtokos kombinációját tartalmazó evangéliumi hely (Máté 24:14) lefordításakor. Az 1590-ben keletkezett Vizsolyi Bibliában viszont pontosan az itt tárgyalt szerkezeti kombináció alkalmazásával a hely pontos visszaadása is megoldható:

(59) Es predikáltatic **ez Isten országának Evangelioma** mind az egész földön
 (Mt 24:14)

4.3.3. A történeti folyamat rekonstrukciója

Ezek után csupán az a kérdés maradt, hogy jutunk el a jellegzetes középmagyar szórendtől a mai szórendi szabályhoz, hiszen ma a két összetevőnek pontosan fordított sorrendben kell állnia: a mai magyar mutató névmási módosító szigorúan szomszédos a névelővel, és a birtokos kizárólag előtte jelenhet meg (vö. (52a) és (54b)).

A folyamatot úgy rekonstruáljuk, hogy a főnévi frázis „fellazult” bal periferiáján az adjunkciós műveletek két irányban grammatikalizálódtak. A determinánsduplázás növekvő előfordulásával, azaz a minta elterjedésével, a mutató névmási módosító és a névelő szekvenciája állandó mintázatba rögzült, amit frázisszerkezeti modellünkben úgy magyarázhatunk, hogy a névmási módosító újra a DP tartományba integrálódott – oda, ahol tulajdonképpen eredetileg is volt, mielőtt még a névelőhasználat drasztikusan elterjedt volna és az egyértelműsítés igénye létrehozta volna a duplázó struktúrát. A jelenség, hogy

egy csatolt elem specifikálóvá válik, nem példa nélküli: Elly van Gelderen (2008: 250) hasonló történeti folyamatokat vizsgálva megfogalmazott egy harmadik gazdaságossági elvet a változási ciklusok kapcsán, az ún. specifikáló inkorporációt. Ennek értelmében a „kívülről érkező” elemek a specifikáló pozíciót preferálják a csatolással szemben.

Ez a rekonstrukció részben megmagyarázza a mutató névmási módosítók kivételes viselkedését is a mai magyar főnévi kifejezésekben: helyzetüket tekintve már szerkezetileg kötöttek ugyan, felépítésükben mégis megőrizték korábbi függetlenségüket és morfológiaiailag is megjelenítik az egyeztető jegyeket a főnév számával és esetével.

A *-nak/-nek* ragos birtokos rendszeres megjelenése a bal periférián ezek után újra-értelmeződhetett a kiterjesztett főnévi frázis legkülső rétegeként, amelyet É. Kiss (2000) javaslatát követve akár egyfajta topik frázisnak is tekinthetünk – ahogy ezt (51) alatt ábrázoltuk is.³¹

Hogy a két csatolt összetevő (birtokos és MNM) közül miért pont a névmási módosító pozíciója rögzült a DP frázison belül, és nem fordítva, több okból is következhet. Egyrészt a mutató névmási módosítóval szemben a birtokos kifejezés mind lexikális tartalmát, mind belső komplexitását tekintve nagy variációt mutat. Másrészt – és ez talán egy sokkal fontosabb érv – az ómagyar adatok tükrében feltételezhetjük, hogy *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezeteknek mindvégig megmarad egy olyan variánsa, ahol az „elszakított” birtokos nem a frázison belülről eredeztethető, hanem eleve kívül generálódik: egy felettes predikátum argumentumaként, vagy a mondatban foglalt esemény érintettjeként. Erre mutat a gyakori többes számú egyeztetés a birtokszón, illetve a névmási birtokos jelző kitétele a *-nak/-nek* ragos birtokos mellett is.

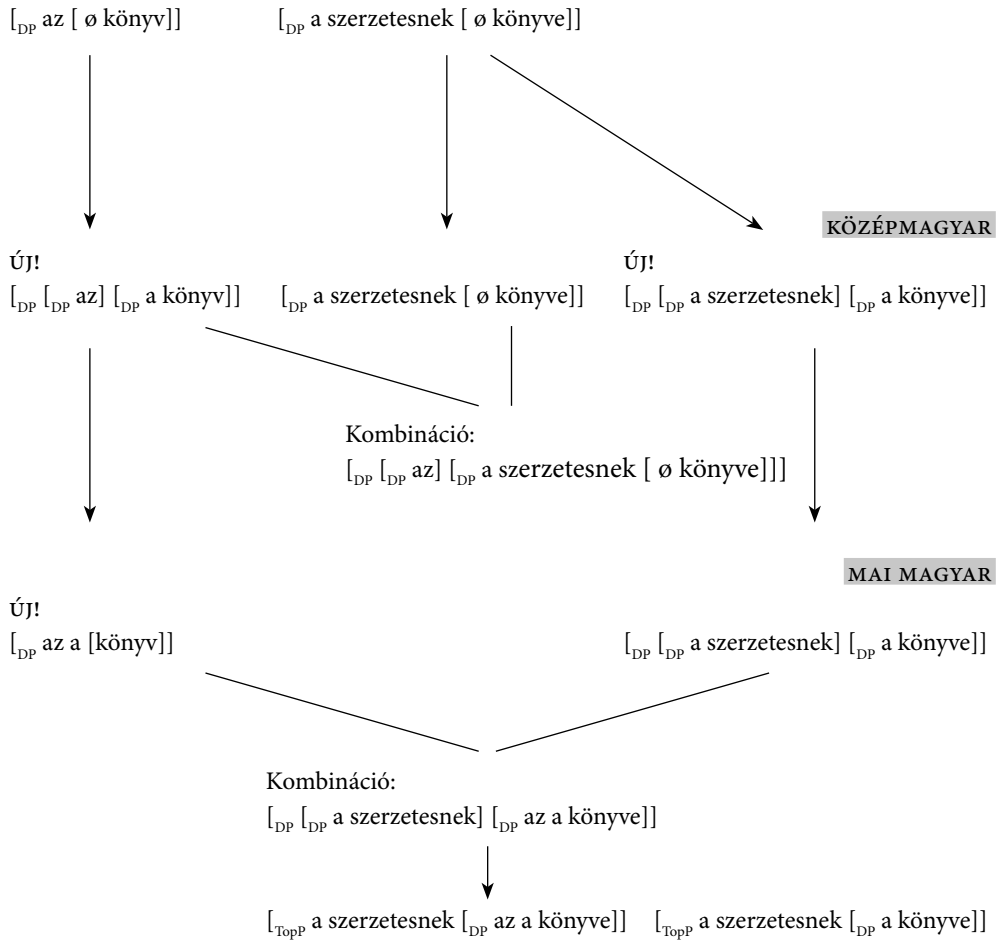
(60) mert megkϕuèredet è nepnèc ϕ ziuϕc (MünchK 19va Mt 13:15)

Összefoglalásképpen a változás egy sematikus ábráját vázoljuk fel a fejezet végén. A bemutatott középmagyar adatok és a mai magyar közötti változás pontos folyamatáról és idejéről egyelőre semmiféle evidenciával nem rendelkezünk, az itt ábrázolt folyamat tehát csak egy lehetséges rekonstrukció.

³¹ A birtokos kapcsolódásának módja, vagyis hogy csatolásként fogjuk fel, vagy egy külön frázis specifikálójába helyezzük, végül is csak elemzés kérdése. Mindenesetre a belső topikalizáció művelete szép párhuzamot nyújt a magyar mondat topikorientált felépítésével.

(61)

ÓMAGYAR

VI. AZ UNIVERZÁLIS ÉS AZ EGZISZTENCIÁLIS KVANTOROK TÖRTÉNETE

Bende-Farkas Ágnes

1. Bevezetés

Ez a fejezet a kvantifikáció ómagyar kori eszköztárának egy részét ismerteti; emellett a kvantorokat tartalmazó mondatok értelmezési lehetőségeit is áttekinti. Az elemzés magában foglalja a hagyományosan általános és határozatlan névmásként definiált kifejezéseket (*mindenki*, *valaki* és így tovább), de emellett más grammatikai kategóriák (determinánsok és adverbiumok) hozzájárulására, valamint a rejtett kvantifikáció bizonyos eseteire is kiterjed.

Az 1.1. alfejezet röviden ismerteti a kvantifikáció problematikáját, az ómagyar és a mai magyar nyelv kvantorszerepű kifejezéseit és mondattani szerkezeteit; az 1.2. alfejezet röviden vázolja a fejezet háttérelméleteként szolgáló elvi megfontolásokat a természetes nyelvi jelentésről és jelentésváltozásról. Az 1.3. alfejezet ismerteti a fejezetben használt logikai–jelentéstani terminusokat. A 2. alfejezet tárgyalja az univerzális kvantifikáció ómagyar kori kifejezésének néhány kérdését: a *mind* és a *minden* által képviselt stratégiát, a *mind* és a *minden* szintaxisának és jelentésének ómagyar kori jellemzőit, és röviden kitér a disztributivitás ómagyar kori jelölésének néhány példájára is. A 3. alfejezet a *vala*+névmás összetételű kifejezésekre összpontosít; pontosabban, a mai nyelvállapotra is jellemző határozatlan, egzisztenciális értelmezés és az ómagyar, középmagyar kort jellemző vonatkozó névmási értelmezés kapcsolatára. A 3. alfejezet utolsó része a mai értelmezés kialakulásának egy lehetséges feltételét, a tagadás kifejezési lehetőségeinek megváltozását érinti.

1.1. A kvantorok és a – történeti – nyelvészet

A kvantifikáció elsődlegesen a logika eszköztárába tartozik, de bizonyos kvantorosztályok a természetes nyelv segítségével is kifejezhetők. (A nyelvészet és a logika, közelebbről pedig a nyelvészet és a kvantifikáció kapcsolatáról lásd többek között Barwise–Cooper 1981, Heim–Kratzer 1998, Szabolcsi 2010, magyarul pedig Gyuris et al. 2008.) A kvantorok a többi logikai kifejezéssel együtt a mondatok logikai vázát alkotják. Az elmúlt évtizedek egyik legérdekesebb kérdésköre (a matematika, a nyelvészet és a kognitív pszicho-

lógia határterületéről) a logikai, kvantifikációs és a természetes nyelvi szerkezetek közötti megfelelés kérdése.

1. A matematikailag lehetséges kvantoroknak mely osztályait tudjuk kifejezni a természetes nyelv segítségével? Jellemezhetők-e ezek az osztályok matematikailag érdekes módon? Van-e közös nevezője a természetes nyelvben kifejezhető kvantorosztályoknak? Változhatnak-e ezek az osztályok nyelvről nyelvre, és ha igen, hogyan és miért?
2. Egy adott természetes nyelvben milyen kategóriájú kifejezések és milyen szerkezetek felelhetnek meg a logika kvantorainak?

Az első kérdéscsoportnak nincs közvetlen relevanciája ennek a munkának a számára. Ameddig nem rendelkezünk elegendő mennyiségű adattal, megmaradhatunk annál a kiinduló feltételezésnél, miszerint a magyar nyelv matematikai 'kifejező ereje' nem változott lényegesen az ómagyar kortól napjainkig.

Voltaképpen a második kérdéskör az, amely releváns a nyelvtörténeti kutatás számára: A magyar nyelv története során hogyan változott a kvantifikáció eszköztára? Milyen szintaktikai kategóriáknak és milyen szerkezeteknek lehetett kvantifikációs szerepe az ősmagyar és az ómagyar korban? Milyen szintaktikai kategóriákból és milyen folyamatokon keresztül alakult ki a mai nyelvallapra jellemző eszköztár? Azaz, melyek azok a kategóriák, amelyek alkalmasak arra, hogy szintaktikai vagy szemantikai újraelemzéssel kvantorszerepük legyen? Ebben a fejezetben az univerzális és az egzisztenciális kvantifikáció eszköztárából mutatunk be két esettanulmányt: a *minden* megjelenését és a *mind*-től való mondattani és jelentéstani elkülönülését, valamint a *vala*+névmás alakú kifejezések ómagyar kori szemantikai tulajdonságait (kiegészítve a mai értelmezési lehetőségek megjelenésére vonatkozó feltételezésekkel).

A tulajdonképpeni elemzés előtt egy egyszerű példán szeretnénk szemléltetni a kvantorok hozzájárulását a mondat, illetve a mondat egyes összetevőinek a jelentéséhez. A kvantorszerepű kifejezések alkotják a mondat logikai és mondattani vázát – ez azzal is jár, hogy közvetve vagy közvetlenül tőlük függ a mondat több összetevőjének a jelentése. Az (1b) alatti reprezentációban aláhúztuk a *minden* determináns hozzájárulását: látható, hogy a *minden* a felelős az úgynevezett változókötésért (az x változó értelmezése a kvantortól függ), és meghatározza az alanyi és az állítmányi rész közötti kapcsolatot is (az univerzális kvantor esetében ez a materiális implikáció, \rightarrow). Mindebből a nyelvész számára az következik, hogy nem elégséges a kvantorszerepű kifejezések elszigetelt (például a főnévi csoport belsejére szorító) vizsgálata.

- (1) a. **minden** titk nem lèhètètlen tenèked (BécsiK 136)
- b. $\forall x.[\textit{titok}'(x) \supset \neg \textit{lehetetlen}'(x) (\textit{neked}')]]$

Egy mondatnak nem kell feltétlenül (hagyományos, a logikakönyvekből ismert) kvantorszerepű kifejezést tartalmaznia ahhoz, hogy kvantifikációt fejezzon ki. A (2) alatti mondatban a feltételes szerkezet események fölötti univerzális kvantifikációt fejez ki ('Minden

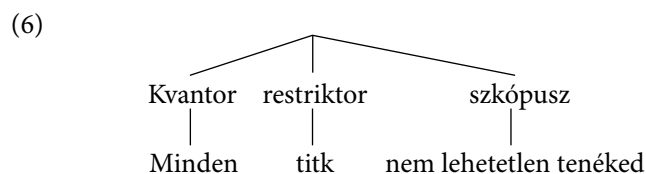
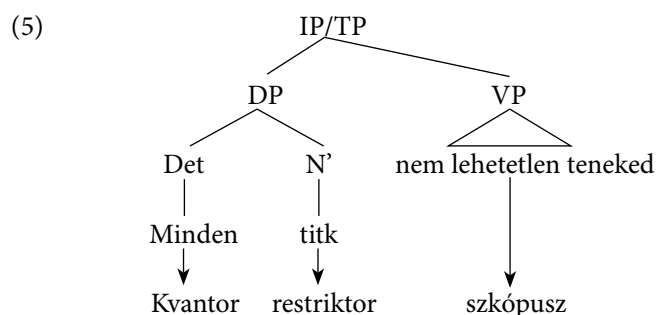
olyan esetben, amikor csökken a hőmérséklet, a termosztát bekapcsol). A (3)-as példában a vonatkozó névmásnak univerzális értelmezése is lehet ('Mindenkire igaz, hogy úgy arat, ahogyan vet(ett)'). Ebben a két esetben a mondattani szerkezethez társul kvantifikációs értelmezés.

(2) Ha csökken a hőmérséklet, a termosztát bekapcsol.

(3) Ki mint vet, úgy arat

A legáltalánosabb meghatározás szerint a kvantorszerepű kifejezések két halmaz relációját fejezik ki: a *minden* determináns például a tartalmazást. A két halmaz, amelyet az alanyi DP-ben található *minden* egybevet, a mondat két összetevőjének jelölete: a köznévhalmazé (a főnévi csoport *minden*-mentes összetevőjéé) és az igei csoporté. A köznévi rész logikai megfelelője a restriktor, az igei csoporté pedig a szkópusz. A természetes nyelvi kvantifikációra általánosan jellemző a kvantor–restriktor–szkópusz hármastagolás (vö. Bach et al. 1995),¹ akkor is, hogyha a mondat másképpen tagolódik restriktorra és szkópuszra, mint az alanyban található *minden* esetében.²

(4) **minden** (titk)_R (nem lehetőtlén tenéked)_S (BécsiK 136)

¹ A klasszikus predikátumlogika kvantoraira nem jellemző ez a tagolás. A hivatalos meghatározás szerint, ha φ egy L logikai nyelv formulája, akkor $\exists x.\varphi$ és $\forall x.\varphi$ is az L formulája, ahol \exists az egzisztenciális és \forall az univerzális kvantor.

² A szemantikai irodalomban kvantornak nevezik azokat a természetes nyelvi kifejezéseket is, amelyek kvantoroknak felelnek meg, de időnként (általánosított) kvantornak nevezik a determinánst tartalmazó főnévi csoport egészét is, vö. Barwise–Cooper (1981).

Az (5)-ös ábráj a (4)-es mondat leegyszerűsített szintaktikai szerkezetét mutatja, a (6) alatti séma pedig a kvantor–restriktor–szkópusz szerkezetet. A két ábrát összehasonlítva kitűnik a szintaktikai és a logikai szerkezet diszkrepanciája: a logikailag meghatározó kifejezés, a determináns, szintaktikailag alárendelt helyzetben van, mégis meghatározza az egész mondat értelmezését, mégpedig úgy, hogy a főnévi csoport maradványa, az N' köznévi rész logikailag egyenrangú az igei csoporttal. Ennek a látszólagos ellentmondásnak a feloldása természetesen nem ennek a fejezetnek a feladata (lásd azonban Heim–Kratzer 1998). Az (5) és (6) alatti ábrák összevetése arra figyelmeztet, hogy a kvantorok történetének bemutatásakor nem elégséges csupán a kvantorszerepű kifejezések lexikális szeman tikájára vagy a főnévi csoport belső szerkezetének jellemzésére szorítkozni.

A természetes nyelvi kvantifikáció egyik legszembetűnőbb jellemzője a kvantorszerepű kifejezések változatossága (Bach et al. 1995). A determinánsok kategóriájába tartozó *minden* mellett kvantorszerepet játszanak a hagyományos grammatikában általános és határozatlan névmásként elemzett kifejezések (*mindenki*, *valaki* és társaik).³ Felmerülhet a kérdés, egy adott nyelvben vagy egy adott nyelvallapotban milyen kifejezések vagy mondattani szerkezetek felelnek meg a logika kvantorainak. A következő felsorolás a teljesség igénye nélkül ismertet néhányat:

(i) Determinánsok, számnevek (*minden*, *egy*, *sok*):

- (7) a. **Minden** diák elolvasott egy királydrámát.
 b. (az élő Istennek fia) el tauoztatya **minden** gonosságodath. (KrisztL 10r)
- (8) akarom hogy fogagyad ennekem hogy sonha **valamely** lelkest meg ne sercz . auagy embert sem **valamy** kart mendennemew allatban tenny ne mery (JókK 149)

(ii) Főnévi csoportok (a hagyományos grammatika általános és határozatlan névmásai):

- (9) a. Péter **mindent** elolvasott.
 b. (Noémi és Ruth) Kic a varosba bè mēuén **mēdénéknél** igen gors hir gakrola (’elterjede’) (BécsiK 3)

(iii) Adverbiumok (*mind*):

Az adverbiumok lehetnek események fölötti kvantorok, mint a gyakoriság-határozók, például a *gyakran* és ómagyar, középmagyar megfelelői, vagy a *mindenkor* és régi megfelelői. Egy ómagyar kori példa a *sonha* a (8)-as mondatban.

A kvantorszerepű adverbiumok között kitüntetett szerepe van az individuumok fölött kvantifikáló úgynevezett lebegő kvantoroknak. Ilyen a német *je*, az angol *all* és *each*, vagy

³ Az ő esetükben a restriktor lehet a *-ki* vagy a megfelelő névmási elem, vagy egy szintaktikailag üres köznévi elem.

a francia *tout, tous*, illetve *chaque*. A magyar nyelv legismertebb (és talán a leggyakoribb) lebegő kvantora a *mind*. A lebegő kvantoroknak nincs állandó helyük a mondatban. Elsődleges szerepük, hogy egy halmazt jelölő kifejezést módosítsanak; a módosított kifejezésnek sincs meghatározott helye a mondatban, de akár rejtetten is maradhat, mint a Halotti beszéd és könyörgésből vett (10b) példában.

- (10) a. A diákok **mind** olvasták a szonetteket.
b. **mend** ozchuz iarov vogmuc (HB)

(iv) Reduplikált névmások (*ki-ki*):

A mondat élén álló reduplikált *ki* univerzális olvasattal rendelkezik.

- (11) a. **Ki-ki** a maga istenét üvölté (Babits Mihály: Jónás könyve)
b. **ky ky** mind miwelkødethe zerenth wegøn: awagh Iot: awagh gonozth:
(KazK 89v)
c. **mindønøk** feel tamadnak az alkolmas állapotba: meel **kinek kynek** nezy
ønnon tervezettit: (KazK 96v–97r)

A *ki-ki* egy korábban bevezetett vagy a diskurzusból kikövetkeztethető halmaz minden elemére vonatkozik (a (11c) példa esetében ez a halmaz a főmondatbeli *mindønøk* 'mindenki' tanúhalmaza).

(v) Igekötők (*el, meg*): a mai magyarban a másodlagos predikátumként értelmezett igekötők szemantikai kikötéseket tehetnek a tárgyi argumentumra, illetve annak jelöletére. Bizonyos tárgyias igék esetében az *el-* igekötő egyfajta univerzális kvantorként érthető, amely a tárgynak megfelelő halmazt érinti. A (12)-es mondat például azt jelenti, hogy János *minden* pénzét elveszítette, mégpedig kártyán.

- (12) János **el**kártyázta a pénzét.

A kódexek korából egyetlen esetet talált munkacsoportunk, amikor az igekötő valamilyen mennyiségi, arányossági kikötéssel járul hozzá a tárgy jelöletéhez. A (13)-as példában a *be-ír* úgy értelmezhető, hogy 'írással megtölt', 'teleír'.

- (13) a. En nekem vaçon eg kønuem, ki mind **be vaçon iruan** ez leleknek bineiuel
b. Es ime mindeneknek iteløbiraya, az en kønuem, mindenestøl fogua **be vaçon irua**
(Mindkét példa: BodK 16r)

(vi) Fejetlen vagy szabad vonatkozó mellékmondatok:

- (14) a. **Akik** olvasták a Hamletet, tudják, miről van szó.
b. **Aki** olvasta a Hamletet, tudja, miről van szó.
- (15) a. Mert **valaky** hatra nez nem melto mennyeknek orzagara (Könyvecse 2v)
b. **valamit** paráčolandaz tēzem (BécsiK 6)
c. **walakinek** azért elleten feie es homloka wağon: ez elleten termetzerent elq̄s elmeiq̄: (TihK 53r)
- (16) a. **Valahoua** menèndēz mégèc (BécsiK 2)
b. **valahol** lakozādal èn es lakozom. (BécsiK 2)

A fejetlen vonatkozó mellékmondatos szerkezetek sajátos módon tagolhatók logikai alanyra és logikai predikátumra. A mellékmondat felel meg a logikai alanynak, a főmondat 'maradék' pedig a logikai állítmánynak. (A 'maradék' a főmondatnak a mellékmondat nélküli része; a (15a) esetében az alany nélküli *nem melto mennyeknek orzagara* szerkezet.) A mellékmondat jelölete az a legnagyobb (esetleg kollektív) individuum, amelyre igaz a logikai predikátum. Amint a példák mutatják, a logikai alany szerepű mellékmondat lehet a főmondat grammatikai alanya, tárgya vagy választható bővítménye.

A szemantikai szakirodalom szerint a vonatkozó névmás maximalitási operátorként értelmeződik, azaz olyan függvényként, amely egy rendezett halmazhoz hozzárendeli annak legnagyobb elemét, amely azonos a halmaz elemeinek algebrai összegével (Jacobson 1995, Dayal 1997, 1998).⁴ A mai magyar vonatkozó névmások esetében a maximalitási operátor az *a(z)* mutató névmás hozzájárulása. A mutató névmásnak, illetve a vele rokon határozott névelőnek szintaktikai környezetétől függetlenül ez a jelölete; nem önkényes tehát az a javaslat, miszerint a mai magyar nyelvben az *a* + névmás alakú vonatkozó névmások nemcsak morfológiailag, hanem szemantikailag is összetettek: a névmási elem változóként, a mutató névmás/névelő pedig maximalitási operátorként értelmezhető.

Az ómagyar és a középmagyar korban a fejetlen vonatkozó mellékmondatokban gyakran *vala*+névmás alakú volt a vonatkozó névmás, ahogyan a (15a) és (16) alatti példák is mutatják (lásd Dömötör 1991, 1995, 2008a, 2008b). A kérdés az, hogy a *vala* morféma hozzájárulása-e a maximalitási operátor, vagy rejtett operátorral kell számolni, netán a mondat logikai szerkezetéből következik a maximalitási olvasat. Ha a *vala* morfémát maximalitási operátornak tekintjük, további kérdések merülnek fel: Hogyan lehet, hogy más szintaktikai környezetben az ómagyar és a középmagyar korban is egzisztenciális értelmezése volt a *vala*+névmás alakú DP-knek? Hogyan lehet, hogy a mai magyarban a *vala* univerzális értelmezéséről csak jól körülhatárolt szintaktikai, illetve logikai szerkezetek esetében beszélhetünk, és ezeknek egyike sem vonatkozó mellékmondat?

⁴ A maximalitási operátor nem kvantor, többek közt azért sem, mivel esetében nem értelmezhető a restriktor-szkópusz tagolás.

(vii) Feltételes szerkezetek:

A kvantifikáció szempontjából a feltételes szerkezetek két okból is relevánsak. Először, a feltételes mellékmondatban előforduló határozatlan főnévi csoportok gyakran univerzális értelmezést nyernek, ahogyan ezt a (17)-es példa is mutatja. Ez ómagyar és közép-magyar mondatokban is megfigyelhető.

- (17) Ha **valaki** nem ért **valamit**, kérdezzen nyugodtan.
'**Mindenkire** igaz, hogy ha nem ért valamit, nyugodtan kérdezhet', vagy
'**Mindenre** igaz, hogy ha valaki nem érti, nyugodtan (rá)kérdezhet'
- (18) (A részegség) Kit ha **valakí** val, ez vnmagat nem val'a, es ha **valakí** nē tezi, ez bint nē tezon (GuaryK 7)
'**Mindenkire** igaz, hogy ha részeg, akkor nem rendelkezik önmagával, és
'**mindenkire** igaz, hogy ha nem részeg, akkor nem követ el bűnt.'

A logikai és szemantikai szakirodalom szerint ezekben az esetekben nem a főnévi csoportot kell átértelmezni: az univerzális olvasat a feltételes szerkezet logikai viselkedéséből következik (Gamut 1991, Kamp 1981, Heim 1982).

Másodszor, a feltételes szerkezetek a rejtett univerzális kvantifikáció sajátos esetének tekinthetők, amikor is a kvantor időpontok vagy események fölött fut végig. A (19)-es mondat például a következőképpen parafrázálható: 'Minden esetben, amikor csökken a hőmérséklet, a termosztát bekapcsol.' A restriktor a mellékmondat, a szkópusz a főmondat, a kvantor pedig rejtetten marad.

- (19) Ha csökken a hőmérséklet, a termosztát bekapcsol.

(viii) Jelöletlen mondattani szerkezetek (feltehetően feltételes vagy generikus–modális értelmezéssel):

- (20) Nyelvész ilyet nem mond.

A (20) alatti mondat általánosítást fejez ki: 'Ha valaki (tipikus) nyelvész, az nem mond ilyet'. A kvantor rejtetten marad: feltehetőleg kivételeket megengedő, úgynevezett generikus operátorról van szó. A mondat tiltásként is értelmezhető, ez a generikus operátorban elrejtett normával, normalitási feltétellel függ össze, amely az adott kontextusban meghatározza, ki számít tipikus nyelvésznek. (Gyanítható az is, hogy a generikus olvasat összefügg a hanglejtéssel.)

- (21) Valaki bejön, ültess le, és mondd neki, hogy várjon meg.

A (21)-es példa előfordulhat spontán beszédben. A mai magyar nyelvben feltételes szerkezetként értelmezhető ('Ha valaki bejön, . . .'), és ez a feltételes szerkezet kölcsönöz univerzális értelmezést a *valaki* névmásnak.

(22) Mert **valaky** hatra nez nem melto mennyeknek orzagara: (Könyvecse 2v)

A kódexek korából származó (22)-es mondatnak szintén van feltételes melléköngéje, ami talán annak tulajdonítható, hogy az ilyen mondatok (az előbbi alpontban bemutatott, fejletlen vonatkozó mellékmondatos szerkezetek) többnyire általánosítást fejeztek ki.

1.2. Módszertani megfontolások: a nyelvtörténet és a modelleméleti szemantika

A jelen fejezet háttérelméleteként szolgáló modelleméleti szemantika a mondatokra épít, hiszen a szemantikai elemzés bemeneti szintje a mondat szintaktikai elemzése. Azaz, szintaktikai ábrázolásokhoz rendelődnek szemantikai (matematikai) ábrázolások. Ennek a nyelvtörténeti vizsgálatot tekintve az az egyenes következménye, hogy ez a tudományág a mondattani változások lehetséges értelmezésbeli következményeire összpontosít (Eckardt 2006).

A kitüntetett preverbális szintaktikai pozíciók (topik, kvantor, fókusz) megjelenése a magyar nyelvtörténet folyamán például explicitebbé (és pontosabban körülhatárolhatóbbá) tette a magyar mondatok logikai szerkezetét. Ez a változás azzal járt, hogy a mai magyar nyelvben a logikai hatóköri viszonyok (legalábbis az ige előtti kvantorok és operátorok esetében) közvetlenül leolvashatók a felszíni szórendből.

A negatív egyeztetés (lásd a III. fejezet 1.3. alfejezetét) megjelenése kihatott a kvantorok kifejezési módjára és értelmezésére: (i) A *mindenki . . . nem* szerkezetet felváltotta a vele logikailag ekvivalens *senki . . . nem*.

(23) **menden** titk **nem** lehètètlèn tenèked (BécsiK 136)

(ii) Az egzisztenciális kifejezések nem egyeztetődtek a tagadószóval, ezért a tagadószó után vagy tág hatókört vettek fel (azaz, úgynevezett pozitív polaritású elem lett belőlük), vagy pedig negatív polaritású elemként értelmeződtek újra. (A *vala*+névmás sorozatból pozitív polaritású elem, az *akár*+névmás, *bár*+névmás sorozatból pedig negatív polaritású elem, illetve korlátlan választékot kifejező elem lett.) A (24)-es példában a *valamy* a tagadás alatt értelmeződik; mai magyar megfelelője vagy a *semmi*, vagy a *bármilyen* (*is*), *valami* (*is*) lehetne.

(24) Es sonha meg **nem** sert tyteket **valamyben** ha mynden napon fogattok neky adnya eleg eledelt (JókK 151)
'(A farkas) soha meg nem sért titeket semmiben, ha megfogadjátok, hogy minden nap elég eledelt adtok neki'

A két esettanulmány, amely ennek a fejezetnek a közelebbi tárgya, két változástípust mutat be. Az univerzális kvantorok megjelenése a grammatikalizációra példa: egy nyílt kategóriához (a névmásokhoz) tartozó elem és egy toldalék kombinációja logikai konstans (kvantor) szerepet is kezdett betölteni.

A *vala*+névmás sorozat megjelenése, értelmezésének megváltozása az újraelemzést mutatja be, pontosabban a szerkezeti, szintaktikai újraelemzés jelentéstani vetületét. A melléknévi igenévként értelmezett *vala* (vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, Benkő 1967–1976 szócikkével) eredetileg is operátorszerepet tölthetett be, temporális vagy modális operátor lehetett. Ha a *vala* morfémát közvetlenül követte egy fejetlen vonatkozó mellékmondatot bevezető *ki*, akkor a *vala . . . ki* sor egy összetevőként, komplex vonatkozó névmásként értelmeződhetett. A *vala* temporális–modális jegye episztemikus modalitásra válthatott.

1.3. Kvantifikációs háttérfogalmak

Ez a rész áttekinti a fejezetben használt logikai–jelentéstani fogalmakat, emellett ízelítőt is próbál adni, milyen problémákat vetnek fel a mai magyar nyelv és az ómagyar kor kvantifikációval kapcsolatos jelenségei.

Hatókör. Szemléletesen, egy formulában egy adott kvantor hatóköre az a részformula, amelyben a kvantor leköt egy adott változót. Ha ugyanaz a változó(név) a kvantor hatókörén kívül fordul elő, a kvantor nem fogja lekötöni. Ez látható a (25)-ös példa második mondatában: az *i* változó ebben a mondatban szabadon marad.

(25) Minden_{*i*} diák a könyvtárban dolgozott_{*i*}. ???Utána hazament_{*i*}.

Relatív hatókör. A szintaxis és szemantika egyik fő kutatási területe a kvantorok és más operátorok relatív hatóköre. Egy kvantornak nemcsak más kvantorokhoz viszonyítva lehet szűk vagy tág hatóköre, hanem például a tagadáshoz vagy a modális és temporális operátorokhoz viszonyítva is.

A (26a) mondat kétféleképpen értelmezhető, ugyanis az *egy könyvet* főnévi csoport értelmezhető szűk vagy tág hatókörrel is. (26b)-nek azonban csak egy olvasata van, mivel a reduplikált névelős *egy-egy könyvet* dependens kifejezés: egy másik kvantor vagy operátor hatókörében kell előfordulnia.

- (26) a. **Minden** diák elolvasott **egy** könyvet.
b. **Minden** diák elolvasott **egy-egy** könyvet.

A mai magyarban a határozatlan főnévi csoportok úgynevezett pozitív polaritású elemek: tág hatókörük van a velük egy tagmondatban levő tagadáshoz képest. A (27a) mondat csak azt jelentheti, hogy van valaki, akivel a beszélő nem találkozott. (A *valaki* episztemikus-specifikusként is értelmezhető, Farkas 2002a terminológiája szerint.)

- (27) a. Nem találkoztam (egy bizonyos) **valakivel**.
 b. fogagya nektek hogy nem vernek **valakyt** meg sem nem teznek gonozt **valakynék** ez zemelyben. (JókK 105)
 (A rablók) 'fogadják meg nektek, hogy senkit sem fognak megverni, és gonoszt sem tesznek senkinek'
 (A rablók jó útra térítéséről van szó: furcsa lenne, ha csak azt ígérnék meg, hogy (egy) valakit nem fognak ezentúl bántani.)

Az ómagyar kor elején azonban a határozatlan főnévi csoportok még nem voltak pozitív polaritású elemek. A (27b) példából látható, hogy előfordulhattak az azonos tagmondatbeli tagadás hatókörében.

Kvantorok és halmazok: A figyelmes olvasó észrevehette, hogy a kvantorokat kétféleképpen jellemezte ez a szöveg, és a két jellemzési mód közötti összefüggés nem lett tisztázva: 1. A kvantorok két halmaz viszonyát fejezik ki. 2. A kvantorok (individuumokon végigfutó) változót kötnek.

A kvantorok értelmezésében a halmazok többféle módon is szerepet játszanak: A kvantor *tartománya* a változók lehetséges értékeinek halmaza. Egy kvantort tartalmazó állítás az úgynevezett *tanúhalmazhoz* viszonyítva értékelődik: a tanúhalmaz a restriktorhalmaz részhalmaza (Barwise–Cooper 1981, Szabolcsi 1997). A kvantor a tanúhalmaz(ok) halmaza) és a szkópuszhalmaz közötti relációt fejezi ki.

Ha egy kvantor ezen felül azt is kifejezi, hogy a tanúhalmaz minden elemére igaz a szkópuszhalmaznak megfelelő predikátum, akkor azt mondjuk, hogy ez a kvantor disztributív.

Disztributivitas, rejtett disztributív operátor. Sok kvantornak (például a módosítatlan számneveknek, a *sok*-nak vagy a *néhány*-nak) lehet kollektív (kumulatív) vagy disztributív olvasata. A disztributív olvasatban a kvantor tanúhalmazának minden elemére igaz a releváns állítás. Ha a disztributív olvasatnak nincs felszíni jelölője, rejtett disztributív operátorral kell számolni (Heim–Lasnik–May 1991). Ez az operátor olyan univerzális kvantor, amelynek tartománya megegyezik egy korábban bevezetett halmazzal.

- (28) a. **Három** horgász fogott **öt** halat.
 b. **Három** horgász fogott **öt-öt** halat.

Heim és munkatársai szerint a rejtett disztributív operátor szabadon beilleszthető a mondat szerkezetbe: a (28a)-hoz hasonló felszíni szerkezetű mondatokról tehát azt várhatnánk, hogy két olvasatuk van, egy disztributív és egy kollektív. Ezzel szemben a mai magyar nyelvben (28a)-nak és a hozzá hasonló egyszerű mondatoknak a jelöletlen olvasata a kumulatív olvasat ('Volt három horgász, akik összesen öt halat fogtak' – vö. Szabolcsi 1997-tel, ahol némiképp más formában fogalmazódik meg ez az általánosítás). A magyarban a disztributív olvasatnak expliciten megjelöltnek kell lennie, például a számnév reduplikációjával, mint a (28b) alatti mondatban. Ezen a ponton felmerül a

kérdés, hogyan lehet, hogy jóllehet a (26a) és a (28a) mondat azonos szintaktikai szerkezetű, a lehetséges olvasatok tekintetében mégis különböznek. Az eltérés elsősorban azzal magyarázható, hogy a *minden* disztributív; arra azonban nincs magyarázat, miért nem illeszthető be a (28a) szerkezetébe egy rejtett disztributív operátor.

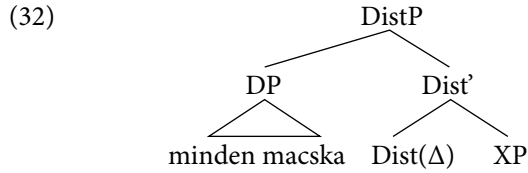
Számos nyelv rendelkezik a disztributív olvasatot jelölő, de a releváns főnévi csoporton kívül előforduló kifejezésekkel. Ilyen a német *je* vagy az angol *each*. Az ómagyarban a reduplikáció, a *egymindenik*, a *fejenkéd* ('fejenként') vagy a *szerrel*, *szerre* jelölte a disztributivitást.

- (29) a. Heten vadnak (a fösvényység leányai), Me'eket, az o At'ok az ordog **mynd égenkét** kazdagon el hazasyta, (SzékK 95r-v)
 b. Igon meltosagossok: merth istennek mynd **feyenkeed** leany es fyay (SándK 1v)
- (30) a. megmonda mend **zereuel** kysertetyt kyt vallotuala beleul es kyuewl (JókK 52)
 b. ewduezeytew ysten boczata ew tanoytuanyt **ketten ketten** minden varosba es helyre (JókK 128)

A disztributivitást illetően kitüntetett szerepe van a *minden* vagy a *mindegyik* determinánsnak (vagy az angol *every*, *each*-nek, a franciában a *chaque*-nak, a németben a *jeder*-nek). Ezekről a kvantorokról sokáig az tartotta a szakirodalom (és a (26a) esetében mi is feltételeztük), hogy inherensen disztributívak, szemben a kollektív olvasatokat (inkább) megengedő *mind*-del (vagy az angol *all*-lal, a német *alle*-val vagy a francia *tous*, *toutes*-tal). A mai magyarban a *mind* összefér a kollektív, illetve a kölcsönös olvasattal, a *minden* pedig nem, ahogyan a (31) alatti szembenállás is mutatja. Az ómagyar kort illetően az a megfigyelésünk, hogy kölcsönös, illetve kollektív olvasatú mondatokban előfordulhatott a *mind*; olyan példát azonban nem találtunk, amelyben a *minden* szkópuszában a fő predikátum kollektív értelmezésű ige lett volna. Olyan példát sem találtunk, ahol a *minden* kötött volna kölcsönös névmást. Azaz, a (31) alatti kontraszt, úgy tűnik, a kódexek korát is jellemezte.

- (31) a. A diákok **mind** összegyűltek/találkoztak/kezet fogtak egymással.
 b. ?**Minden** diák összegyűlt/találkozott/kezet fogott egymással.

Újabban a *minden*-t sem tekinti inherensen disztributívnek a szakirodalom (vö. Szabolcsi 1997, 2010). Szabolcsi (és előtte Beghelli–Stowell 1997) szerint a *minden* determinánst tartalmazó főnévi csoportok egy, a disztributivitás szempontjából kitüntetett szintaktikai frázis (*DistP*) specifikálójába mozognak, amelynek feje rejtett disztributív operátor (az ábrában *XP* felel meg a kvantor szkópuszának).

A *minden*-t tartalmazó *DP* hozzájárulása e szerint a javaslat szerint a tanúhalmaz bevezetésére korlátozódik. *DistP* egészének a hozzájárulása ekvivalens a hagyományos logika univerzális kvantorának hozzájárulásával, a rejtett Δ operátornak köszönhetően. (Vegyük észre, hogy ha a mondat explicit módon is jelöli a disztributivitást, például a *XP* belsejében található reduplikált számneves *DP*-vel, akkor ez az explicit nyelvi elem olybá vehető, mint a rejtett Δ operátor reflexe.)

A magyar nyelvben *DistP* nem más, mint a preverbális kvantorpozíció, amely az ómagyar korban már adatolható. Egy tipikus példa a (33) alatti mondat a Jókai-kódexből:

- (33) sok barátok kyk **minden** enczelkedeseket es **mend** zorgalmatosságokat vetetek kylsew tudoman keresetyre (JókK 113)

Egy alternatív javaslat (É. Kiss 2010) szerint a magyarban a kvantorok csatolási művelet (adjunkció) révén kapcsolódnak be a mondatba. Ez a javaslat számot ad arról, miért kerül a *minden* és a *mind* azonos szintaktikai környezetbe, amikor a *mind*-nek nem kötelező disztributívnek lennie. Ezeket az elméleti javaslatokat nemcsak az adatok értelmezésének érdekében mutattuk be: az ómagyar kori kvantorok viselkedése adatokat és érveket szolgáltat a kvantifikáció elméletével kapcsolatos vitás kérdésekben.

2. Univerzális kvantorok

A nyelvemlékekben univerzális kvantifikációt fejezhet ki a *mind* (*mend*) és származékai (*mindaz*, *mind-ez* és társai), a *minden*, a *minden+névmás*, *egymindenik*, *mindenik*, *monnó* ('mindkettő' 'mindkét'). Disztributivitást jelölt például a *ki-ki*, *fejenkéd*, *szerrel*; ezeknél a kifejezéseknél a disztributív olvasat rejtett univerzális kvantor hozzájárulása. Emellett feltételes mellékmondatoknak és fejletlen vonatkozó mellékmondatoknak is lehetett univerzális hozzájárulása. A továbbiakban a *mind* és a *minden* hozzájárulására fogunk összpontosítani.

A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (Benkő 1967–1976) szerint a *mind* töve a *mi* kérdő névmásra vezethető vissza, és a *-n(d)* toldalék számosságot jelölhetett. Feltelezhetjük, hogy a *-n(d)* átértelmeződhetett egyfajta maximalitási operátorként. Ha elfogadjuk Kratzer–Shimoyama (2002) vagy Kratzer (2005) javaslatát, miszerint egy névmás alternatívahalmazt vezet be, akkor a *-n(d)* toldalék olyan függvényként értelmezhető, amelynek kimenete az egész halmaz maga, vagy, más algebrai megközelítésben, a halmaznak megfelelő maximális kollektív individuum.

A Halotti beszéd és könyörgésben az egyedüli univerzális értelmezésű kifejezés a *mind* (*mend*). Előfordul lebegő kvantorként, amikor is önálló adverbiumként értelmeződik, és a *DP*-vel szorosabb egységet alkotó kifejezésként is. (A szorosabb egység 'közelebbi meghatározásáról a 2.2.1. részben lesz szó.)

Lebegő *mind*:

(34) **mend** ozchuz iarov vogmuc

Birtokos szerkezet előtt:

(35) hug iorgossun w neki es kegiggen es bulsassa **mend** w bunet

Határozott értelmezésű kifejezés előtt (a *paradisum* kifejezést tulajdonnévként értelmezve):

(36) **mend** paradisumben uolov gimilcítul munda nekí elnie

Az alábbi példákban a *mind* determinánsként is értelmezhető lenne, mégis (a 2.2.1. részben ismertetendő módon) ugyanabban a pozícióban elemződik, amelyet a (35)-ös és a (36)-os példában elfoglal.

(37) Es vimagguc **mend** scentucut

2.1. Kvantifikációs stratégiák

A Halotti beszéd és könyörgés után keletkezett nyelvemlékekben két, világosan elkülönülő stratégia figyelhető meg a *nyílt* univerzális kvantifikáció kifejezésére. A *mind*-stratégia szerint a kvantor (*mind*, vagy *mind* + mutató névmás) megengedi a kollektív vagy a kölcsönös értelmezést. Szintaxisát tekintve vagy lebegő kvantor, vagy pedig egy teljes *DP*-hez kapcsolódik; ez a *DP* az esetek többségében határozott értelmezésű (határozott névelős vagy birtokos szerkezet). A *minden*-stratégia szerint a kvantor vagy önálló *DP* (általános névmás), vagy pedig determináns, és nem fér össze a kollektív vagy a kölcsönös olvasatokkal. Determinánsként a *minden* mélyebben beépül a főnévi csoport szerkezetébe, mint a *mind*: ez abból is látható, hogy a *mind* megelőzte, a *minden* pedig (a legtöbb esetben) követte a birtokos névmást. (A (38a) mondatban a *mendz* a *minden* megfelelője.)

- (38) a. mert čac tenen mağad vag io & hatalmas **omendz orzagaban** (BécsiK 34)
 b. Joachim ked(ig) a nag püspoc iou9Jerusalemb9l Betuliaba **omēden papiual** 9zu9 (BécsiK 44)
 c. Es tehat el mene s magat es **mend ew** dolgyt az fraterok akaratanak meg monda (JókK 94)

E *mind/minden* képviselte két stratégia más nyelvekben is megfigyelhető, azzal a különbséggel, hogy ezekben a nyelvekben a releváns kvantorok egymástól morfológiailag függetlenek (angol *all* kontra *every, each*, német *alle* kontra *jeder*, francia *tous, toutes* kontra *chaque*). A magyar nyelv esetében további kérdés tehát, hogyan alakulhatott ki a *mind* alakból a *minden*, a két stratégia hogyan és mikor különült el egymástól, és eltéréseik hogyan lehettek ilyen rendszeresek és állandóak.

2.2. Lebegő és csatolt kvantor: *mind*

A *mind*-re a mai magyarban és az ómagyarban egyaránt jellemzőek az alábbiak:

Nem alkot szoros szintaktikai egységet a *DP*-vel, amelynek jelentését módosítja. Lehet lebegő kvantor vagy *DP*-módosító.

Sok esetben a *mind*-et tartalmazó szerkezetek kétértelműek, vagy alulspecifikáltak, atekintetben, hogy a *mind* mit is módosít a mondatban:

- (39) a. **Mind** megettük a levest
(**mind** az alany jelölte halmazra és a tárgy jelölte anyagmennyiségre egyaránt érthető)
- b. Fordollatoc en hoziam **mind** tú zúuëteckèl (BécsiK 206)
Ti **mind** forduljatok hozzám, vagy
'Forduljatok hozzám **teljes** szívetekkel'

A *mind* anyagneveket is módosíthat. Ilyenkor 'az egész, a teljes mennyiség', 'teljes(en)', 'egész(en)' kifejezésekkel szinonim.

- (40) Monda esmet az feiedelom: ha ennekom margit nem engedendez: az te testodet en **mind** el zagattattatom (KazK 15v)

A *mind* módosíthat kollektív főnévi kifejezéseket is. Ilyenkor is a 'teljes(en)', 'egész' a legalkalmasabb parafrázisa.

A *mind* gond nélkül előfordulhat kollektív igei predikátumokkal (*összegyűlni, egybe-
gyűlni, körülállni* és így tovább), ahogyan a (41b), a (42b) vagy a (42c) példa mutatja, vagy a kollektív olvasatot jelző módosítókkal, amilyen az *együtt, egyként* ((41a) példa).

- (41) a. Tehat **mind** az zentok egetombe mondanak: Ez az zyz (KazK 9v)
b. Az koutkezonap **mind** az nep fel goluen: . . . az kornol allok: **mind** Codallyak uala: (KazK 17r)
- (42) a. Tehat ime az papa: az leuelet **mind** az soksagh elot es attya elot el oluastata: (KazK 39v)
b. Tehat ime az hagot napra es helre **mind** ozue golenek: (KazK 61r)

- c. vallasth thezekh the elletheth zenthssleges angellom: . . . es **mind** thy kyrnyul alloknak ellethe (GyöngyK 22v)

A *mind* (szemben a *minden*-nel) összefér a kölcsönös névmásokkal is (lásd a (31a) és a (31b) példa közötti ellentétet). Ilyenkor a *mind* a vele társuló halmaz elemeiből alkotott párokon fut végig:

- (43) kyk **mind** eleygben yonek e"g maasnak es wg tiztolyk e"g maasth (SándK 5v)

A *mind*-del társuló főnévi kifejezések jelölete ismert, vagy a diskurzusból kikövetkeztethető. Ennek első megnyilvánulása, hogy a *mind* határozott főnévi kifejezésekhez társul. Második jele pedig az, hogy a nyelvemlékekben az általánosítást és ítéletet kifejező mondatokban az univerzális kvantor a *minden* és nem a *mind*.

Az ómagyar és a középmagyar *mind* jelentése két pontban különbözött a mai nyelvállapottól:

A *mind* 'teljes', 'egész' értelmezése a megszámlálható főnevek esetében is jelen volt. A (44)-es mondatban a *mind* *országán* mai parafrázisa az lehetne, hogy 'az ő egész országán'. (Ebben a példában a második *mind* a *harminc bõč fèdèlmek*-hez kapcsolódik.)

- (44) Kellètec Dariusnac & zerze az orzagõ harminc bõč fèdèlmèket hog fèdèlmkednenèc **mind** *országán* & **mind** azokon harõ ièles fèdèlmèkèt kic kqzzõl Danièl egvala (BécsiK 144)

A (44) alatti mondatban a *mind* *országán* értelmezése a mai újlatin nyelvekhez hasonlít, amelyekben a *mind*-nek megfelelő kifejezés ugyanezen a módon használható megszámlálható főnevekkel:

- (45) a. Francia: J'ai nettoyé(e) **toute** la maison
'Kitakarítottam az egész házat'
b. Román: Am făcut curățenie prin **toată** casa
(*'Ugyanaz'*)

A *mind* -ig határragos kifejezésekben felső korlátot jelölt; ez lehetett egy individuum-halmaz felső korlátja, de lehetett időbeli vagy térbeli korlát is:

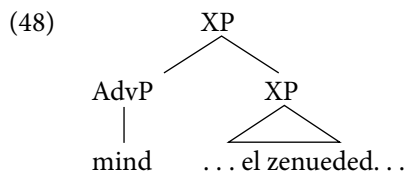
- (46) a. **mēd** *phozia* fvtanac a küsdèdtõl fogvā **mēd** annaggiclan (*'kisdèdtõl a nagy(ok) ig'*). (BécsiK 38)
b. (a király) **mēd** napnugtaiglan munkalkodec (BécsiK 146)
c. (E)Mbernek három fõ ellensege vaõon, kikkel eyel nappal kel viwîna, **mînd** holtaiglan. (BodK 1r)

- d. & tezi ősatorat Aphedomon. têngerec kőzöt a. fenes & scēt hegē & iō **mend** tètèieiglèn. (BécsiK 165–166)

2.2.1. A mind szintaxisa

Amikor a *mind* önálló összetevő, akkor az igét tartalmazó legnagyobb összetevőhöz csatolódik:

- (47) a. El iōég dongo leg es **mind** el zagatt'a (ti. a pókhálót) (BodK 4v)
 b. Ha **mind** bekeseggel el zenueded az raytad tōtt buzzusagot, taht ġermeknek aleytnak, es sokkal tōbbet teznek te raytad, (BodK 7v)
 c. ember, ez velagi morhat ey nappa keresi, el iō az halal, es **mind** el vezi őtőle :- (BodK 4v)
 d. Es hasonlatos a test a kőuer lohoz, . . . , fel zőkuen rugwan, **mind** az földhöz veri (ti. lovasát) (BodK 5v)

A határozott főnévi csoporttal szorosabb egységet alkotó *mind* a főnévi kifejezés bal szélén helyezkedett el, a birtokos névmás vagy a határozott névelő előtt:

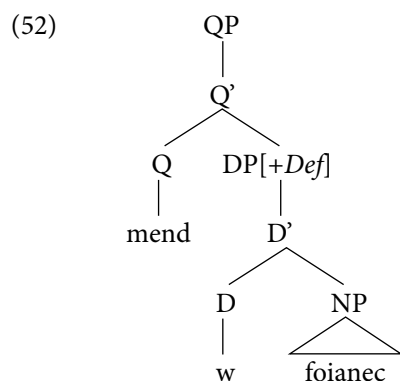
- (49) a. Num heon muga nec. ge **mend** w foianec halalut evec. (HB)
 b. es levn halalnec es puculnec feze. es **mend** w nemenec (HB)
 c. bulscassa **mend** w bunet (HB)
 d. Es uimagguc szent peter urot. . . . hug ovga **mend** w bunet. (HB)
- (50) a. **mind** ő ereyet ez velagi heusagra kōlti vala (BodK 3v)
 b. **mind** en zolgaimat, kik engem el nem hadnak, ez kinokkal ayandekozom meg vegre (BodK 3v)
 c. Iduözlegyetek ties **mind** en fyamnak zerettetős tanituany (KazK 7v–8r)

Határozott névelő előtt:

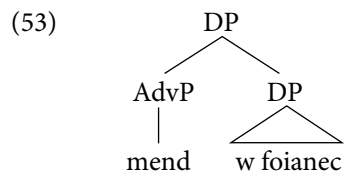
- (51) a. Tehat **mind** az zentők eģetōmbe mondanak: Ez az zyz: (KazK 9v)
 b. Az kőuetkező nap **mind** az nep fel gōluen (KazK 17r)
 c. Ezben keģek hyre lōn: **mind** az tartomanba lakozo embōrőknek: (Szent Elek szentséges voltának) (KazK 38r)

Ha feltesszük, hogy a *mind* egy összetevőt alkothatott a határozott főnévi csoporttal, és hogy a határozott névelő ugyanabban a pozícióban volt, mint a birtokos névmás, akkor két szintaktikai elemzési lehetőség kínálkozik:

Matthewson (2001) javaslatát követve mondhatjuk, hogy a *mind* kvantorfrázist, *QP*-t projektál, amelynek komplementuma határozott *DP*. A határozottság logikai és pragmatikai szempontból is szükséges feltétel. (A határozott névelő, illetve a birtokos névmás segít behatárolni a kvantor tartományát.)

Matthewson szerint a kvantorok általában az (52) alatti séma szerint viselkednek: határozott *DP*-hez járulva kvantorfrázist projektálnak. Ami a magyar nyelvet (pontosabban, a magyar nyelv felszíni szintaxisát) illeti, a gond az, hogy a *DP*-n belüli kvantorok közül gyakorlatilag egyedül a *mind* viselkedik úgy, ahogyan az a Matthewson javaslatából következne. (A magyar főnévi csoportok szerkezetéről lásd többek között Szabolcsi 1994b; a főnévi csoport történetét illetően lásd ennek a kötetnek az V. fejezetében a 4.2. alfejezetet.) Az (52) alatti ábrázolás tehát önkényes, és a *QP* kategóriacímke is félrevezető. Az (53) alatti ábrázolás szerint a *mind* ugyanazzal a csatolási (adjunkciós) művelettel kapcsolódik a (határozott) főnévi csoporthoz, mint a lebegő *mind* (például) az igei csoporthoz. Az (53) ágrajzban kódolt javaslat szerint a *mind* szintaktikai viselkedése egységes, függetlenül attól, hogy milyen kategóriához csatolódik; emellett (53) semleges marad a többi determináns *DP*-n belüli elhelyezkedését illetően.

2.2.2. A *mind* értelmezési lehetőségei

A *mind* alapjelentésére vonatkozóan megfogalmazható a hipotézis, miszerint alulspecifikált maximalitási operátort jelölhetett (lásd Hámori (1957) a *mind* történetéről, vagy Brisson (2003) az angol *all*-ról). Anyagnevekkel és kollektív főnevekkel a 'teljes', 'egész', avagy 'egy adott halmaznak minden eleme' az értelmezése, mint az (54) és (55) alatti mondatokban:

- (54) a. Azert ez bineknek miatta **mind** ez velag gonozban vettetett (BodK2r)
 b. Mikoron megh ertottekuona zilei es attyafiai: es **mind** alexandriaba ualo nep . eugenianak el vezestet: **mind** egetombe nagh sirast kezdenek tennie: (TihK 152v)
 c. . . . kezdek azert keresnie [Eugeniát] **mind** az telles tartomanba (TihK 152v)
 d. Be menuen azert az zent pispok **mind** az nepel egetombe az monostorba: be menenek eugenia : protus : es Iaccintuses : (TihK 151r)
- (55) a. [Judit] Es yelesb vala, azaz, tyzteletesb, mynden Azzoonyallatoknak felette, **mynd** yzrahelnek kozonséges foléen (SzékK 49v)
 b. **mynd** assyria, ereynek hannagy, Es feyedelmy, **mynd** megh zakaztak az o rwhayokat, (SzékK 44r)

Olyan kifejezésekkel, amelyekhez skála vagy valamiféle rendezési reláció társulhatott, a *mind* a skála (vagy a neki megfelelő halmaz) maximális elemét, illetve végpontját jelölhette, mint az (56) és (57) alatti mondatokban. A *mind* tehát egyaránt vonatkozhatott egy halmazra, vagy a halmaz elemeiből alkotott maximális – kollektív – individuumra.

- (56) a. (hogy megadassék a tartozás) **mind** mentol kisseb fill'eriglen (BodK 17v)
 'egészen/mind a legkisebb/az utolsó fillérig'
 b. (az embernek) eyel nappal kel viw'na, **mind** holtaiglan. (BodK 1r)
 c. (Judit) nem vsmere feryfyath, **mynd** az o ééleteene [sic!] Napyban, Mynek vtana megh holt vala az o ferfya, Manasses, (SzékK 49v)
 d. (a lelkek) ez földnek zinet be tölthetnek **mind** az hewgyglen (BodK 9r)
- (57) a. Idumea kiralanc tètèmit meg egètte **mend** hamuiglan (BécsiK 216)
 b. & a. tplom **mend** földiglen letöröttet (BécsiK 261)

A *mind* tehát alapvetően nem univerzális kvantor, hanem a határozott névelőhöz hasonlítható maximalitási operátor. Ha a *mind* által módosított főnévi csoporton rejtett vagy nyílt disztributivitási operátor is működik, az összhatás ekvivalens lesz az univerzális kvantor hozzájárulásával. Ez látható volt az 1. alfejezet (11b) példájában, amely itt (58)-ként szerepel:

- (58) **ky ky mind** miwelkødethe zerenth wegón: awagh Iot: awagh gonozth: (KazK 89v)

2.3. Determináns vagy önálló DP: *minden*

A Halotti beszéd és könyörgést követő nyelvmlékekben megjelenő univerzális kvantor, a *minden*, sok tekintetben úgy viselkedik, mint a mai magyar nyelvben. A legfeltűnőbb eltérés a mai nyelvállapottól az 'egész', 'teljes' értelmezés, megszámlálható főnevekkel is:

- (59) **Mynden** földreh ky meneh az ȝ zȝngesek [. . .] zerzed ȝketh feyeldelmȝl **mynden** földȝn . . . (Könyvecse 27r)

Az (59)-es példa arra enged következtetni, hogy eredetileg a *minden* is a *mind*-hez hasonló maximalitási operátor lehetett; az univerzális kvantorokra jellemző disztributivitás feltehetőleg a(z) (*e-*)*n* toldalék hozzájárulásának (pontosabban a toldalék átértelmezésének) tulajdonítható.

A második eltérés a *minden* ómagyar és mai magyar használatát illetően a többes szám jelölése:

- (60) a. mēd addēg ȝaratoiuial eggēsȝllec miǵnēm **mēden** vètēmēnēc meǵarattatnanac.
(BécsiK 6)
b. čac tvȝkēt èsmèrtèlēc földnēc **menden** nēmzètibȝl (BécsiK 218)

2.3.1. A minden *szintaxisa*

A *minden* lehetett önálló főnévi csoport vagy determináns. A magában álló *minden* nem tekintendő adverbiumnak. Először is, kötelező bővítmény lehetett a mondatban, és ilyenkor felvette a megfelelő esetragokat. Másodsor, értelmezése nem egy korábban bevezetett vagy a kontextusból rekonstruálható, ismertnek tekintett halmaztól függ, hanem (képletesen szólva) magával hozza a saját tanúhalmazát.

A determinánsi *minden* követte a birtokost (és a határozott névelőt), a többi determinánshoz hasonlóan. (A *mind* ezzel szemben megelőzte az alanyesetű birtokos névmást, ahogyan a (61c) példából is látható.) Abból, hogy a *minden* (például a (61a) vagy a (61b) mondatban) követte a birtokos névmást, arra következtethetünk, hogy a főnévi csoportnak a belsejében és nem a perifériáján helyezkedett el, szemben a birtokos névmást megelőző *mind*-del (vö. a (61c) példával).

- (61) a. Azert meǵlatom tv reiatoc tv **menden** hamissagotokat (BécsiK 218)
b. **Ȟmēden** muuèlkedètekèt azert težec / hog lattassanac èmberectȝl
(MünchK 28va)
c. **mend** w foianec halalut evec. (HB)

A 15. századból származó, de a mai magyar nyelvállapotra is jellemző (61a) és (61b) mellett számos olyan 16. századi példát találunk, amelyben a *minden* megelőzi az alanyesetű birtokos névmást, azaz amikor a *minden* a jelek szerint a főnévi csoport bal periferiáján helyezkedik el. Ezek az alakok feltehetőleg egy átmeneti állapotot jellemeznek, a főnévi csoporton kívülre csatolt *mind* és a főnévi csoportba a mai magyarban beépülő *minden* között.

- (62) a. előttünk lezõn **mindõõn** mi bineinknek emlekõzety: (KazK 2r)
 b. Mikoron **mindõn** te Cellekõdetidet megh tyztitandot binnek **mindõn** zeplõitul (KazK 72r)

A (62)-beli mondatokon kívül többek között a Székelyudvarhelyi kódexben és a Horvát-kódexben található hasonló szerkezetű főnévi csoportot:

- (63) a. hyatok az õnewééth, . . . , hoõ megh zabadytana mvnõõt **mynden** mv Ellenseeg vnknek kezeybõl (SzékK 46v)
 b. az yo ygaz hyw kerezten, wety **mynden** õ Remensegét, es zeretetyt, az vr ystenben, (SzékK 92v)
- (64) a. az ev irgalmassagy **menden** ev myelkevdety fevlevt. (HorvK 15r)
 b. Jgazan hagyatol pokolba. **mynden** te meg maradekyddal. (HorvK 6r)

A (62), (63) és (64) alatti példák, amelyekben a *minden* megelőzi a birtokos névmást, olyan kódexekben olvashatók, amelyek a Huszita Biblia után keletkeztek (másolódtak), pedig a Huszita Bibliában a *minden* következetesen követi a birtokos névmást. Azaz, a korábban keletkezett dokumentumok mutatják a mai nyelvállapotnak megfelelő szerkezetet. Erre a paradox helyzetre végleges választ még nem találtunk. Egy lehetséges válasz kiindulópontja lehet az a megfigyelés, hogy a *minden* + *õ* típusú szerkezet rendszeresen egy bizonyos szövegkörnyezetben fordul elő, amelyet jobb híján szakrális kontextusnak lehetne nevezni (imádságok, intések, erkölcsi elmélkedések, ahol a birtokos vagy a hívő maga, vagy az istenség, illetve az istenség körébe tartozó személy: Szűz Mária, angyalok, apostolok, szentek). A kontextus behatároltsága alapján arra lehetne gondolni, hogy ezek a szövegek, amelyek feltehetőleg minimális változtatással kerültek másolatról másolatra, valójában egy korábbi nyelvállapotról árulkodnak. (Azaz, a 16. században a (62)–(64) típusú szerkezetek archaikusnak számítottak.) Ami (többek között) megválaszolatlan marad, az az, hogy a Huszita Biblia fordítói miért használták a mai nyelvállapotra jellemző szerkezetet.

Ugyancsak *mind* és a mai módon viselkedő *minden* közötti átmeneti állapotot mutatja a (65)-ös mondatban bemutatott szerkezet is: a *minden*-en jelenlevő egyeztetés arra is utalhat, hogy a *minden* független összetevőként értődött.

- (65) Es **mēdēnekēt** õ neki èllènè allokát még õlõ tõrnç zaiaban (BécsiK 13)

2.3.2. A minden szemantikája; disztributivitás

A *minden*-nek nem volt szüksége arra, hogy a diskurzusból ismert vagy közelebről meghatározható halmazokkal vagy kollektív individuumokkal társuljon. Ezért is a *minden* és nem a *mind* fejezett ki általánosításokat, törvényszerűségeket. A *minden* az adatok szerint nem volt kompatibilis a kollektív vagy kölcsönös predikátumokkal. (Kivétel a néhány *minden föld* típusú példa, ahol a köznévi nem megszámlálható. Olyan példát azonban nem találtunk, ahol a *minden* kollektív igei predikátummal vagy a kollektív olvasatot jelző határozóval fordult elő.) Az *-en* végződés disztributív operátorként értelmeződhetett, de feltehetőleg ugyanezt szolgálhatta a többesszám is. A disztributivitás közvetlen jelölésében tehát meglehetősen ingadozás figyelhető meg.

2.4. Adalék: a disztributivitás jelölése

Az ómagyartól a disztributivitás jelölésére szolgált a reduplikáció, mind a számneveké, mind pedig a *ki* névmásé. A Kazinczy-kódex példája, amely (11b)-ként és (58)-ként már be lett mutatva, egy kis kiegészítéssel rávilágíthat a *ki-ki* és a *mind*, *minden* kölcsönhatáira.

- (66) **Mindonok** twllaidon testokbe tamadnak feel: meliet mast wisselnek: hogh **ky-ky mind** miwelkødethe zerenth wegøn: awagh lot: awagh gonozth (KazK 89v)

A főmondatbeli *mindenek* 'mindenki' bevezeti a *mind* és a *ki-ki* tartományául szolgáló halmazt. Ezen a halmazon fut végig újra a *ki-ki*; a *mind*-nek elsősorban pragmatikai szerepe lehet: megerősíti, hogy a korábban bevezetett halmaz egészén kell a *ki-ki*-nek végigfutnia. A *ki-ki mind* kapcsolat a mai magyar nyelvben *mindenki*-vel vagy *mindegyik*-kel is behelyettesíthető lenne; az ómagyarban azonban (legalábbis a vizsgált adathalmazban) a halmazok anaforikus kapcsolatait szinte kizárólag a *mind* vagy a *mind-ez* jelölte.

Az, hogy a *mind* egy tagmondatban előfordulhat a *ki-ki*-vel, további bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a *mind* önmagában nem (volt) disztributív.

A disztributív, majdnem-lebegő kvantorok különös példája az *egyminden-ik*, amely szinte kizárólag a Bécsi és a Münchener kódexben fordul elő. Az *egymindenik* egyszerre volt anaforikus és disztributív. Az alábbi példa (a többes számú alany és többes számú ige miatt) rávilágít arra, hogy az *egymindenik* nem volt szerves része a mondat szerkezetnek.

- (67) Tahat bèzellettènèc istènt feløc **egmēdenic** ø feleknèc (BécsiK 323)

3. Egzisztenciális kvantorok: *vala*+névmás

Ez az alfejezet a *vala*+névmás összetétel megjelenésére és értelmezéseinek változásaira összpontosít. Amint a bevezetésben már szó volt róla, a *vala*+névmás sorozat megjelenése az újraelemzésnek tulajdonítható.

Ugyancsak az újraelemzés lehet a felelős az *akár*+névmás sorozat megjelenéséért. Ennél a sorozatnál nemcsak a szerkezet elemződött újra, hanem az *akar* ige is (az 'akar', 'szándékozik' alapjelentésből a szabad választást jelző operátor lett).

Az újlatin nyelvekben számos példa van arra, hogy az *akar*-nak megfelelő ige átértelmeződött egzisztenciális determinánssá vagy egzisztenciális DP-vé. A románban a *va*, *vre*-alakok a *vrea* ('akar') igére vezethetők vissza. Az *ori* az *ori*, *or* ('vagy') kötőszóra megy vissza, ami a maga rendjén szintén a *vrea* ('akar') igéből származik.

- (68) a. román: *ori-care* (Det) – 'akár-melyik'
 ugyanígy: *ori-cine* (akár-ki), *ori-ce* ('akár-mi'), *ori-unde* ('akár-hol') és így tovább
- b. román: *vre-un* (Det) – akár-egy ('vagy egy', 'valamely')
- c. román: *cine-va* (DP) – szó szerint ki-akar, 'valaki'
 ugyanígy: *ce-va* ('vala-mi'), *unde-va* ('vala-hol'), *când-va* ('vala-mikor', 'vala-ha')

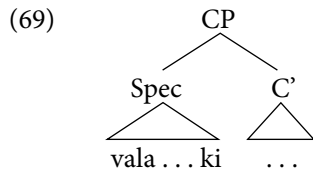
A románban a *-va* sorozat tisztán egzisztenciális; az *ori*-sorozat és a *vre-un* úgynevezett korlátlan választékot jelöl.

A létigén alapul az orosz egzisztenciális DP-k egyik sorozata, a *névmás+ni bud'* sorozat, amely az egzisztenciális értelmezés mellett korlátlan választékot jelöl (Haspelmath 1997).

A magyar *vala*-sorozatra visszatérve, a szintaktikai újraelemzés alapja az egymás mellett álló *vala ki* lehetett. Az egzisztenciális kvantor *valaki* megjelenésének nullhipotézise lehetne, hogy a *vala* ebben az összetételben eredetileg azt jelentette, ami a mai magyar nyelvben a *volt*, hiszen a *volt x*-nek logikai következménye a *létezett x*. Ez a hipotézis (nevezzük az időjeles *vala* hipotézisének) azonban ellentmond a *vala*+névmás legszélesebb körben elfogadott levezetésének, miszerint a névmásokhoz járuló *vala* a *való* igenév alakváltozata (lásd *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* [Benkő 1967–1976] *vala* szócikkét). A továbbiakban az érvelés kedvéért legalábbis nem vetjük azonnal el az időjeles *vala* feltételezését, annak érdekében, hogy feltárjuk a lehetséges következményeket.

Az időjeles *vala* hipotézisének szintaktikai összetevője a *vala* és az őt közvetlenül követő névmás újraelemzésére épít; ennek az volt (a hipotézis szerint) a következménye, hogy a *vala* szemantikai hozzájárulása megváltozott, igéből determináns (egzisztenciális kvantor) lett.

A *vala*+névmás szintaktikai újraelemzése úgy történhetett, hogy az eredetileg a főmondatban álló *vala* kifejezősor átértelmeződött mint a mellékmondat specifikálójának ([*Spec CP*]) a része:

A nyelvelmékek tartalmaznak egy jól körülhatárolható adathalmazt, amelynek a szemantikai tulajdonságai nehezen tarthatóvá teszik a nullhipotézist, amely szerint a *vala* közvetlen átértelmeződése (egzisztenciális általánosítása) vezetett volna az egzisztenciális *valaki* megjelenéséhez. Ahogyan már az 1.1. részben említettük, a nyelvelmékekben a *vala*+névmás összetételek gyakran és rendszeresen fordultak elő fejetlen (szabad) vonatkozó mellékmondatokat bevezető névmásaként. Különösen beszédes példa (70c), ahol a magyar mondatot a latin eredeti követi; látható, hogy *valaki* latin megfelelője a *qui* vonatkozó névmás.

- (70) a. **valaki** ez három vrnac zolgal ellensegenec zolgal (GuaryK 4–5)
 b. **valakí** aóyatatosság nekül ímatkozít[sic!] ez el'eten maganac íteletöt ker íncab hog' nem bo'canatot (GuaryK 120)
 c. **valaki** iste(n)nec zolgal orzagl vgy mint orozlan
 Qui seruit deo regnat vt leo (GuaryK 11)
- (71) a. **walaky** azerth ystenerth tőbbeth vtalh: tőb' yutalmath vezen: (Könyvecse 15r)
 b. **valamykoron** vagyonk egyettlenbe: fegy meg engemet en fogyatkozásombol (JókK 12)

Ha a vonatkozó névmási *valaki*-t vesszük kiindulópontnak, a *vala . . . ki* szintaktikai újraelemzése könnyen érthető, a folyamat szemantikai vonatkozásai viszont bonyolultabbá válnak.

A szemantikai rekonstrukciót több tényező is nehezíti. Először is, a fejetlen vonatkozó mellékmondatokban a vonatkozó névmás hozzájárulása nem egzisztenciális: a szakirodalomban a vonatkozó névmások maximalitási operátorként értelmeződnek (Jacobson 1995, Dayal 1997, 1998). A releváns ómagyar példákban ezt a maximalitási operátort nem kell feltétlenül a *vala* elemmel azonosítani, de akkor is magyarázatra szorul, hogyan lehet, hogy ebben a mondattani környezetben egy eredetileg határozatlan jelölétű, pusztán létezésre utaló kifejezés határozottságot és maximalitást jelöl.

Továbbá, a mondatok maguk (a nyelvelmékek többi hasonló mondatával együtt) nem egyszerű létezés állítanak, hanem általánosítást fejeznek ki.⁵ Ezek a mondatok feltételes szerkezetként is parafrázálhatók: (70a) parafrázisa lehetne például 'Ha valaki ezen három úrnak szolgál, akkor ellenségének szolgál'. A feltételes szerkezetekkel való rokonság pedig azért releváns, mivel (ahogyan erről a bevezetésben is szó volt), a feltételes mellékmonda-

⁵ A DP-belső és az epizodikus vonatkozó mellékmondatokat rendszeresen a *ki*, *aki* vezette be.

tok (i) események, esetek fölötti univerzális kvantifikációként is felfoghatók, és (ii) a bennük előforduló egzisztenciális–határozatlan kifejezések univerzális olvasata levezethető a szerkezet logikai tulajdonságaiból. A nyelvemlékekben gyakoriak mind az általánosítást kifejező, *vala+névmás* alakú kifejezések, mind pedig a mondattanilag alulspecifikált alárendelések:

(72) Ha medue el viuend **valami neme** kelket eσ ha miden te atyad dauid kyral chach eggiet meg elend σ **valaky** azt hallandia az hogy yeltest tezen hogy te neped veretut (MvS)

(72)-ben a *valaki* kezdetű tagmondat feltételes és vonatkozó mellékmondatként is elemezhető. A (73a) és (73b) mondat egyaránt általánosítást fejez ki, ahol a *valaki* jelölete nem releváns.

- (73) a. De ha **valakyt** valaztand az vr ysten annak az yelensegeh hoǵh soha yngyen sem velteh: syngyen sem gondolta hoǵhōmelto volna feyedelemsegeh: (Könyvecse 20v)
'De ha valakit kiválaszt az úristen, az azt jelenti [azért van], hogy az illető soha, a legkevésbé sem vélte, a legkevésbé sem gondolta, hogy ő méltó lenne a fejedelemségre'
- b. ha **valaky** zomyuhozyk yoyon en hozzam (Könyvecse 31r)

Az eddig bemutatott adatoknak és a határozatlan főnévi csoportoknak az irodalomból ismert viselkedése alapján levonható a következtetés, hogy jóllehet a *vala* operátor-szerepű lehetett, ennek az operátornak nem kellett sem egzisztenciális kvantornak, sem maximalitási operátornak lennie. (A maximalitási operátor rejtetten is maradhatott.) Feltehető, hogy a *vala* episztemikus operátor lehetett, az angol *-ever*-hez vagy *any*-hez, azaz a korlátlan választást kifejező főnévi csoportok kísérőjéhez hasonlóan. Szerepe tehát az, hogy a névmás bevezette alternatívákat modális dimenzióba emelje (vö. Dayal 1997, 1998, Alonso-Ovalle–Menéndez-Benito 2010, vagy Jayez–Tovena 2005, 2006). A *vala* tehát a *ki* alternatíváinak körét a modális dimenzió hozzáadásával szélesíti ki (vö. Kadmon–Landman [1993] javaslatát az angol *any* szerepéről).

Kadmon és Landman javaslata szerint az *any* határozatlan (tehát egzisztenciális) kifejezés, amely két lényeges ponton különbözik a határozatlan névelőtől:

1. Az *any*-vel bevezetett kifejezés tartományára nem áll fenn semmiféle kontextuális megszorítás; és
2. az *any*-kifejezés akkor engedélyezett, hogyha logikailag erősebb állításhoz járul hozzá, mint más egzisztenciális kifejezések.

A magyar (73b) esetében (feltéve, hogy a *vala* itt az *any* vagy az *ever* megfelelője) ezekből a kikötésekből az következik, hogy a *valaki* tartományára nem érvényes semmiféle megszorítás: a mondat bárkiről, mindenkiről szólhat.

Dayal szerint az első pont nem elégséges: az *any* és az *ever* azt fejezi ki, hogy a beszélő számára elérhető összes lehetséges szituációt és az ezekben elérhető összes individuumot is tekintetbe kell venni a mondat értékeléséhez. Más szavakkal, az *any* és az *ever* kvantor ugyan, de a beszélő számára elérhető alternatív helyzetek, lehetséges világok felett kvantifikál. Megint csak a (73b) esetére alkalmazva, azt mondhatjuk, hogy nem elég a beszélő aktuális környezetében elérhető, vagy a beszélő által személyesen ismert individuumokra korlátozni az értelmezési tartományt, hanem a mondatot *minden* szóbjárehető alternatív szituációban tudnunk kell értékeln.

A *vala* tehát kvantorként értelmezhető ugyan, de nem a *ki* által bevezetett alternatívákat kötötte le. E mellett szól a tény, hogy a vonatkozó mellékmondatok individuumváltozóját lekötötte a *minden*:

- (74) a. **Mindön valaki** att'afiat gúloli ez el'eten ember gílcos (GuaryK 6)
 b. **Valaky** magat alaztattya **menden** felmagaztatyk (JókK 35)

A *valaki* tehát szabad változót tartalmazó, episztemikus–modális, a választék korlátlan voltát jelző elem lehetett. Maximalitási olvasatának két forrása lehetett: (i) A szintaktikai–logikai környezet (vonatkozó mellékmondat specifikálója, feltételes mellékmondat). (ii) A 'bármelyik', 'mindegy melyik' jelentésmozzanat, ami a szabad választékot jelölő elemek meghatározó jegye.

A korlátlan választást jelentő kifejezések határozatlan (egzisztenciális) kifejezések: ez tehette lehetővé a *valaki* újabb újraértelmezését, a tisztán egzisztenciális és a specifikus olvasatok megjelenését. Ennek a folyamatnak a részletei azonban még tisztázásra várnak.

Ezen a ponton megjegyezhetjük, hogy a *vala* (kvázi) modális, korlátlan választást jelző operátorként való átértelmeződése függetlenül az időjeles *vala* hipotézisétől, de függetlenül a szintaktikai átértelmeződésnek attól a leegyszerűsített modelljétől is, miszerint a *vala ki* tényleges együtt állása indíthatta el az újraelemzést. Arról lehetne inkább szó, hogy az ómagyar korra általánosan jellemző lehet a *ki*, *mi*, *hol* szerű névmások mondatnani szerepének explicit megjelölése. A *vala*- előtag jelölhette, hogy a névmásnak állító mondatban, és a lehető leggyengébb jelentésben (minden kontextuális megkötés nélkül) kell megjelennie.

3.1. A tagadás és az egzisztenciális kifejezések kölcsönhatása az ómagyarban

A bevezető részben szó volt arról, hogy az ómagyar korban számos olyan egzisztenciális kifejezésnek volt szűk hatóköre a tagadáshoz képest, amely a mai magyar nyelvben pozitív polaritású elemként viselkedik.

Ezekkel az adatokkal kapcsolatban felmerül a kérdés, azért van-e az egzisztenciális kifejezésnek szűk hatóköre, mivel korlátlan választék tulajdonságokkal rendelkezik, vagy azért, mert a negatív egyeztetés kezdeti szakaszában a *tagadás* viselkedett másként, mint a mai magyarban.

- (75) akara megmosdani a gimölc kertbē mert heu vala. & nē vala ot **valaki** a kēt èl rèitezet ventöļ megvaluā [a két elrejtözött öreget kivéve] (BécsiK 168–169)

A (75)-ös példa nem döntő, hiszen a *nem . . . valaki* sor kétféleképpen is parafrázálható: *senki nem volt a kertben, vagy a kertben nem volt akárki is*.⁶

- (76) akarom hogy fogagyad ennekem hogy sonha **valamily** lelkest meg ne sercz | auagy embert | sem **valamy** kart mendennemew allatban tenny ne merý (JókK 149)

A második példa, (76), azt sugallja, hogy a Bécsi és a Jókai-kódex korában a tagadás viselkedett másképpen, mint a mai magyarban, hiszen egy univerzális kifejezés (*mendennemew*) is szokatlanul viselkedik: a *nem. . . minden* hatóköre fordított ('minden dologra, jószágra igaz, hogy nem akarom, hogy kárt tegyél benne').

4. Összefoglalás

Ebben a fejezetben az univerzális kvantifikáció és a disztributivitás ómagyar kori eszközeit és a *vala*+névmás összetételű kifejezések vonatkozó névmási értelmezését tárgyaltuk.

Az univerzális kvantifikáció eszközeit számba véve látható volt a *mind* és a *minden* korai és világos elkülönülése mind a szintaxisuk, mind az értelmezési lehetőségek tekintetében. A *mind*-ről kiderült, hogy nem felel meg a hagyományos logika univerzális kvantorának, elsősorban azért nem, mivel nem kötelezően disztributív (megfér a kollektív predikátumokkal, a kölcsönös névmásokkal és az olyan, par excellence disztributivitást jelölő kifejezésekkel, mint a *ki-ki* vagy a *fejenként*). A *mind* az ómagyar és a középmagyar korban radikálisan aluspecifikált maximalitási operátornak felelhetett meg, hiszen 'egész(en)' értelmezéssel módosíthatott elvont főneveket vagy (speciálisan átértelmezett) megszámlálható főneveket (*mind ez világ, mind az város* típusú kombinációkban), de egy (időbeli vagy térbeli) skála végpontját is jelölhette.

A *mind* és a *minden* szintaxisának és szemantikájának korai és világos differenciálódása azzal az eredménnyel is járt, hogy a *minden* sokkal inkább emlékeztet a klasszikus logika univerzális kvantorára: Disztributív, szintaktikailag determinált az, hogy a mondatból mi lesz restriktor és mi lesz szkópusz; emellett a *minden* sokkal inkább alkalmas általános ítéletek kifejezésére, mint a *mind* (hiszen a *mind* elsősorban határozott, a diskurzusból ismert kifejezésekhez társult). A *mind/minden* divergencia okainak és mechanizmusának feltérképezése még nem történt meg. Az *-en* szuffixum átértelmeződése bizonyára szükséges feltétel lehetett. Egy lehetséges átmeneti grammatikára következtethetünk a (62)-es, (63)-as, (64)-es és a (65)-ös példák alapján, amelyekben a *minden* nem épül be a főnévi csoport szerkezetébe.

⁶ A második parafrázis erőltetett, de elképzelhető, hogy az *akárki*-szerű kifejezések előfordulhattak azonos tagmondati tagadás hatókörében.

A mai magyarban egzisztenciális értelmezésű *vala+névmás* kombináció az ómagyarban és a középmagyarban lehetett vonatkozó névmás (amikor is egyfajta univerzális/maximális értelmezést lehetett neki tulajdonítani), és lehetett korlátlan választékot kifejező elem (a mai *akármi (is)*-hez, *bármí (is)*-hez hasonlóan). Emellett a *valaki*, *valami* nem vett fel kötelezően tág hatókört az azonos tagmondati tagadáshoz viszonyítva (szemben a mai *valaki*-vel, amely ezek szerint pozitív polaritású elem). A fejezetben megfogalmazott hipotézis szerint a *vala+névmás* kifejezés vonatkozó mellékmondatok specifikálójában állhatott elő, azáltal, hogy a főmondatbeli *vala* ige átértelmeződött, azaz a beszélők megváltozott grammatikája szerint a mellékmondat *CP* rétegéhez tartozott, és egy összetevőt alkotott a közvetlenül utána jövő névmással. A vonatkozó névmási *valaki* maximális (univerzális) értelmezése Kadmon–Landman (1993) és Dayal (1997) segítségével is magyarázható: a *vala* (az angol *any*-hez és *ever*-hez hasonlóan) lehetséges tényállások fölött kvantifikál, ezért a vonatkozó névmási *valaki* úgy értelmezendő, hogy *minden* lehetséges tényállásnak tartalmaznia kell legalább egy individuumot, amelyre igaz a főmondatbeli állítás.

Ha a *vala*- 'operátort' az angol *any*-hez vagy *ever*-hez hasonló módon kezeljük, ezzel magyarázatot tudunk adni a *valami* ómagyar kori 'korlátlan választék' értelmezésére, és arra, hogy miért nem volt kötelezően tág hatóköre az azonos tagmondati tagadáshoz viszonyítva.

Az itt megfogalmazott javaslat szerint az ómagyar kori *valaki* határozatlan (egzisztenciális) kifejezés volt, szintaktikai környezettől függetlenül. Ebből elvben belátható, miért lehet a mai *valaki* tisztán egzisztenciális. Ami magyarázatra szorul, az az, hogy a mai *valaki* (a határozatlan névelős kifejezésekkel együtt) pozitív polaritású elem. Ebben a folyamatban valószínűleg része volt a negatív egyeztetés szisztematikussá válásának, és annak a ténynek is, hogy létrejött a negatív jegyű kifejezések paradigmája, ami a maga rendjén befolyásolhatta a nemnegatív jegyű paradigmát, azaz az egzisztenciálisokat.

VII. A NÉVUTÓS KIFEJEZÉSEK GRAMMATIKALIZÁCIÓJA ÉS BELSŐ SZERKEZETI VÁLTOZÁSAI

Hegedűs Veronika

1. Bevezetés

E fejezet célja a magyar névutók, határozóragok, helyhatározószók és igekötők szerkezeti változásainak vizsgálata, közelebbről pedig az, hogy elsősorban az ómagyar adatok tükrében szintaktikai elemzést nyújtson, amely leírja és magyarázza a kategória elemeinek történeti változásait.

A vizsgált jelenségek közé tartozik azon névutók kialakulása, amelyek mellett ma rag nélküli vonzat áll. Ezekkel együtt tárgyaljuk a határozóragokat is, amire két okunk van. Egyrészt mindkét esetben azonos történeti előzményt találunk – határozóragos birtokos szerkezeteket –, másrészt, a generatív mondatban utóbbi eredményeit figyelembe véve, azonos szintaktikai szerkezetet rendelünk hozzájuk. Ilyenek az (1) és (2) alatti mai magyar névutós és határozóragos szerkezetek.

- (1) a. a ház előtt
b. a fal mellé
c. a város felől

- (2) a. a ház-ban
b. a fal-ra
c. a város-ból

A névutók másik csoportját azok az elemek alkotják, amelyek határozóragos vonzattal állnak, mint a (3) alatti példákban. Lexikailag és történetileg is ezzel a csoporttal rokonok a helyhatározószók, amely csoportra (4) alatt hozunk néhány példát, valamint az igekötők, mint a *be, fel, le, át* stb.

- (3) a. a házon belül
b. a városon át
c. a folyón keresztül

- (4) a. belül
b. alul
c. kívül

Ezen elemek – melyeket közösen adpozícióknak nevezhetünk – a magyar nyelv írásos korszakában jelentős, a rendszert érintő változáson mennek át, melynek során egyrészt számos elem lexikai tartalma elvesztésével (fél)funkcionális elemmé alakul, másrészt a már korábban grammatikalizálódott funkcionális elemek új környezetekben jelennek meg. Szintaktikailag ez a névutós kifejezésen (a nemzetközi pre-, illetve posztpozíció címke alapján: PP-n) belüli szerkezeti átalakulásokkal írható le. A magyarban végbemennő változások megfelelnek a tipológiából és az összehasonlító generatív irodalomból is ismert változásoknak, és az univerzálisan jelenlévőnek gondolt kategóriákkal és folyamatokkal jellemezhetőek a magyar jelenségek.

A fejezetben elsőként a birtokos szerkezetben kialakult névutók és ragok állapotát tekintjük át az első írásos forrásoktól kezdve. Ezek a P-k ragos főnevekből grammatikalizálódtak a főnév lexikális tartalmának kiürülésével. Az ómagyar korban számos elem a grammatikalizáció köztes fokán áll, azaz már nem igazán főnév, de még nem is igazán csak funkcionális elem. Erre utal az, hogy birtokosi jellegű szerkezetben is meg tudnak jelenni, míg a későbbiekben erre már nem képesek. Ennek magyarázatára egy köztes állapotot teszünk fel a főnévi és a névutói állapotok között, amely egy átmeneti kategóriának felel meg, két szempontból is: egyrészt, a változás során átmenetileg ezt a szerkezeti helyet foglalják el a kialakuló névutók, másrészt a kategória a szerkezetben is köztes helyen jelenik meg N és P között.

A határozói eredetű névutókra áttérve azt találjuk, hogy az elemkészlet az írásos kor elején még sokkal kisebb volt, mint ma, de gyorsan nőtt az idetartozó elemek száma. Grammatikalizációjuk több lépésen keresztül történt; a köztes stádiumban a legtöbbször értelmezői viszonyt feltételezhetünk a névutó és későbbi vonzata között. A folyamat végén pedig egy funkcionális névutót kapunk, mely egy névutós kifejezést vonz. Ezeket az elemeket önállóan is megtaláljuk a mondatban – ez a határozószerkezet –, ez szintaktikailag azt jelenti, hogy vonzatuk implicit marad a szerkezetben.

Ezután az igekötők kialakulásáról szólunk, amellel érvelve, hogy az igekötő nem külön kategória, hanem a PP-n belüli funkcionális fej, vagyis adpozíció, de a szerkezeten belül más helyet foglal el, mint a lexikálisabb névutók. Az igekötők az előző csoporthoz hasonlóan egy funkcionális kiterjesztés fejeként vehetők fel, ami pedig kialakulásukat illeti, ezek az elemek egy lexikálisabb, tartalmasabb névutói elemből grammatikalizálódtak.

2. A birtokos szerkezetben kialakult névutók

A magyar névutók és határozói névszóragok jelentős része birtokos szerkezetben keletkezett. Az eredetileg birtok szerepű főnév – mely a forrás szerkezetben helyhatározói ragot viselt – névutóvá, majd sok esetben morfológiai és fonológiai redukcióval raggá alakult.

Szintaktikai viselkedésüket tekintve nincs különbség a határozóragok és a rag nélküli vonzattal álló névutók között: mindkét csoport elemei szigorúan csak a vonzatukat közvetlenül követve jelenhetnek meg a mondatban. A mondattani hasonlóságból kiindulva, a generatív szakirodalomban az utóbbi években ezeket egységesen kezeljük, és mindkét csoportot P (posztpozíció/névutó) kategóriaként tartjuk számon (vö. É. Kiss 2002, Asbury 2008, Dékány 2012a).

Történeti szempontból is a névutók és ragok azonossága mellett érvelhetünk. Eredetük azonos, grammatikalizációs szempontból pedig azt mondhatjuk, hogy a ragok több jelét mutatják a morfológiai/fonológiai redukciónak, hiszen ezek az elemek egy szótagúak (szemben a gyakran két szótagú névutókkal) és a magánhangzó-harmóniának megfelelően gyakran több alakjuk van, a szintaktikai viselkedésüket tekintve azonban nincsen különbség rag és névutó között. A korai adatok esetében is elmondhatjuk, hogy az eredetileg ragos főnévi, birtok szerepű elemek valószínűleg már teljesen elvesztették eredeti lexikai tartalmukat és egyértelműen funkcionális elemként szerepelnek. Szerkezetileg azonban még valamelyest transzparens a birtokosi előzmény, mert olyan variációt figyelhetünk meg ebben a korban, amely a birtokosi eredettel magyarázható. Mielőtt azonban a variációra térnénk, tekintsük át a grammatikalizáció menetét és a létrejövő szintaktikai szerkezeteket.

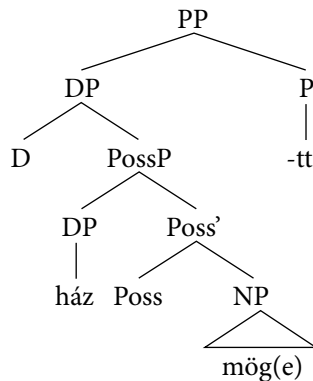
2.1. Grammatikalizáció: N > P?

A névutók tipikusan úgy keletkeztek, hogy az eredeti birtokos szerkezet birtoka grammatikalizálódott, így az eredeti birtokon szereplő primer határozóragok az újonnan keletkező névutó részét képezik (lásd Korompay 1991: 289, Zsilinszky 1991: 447). A lokativusi *-t* és *-n*, a lativusi *-á/-é*, illetve az ablativusi *-l* jelenik meg a mai elemeken is, de morfológiailag ezek már nem önálló elemek.

- (5) a. a ház-**ban**
 b. a ház- **ba**
 c. a ház- **ból**
- (6) a. a ház mögö**tt**
 b. a ház mög**é**
 c. a ház mög**ül**

Ez a mai rendszerre jellemző irányhármasság eredete, vagyis a primer ragok határozák meg a mai rendszert is. A jelöletlen birtokos szerkezetben a birtokhoz kapcsolódó rag volt az, ami a helyviszony kifejezésére szolgált, és az ómagyarban átalakulóban lévő elemek belső szerkezete még láthatóbb. Az eredeti szerkezet a (7) alatti módon épült fel; itt a *ház mögött* kifejezés rekonstruált szerkezetének leképezése látható.

(7)

A birtok szerepében (az NP alatt) megjelenő főnevek gyakran a helyek, illetve a tárgyak azonosítható, a térvizonyok szempontjából meghatározó részeire referálnak (*al, bel, köz* stb.). Ezek a főnevek tipológiailag is jellemző bemenetei a névutóknak és előljárószóknak, mert már eredetileg is jellemzően helyviszonyok kifejezésére használjuk őket (Svenonius 2006). Ilyen főnevek az *al* 'alsó rész', *mell, bel, köz* stb., amelyeket gyakran különböző tárgyak és helyek térbeli viszonyainak leírására használunk (*a ház belsejéből, a folyó alján, a sátrak között* stb.).

A változás során az eredeti birtok grammatikai elemmé válik, elveszíti régi jelentését, így a birtokos–birtok kapcsolat már nem értelmezhető. Ebben a fázisban a birtok és a rag együtt kap helyjelölő értelmezést, vagyis az eredeti főnévi jelentés és az eredeti birtokos szerkezet már nem transzparens. Az ómagyar adatok azt mutatják, hogy ez a grammatikalizációs folyamat néha hosszasan elhúzódik, sőt egy köztes lépésen keresztül megy végbe. Az ómagyar adatok arra utalnak, hogy számos névutói elem az ómagyar korban még nem tekinthető valódi névutónak, hanem ebben a köztes stádiumban van: ezek az elemek már nem igazán főnevek, de még nem is valódi névutók.

Az ősmagyar birtokos szerkezetet grammatikailag jelöletlen viszonyként rekonstruálják a történeti nyelvtanok (Korompay 1991: 300), míg az ómagyarban már vagy csak a birtokon vagy birtokon és a birtokoson is jelölt a viszony, lásd a (8) alatti példákat. Az írásos emlékekben már mindig jelölt a viszony, vagy ha nem az, akkor esetleg összetett főnévnek érezzük a kapcsolatot (pl. *ruuoz licu* A tihanyi apátság alapítólevelében).

- (8) a. Wimagguc uromc isten kegilmet ez lelkiert (HB)
 b. De az hews vala ystennek angala (JókK 15)

A jelöletlen és a birtokon jelölt viszony is jó környezet a grammatikalizációra, így jelölt birtokos viszonyban kialakult névutókra is akad példa már az ómagyar korban is. Az *után* talán a legrégebbi ilyen alak (D. Mátai 2003a: 227), de idetartozik a jóval később a grammatikalizáció útjára lépő *számára* vagy a *helyében* is, amelyekben már az ómagyar korban még kialakulóban lévő ragok vesznek részt helyhatározói elemként a birtokon.

Az ómagyarra jellemző azonban, hogy az egyébként teljesen névutóként viselkedő elemek a „rendes” birtokos szerkezetekre jellemző kétszeresen jelölt alakokban is megjelennek. Ilyen például a (9) alatti szerkezet, ahol a névutón egyeztető morfémat találunk, vonzata pedig dativusban áll.

(9) **ystennek felewle** (JókK 29)

Zsilinszky (1991) szerint az, hogy a névutós kifejezések birtokosszerű szerkezetekben jelennek meg az ómagyarban, birtokos szerkezeti eredetüket támasztja alá, vagyis segíti a történeti változások leírását. Továbbá az ómagyar adatokban látható variáció azt mutatja, hogy a két összetevő közötti eredeti kapcsolat továbbra is létezik, és a névutó birtokként értelmeződik. Erre a variációra visszatérünk a 2.2. részben.

A grammatikalizáció során tehát egy ragos birtokból lett névutó, majd az így kialakult névutók egy része morfológiai kopás következtében raggá vált. Sematikusan a következő lépésekkel van dolgunk: az első állapotban egy (jelöletlen) birtokos szerkezetben a főnévi birtokon lokativusi ragot találunk, (10a); a második stádiumban már az utótag az, amely a helyviszony kifejezésére szolgál, az eredeti birtok már elvesztette főnévi jellegét, egyszerű névutóval van dolgunk, (10b); a harmadik stádiumban a névutó raggá redukálódott, (10c). Bár a morfológiai és fonológiai változás jelentős a második és harmadik állapot között, ennek a lépésnek nem feltétlenül felel meg szintaktikai változás.

(10) a. ház bele-n
b. ház ben
c. ház-ban

Az ómagyar korban egyes ragok már megszilárdultak, más esetekben pedig a névutók már a raggá válás felé tartanak. Ez utóbbi folyamatot látjuk például a *balól/belől* > *-ból/-ből* esetében (Sebestyén 2002). Itt az első nyelvelmékekben még csak a két szótagos alakra van példa, és csak az eredeti magas hangrendű változat fordul elő. A késői ómagyar korban azonban ugyanazon a nyelvelméken belül is váltakozik a névutó egy és két szótagos alakja, és megtaláljuk mind a magas, mind a mély hangrendű alakokat. Ilyenek a Jókai-kódexből származó példák (13) alatt.

(11) ez homus vilag timnuce**beleul** (HB)

(12) bu**abileul** (ÓMS)

(13) a. keze**belewl** (JókK 60)
b. paris**balol** (JókK 28)
c. az lang**bol** (JókK 43)
d. az**balol** (JókK 53)
e. asiasi**belewl** (JókK 49)

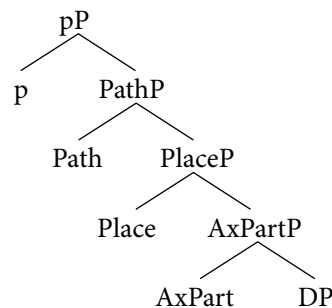
A hármas másik két tagja is hasonlóképpen korán úton van afelé, hogy raggá váljon. Az inessivusi *-ben* már egy szótagú a Halotti beszédben is, de még nem harmonizál, míg az illativusi *-be(le)* Halotti beszédből származó első előfordulása még két szótagú (és nem harmonizál). Vagyis a ragok és névutók között nehéz egyértelmű határvonalat húzni történeti megközelítésben is.

(14) **gimilsben** (HB)

(15) **vilagbele** (HB)

A PP szerkezetét illetően a generatív nyelvészeti kutatásokban számos nyelv vizsgálataira alapozva kialakulóban van egy konszenzus, mely szerint az összetett adpozíciós kifejezések és azok szórendi lehetőségeinek leírásához a PP-n belül különböző pozíciókat kell megkülönböztetnünk (vö. van Riemsdijk 1990, Svenonius 2006, 2010, den Dikken 2010, Koopman 2010 stb.). A hely- és irányjelölő PP-knek központi szerepe van a kutatásokban (hiszen ezek a legjellemzőbb PP-k): szintaktikailag megkülönböztetünk Place/Hely és Path/Irány projekciókat, amelyek fejei a szemantikailag megfelelő P-k, továbbá funkcionális kiterjesztéseket is felteszünk, amelyek a kevesebb vagy más lexikai tartalommal bíró P-knek adnak helyet. A PP belső szerkezete tehát a (16) alatti sémának felel meg, ahol az Axial Part (AxPart) egy átmeneti kategória (amelyre az alábbiakban visszatérünk), a PlaceP a helyjelölő adpozíciókat tartalmazza, a PathP az irányjelölőket, p pedig az ezekre épülő funkcionálisabb, gyakran orientációt vagy direkciót kifejező elemeket.

(16)

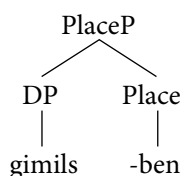

A magyar PP is leírható ezzel az univerzálisnak tűnő szerkezettel. A (16) alatti szerkezet fejkezdetű, amelyből levezethetők a felszínen fejevégű (névutós) szerkezetek is a tükörelv alapján (Baker 1985, Bródy 2000). Mivel a magyar névutók jelentős része SOV szórendben alakult ki, a felszíni morfémasorrendet illusztráló fejevégű szerkezetekkel ábrázoljuk őket. A PlaceP és a PathP mindig fejevégűek (névutók és ragok) a felszínen, de a p már nem szigorúan fejevégű, hiszen itt előfordulhat *a hídon át* és *át a hídon* szórend is. A névutókat és a határozóragokat egységesen a Place, illetve a Path fejekben illesztjük be a szerkezetbe, attól függően, hogy helyet vagy irányt jelölnek. Az AxPartP és a pP szerepére a következő alfejezetekben térünk ki.

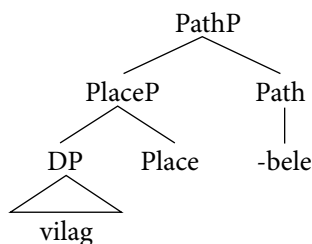
A PP-n belüli változásokat tekintve tehát, a kezdeti (rekonstruált) állapot az lehetett, amikor a két főnévi elem birtokos–birtok viszonyban állt, a Place vagy Path fejet pedig a (hely)határozóragok valamelyike foglalta el (lásd a (7) alatti ábrát). A grammatikalizáció során a birtok főneve mintegy a már kitöltött P fejre grammatikalizálódott; a szerkezeti újraelemzés után már a kettő együtt jelenik meg egy egyszerű elemként a P fejben (legyen az Place vagy Path). Ezzel párhuzamosan és ezután a P elem gyakran fonológiai redukción is átmegy, ahogy azt az inessivusi rag kezdetűl fogva mutatja. Benne már nem ismerhető fel a korábbi *bel-* főnév, ellentétben a hármas másik két tagjával.

Az alábbi ábrák az újonnan kialakult, az ómagyarban adatolt állapotot mutatják: (17) a lokatív *-ben* elemmel, (18) pedig a még két szótagú *-bele* irányjelölő P-vel.¹

(17)

(18)

Ez csak egy példa az irányhármasság elemeinek kialakulására, de jól illusztrálja a változás jellegét, a szintaktikai változást, és azt is, hogy a szemantikailag (és szintaktikailag) közeli rokon elemeknél is különböző sebességgel történhet meg az újraelemzés és az azzal járó morfofonológiai változások. A változás szintaktikai háttere mindig grammatikalizáció és újraelemzés, azaz a lexikai tartalmából veszítő elem szintaktikailag is új szerkezetet kap: máshol illesztjük be a szerkezetbe, hiszen más kategória jegyeivel rendelkezik.

¹ Az általános feltételezés szerint valahányszor PathP kiterjesztés van a szerkezetben, a PlaceP is jelen van, hiszen szemantikailag (és néha szintaktikailag is) az irány jelölése hely jelenlétére épül (lásd Zwarts 1997, ill. Jackendoff 1983 a szemantikai osztályokról). A magyarban is megesik, hogy mindkét fej együtt van kitöltve; pl. *a ház mögöttre, az erdőn túl-ról* stb. Ezek a példák jól mutatják, hogy hely és irányjelölő elemek együtt is megjelenhetnek egymásra épülve, és hogy az irány jelölése a helyre épül.

2.2. Variáció az ómagyarban

Az ómagyar szövegekben több névutói elem a birtokos szerkezetre jellemző variációt mutat, azaz megjelenhetnek jelöletlen birtokossal (vonzattal) – mint az általános a névutók esetében –, de megjelenhetnek dativusi vonzattal és birtokoltságjelet viselve is. Az első hosszabb nyelvemlékeket vizsgálva – ahol már elegendő adatot találunk, hogy következtetéseket vonhassunk le – a két alak, úgy tűnik, szabad váltakozásban áll egymással. Akár egy szövegen belül is megjelenhet ugyanaz az elem mindkét szerkezetben. Erre látunk példákat alább a Jókai-kódexben megjelenő adatokkal.

- (19) a. keues bezed **vtan** (JókK 122)
b. ez bezedeknec **vtana** (JókK 25)
- (20) a. ky **ellen** (JókK 148)
b. ewangeliumnac es regulanak **ellene** (JókK 17)
- (21) a. az baratoknak aztala **elewt** (JókK 84)
b. baratoknak **elewtte** (JókK 84)
- (22) a. Sokak **felet** (JókK 114)
b. mindennek **felette** (JókK 79)
- (23) a. ott allo neppek **kewzt** (JókK 59)
b. Predicatoroknak **kewzewtte** (JókK 77)
- (24) a. ewrdewgmyat (JókK 49)
b. ewnmaga es egyebeknek **myatta** (JókK 36)

Nincs viszont variáció azon névutóknál, amelyek már raggá váltak vagy ekkor válnak raggá. Sebestyén (2002) gyűjtése alapján idetartozik a *balól/belől*, amelynek 69 előfordulásából egy sem a birtokos szerkezetre hasonló adat; de ilyen az *-ért*, a *-ként*, a *-képpen*, a *-kor/-koron/-kort* és a *-szor/-szer/-ször* raggá váló névutó is. Ez arra utal, hogy azok az elemek már biztosan grammatikalizálódott elemek, amelyek már nem rendelkeznek főnévi jegyekkel, sem jelentésükben, sem szintaktikai tulajdonságaikban. A vonzatukhoz való hangrendbeli illeszkedésnek megfelelően kialakult magas és mély hangrendű formák korai megléte is a raggá fejlődés jele.

Sebestyén (2002) számadatai alapján állítottuk össze az 1. táblázatban szereplő összegzést a Jókai-kódexben előforduló variációról. Azt látjuk, hogy egyes névutók egyáltalán nem vesznek részt benne, mások esetében viszont a kétszeresen jelölt alak akár ugyanolyan gyakori vagy gyakoribb is lehet, mint jelöletlen párja.

1. táblázat. Névutók a Jókai-kódexben

P	N + P	N-DAT P-agr
alá	2	0
alatt	5	4
által	1	0
-vel egyenben	3	0
elébe/eleibe	3	4
ellen	17	5
előtt	19	14
elvől	2	0
felé	4	0
felől	3	3
fölött/felett	2	18
-hoz képest	1	0
kívül/kül	10	1
kör(ny)ül	0	2
közben	7	0
közt/között	25	2
közül	19	0
mellé	1	0
mellett	7	2
miatt	49	46
mögé	2	0
mögött	1	0
nélkül	16	0
óta	2	0
-vel öszvén	6	0
szerint/szerént	14	0
szerte	3	0
után	40	23

Amint azt várjuk, a ragvonzó névutók nem vesznek részt a váltakozásban. Ahogy említettük, nem vesznek részt benne a raggá váló névutók sem, és mivel Sebestyén (2002) külön tárgyalja őket, így nincsenek ebben a táblázatban. Azt is megfigyelhetjük, hogy a lativusi végződésű elemek (*alá*, *felé*, *mellé*, *mögé*) mellett 0 áll a táblázat jobb oldali oszlopában, vagyis ebben a szövegben azoknak a jelölt alakjára sincsen példa. A leggyakoribb *után* és *miatt* nagy számban fordul elő mindkét alakban.

A kor más szövegeiben is megtalálható a variáció, amint azt a (25)–(27) alatti példák tanúsítják.

- (25) a. minden meñ **al**at (BécsiK 156)
 b. minden meñnc **al**atta (Bécsi 151)

- (26) a. Olofernès **èlot** (BécsiK 24)
 b. vrnac **èlotto** (BécsiK 31)
- (27) a. hatalmassag **alat** (JordK 375)
 b. az eghnek **alatta** (JordK 589)

A Jordánszky-kódex (27) alatti szövegrészleteit a Münchener kódex azonos szöveghe-lyeivel összevetve azt találjuk, hogy ezekben az esetekben a Münchener kódex jelöletlen szerkezetet használ.

- (28) a. hatalm **alat** (MünchK 14ra)
 b. meñ **alat** (MünchK 76rb)

Az adatok elemzésekor főleg az analógia hatását hangsúlyozták eddig (Benkő 1980, Zsilinszky 1991: 453), mondván, hogy a kétszeresen jelölt birtokos szerkezet nagyon gya-kori ezekben a szövegekben, ezért analógiás nyomás hatására a PP-ben is megjelenik. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az analógia hatása csak akkor érvényesülhet, ha a szóban forgó elemeknek vannak még főnévi jegyeik. Ha ezek az elemek már P-k ebben a korban, akkor nem kellene főnévi tulajdonságokkal rendelkezniük, amelyeken az analó-gia működhethet, ahogyan ma sem létezik ez a variáció a névutós kifejezésekben.²

- (29) a. *a ház-nak mellett-e
 b. *az autó-nak után-a

Ez azt jelenti, hogy az ómagyarban megfigyelhető szabad váltakozás okát abban kell keresnünk, hogy abban a korban más az adott, eddig névutónak tekintett elemek kategó-riája és szerkezeti helye.

Esetleg azt javasolhatnánk, hogy ezek az elemek egyszerre P-k és N-ek ebben a korban. Amikor dativusi vonzattal jelennek meg, akkor tulajdonképpen főnevekké válnak, amikor jelöletlen vonzattal, birtokolságjel nélkül fordulnak elő, akkor névutóval. Azon-ban azt találjuk, hogy a kétszeresen jelölt szerkezetben megjelenő elemek semmi más főnévi tulajdonságot nem mutatnak: sohasem jelenik meg előttük módosító, nincs deter-minánsuk, nem válnak el a vonzatuktól. Egyetlen főnévi jellegű tulajdonságuk az, hogy birtokolságjelet viselnek ebben a szerkezetben, egyébként minden másban a névutókra hasonlítanak.

² Kivételt képeznek esetleg azok az esetek, ahol a személyragos „névutó” igekötőként jelenik meg a mondatban és a dativusi vonzattal nem alkot egy összetevőt (vö. É. Kiss 2002). Fontos azonban, hogy itt nem egy konstituensként jelenik meg a kifejezés, illetve hogy a vonzat mindig dativusban áll, az igekötő pedig mindig jelölt, azaz a mai szerkezet nem mutat az ómagyarral jellemző váltakozást.

(i) János tegnap [után-a]_i futott [az autó-nak [után-a]_i].
 (ii) *János tegnap után futott az autó.

A frázison belüli számbeli egyeztetés ugyanúgy variációt mutat, ahogyan a birtokos szerkezeten belül is. Erre a korra jellemző, hogy (a mai standard magyarral ellentétben) a többes számú birtokossal számban is egyezhet birtoka, akkor is, ha egy konstituenst alkotnak (lásd (30)).

(30) az Assiriosocnac kéméc (BécsiK 32)

A névutókkal ugyanígy találunk olyan példát, ahol többes számú egyeztető morféma van a vizsgált elemen. A Jókai-kódexre nem jellemző ez a többes egyeztetés, vagyis nincsen *barátoknak előttük*, csak (31). Azonban például a Jordánszky-kódexben számos névutós szerkezetet találunk, ahol a többes számú egyeztetés megjelenik az utótagon. Ilyen variációt illusztrálnak a (32) alatti példák.

(31) barátoknak **elewtte** (JókK 84)

(32) a. hű labaynak **elette** (JordK 552)
b. ystennek angyalynak **elettek** (JordK 581)

Azt mondhatjuk tehát, hogy a formális grammatikai egyeztetőjegy jelen van ezekben az esetekben, és az, hogy egyáltalán viselhetnek ilyen ragot, továbbra is részleges névszói jellegről árulkodik.

Ilyen köztes jellegű elemek léte más nyelvek vizsgálatának tükrében nem meglepő. Svenonius (2006) számos nyelv (köztük az angol, perzsa, koreai) adpozícióinak vizsgálata után azt javasolja, hogy fel kell vennünk egy köztes kategóriát a nyelv azon elemeinek, amelyek főnévi és adpozíciós tulajdonságokkal is rendelkeznek. Svenonius (2006) mellett érvelt, hogy feltételeznünk kell egy projekciót is ezen átmeneti kategória számára. Ezt a köztes kategóriát ő Axial Partnak hívja, a frázist pedig AxPartP-nek, ami szó szerint „tengelyes rész”, és leginkább a magyar „helyzetviszonyító” megjelölés illik az idetartozó elemekre. Azok az elemek kerülhetnek ide, amelyek „régiokat” azonosítanak. A szóban forgó elemek lehetnek előljárósók (pl. a perzsában) vagy névutók (pl. a koreaiiban), és nyelvenként más és más főnévi jeggyel rendelkezhetnek. Ahogyan a (16) alatti ágrajz mutatta, AxPartP a főnévi kifejezés felett és PlaceP alatt helyezkedik el. A magyarban a számbeli egyeztetés megléte jellemzi.

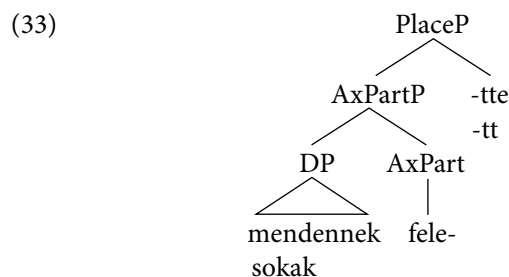
2.3. Grammatikalizáció: N > AxPart > P

A variációt mutató adatokból kiindulva azt mondhatjuk, hogy egy többlépcsős folyamattal írható le a névutók kialakulása: az eredeti főnév lassan elveszíti névszói jegyeit és lexikális tartalmát (lásd Sebestyén 1965 leírását), és egy átmeneti kategórián keresztül névutóvá válik. Ezzel az újraelemzési láncsal írható le többek között az *al-*, *mell-*, *fel-*, *bel-*, *el-*, *mög-*, *köz-* stb. ősi főnevek változása, de ilyen a *hely* főnév változása is, amely már a

nyelvemlékes korban a *helyett* és *helyében* névutókban többszörösen is grammatikalizáció bemeneteként szolgált, illetve szolgál, amennyiben a *helyében* még ma sem teljesen grammatikalizálódott elem (lásd alább).

Az itt tárgyalt variációval kapcsolatban tehát azt mondhatjuk, hogy az ómagyar korban a „névutók” között voltak olyan elemek, amelyek valójában még a köztes stádiumban voltak, átmeneti kategóriájú elemként az eredeti főnév és a később kialakult P között. Ezek az elemek még őrzik főnévi jegyeik egy részét, de már nem teljes értékű főnevek (kötött a szórendjük a vonzatukhoz képest, nincs módosítójuk, sem determinánsuk). A szintaktikai szerkezet azonban már nem valódi birtokos szerkezet, hiszen feje nem főnév, hanem AxPart kategóriájú.

A fent idézett példák közül egyet kiragadva, az ómagyarban variációt mutató elemek a (33) alatti szerkezeti vázzal rendelkeznek. Mind az egyeztetett, mind az egyezés nélkül megjelenő elem esetében feltehetjük, hogy a grammatikalizálódó elem AxPart alatt generálódik, vagyis ugyanarról a lexikai elemről van szó. Az AxPart szerepe Asbury (2008) szerint is az, hogy az egyeztetést lehetővé teszi, ugyanis nem értelmezhető szám- és személyjegye van.

Megjegyzendő, hogy az analógiának is van szerepe az adatokban megfigyelt szabad váltakozásban. Az, hogy a valódi birtokos szerkezetekben gyakori a kétszeresen jelölt megoldás használata, valószínűleg hat az AxPart elemet tartalmazó szerkezetekben látott gyakori váltakozásra is. Az viszont, hogy egyáltalán előfordulhatnak ilyen alakok, nem az analógia miatt van. Ha már teljesen grammatikalizálódott viszonzszavakkal lenne dolgunk, akkor a „jelöltségre törekvés” hiábavaló lenne, hiszen nem lennének főnévi jegyek, amelyek az egyeztetés jelenlétét lehetővé teszik.

Ez az N > AxPart változás a nyelvben bármikor végbemehet a főnevek szemantikailag releváns osztályában. Ahol ez megtörténik, ott már részleges grammatikalizációról van szó. Az AxPart fej pedig könnyen újraelemezhető P-ként, amikor maradék főnévi jellegét is elveszíti. A raggá vált névutókról biztosan állíthatjuk, hogy már P alatt generálódnak, és ezek nem is vesznek részt a birtokos szerkezetes variációban (Sebestyén 2002). A magyar nyelv írásos korszakában is megfigyelhetünk ilyen lassú változásokat, és a névutói kategória perifériáján elhelyezkedő elemek, amelyek kategóriája vitatott, talán éppen átmeneti kategóriájuk miatt kérdéses hovatartozású elemek. Ilyen lehet a *helyében* vagy a *tekintetében*. Ezekben az elemekben a ma (még) transzparens birtokos szerkezet arra utal, hogy

a változás még a köztes állapotban jár, azaz még nem egy egyszerű P-vel van dolgunk, hanem az AxPart+Place együttesen adják ki a helyjelölő elemet.

A változás ideje alatt a kategorizálás nehézségekbe ütközik, de azt várjuk, hogy a grammatikalizálódó elem (fokozatosan) elveszítse főnévi tulajdonságait. Mint azt az ómagyar adatok mutatják, sok elemnél ez még nem történt meg teljesen a 14–15. században.

A ma átalakulóban lévő szerkezeteknél tesztelhetjük is az átmenetet. Így például az előbb említett *helyében* viselkedését vizsgálva azt találjuk, hogy bár jellemzően jelöletlen birtokos(i eredetű) vonzattal áll (pl. (34a)), *-nak/-nek* ragos birtokos/vonzat is megjelenhet mellette (pl. (34b)). A birtokos/vonzat azonban már nem mozoghat ki a frázisból, ahogyan azt például (34c) is mutatja, holott valódi birtokos szerkezetekben ez megengedett lenne. Ez a korlátozás arra utal, hogy nem egyszerű birtokos szerkezettel van dolgunk.

- (34) a. **János helyében** nem tenném ezt.
 b. **Jánosnak a helyében** nem tenném ezt.
 c. ***Jánosnak** nem tenném ezt **a helyében**.

Korlátozottabb tehát a szintaktikai szabadsága a vonzatnak és a korábbi birtokosnak is, így például a *helyében* előtt nem állhat módosító (**János mostani helyében*). Átalakulóban van a kifejezés belső szerkezete, de a birtokosi eredet az egyeztetés formális meglétében még transzparens, ahogyan ezt az ómagyar adatoknál is láttuk az akkor névutóvá váló elemek esetében.

3. Grammatikalizáció és ciklikus változás

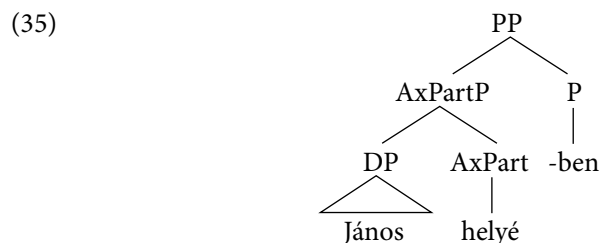
A nyelvi változások gyakran ciklikus jellegűek, azaz például egy funkcionális elem jelentésének elhalványulása miatt új elemek vehetik fel a funkcióját, ezzel mintegy előlről kezdve a változások sorát. A P kategórián belüli változásokra is jellemző ez a ciklikusság. Waters (2009: 285) pontosan ezt a kérdést tárgyalja, és azt írja, hogy a helyzetviszonyt kifejező jelentést egy-egy újabb helyjelölő kifejezés hozzáadásával lehet megerősíteni. Roberts és Roussou (2003) szerint egy P elem akkor grammatikalizálódik teljesen, amikor végleg elveszíti helyre utaló jelentését.

A magyarban ez a teljes szemantikai grammatikalizáció még nem sok esetben történt meg, de nagyrészt idetartozik a *meg* igekötő, amely eredeti direkcionális jelentésében ('hátra, vissza') már csak néhány kollokációban vagy megszilárdult kifejezésben él (pl. *megad [tartozást]*), többnyire pusztán funkcionális elemként, telicizáló igekötőként fordul elő a mai magyarban.³

³ Mint azt látni fogjuk, az ómagyarban még aktívabb volt az eredeti jelentés, így például olyan igékkel is lehetett használni, amelyekkel ma nem alkot igekötős kapcsolatot (pl. *meg megy*).

Szinte teljesen grammatikalizálódott elemnek tűnik még a *-nak/-nek* rag, melynek eredeti lativusi jelentése már csak nagyon kevés kontextusban jelenik meg. Így például ritkán használjuk már mozgást jelentő igék mellett önmagában. Míg létezik a *falnak megy*, ez már mint megszilárdult kapcsolat sajátos jelentéssel, a *háznak megy* nem létezik, helyette *nekimegy a háznak* van, azaz az igekötő (melynek alakja megegyezik a raggal, vagyis abból származik) ráerősít a rag már elhalványult direkcionális jelentésére.

A ciklikusságban az AxPart kategóriának kulcsfontosságú szerepe van (lásd Waters 2009 elemzését az angol prepozíciókról), hiszen leggyakrabban ezen az átmeneti kategórián keresztül grammatikalizálódnak új P elemek. Az első lépésben a P és az AxPart fej is ki vannak töltve. Hogy konkrét példát is említsünk, ilyennek képzelhetjük el az imént említett, a mai magyarban átmeneti kategóriának tűnő *helyében* elemet.⁴ A változás említett első lépésének megfelelően, az AxPart és a Place fejek is ki vannak töltve.

A második állapotban azonban a két fej (P+AxPart) újraelmeződik egy fejjé, már együttesen fejeznek ki helyviszonyt. Ekkor a felső, P fejben generáljuk az elemet, az AxPart fej nincsen kitöltve. Az, hogy a *helyében* esetében még van variáció a dativusos birtokos szerkezetnek megfelelő használat és a jelöletlen vonzatos, névutószerű használat között, azt mutatja, hogy itt még nem történt meg ez a második lépés. A fejezet elején tárgyalt, ugyanilyen váltakozást mutató ómagyar adatok elemzésekor is ugyanezt feltételeztük. A mára már csak jelöletlen vonzattal álló kötött morfémaként viselkedő névutók (ideértve a határozóragokat is) a ciklus második állapotában vannak, hiszen nincsenek már főnévi tulajdonságaik.

A javasolt elemzés le tudja írni a történeti változást és mintegy elvárja, hogy legyenek ellentmondó jegyekkel rendelkező, nem egyértelműen besorolható elemek is, hiszen a nyelvek minden szinkrón állapotában feltesszük, hogy átmeneti kategóriák létezhetnek. Nem véletlenszerűen megjelenő szerkezetéről van tehát szó a variációt mutató adatokban, hanem arról, hogy a lexikon és a szintaktikai szerkezet adta lehetőségek a nyelv egyes állapotokban manifesztálódnak. Az, hogy az átmeneti állapot mennyire stabil, akár lexikai elemekként különböző lehet, a szerkezet azonban megadja a változás lehetséges útját.

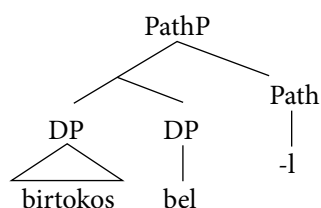
⁴ A *sámára, részére* elemek is ehhez hasonlóan viselkednek, azaz jelen elemzés szerint átmeneti kategóriák.

4. Az értelmezős szerkezetben keletkező névutók

A névutók egy csoportja nem birtokos szerkezetre vezethető vissza, hanem egy olyan konstrukcióra, ahol az elemek egy esetjelölt kifejezés mellett jelentek meg, és ebben a környezetben váltak névutóvá. Ilyen elemek az úgynevezett „ragvonzó” névutók, mint például (*valamin*) *alul*, (*valamin*) *túl*, (*valamivel*) *együtt* stb. Az első szövegekben ez a csoport alig néhány elemből áll ([*valamivel*] *össze*, [*valamin*] *által*, [*valamivel*] *egyenbelű*; vö. Dér 2008), de az ómagyar kor végére számos elemről mondhatjuk, hogy névutóként használatos (pl. [*valamin*] *kívül*, [*valamin*] *belül*, [*valamivel*] *együtt*), a készlet pedig tovább bővül a középmagyar korban (pl. [*valamin*] *alul*, [*valamin*] *innen*, [*valamin*] *túl* stb.). A leggyakoribb vonzattípus superessivusi ragos, de a *-val/-vel* ragos vonzat is gyakori.

A grammatikalizációs folyamat három lépésre vezethető vissza: az első lépésben grammatikalizálódik egy névutó (mint például a *belül*),⁵ majd annak létrejön egy önálló használata, végül pedig ez újra beépül egy névutós szerkezetbe. A *belül* névutó a *-ból/-ből* határozóraggal azonos eredetű, azaz birtokos szerkezetben keletkezett, a *bel-* főnév és az *-l* ablativusi rag egy morfémmá válásával, (36). Ezután lehetővé vált határozói használata önállóan is, egy implicit deiktikus vonzattal, de ebben a jelentésben nem irány-, hanem helyjelölő. Ez a használat az, amelyben „határozósónak” tekinthetjük a névutót, mert implicit argumentuma lévén, magában fejez ki helyviszonyt (vö. a 4.3. alfejezettel).

(36)

A *b(el)öl/belül*, illetve *alól/alul* stb. P elemek kialakulása előfeltétele a ragvonzó használatnak, ugyanis a létrejött locativusi *belül*, *alul* a bemenete a következő lépésnek. Nem meglepő tehát, hogy ragvonzó névutóink később keletkeztek, mint a velük morfológiailag akár teljesen azonos, jelöletlen vonzattal járó névutók. A ragvonzó használat egy új szerkezet, melyben a már grammatikalizálódott Place vagy Path elem beépül egy másik névutós szerkezetbe.

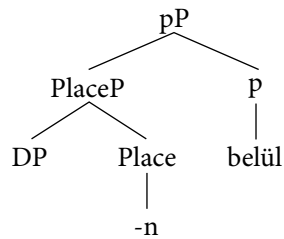
Az új szerkezet kiindulási pontja egy értelmezői viszony. A *valamin belül/alul* szerkezet kialakulásában második lépésként az történik, hogy a *belül*, *alul* PP a superessivusi

⁵ Ez a lépés egyben lexikalizációnak is tekinthető, amennyiben a névutót (fél-)lexikális és nem pusztán funkcionális kategóriának tekintjük, hiszen létrejön egy új lexikai elem. Szintaktikai szempontból a grammatikalizáció a meghatározó, hiszen egy főnévi elemből – amely egyértelműen lexikális kategória – egy (fél-)funkcionális elem jön létre, ez pedig szintaktikailag más fejben generálódik.

PP-hez adjungálva jelenik meg. Ebben a helyzetben az értelmezői szerepű adjunktum szerepe az, hogy pontosabbá tegye a lokativusi PP denotációját, vagy extra információt adjon meg a helyviszonyokkal kapcsolatban.

A grammatikalizáció következő lépésében pedig az adjungált PP újraelemződik: előbb a PP szerves részeként generált specifikáló válik belőle (beépülve ezzel a PP-be), majd egy felsőbb funkcionális fej. Mai magyar adatokból kiindulva Hegedűs (2006) és Asbury et al. (2007) is amellett érveltek, hogy a ragos névszóval járó névutók (és az igekötők is) a P kategóriához tartoznak, és beilleszthetők a kiterjesztett PP szerkezetébe, még hozzá a p fejben. Az itt vázolt újraelemzés és grammatikalizáció alátámasztja ezt a hipotézist. A létrejött kifejezéshez a (37) alatti szerkezetet rendelhetjük hozzá.

(37)

Ez a változás megfelel a Roberts és Roussou (2003) által leírt grammatikalizációs változási irányoknak, ahol egy specifikálóból (funkcionális) fej válik azáltal, hogy új pozícióban generáljuk. Megfelel továbbá van Gelderen (2004, 2008) gazdaságossági elveinek is, amelyek szerint egyrészt a szerkezetbe kívülről beépülő elemek inkább specifikálók szeretnek lenni, mint adjunktumok (Specifier Incorporation), másrészt pedig a specifikálókból tendenciózusan fejek grammatikalizálódnak a strukturális egyszerűség kívánalmának megfelelően (Head Preference Principle).

4.1. Kettős eredetű névutók

Van néhány olyan névutónk, amely az ómagyar korban többféle környezetben is megjelenik, ezzel egyértelműen mutatva, hogy különböző szerkezetekben, kétszer grammatikalizálódott. A korra jellemző, hogy néhány korábban kialakult szerkezet együtt van jelen az újonnan kialakuló struktúrákkal, majd az egyik szerkezet – a régebbi, amelyben a vonzat jelöletlen –, eltűnik.

Az *által* névutó többféle környezetben is megjelenhet. Így például a Jókai-kódexben létezik egyrészt egy olyan használata, amikor a vonzata eset nélkül jelenik meg mellette (38a); máskor superessivusi eset van a vonzatán (38b); a harmadik használatában pedig igekötőként funkcionál (38c).⁶ A superessivusi vonzattal álló, illetve az igekötői elem is

⁶ Tulajdonképpen a (38b) szerkezet kétértelmű: az *által*-t tekinthetjük igekötőnek is, mivel nem lehet eldönteni, hogy a superessivusi kifejezéssel egy PP-t alkot-e vagy sem. Az igekötői használatra (38c) iga-

elkezdett rövidülni az írásos korszakban, és elkezdett terjedni a rövidebb *át* alak, de csak a 19. század közepén vált gyakoribbá, mint korábbi variánsa, az *által* (vö. B. Gergely 1980). Az igekötőkre a következő alfejezetben térünk ki, de megelőlegezzük, hogy ami az *által* szintaktikai beillesztési helyét illeti, ez lényegében megegyezik a második szerkezettel.

- (38) a. Asisia**altal**menuen (JókK 3)
 b. Es atartomanyon **altal**menuen (JókK 138)
 c. kyt nem mehet uala **altal** (JókK 18)

Ez azt jelenti, hogy az *által* is előbb Path fejjé grammatikalizálódott, majd átment egy újabb grammatikalizációra, amelyben p fej lett belőle.⁷ A két szerkezet – az eset nélküli vonzattal álló és a superessivusi vonzatos *által* – együtt létezik az ómagyarban, mindkettő irányjelölő jelentésben. Később a jelöletlen vonzatos változat visszaszorul, és irányjelölő jelentése eltűnik, máig létezik azonban más jelentésben (*az igazgató által írt levél*). A superessivusszal együtt megjelenő p fejú szerkezet azonban irányjelölőként ma is megvan.

Hasonló a *kívül* esete is, vagyis a *kül* is eredetileg egy birtokos szerkezetben kialakult Place fej, de újraelemződött p elemként is, amikor is ragos vonzata van. Nyelvjárásokban névmási vonzat mellett továbbra is megjelenik az eredeti szerkezetben kialakult alak, amit az mutat, hogy a *rajtam kívül* alakon kívül a *kívülem* is létezik, és ez az alak a birtokosi eredetű névutókra jellemző.

Ha megnézzük a superessivusi ragos vonzattal álló úgynevezett ragvonzó névutókat (azaz p elemeket), akkor azt mondhatjuk, hogy a kettős eredet egyáltalán nem ritka, hiszen ezek közül több is egy korábban megszilárdult Place /Path elemből grammatikalizálódott tovább (ilyen még az ómagyar korban kialakult *felül*, *belül* és a később keletkezett *alul*, *innen* és mások is), vagyis kettős eredet helyett inkább azt mondhatjuk, hogy többszörösen grammatikalizálódott névutókról van szó.

4.2. A *nélkül* esete

Különleges eset a *nélkül* névutó kialakulása, ugyanis, bár mai szintaktikai viselkedése alapján a korábban tárgyalt birtokosi eredetű névutókhoz hasonlít, eredete szempontjából az értelmezős viszonyban keletkezett névutókhoz tartozik. A névutós szerkezet elődje valószínűleg egy értelmezői viszony, amely egy *-nál/-nél* ragos főnév és a *kül* 'kívül' meghatározó között állt fenn (Zsilinszky 1991: 443). Az ómagyar szövegekben már a mai, nem helyviszonyra referáló 'nélkül' jelentésben találjuk, de morfológiailag még a régi

zán jó példa, mert a mozgást jelentő igékkel nem szokott tárgyesetű vonzat állni – kivéve, ha egy igekötő engedélyezi azt a szerkezetben (pl. *át-fut valamin/valamit*), vagy ha mértéket fejez ki (pl. *fut egy kört*).

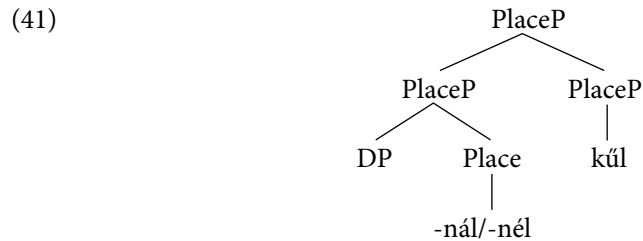
⁷ Az első grammatikalizáció rekonstruált eredete egy távolra mutató névmás, amelyhez ablativusi és locativusi ragok kapcsolódtak, majd ezekből kialakult egy névutó, valószínűleg az ómagyar korban (Zsilinszky 1991: 450).

szerkezetet őrzi. A *-nál/-nél* rag még nagyon gyakran illeszkedik hangrendben a főnévi tőhöz, ahogyan ezt a (39) alatti példák is mutatják, de alakja néha már invariánsan *nélkül* a főnév hangrendjétől függetlenül (pl. (40)).

- (39) a. haborolas**nalkyl** es zugas**nalkyl** (JókK 30)
 b. nakan**alkul** [nyaka nélkül] (BécsiK 41)
 c. paztorn**alkyl** (JordK 178)

- (40) minden vigasag **neköl** (Bodk 12v)

A kezdeti értelmezői viszonyból a *nélkül* kialakulása újraelemzéssel történt, amelynek során a rag és a névutó közötti morfológiai határ eltűnt, és az eredetileg értelmezői szerepű elem beépült a PP-be.

Az újraelemzést segíthette az, hogy a szerkezetet már a korai adatokban sem helyhatározói jelentéssel használták, vagyis az eredeti elemek jelentése teljesen lekopott a grammatikalizáció során.

4.3. Határozószók, avagy névutók implicit vonzattal

Amióta csak írásos adataink vannak, számos elemet találunk a névutók között, amelyeket a leíró nyelvtanoknak több szófajhoz is be kell sorolniuk. A helyviszonyokat jelölő elemek tipikusan ilyenek, hiszen mint láttuk, ugyanaz a szó előfordulhat névutói használatban egy ragos főnévi kifejezést követve, megtalálható önállóan is a mondatban, és megjelenik igekötőként is. Az önálló használatot szokás határozószóként osztályozni, és a névutótól elkülönülő szófajként kezelni (pl. D. Máta 2007).

(43) **Felwl** lezen az haragos biro, **alol** az rettenetes pokol (BodK 10r)

Ennek a szemléletnek ellentmond Pais (1959: 183), amikor a következőt írja: „Az ilyeneknek, mint *alul*, *felül* [...] önmagukban véve, egy adott helyzettől elszigetelten nem volt és most sincs jelentésük, csupán a beszélés körülményei kölcsönöznek konkrét jelentésmozzanatokat nekik. [...] a jelzett határozószók csak úgy nyernek értelmet, hogy viszonyba kerülnek a kimondott vagy odaértett [...] szókkal”.

Mi is ezt a szemléletet követjük, azaz elemzésünkben akkor is szerepel egy implicit vonzat, amikor az a felszínen nem jelenik meg a látszólag önállóan álló helyhatározó mellett. Ennek alapján a „határozószó” osztály tulajdonképpen a ragvonzó névutók egy speciális használatával esik egybe, azzal, amikor vonzatuk implicit maradhat, mert a kontextusból egyértelmű, vagy mert a deiktikusan lehorgonyzott „itt/ott”-nak felel meg.

(44) [_{pp} [_{placeP} (itt)] alul]

Az ilyen „önálló” használat előfeltétele, hogy már létezzen egy olyan p, amely nem jelöletlen vonzattal áll. Ezt többféleképpen is magyarázhatjuk. Egyrészt mondhatjuk, hogy a jelöletlen vonzattal álló elemek mindig ragszerűek (kötött morfémaként szükségük van lexikális támaszra), és soha nem távolodhatnak el a vonzatuktól. Ez azokra a jelöletlen vonzattal álló névutókra is igaz, amelyek a szó morfológiai értelmében nem ragok (pl. *nincsenek* harmonizáló alakjaik), ezek is mindig szigorúan közvetlenül követik a vonzatukat. Másrészt, azt is mondhatjuk, hogy mivel az a vonzat, amely implicit maradhat, maga is egy helyet jelölő elem, azaz egy PP, a jelöletlen vonzatok pedig DP-k, ez is kizárja a jelöletlen vonzatos elemek mellett a vonzat elhagyását, azaz az „önálló” használatot.

Ezen elemzés szerint tehát egyáltalán nem arról van szó, hogy a klasszikusan határozószóinak nevezett előfordulás lenne az elsődleges (kontra D. Máta 2007), éppen fordítva, a határozó(szó)i használat előfeltétele, hogy korábban grammatikalizálódjon egy névutó (Place/Path fej), amely mellett azután implicit maradhat a vonzata.

A határozószók közé tartoznak még az olyan hely- és irányjelölő elemek is, mint az *itt*, *ott*, *ide*, *oda*, *innen*, *onnan*. Ezeket szintén a PP-k közé soroljuk, hiszen a régi helyragok is megjelennek bennük, csak összeolvadtak a deiktikus névmásokkal, így tulajdonképpen együtt alkotnak egy egyszerű Place vagy Path fejet.

5. Igekötők

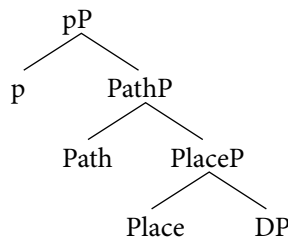
Az igekötők megjelenése az írásos korszak előttre tehető, hiszen már a legelső nyelvemlékekben teljesen grammatikalizálódott elemeket találunk, ahol az eredeti irányjelentés már nem mindig azonosítható. Az ómagyar korban és azóta is alakulnak ki igekötők, az elemkészlet és a használati gyakoriság is jelentősen megnőtt az ómagyar korban és azóta.

Forgács (2004) szerint az igekötők készlete vitatott, de egyetértés van abban, hogy határozószói/névutói eredetűek. Az előző alfejezetben amellet érveltünk, hogy a határozó-

szók tulajdonképpen explicit vonzat nélkül megjelenő névutók, most pedig az igekötőket is névutókra vezetjük vissza. Kétségtelen azonban, hogy az igekötővé váláshoz a névutói elemnek el kell tudnia válni a vonzatától, vagyis egy olyan lépésen keresztül alakul ki az igekötői használat, mint amit az előző részben tárgyaltunk.

Az igekötők már nem szigorúan fejevégű szerkezetben jelennek meg, így a korábban tárgyalt fejkezdetű szerkezet minden további nélkül alkalmazható rájuk. Az igekötő egy funkcionális fej a Path vagy Place felett, vagyis a pP teljes szerkezete (ahol a Place és a Path fejevégű a felszínen) a következő:

(45)

5.1. A legrégebbi igekötők

Az igekötők osztálya már az ómagyarban is viszonylag sok elemmel rendelkezik és egyre bővül is (D. Máta 1991, 1992, 2003a stb.). A legkorábbi igekötők a *meg*, *el*, *ki*, *fel*, *le*, *bel*, *be*, de már az ómagyar korban további elemek épülnek be a kialakulóban lévő rendszerbe. Ilyenek például az *egybe*, *által*, *alá*, *elé*, *össze*, *vissza*. Ez utóbbiak közül a *vissza* fokozatosan átveszi a *meg* eredeti irányjelentésű használatát.

A *meg* néha már az első szövegekben is teljesen funkcionális, vagyis már nem valódi irányjelölő elem. Ilyen a használata a Halotti beszédben is (vö. (46), de néha még későbbi szövegekben is használják 'vissza' jelentésben (vö. Klemm 1928: 255). Ez utóbbira példa (47), ahol biztosan irányjelölő jelentése van a *megy* ige mellett.

(46) hug turchucat **mige** zocoztia vola (HB)

(47) Es fêlêlêt vêuên almocban hog ne mennenêc **meg** herodêshêz (MünchK 9ra)

Semleges mondatokban általában az ige előtt állnak az igekötők (vö. (48)), míg nemsemleges mondatokban legtöbbször az ige mögötti mezőben találjuk őket (vö. (49), (50); a kivételekről lásd a II. fejezetet). Elmondhatjuk tehát, hogy a mondatban többnyire a mainak megfelelő helyet foglalják el az igekötők, bár lényegesen ritkábban fordulnak elő az ómagyar korban, mint ma. További jellemzője a korai szövegeknek, hogy a *meg* sokkal gyakoribb, mint a többi igekötő, ami magyarázható azzal is, hogy a legrégebbi elemként ennek a funkciója a legszerteágazóbb, a helyjelölőtől a pusztá perfekтивizáló szerepig.

- (48) De frater ylyes **meg** haragwan: sebesseguel **belteue** aytayat S **elt**ere (JókK 16)
- (49) ky ezkeppen fordolot vala **meg** (JókK 2)
- (50) nem fizettel telyesseguel **meg** (JókK 7)

5.2. Új igekötők grammatikalizációja

Az igekötők grammatikalizációja névutókból történik, méghozzá szerkezetileg azzal, hogy az eredeti Path fej egy funkcionális p-vé alakul. Jellemző megfigyelés, hogy irány- és céljelentésű elemekből alakulnak igekötők (de Forrás jelentésű Path elemből soha nem lesz igekötő, vö. É. Kiss 2002, Surányi 2009). Mint azt a ragvonzó elemeknél láttuk, a jelöletlen vonzattal álló P közvetlenül nem tud a hierarchiában magasabban lévő p fejben generált elemmé válni úgy, hogy vonzatát hátrahagyja. Megteheti viszont ezt abban a környezetben, amikor vonzata implicit, vagy amikor vonzata PathP vagy PlaceP.

Az előző alfejezetben említett *által* is egy ilyen igekötő, már korai szövegekben is van igekötői használata is (lásd (38c)), de mint látjuk, ebben a korban már létezik a ragvonzó névutói használat is. Mindkét esetben a p fejben generáljuk az *által*-t, a különbség csak az, hogy azt a használatot, amikor semleges mondatban az ige előtt jelenik meg, igekötőnek nevezzük.⁸ Az általánosítás tehát az lehet, hogy a p fejben megjelenő elemek válhatnak igekötővé, mert azok vagy elválhatnak vonzatuktól, vagy lehet implicit PlaceP/PathP vonzatuk. Az „igekötő” terminust tágran értelmezve azt is mondhatjuk, hogy minden olyan p elem, amely semleges mondatban az ige előtt jelenik meg (ezek a predikatív p elemek), igekötő, tekintet nélkül arra, hogy szemantikailag pusztán hely- vagy irányjelölő, vagy esetleg az igével együtt sajátos, nemkompozicionális jelentést hordoz.

Az újonnan alakuló igekötők között az említetteken kívül más olyanokat is találunk, amelyek eredetileg egy teljes PP-t alkottak. Ilyen a *hátra*, a *félre* vagy a *végbe*. Ezeknél még eléggé transzparens az eredeti szerkezetek is, (51), de már egyértelműen igekötőként használjuk őket a középmagyar kor óta.

- (51) a. [_{PathP} [_{DP} hát] -ra]
 b. [_{PathP} [_{DP} fél] -re]
 c. [_{PathP} [_{DP} vég] -be]

Ezeknek a grammatikalizációja is az előzőekhez hasonlóan alakult, de nincsen névutói használatuk, ugyanis nem birtokos szerkezetből származnak. Vagyis az újraelemzés úgy

⁸ Ez a p elem az, amely az írásos korszakban, főleg a 19. századtól, *át*-ra rövidül, mely alak kiszorítja a hosszabb *által*-t (vö. B. Gergely 1980). A jelöletlen vonzattal álló eszközhatározói P azonban *által* alakban maradt meg.

történt, hogy az eredeti főnév (*hát, fél, vég*) és a Path fej, amely együtt PathP-t alkotott, p fejjé elemződött újra. Innentől kezdve lehetővé vált az igekötői használat.

Az újonnan keletkező igekötők szerkezeti forrása tehát a PathP, az őket létrehozó művelet pedig az újraelemzés. Azt pedig, hogy van-e névutói használatuk is, a forrásszerkezet határozza meg.

5.3. Változás az eloszlásban

Az ómagyar korban a *meg* a legelterjedtebb igekötő, sokkal gyakoribb, mint a többi már akkoriban is használatos igekötő. Számos olyan helyen is a *meg*-et találjuk, ahol ma már más igekötőt használnánk, elsősorban irányjelentésben. Azonos szövegek különböző változatait összehasonlítva azt találjuk, hogy már akár 100 év alatt is történhet olyan térnyerés, amely kiszorítja a *meg*-et egyes környezeteiből. Ilyen gyorsan terjedő igekötő az *el*, amely átveszi a *meg* helyét olyan igék mellett, mint például a *hagy*. Erre látunk példákat a Münchener és a Jordánszky-kódex összevetésekor.

- (52) Tahat **meg**haga ötèt az ordog (MünchK 10ra)
- (53) Ottan **el**hagya hewtet az erdeg (JordK 363)
- (54) azoc legottan haloioc **meg**haguā (MünchK 10rb)
- (55) Azok kedyg legottan **el** hagywan haloyokat (JordK 364)

Ebben szerepet játszik az, hogy a *meg* a szemantikailag leginkább kiürült igekötőnk. Bár az ómagyar kor elején még használják az eredeti irányjelentésben, miután elterjed a *vissza*, illetve a *hátra* is igekötőként, a *meg* eredeti irányjelölő használata szinte teljesen visszaszorul. A többi igekötő lassan átveszi az összes irány- és céljelölő szerepet, és a *meg* elsősorban telicizáló, perfektivizáló predikátummá válik. Más igekötőknek is van olyan használata, amikor nem közvetlenül irányjelölésre használjuk őket, de azok még mind előfordulnak pusztán helyhatározói jelentésben is, ellentétben a *meg*-gel. Ez nem jelenti azt, hogy a *meg* kategóriája megváltozott volna, csak azt, hogy eredeti jelentéséből csak a cél komponens maradt meg, amely az eseményszerkezethez a telikusságot adja hozzá.

6. Összefoglalás

Jelen fejezetben a névutók grammatikalizálódását és a névutós kifejezésen belüli szerkezeti változásokat vizsgáltuk. Elsőként a birtokos szerkezetben keletkező névutókat vettük vizsgálat alá, és azt állapítottuk meg, hogy az ómagyar korban ezek közül több is olyan szerkezeti variációban vesz részt, amely megkérdőjelezi névutói jellegüket. Az utóbbi

évek összehasonlító vizsgálatainak eredményeit felhasználva azt mondtuk, hogy ezek az elemek nem névutók (nem a PP-n belüli P fejben vannak generálva), hanem egy átmeneti kategória fejét töltik ki (AxPartP a szerkezetben), ez teszi lehetővé, hogy birtokoshoz hasonló *-nak/-nek* ragos vonzattal és birtokolságjelet, valamint egyeztető morfémat viselve jelenjenek meg a szerkezetben.

Az ún. határozói eredetű névutók kialakulását kétlépcsős grammatikalizációs folyamattal jellemeztük: első lépésben kialakul egy névutó, majd ez a névutó egy értelmezői szerkezeten keresztül újra beépül egy PP-be, és ott funkcionális adpozícióvá válik, amit szerkezetileg egy funkcionális fej (p) reprezentál. Ezek a névutók vagy valamilyen más PP mellett jelennek meg (erre utal a „ragvonzó névutó” elnevezés), vagy egy implicit deiktikus vonzattal. Ez utóbbi esetben a mondatban önállóan viselkednek helyhatározóként, de szerkezetileg mindig pP-t alkotnak. Az ómagyar korban ez a csoport még kevesebb elemmel rendelkezik, mint ma, de a középmagyar korra nő az elemek száma. Ez azzal magyarázható, hogy az ómagyar korban megszilárdult névutók léptek újra a grammatikalizáció útjára, vagyis azok megléte előfeltétele volt az utóbbi kategória kialakulásának és bővülésének.

Szerkezetileg funkcionális fejként (p-ként) elemeztük az igekötőket is, amelyek szintén megjelenhetnek PP vonzattal is a mondatban. A legrégebbi igekötők már az ómagyar korban is néha pusztán funkcionális elemként viselkednek, azaz nincs mindig helyhatározói jelentésük (főként a *meg-re* jellemző ez). Az írásos korszak során nő az igekötők száma, és használatuk is egyre gyakoribbá válik. Ez is az elsődlegesen grammatikalizálódó névutók kialakulásával, az elsődleges grammatikalizációs folyamat lezajlásával magyarázható, hiszen az ott kialakult Place és Path fejek grammatikalizálódnak tovább.

VIII. A NEM VÉGES ALÁRENDELÉS (AZ IGENEVEK) TÖRTÉNETE

Dékány Éva

1. Bevezetés

1.1. A fejezet céljai

Ebben a fejezetben áttekintjük az igenevek állományát az ómagyar korban. Részletesen megvizsgáljuk az egyes igenévtípusok grammatikáját az ómagyarban (de némi kitekintést teszünk a középmagyar adatokra is), és rávilágítunk az ómagyar kor óta rajtuk végbement nyelvtani változásokra. Az egyes igenévtípusok tárgyalásán túl azt is feltérképezzük, hogy mely változások érintettek egyszerre több igenevet is – így az egész rendszer átalakulásáról képet kaphatunk.

Az ómagyar kor mondattanában az igenevek jóval fontosabb szerepet játszottak, mint a mai magyarban. Ennek egyik legszembeűnőbb jele, hogy többféle igenév volt, mint ma. Alább a mai magyarban is teljesen produktív, már korlátozottan produktív, és mára kihalt ómagyar igenevekre adunk néhány példát (a lista nem kimerítő, a további igenévtípusokat a megfelelő alfejezeteknél mutatjuk be).

- (1) ma is produktív ómagyar igenévtípusok
 - a. Ne akaryatok ty **ffelny** (JordK 450)
 - b. minden **el mult** vetkedett meg boczatyak (JókK 149)
 - c. azfan **lako**zo madarac le zallanak (JókK 139)
 - d. kirali ruhacba **oltozuē** (‘öltözvén’) (BécsiK 81)

- (2) ma korlátozottan produktív ómagyar igenévtípusok
 - a. **zent Clara zerzete** kenerekett (JókK 75)
 - b. & monda a **kēze aźot** èmbènèc (MünchK 38ra)
 - c. èn ièlèn **voltomban** (BécsiK 64)

- (3) ma (a standard magyarban) nem használt igenévtípusok
 - a. Es latic azokat **èlmènèttec** (értsd: elmenvén) (MünchK 41va)
 - b. Vegezetre kedeg meg vilagoseytateek istennek malaztyauual el **hagyual** az etretneksegnek setetsegeet jevue az hytnek velagossagara (DomK 39v)

Az igenevekből azonban nemcsak többféle típus volt, hanem lényegesen gyakrabban is használták őket, mint ma tesszük, s némelyikük a maitól részben eltérő tulajdonságokkal is bírt (erről részletesebben lásd az egyes alfejezeteket).

Könyvünk hipotézise az, hogy az ősmagyar szórend SOV volt (lásd a II. fejezetet), s ennek a régi szórendnek a nyomai megtalálhatóak az ómagyar grammatikában. Az SOV szórendű nyelvekre az igenevek használata jellemző a véges alárendeléssel szemben, s É. Kiss nyomán az ómagyar igen gazdag igenévállományát és az igenevek gyakori használatát is az egykori fejevű nyelvallapot maradványának tekintjük (É. Kiss 2013).

A fejezet az adatokat és a magyarázatokat nagyobb részletességgel tárgyalja, mint a könyv többi része. Ez két okra vezethető vissza. Egyrészt mint már említettük, az igenevek az ómagyar korra nagyon jellemzőek, de ez már a középmagyar időszak során változás alatt van – így az írásos forrásokkal rendelkező korszakaink közül az ómagyar a leggazdagabb igenevekben. Másrészt a fejezet részletességéhez nagyban hozzájárult Károly Sándor 1956-os igenév-monográfiája. Ebben a műben Károly első három kódexünk, azaz a Jókai-, a Bécsi és a Münchener kódex igeneveit kimerítő igénnyel kigyűjtötte és rendszerezte, valamint értékes megfigyeléseket és megállapításokat fűzött hozzájuk. Habár mi nem mindenütt követjük csoportosításait és magyarázatait, és adatainkat jóval szélesebb kódex korpuszból merítjük, a fejezet mégis az ő munkájára épít.

A fejezet felépítése a következő. A 1.2. alfejezetben az igenevek definíciójának problematikájával foglalkozunk és meghatározzuk, hogy a fejezetben minek alapján tartunk egy kategóriát igenévnek. A 2. alfejezetben a főnévi igenevek szintaxisával foglalkozunk. A különféle *-t/-tt* végű igeneveket a 3. alfejezetben, az *-ó/-ő* végű igeneveket pedig a 4. alfejezetben vesszük sorra. A *-va/-ve*, *-ván/-vén* igenevekkel az 5. alfejezetben foglalkozunk, a 6. alfejezet az *-ás/-és* végű, komplex cselekvés jelentésű főnevekről szól. Összefoglalásként a 7. alfejezetben azonosítjuk azokat a nyelvtörténeti változásokat, melyek több igenévtípuson is végbementek, és megállapítjuk, hogy ezek a változások két nagy csoportba oszthatóak: (i) az igenevek egyre inkább háttérbe szorultak, de (ii) a megmaradó igenevek egyre tipikusabb nem véges kategóriákká váltak.

1.2. A nem véges alárendelés, avagy mik azok az igenevek?

Az alárendelt mondatok között két nagy csoportot különböztetünk meg: a véges és a nem véges alárendelt mondatokat. Néhány tipikus példát (4)-ben láthatunk.

(4)	a. János nem mondta azt, [hogya leül.]	véges
	b. János nem akar [leülni.]	nem véges
	c. János [leülve] beszélgetett.	nem véges

A nem véges alárendelt mondat olyan mellékmondattal egyenértékű kiterjesztett igei projekció, mely önmagában főmondatként nem használható, vagy ha igen, akkor főmondatként csak modális jelentése lehet (Bianchi 2003). A (4a)-beli véges alárendelt mondat

(az alárendelő kötőszó nélkül) főmondatként is megállja a helyét anélkül, hogy elliptikus mondatnak éreznénk vagy modális jelentése lenne. A (4b)-beli nem véges alárendelt mondat főmondatként csak modális, felszólító jelentésben állhat, a (4c)-beli nem véges alárendelés pedig egyáltalán nem állhat főmondatként.

- (5) a. Leül.
b. Leülni!
c. *Leülve.

A generatív nyelvtanokban „nem véges alárendelés/igei kifejezés”-nek nevezett szerkezeteket a hagyományos nyelvtanokban „igenév”-nek hívják. Ebben a fejezetben a terminus rövideje okán az igenév megnevezést fogjuk használni.

Az igeveket a hagyományos nyelvtanokban és tipológiai munkákban aszerint nevezik el, hogy a mondatban milyen funkciót töltenek be: főnévi igeveveknek/infinitivusoknak hívják azokat, amelyek tipikusan argumentum szerepű főnévi csoportok helyzetében és célhatározói módosítóként jelennek meg, melléknévi igeveveknek nevezik azokat, melyek főnévi módosítóként fordulnak elő, és határozói igeveveknek hívják azokat, melyek igei projekciók adjunktumai, azaz szabad határozói lehetnek.¹ Bizonyos deverbális főveket is az igevevek közé sorolhatunk, ezek értelemszerűen főnévi disztribúcióval rendelkeznek. Az igeveket a rendes fővektől, melléknevektől és határozó(szó)któl az különbözteti meg, hogy megőrzik a kiinduló ige teljes vonzatszerkezetét (és gyakran a tárgyeset-kiosztási képességét is). Azaz az igeveket alannal, tárggyal és határozóval lehet bővíteni. (Azonban többféle igenév is előírja, hogy alanyi vonzata kiejtetlen formában jelenjen meg, így ezeknél az igeveveknél a felszínen nem látható az alanyi vonzat jelenléte. Az alany kiejtett vagy kiejtetlen voltára minden igenévtípusnál külön kitérünk majd.)²

Ebben a fejezetben az igeveket az eddig említett két kritériummal fogjuk definiálni. Igenév tehát az a kiterjesztett igei projekció, mely megőrzi az alapige argumentumszerkezetét, és önállóan, főmondatként vagy nem áll meg, vagy csak modális értelme lehet. Az igeveket tehát szintaktikai, nem pedig morfológiai alapon definiáljuk.

A nem végesség fenti két alaptulajdonsága az emberi nyelvekben gyakran együtt jár négy másik, járulékos tulajdonsággal is. Ezekből egy pusztán szintaktikai, kettő morfológiai és egy szemantikai.

Szintaktikai tulajdonság:

I. Az igevevek alanya tipikusan nem rendelkezik önálló referenciával, hanem egy főmondati vonzattal koreferens (és hangalakja zéró).

¹ Mindhárom igenévtípusnak van véges alárendelt 'párja': a főnévi igeveveknek az alárendelt véges vonzatszerépű és célhatározói mondatok, a melléknévi igeveveknek a véges vonatkozó mellékmondatok, a határozói igeveveknek pedig a véges határozói mellékmondatok (Ylikoski 2003).

² A magyar főnévi, melléknévi és határozói igevevek, illetve rendes fővevek, melléknevek és határozók további disztribúciós különbségeiről lásd Komlósy (1992) és Laczkó (2000: 2.2 fejezet) leírását.

Morfológiai tulajdonságok:

II. Amennyiben az igenévnek lehet nyíltan megjelenő, független referenciájú alanya, úgy ez az alany tipikusan nem visel alanyesetet vagy más strukturális esetet.

III. Az igenevek tipikusan nem rendelkeznek idő-, mód- és aspektus affixumokkal, illetve nincsen rajtuk szám- és személyvégződés. Amennyiben mégis viselnek szám- és személyvégződést, az csökevényes.

Szemantikai tulajdonság:

IV. Az igenevekre jellemző az abszolút értelemben vett idő specifikáció hiánya. Vagyis az igenevek az általuk jelölt esemény idejét csak egy másik eseményhez képest tudják lehorgonyozni, közvetlenül a beszédidőhöz képest nem. Azaz az igenevek tipikusan nem jelen vagy múlt idejűek abszolút értelemben, csupán egy másik eseményhez képest egyidejűek, előidejűek vagy utóidejűek.

Közismert tény azonban, hogy ez utóbbi négy kritérium az igenévi státusznak nem szükséges feltétele, szép számmal vannak kivételek mind a magyar nyelvben, mind más nyelvekben. Az ómagyarban önálló referenciájú alanya lehet a főnévi igenévnek,³ a *-ván/-vén* igenévnek, az *anyám sütötte kenyér* típusú igenévnek és az *-atta/-ette* igenévnek. Továbbá az ómagyarban szám- és személyragokat viselhet a főnévi igenév, a *-va/-ve* igenév, az *-atta/-ette* igenév, a *röptében* típusú igenév és az *anyám sütötte kenyér* típusú igenév igéje. A főnévi igenév kivételével ezeknek az igeneveknek alanyesetű alanyuk van az ómagyarban és a mai magyarban is (a főnévi igenév alanya részes esetű). Ami pedig az időbeli lehorgonyozást illeti, Bianchi (2003) amellezt érvel, hogy bizonyos igenevek ideje a véges mondatokhoz hasonlóan a beszédidőhöz van lehorgonyozva.

A szakirodalomban a véges/nem véges igei kifejezés megkülönböztetésnek nincsen egyetlen, általánosan elfogadott definíciója. Mi eddig az igeneveknek hat jellemzőjét soroltuk fel, kettőt ítéltünk alapkritériumnak és négyet járulékos tulajdonságnak. A vonatkozó munkák azonban eltérnek abban, hogy ebből a hat tulajdonságból melyiket ítélik alapkritériumnak és melyiket járulékos tulajdonságnak. Mindegyikük egyetért azonban abban, hogy a nem véges igék, azaz az igenevek nem alkotnak egységes kategóriát, s ebből fakad definíciójuk problémás volta. Az egyes igenévtípusok különbségei abból adódnak, hogy a hat tulajdonságból mennyi és melyik jellemző rájuk. Ez egyben azt is jelenti, hogy egy igei kifejezés csak egyféleképpen lehet véges, de többféle módon lehet nem véges (Adger 2007). Abban is egyetértés van, hogy a hat tulajdonságból minél többel rendelkezik egy igenév, annál tipikusabban nem véges. A funkcionista elméleti keretet használó munkák egyenesen úgy tekintik, hogy a nem végességnek egy skálára leképezhető fokozatai vannak (lásd például Vincent 1998, Ledgeway 2007).

Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy az ómagyarban a nem véges igék spektrumának egyik szélén a „folyamatos” melléknévi igenevek, másik szélén pedig az *-atta/-ette*

³ Amennyiben az igenév egy egyargumentumú predikátum egyetlen vonzata. Az ezzel kapcsolatos részleteket a 2. alfejezetben fogjuk kifejteni.

igenevek vannak. A „folyamatos” melléknévi igenévre a nem végesség összes tulajdonsága jellemző. Nem állhat főmondatként, de megőrzi az alapige argumentumszerkezetét, s emellett tárgyeset-kiosztási képességét is. Ezen kívül nem visel szám- és személyvégződést, nincs önálló referenciájú vagy alanyesetű alanya, és nem tudja az eseményidőt a beszédidőhöz lehorgonyozni (eseménye a mátrixpredikátumhoz képest előidejű vagy azonos idejű, ritkán utóidejű).

(6) az [*pron*_i haborusagot **zerzo**] angaloc_i (GuaryK 127)

Ezzel szemben az *-atta/-ette* igenévre a fenti hatból csak három tulajdonság jellemző: az általunk alaptulajdonságnak vett két kritérium (nem állhat főmondatként, de megőrzi az alapige argumentumszerkezetét) mellett még az, hogy nem tudja az eseményidőt a beszédidőhöz lehorgonyozni (eseménye mindig a mátrixpredikátum eseményidejével azonos idejű). Emellett azonban önálló referenciájú, alanyesetű alanyt vezethet be és kötelezően szám- és személyvégződést visel.

(7) a· napoc eggicbèn [ø az nepèt **taneitatta** & a· templomban **euāgelizalatta**] egbè gòlèkezen^c a· papocnac feiedélme & az irastudoc (MünchK 78vb)

Mint fentebb már említettük, az igenevek előírhatják, hogy valamely vonzatuk testetlen, kiejtetlen formában jelenjen meg. Ilyenkor az adott vonzat szerepét mindig egy (fonológiai) üres elem tölti be, ezt fejezetünkben *pron*-nal (pronominális) fogjuk jelölni. A generatív nyelvtanokban többféle üres elemet különböztetnek meg: PRO-t, személyes névmási *pro*-t, vonatkozó névmási *pro*-t stb. A *pron*-t egy elméletileg semleges, összefoglaló megnevezésnek szánjuk, mely mindezen üres elemeket magában foglalja.

2. A főnévi igenevek

2.1. Általános jellemzők

A főnévi igenevek igenévi végződése a *-ni* suffixum. Ezt a morfémat a szintaktikai szerkezetben a T fej kitevőjének tekintjük.⁴

(8) keezde belczen **gondolny** (JókK 3)

(9) [_{TP}-ni [_{VP} belczen gondol]]

Az ómagyarban a főnévi ige szerkezet a mátrixpredikátum argumentumstruktúrájában az alanyi vagy tárgyi argumentum, illetve a szabad határozó pozícióját töltheti be.

⁴ A 'kitevő' a hagyományos nyelvléírásban is használt fogalom, jelentése 'valaminek a kiejtése'.

- (10) a. erevssen kell **hynny** az credot (CornK 5r)
 b. meg akarnak **orozni** az kertnek ímölcsöt (BodK 6r)
 c. oneky sylt hwst adna **enni** (LázK 40r)

Az igenév alanyát a mátrixpredikátum alanyi, tárgyi vagy részes esetű vonzata, vagy egy ablativusi DP kontrollálja (2.3. rész), potenciális kontrolláló hiányában pedig általános alanya vagy önálló referenciájú részes esetű alanya van (2.2. rész).

A főnévi igenevet tárggyal és határozóval lehet módosítani, illetve tagadni lehet. A tárgy jellemzően tárgyragot visel (11), de olykor ragtalan tárgy is elő fordul (13).

- (11) Az ygazaknak erősegeh... Ez vylagnak keserűsegyth az orok yutalmakert **zerethny** (Könyvecse 6v)
- (12) mellékét vr paráčolt bvzaban borban & olayban nē **illētni** (BécsiK 34)
- (13) a. De ky azkoron **zerzet fogadni** yewuendenenek (JókK 110)
 b. **Gözödelm tenni** nemzetekben: (AporK 122)

A jövő idő segédigéje, a *fog* és a hozzá járuló főnévi igeneves szerkezet már a Jókai-kódexben is adatható, de a korai kódexekben ez a szerkezet még ritka (Károly [1956] a Jókai-kódexben 4 adatot talált, a Bécsi és Münchener kódexekben egyet sem).

- (14) a. es halalatost **fogz zolgalnod** ystennek (JókK 145)
 b. **fognak yewny** ez gyewlekezessbe (JókK 82)

A *fog* utáni infinitívus még a 16. század első feléből származó nyelvemlékekben is egyezhet.

- (15) a. a bins lelek ki **fog zakadnia** a testtől (BodK 11r)
 b. las megh mit **fog Jrnya** a rol ('arról') (Lev 163)
 c. ew fog oda meny: es ew **fogya** Byrnya az or zagoth: (Lev 95)

A *van kinek/hol/mit* stb. + *infinitívus* típusú szerkezet szintén a korai kódexektől kezdve kimutatható.

- (16) a. s masnak ne **legyen mytt** az ellenne **enny** (JókK 86)
 b. mikor ke(dig) nē **volna miből megadni** (MünchK 24va)

Az igenév lehet az alannal szám- és személyegyeztetett, nem egyeztetett vagy anti-egyeztetett (azaz E/3 végződésű, de nem E/3 alanyú). Mint a bevezetőben említettük, a nem véges igék tipikusan nem egyeznek az alanyukkal, ha pedig igen, akkor az egyeztetés a véges mondatkéhez képest csökevényes. Ez a főnévi igenevek egyeztetésére is igaz.

A paradigma nem szegényes vagy defektív abban az értelemben, hogy minden szám- és személykombinációra külön végződése van.

- (17) tárgyatlan ige
- a. theuled el kel mennem (Sop)
 - b. legottan oda keel menned (HorvK 122v)
 - c. akara zarandokul romaba mennie (KazK 27r)
 - d. kell nekwnk mehorzagbah mennwnk (Könyvecse 14r)
 - e. vygaban kel mennetek alamyzna ert (JókK 82)
 - f. kèrèsnçvala mēniec & futnioc minden föld zerèt (BécsiK 301)
- (18) tranzitív ige határozott tárggyal
- a. fogadam mend azt tennem (JókK 101)
 - b. kelteneked ez bekeseget tenned (JókK 149)
 - c. Es tehat gondola tennye harmad zerzetett hogy (JókK 138)
 - d. čak azt kel nekõnc byneseknec tennõnc (NagyszK 127)
 - e. ne akariatoc èzt tennétéc (BécsiK 2)
 - f. mégakarnac õkèt fognioc (BécsiK 18)

Mindazonáltal a főnévi igenév végzõdései nem azonosak a véges ige végzõdéseivel. Az elõbbi nem különbözteti meg a tárgyas és tárgyatlan ragozást: vö. (17) és (18) infinitivusi végzõdéseit a véges ige egyeztetésével (19)-ben és (20)-ban. Ebbõl a szempontból tehát a véges igei végzõdéshez képest a főnévi igenév egyeztetése csõkevényes.

- (19) tárgyatlan ragozás
- a. iaroc földéc magassagan (BécsiK 221)
 - b. valahol yarz (JókK 45)
 - c. lehorgadua iar-Ø (BécsiK 100)
 - d. yaronk vr elewt (JókK 85)
 - e. kèuelen nem iartoc (BécsiK 248)
 - f. a barátok nem yarnak az vton (JókK 118)
- (20) tárgyas ragozás
- a. Akkor azt mondom nekyek: (Könyvecse 28r)
 - b. Andras te azt mondod (Könyvecse 19v)
 - c. mikoron azt mongya: (KazK 93v)
 - d. Mongwk syrwan vrnak, hog (SzékK 25r)
 - e. az almat mondgatoc meg [è] ènnèkem (BécsiK 120)
 - f. ahoz azt mongak (GuaryK 26)

Az infinitivus végzõdései a főnevek birtokos ragozásával azonosak, tehát inkább nominális, mint verbális természetűek.

- (21) a. èn nèuè**m** alat (BécsiK 84)
 b. zenteltessek the new**ed** (Müncheni Emlék)
 c. zenth ew new**e** (FestK 198)
 d. az my new**nk** (Könyvecse 2r)
 e. az t^w neu**etek** ffel yrattatok (Könyvecse 2r)
 f. kicnç nèuè**c** èzec (BécsiK 68)

A főnévi igenevek normalizált szám- és személyragjait az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat. A főnévi igenevek normalizált egyeztetési paradigmája

	első sz.	második sz.	harmadik sz.
egyes szám	-em/-om	-ed/-od	-a/-e
többes szám	-unk/-ünk	-tek/-tok	-uk/-ük

Az ómagyar főnévi igenév egyeztetése opcionális: független az igenév mondatbeli szerepétől, alanyának *pron* vagy lexikális DP voltától, illetve a kontrolláló főnévi csoport esetétől. Az egyeztetett és nem egyeztetett igeneveket koordinálni lehet.

- (22) kyua^{ny} uala frater Bernaldot **latynya: auagy** ystenrewl zolot **hallany:** (JókK 12)

Az ómagyar főnévi igeneveknél általános az antiegyezés is, azaz egyes szám harmadik személyű végződés az igenéven akkor, amikor az igenév alanya nem egyes szám harmadik személyű.

- (23) **Jntelek teghedet**_i [*pron*_i keesen zolonak **lennye**] (WinklK 65r)

A hagyományos történeti leíró nyelvtanok a nem egyes szám harmadik személyű alannal járó (-*nya/-nye* alakban is használatos) -*nia/-nie* végződést nem tekintik valódi egyeztetett alaknak. Elemzésükben ez a -*nia/-nie* egy szételemezhetetlen végződés, mely elvesztette egyes szám harmadik személyre utaló képességét, s egyenértékűvé vált a ragozatlan -*ni* szuffixummal (Keresztes 1953, Károly 1956, A. Jászó 1992). A mi javaslatunk ezzel szemben az, hogy a nem egyes szám harmadik személyű alannal előforduló -*nia/-nie* szételemezhető az infinitivusi végződésre és a tényleges E/3 személy- és szám-egyeztetésre. Az egyeztetés ebben a környezetben alapértelmezés szerinti egyeztetésként jelenik meg.⁵ A számjegyek közül az egyes szám a legjelöletlenebb, a személyjegyek közül pedig a harmadik személy (Beneviste 1971, Harley és Ritter 2002, Ionin és Matushansky 2002). Így összességében az egyes szám harmadik személy végződés a legalkalmasabb az alapértelmezés szerinti egyeztetés szerepének betöltésére.

Az antiegyeztetés az ómagyar kontrollált alanyú infinitivusok körében opcionális: független az infinitivus mondatbeli szerepétől, a kontrolláló főnévi csoport esetétől, a

⁵ Az „alapértelmezés szerinti egyeztetés” a „default” egyeztetés magyarítása.

mátrixpredikátum és a főnévi igenév, illetve a kontrolláló főnévi csoport és a főnévi igenév felszíni sorrendjétől (Dékány 2012b). A nem kontrollált alanyú infinitívusok körében nem sikerült egyértelműen adatlunk antiegyező főnévi igeneveket.

2.2. Önálló referenciájú alanyal rendelkező főnévi igenevek

Bizonyos predikátumoknak egyetlen, főnévi igeneves tagmondat kategóriájú vonzatuk van. Ilyen egyargumentumú predikátumok az episztemikus (valószínűséget kifejező) modálisok, az irányultság nélküli, tehát *experiens* thematikus szerepet nem osztó, deontikus (szükségességet kifejező) modálisok és a főnévi predikátumok. Az ilyen predikátumoknak alárendelt főnévi igenévnek önálló referenciájú részes esetű alanya van (ez a pro-elhagyás révén kiejtetlen maradhat). Ezek a főnévi igenevek alanyukkal opcionálisan egyeznek (24). (24a)-ban és (24b)-ben a fölérendelt predikátum a *kell*, melynek a példákban deontikus olvasata van. A részes esetű főnév bizonyosan az infinitívus nyílt alanya, mert élettelen főnevek nem kaphatnak *experiens* thematikus szerepet, s így nem lehetnek a *kell* opcionális dativusragos vonzatai. Ugyanez áll (24c)-ben a melléknévi predikátum mellett található részes esetű DP-re is. (24d) fölérendelt predikátuma főnév, s mivel a főnevek soha nem osztanak *experiens* thematikus szerepet, a részes esetű DP az infinitívus nyílt alanya.

- (24) a. (ke)keluala [ew **zerzetenek** nagy sokassagban **teryedny**] (JókK 13)
 b. [az zent **zyzessegnék:**_i [hat tarsokat]_k keel [**uallanya:** t_i t_k] (KazK 73v)
 c. kellèmètèsec [**mèdenecn' betel 'l'èsednièc**] (MüncK 84vb)
 d. Hewság [**nekthek** wylaagh elewth fel **kelnethek**] (FestK 85)

- (25) kell [_{TP} szerzetnek_i -ni [_{VP} terjed t_i nagy sokaságban]]

A fent említett predikátumokon túl az általános alanyú predikátumok is a nem kontrollós infinitívusok közé tartoznak.

- (26) Az hwsuety keñerhoz... ozton a tőbyt keet tal kőzth fel kell az polczra tenny:
 (SándK 1v)
- (27) Oh meely yghen **rettenetes** az eelő ystennek markaban **esny** (JordK 819)
- (28) rettenetes [_{TP} *pron* -ni [_{VP} t_{pron} es- az élő Isten markába]]

(29)-ben az igenév alanya szintén egyértelműen általános alany. Ebben a példában megfigyelhetjük, hogy az ómagyar infinitívusok az általános/kiejtetlen *az ember* alanyal egyezhetnek is.

- (29) megh bõseges az tw yutalmatok menyekben: My leheth en edes neneym nagyob es bõseges yutalom mynth meñ orzagoth **byrnyah** es ystennek fyanak **mondathny** (Könyvecse 13v)

A rendelkezésre álló adatok alapján az antiegyztetés nem valósul meg a nem kontrollós infinitívusoknál.

2.3. Kontrollált alanyú főnévi igenevek

Amennyiben a mátrixpredikátumnak a főnévi igenéven kívül egyéb, főnévi csoport kategóriájú vonzata is van (két- vagy háromargumentumú predikátum), úgy az infinitívus alanya kötelezően kiejtetlen *pron*, melynek referenciáját egy főmondati DP vonzat meghatározza. Ezek az igenevek lehetnek alanyukkal egyeztetettek, nem egyeztetettek, és antiegyztetettek.

Az a tény, hogy kétargumentumú vagy háromargumentumú mátrixpredikátum esetén az egyeztetett infinitívusok alanya is kötelezően kontrollált, egyértelműen jelzi, hogy a(z ó)magyar főnévi igenevek kontrollja strukturális, nem pedig szemantikai. A szakirodalomban a legtöbbet tárgyalt egyeztetett infinitívussal rendelkező nyelv a portugál. Ebben a nyelvben az alanyi kontrollós igék által beágyazott infinitívus lehet egyeztetett és egyeztetés nélküli is. Az egyeztetés megléte, ill. hiánya hatással van a szerkezet interpretációjára: a nem egyeztetett igenév alanya kötelezően kontrollált a főmondat alanya által, míg az egyeztetett igenév alanya kötelezően önálló referenciájú alanyként értelmeződik. A(z ó) magyarban azonban az egyeztetés megléte vagy hiánya nem okoz értelmezésbeli különbséget (lásd a példákat alább), mert a főnévi igenévnek nem lehet önálló referenciájú alanya, ha a mátrix mondatban van potenciális kontrolláló DP (holott az egyeztetés lehetővé tenné az önálló referenciájú alany visszakeresését).

Az ómagyar infinitívusok kontrollmintáit a 2. táblázatban foglaltuk össze. Az itt szereplő információkat alább részletesen kifejthetjük és példákkal illusztráljuk.

2. táblázat. A főnévi igenevek kontrollmintái

A főmondati kontrolláló DP esete	A főnévi igenév szerepe a főmondatban		
	alany	tárgy	határozó
alanyeset	–	+	+
tárgyeset	–	–	+
részes eset	+	+	–

2.3.1. *Alanyi kontroll*

Alanyi kontrollról akkor beszélünk, ha az infinitivus alanyának referenciáját a mátrix predikátum alanya határozza meg. Az alanyi kontrollnak két alete van aszerint, hogy az infinitivus a fölérendelt predikátum tárgya vagy adjunktuma.

Az első esetben a mátrixpredikátum kétargumentumú: alanyi vonzata egy főnévi csoport, tárgyi vonzata pedig maga az igeneves kifejezés. Ez a szerkezet a mai magyarban nem engedi meg az egyeztetést.

(30)	Ne akaryatok ty ffelny (JordK 450)	nem egyező
(31)	ne akariatoc felnetèc (MünchK 42ra)	egyezõ
(32)	Ne akaryatok feelnye (JordK 55)	antiegyszõ

Az alanyi kontroll másik esetében az infinitivus a mátrix ige szabad határozója. A mai magyarban ezek az igenevek nem viselhetnek egyeztetõ morfémát.

(33)	Es ionèc èzec megyszèzèni (megijeszteni) õkèt (BécsiK 296)	nem egyező
(34)	Mert nem iontem hynom igazakot (DöbrK 205v)	egyezõ
(35)	nem iontem hynya az ygazakath (Könyvecse 29v)	antiegyszõ

2.3.2. *Tárgyi kontroll*

Tárgyi kontroll akkor jön létre, amikor az infinitivus alanyának referenciáját a mátrix predikátum tárgya határozza meg. Ez olyankor jöhet létre, amikor a főnévi igenév a mátrix ige szabad határozója. A mai magyarban ezek az igenevek nem viselhetnek egyeztetõ morfémát.

(36)	erezted a te angyalodat meg szenny az isteny szyletest (GömK 120r)	nem egyező
(37)	èn èrèztettèlec tütõket arat notok (MünchK 88rb)	egyezõ
(38)	Mert en valasztalak... Es ensok gyewlekezésimnek p(re)dical nya (Jók K 118)	antiegyszõ

2.3.3. *Dativusi kontroll*

Dativusi kontroll akkor valósul meg, ha az infinitívus alanyának referenciáját a mátrix predikátum részes esetű vonzata határozza meg. A dativusi kontrollnak szintén két alese-
te van: ebben a felállásban az igenév lehet a mátrixpredikátum alanya vagy tárgya.

Az első esetben a mátrixpredikátum egy kétargumentumú személytelen predikátum: az alanya az igeneves kifejezés, másik vonzata pedig egy *experiens* (átélő) tematikus szerepű részes esetű főnév. Ebben a szerkezetben mai magyarban is lehetőség van egyeztetésre.

- (39) az istennek anyanak alkalmas volt meg **halny** (HorvK 70v) nem egyező
- (40) legyen alkalmas ennekem zol**nom** tynektek (JordK 712) egyező
- (41) ha alkalmas **ennye** mend azokbalal ewangeliummy tartokna(k) (JókK 16)
antiegysző

A másik esetben a mátrixpredikátum háromargumentumú: alanyi vonzata egy DP, tárgyi vonzata az igenév, harmadik argumentuma pedig egy részes esetű, *experiens* szerepű főnévi csoport. Ebben a szerkezetben a mai magyarban csak akkor van lehetőség egyeztetésre, ha az infinitívus tárgyias ige.

- (42) hagyaa az kőrwł alloknak a hw zayat arczwł **verny** (JordK 783) nem egyező
- (43) hagyad en nekem be tellyeseyten**em** azt ammyre ievttem (CornK 113v) egyező
- (44) hoően magamat hattam en zeretqimnec zertelen fogdos**nia**, es zorongatnia
(Guary 94) antiegysző

2.3.4. *Ablativusi kontroll*

A mai magyar nyelvben főnévi és melléknévi predikátumok mellett ablativusi kontrollal is találkozhatunk.

- (45) a. Illetlenség lenne tőled_i [*pron_i* elkésni].
b. Nem lenne szép tőled_i [*pron_i* elkésni].

Az ómagyarban az ilyen szerkezetekre nem találtunk példát, de egy más fajta esetben tudjuk adatalni az ablativusi kontrollt. (46)-ban az (antiegysző) igenév *pron* alanya egyértelműen egyes szám második személyű, s a főmondat ablativusi DP-jével koreferens. (Ezzel a mondattal egy gonosz szolgáló átkozza az úrnőjét.)

- (46) *fföldön sohha ne lassonc te tüled_i [pron_i fiat zülnie], ki vaág mindön feriednec meg olqe* (GuaryK 103)

(46) szerkezete azonban eltér a (45)-ben található szerkezettől: (45)-ben az igenév egy egyargumentumú mátrix predikátum alánya, (46)-ban pedig egy többargumentumú ige tárgya.

A *lát* ige melletti főnévi igenevek az ómagyarban tipikusan határozó szerepűek, s alanyuk referenciáját a főmondat tárgyi vonzata határozza meg. ((47a)-ban szintén egy anti-egyező példát választottunk, egyes szám második személyű alannyal, a minél szorosabb párhuzam érdekében. Ebben a példában a névmási tárgy E/2 lévén kiejtetlen. (47b)-ben egyértelmű, hogy a kontrolláló DP tárgyesetű.)

- (47) a. **latlak** vala fiam giokarta **suyrnia** (WeszprK 17v)
b. **lattya** vala **oteth** az kerezt ffan **fwggeny** (Könyvecse 28r)

Ennek alapján (46)-ot *sose lássunk téged fiat szülni(e)* alakban várnánk. (46)-nak két magyarázata lehetséges. Egyrészt elképzelhető, hogy a *tüled*-re tévedésből került tárgyrag helyett az ablativusi végződés. Ebben az esetben nem beszélhetünk az ómagyarban tényleges ablativusi kontrollról. Másrészt az is lehetséges, hogy nincs szó tévedésről, s e példában az ablativusi DP egy tényleges obliquusi vonzat vagy határozó a főmondatban (az ómagyarban az igei vonzatok esete egyébként is gyakran eltért a ma használatos esettől, például a *parancsol* ige vonzata *valamin* volt). Mivel erre a típusra ez idág csak a (46)-ban szereplő egyetlen adatot találtuk (és ilyen típusú adatot a korábbi szakirodalom sem ismeret), ezt a kérdést pillanatnyilag nem látjuk megnyugtatóan eldönthetőnek.

2.3.5. Összefoglalás a főnévi igenevek egyeztetési mintájáról

Az ómagyarban a főnévi igenevek egyeztetése opcionális mind a kontrolllos, mind a nem kontrolllos infinitivusok körében: független a kontrolláló DP főmondati vonzatkeretben betöltött szerepétől (alanyi, tárgyi és dativusi kontroll esetén is lehet egyeztetés) és az infinitivus főmondati vonzatkeretben betöltött szerepétől (az alanyi, tárgyi és határozói infinitivusok is lehetnek egyeztetve).

A mai magyarban az infinitivusok egyeztetése jóval korlátozottabb. Az egyeztetés nem független a kontrolláló DP főmondati vonzatkeretben betöltött szerepétől: az alanyi és tárgyi kontroll nem járhat együtt egyeztetéssel, csak a dativusi kontroll.

- (48) a. *El akarok mennem. alanyi kontroll
b. *Láttam őt mennie. tárgyi kontroll
c. Nekem nehéz elmennem. dativusi kontroll

Az egyeztetés azonban független az infinitivus főmondati vonzatkeretben betöltött szerepétől: az alanyi és tárgyi szerepű infinitivusok egyaránt egyeztetnek.

- (49) a. Nekem el kell mennem. alanyi infinitívus
 b. János nem engedte nekem megnéznem a filmet. tárgyi infinitívus

A szabad határozó szerepű infinitívusok ugyan nem egyezhetnek, de ez következik a fentebb már említett megszorításból, a szabad határozó szerepű infinitívusok alanyát ugyanis csak a főmondat alanyi vagy tárgyi vonzata kontrollálhatja.

Ezt a változást Tóth (2000, 2002, 2011b) úgy fogalmazza meg, hogy a mai magyarban már csak akkor egyezhet a főnévi igenév az alanyával, ha annak kontrollálójával a mátrix ige nem egyezik.

3. A *-t/-tt* végű igenevek

3.1. Általános jellemzők

A hagyományos nyelvtanok a *-t/-tt* végű igeneveket „befejezett melléknévi igenév”-ként tartják számon. Ez az elnevezés az igenév azon tulajdonságát hivatott tükrözni, hogy a benne leírt esemény ideje a beszédidőhöz, illetve a ragozott igehez képest előidejű.

- (50) a. Es teneked minden **el mult vetkedett** meg boczatyak (JókK 149)
 b. es az **bantatot fraternak** labayt meg apolyauala (JókK 94)

Azonban mint köztudott, a „befejezett melléknévi igenév” predikátuma által jelölt esemény nem feltétlen fejeződik be a beszédidő, illetve a ragozott ige ideje előtt, ez az igenév tehát egyidejű is lehet (további példákért lásd Károly 1956: 111).

- (51) hog mēden halalasoc (‘halandók’) **aieitatot** (‘áhított’) **békéséggel** éltettētnēnc (BécsiK 75)

Laczkó (2000) a mai magyar adatokat vizsgálva részletesen kimutatta, hogy a „befejezett melléknévi igenév” egyidejű olvasata nemcsak hogy létezik, hanem a predikátum argumentumszerkezetének ismeretében pontosan meg is jósolható.

Mindebből az következik, hogy a „befejezett melléknévi igenév” terminus hibás: a szóban forgó igenév lehet befejezett, de nem mindig az. A hibás elnevezés kiküszöbölése érdekében ezt az igenevet gyakran *-(V)(t)t* (képzős melléknévi) igenévnek nevezik (a generatív irodalomból: Kiefer 1992, Laczkó 1995, 2000, 2002, Bene 2011; a hagyományos szemléletű történeti nyelvtanokból: Károly 1956, A. Jászó 1991, 1992, Kiss–Pusztai 2003).

Mi ebben a fejezetben a *-t/-tt* (képzős melléknévi) igenév elnevezést azért nem vesszük át, mert többféle melléknévi igenév is van, amelyiknek végződése *-t/-tt*, s a pontosság érdekében mindegyikre egyedi elnevezéssel kell utalnunk. Az alábbiakban mindegyik ómagyar *-t/-tt* igenévtípusra hozunk egy-egy egyszerűsített példát. (52)-ben egy „befejezett” melléknévi igenév szerepel.

(52) a kettétört bot

Az (53)-beli *-t/-tt* igenévnek nyílt alanya és személyvégződése van, *pron* tárgya pedig koreferens a jelzett főnévvel.

(53) az [anyám sütötte] kenyér

(54)-ben egy olyan *-t/-tt* igeves kifejezés található, mely tartalmaz egy rejtett névmási birtokost, ami koreferens a jelzett főnévvel.

(54) a [vére hullott] katona

(55)-ben a *-t/-tt* igenév *pron* alanya a vonzatszerkezetben külső argumentum, s ez van koindexálva a jelzett főnévvel.

(55) az [imént énekelt] versenyző

(56)-ban az igenév *pron* alanya *experiens* tematikus szerepű és koreferens a jelzett főnévvel; az igenév jelentésében továbbá benne foglaltatik az alanyon végbemenő állapotváltozás.

(56) a [sokat látott] utazó

Végül (57)-ben a *-t/-tt* igenév egy rejtett locativusi bővítménnyel rendelkezik, s ez koreferens a jelzett a főnévvel.

(57) [Mária ülte] gaz (értsd: gaz, amin Mária ült)

Mint arra már utaltunk (és alább részletesen látni fogjuk), a fenti példák mindegyikének más-más szerkezete van, ezért (52)–(57) alapján hat különbözőféle *-t/-tt* melléknévi igenévről kell beszélnünk (hiszen az igeveket nem morfológiai, hanem szintaktikai alapon definiáljuk).⁶ Ebből kifolyólag a *-t/-tt* melléknévi igenév megnevezést nem tarthatjuk fent a „befejezett” melléknévi igenév számára. Ez a terminológiai probléma a korábbi generatív szakirodalomban azért nem merült fel ilyen súllyal, mert vagy csak egy-egy típusú igenévre fókuszáltak (Laczkó 1995, 2002, Bene 2011 az (52) típusúra; Nádasdi 2006, Márkus 2009 az (53) típusúra; és Nádasdi 2010, 2011b az (54) típusúra), vagy tárgyaltak 2-3 féléit is, de külön névvel nem választották el őket (Laczkó 2000). Az összes típusú *-t/-tt* igenév szisztematikusan, egy helyen eddig még nem került tárgyalásra. A probléma a leíró igényű történeti nyelvtanokban sem került megoldásra. Ezekben a különféle *-t/-tt* igeveket vagy nem szintaktikai alapon definiálták és ezért egyáltalán nem választották

⁶ Ezen kívül vannak határozói *-t/-tt* igevevek is, ezekkel a fejezet végén foglalkozunk.

szét (Károly 1956), vagy pedig szétválasztották őket, de az explicit névadást megkerülték (A. Jászó 1992 például az „isten adta gyermek típusú szerkezet igeneve”, „laktában típusú igenév” kifejezéseket használja.)

A „befejezett” melléknévi igenévben az üres elem, melyet a jelzett főnévvel azonosítunk, a belső argumentum helyén van: ezt az igenevet unakkuzatív⁷ és tranzitív igékből lehet képezni, utóbbiakat passzvizálja (*a lehullott hó, a [János által] megírt levél, *a megírt János*). Ezért a „befejezett” melléknévi igenév helyett pontos elnevezésként a „kontrollált belső argumentumú -t/-tt (melléknévi) igenév” kifejezéseket használhatnánk. A pontos megnevezés helyett azonban itt mégis a már meghonosodott „befejezett melléknévi igenév” elnevezést fogjuk használni, mert úgy gondoljuk, hogy ezáltal könnyebben követhető lesz a fejezet terminológiája. A kifejezés pontatlanságát a *befejezett* jelző idézőjelbe tételével fogjuk jelezni. A többi -t/-tt végű igenévtípust aszerint fogjuk elnevezni, hogy bennük mely bővítmény helyén van *pron* üres elem.

3.2. Kontrollált belső argumentumú -t/-tt melléknévi igenevek (befejezett melléknévi igenevek)

A hagyományos leíró nyelvtanok által „befejezett melléknévi igenév”-nek nevezett -t/-tt igenév tranzitív és unakkuzatív igékből képezhető, unergatív⁸ igékből nem. Ebben az igenévben mindig van egy üres elem, unakkuzatív igékből képzett igenév esetében az alany, tranzitív igékből képzett igenév esetében pedig a tárgy helyén. Ez a *pron* üres elem ko-referens a módosított főnévvel. Például:

(58) [_{v,p} *pron*_i kettétört] bot_i

Az unakkuzatív igék alanyának és a tranzitív igék tárgyának az a közös tulajdonsága, hogy belső argumentumként generálódnak. A tranzitív igék alanyában és az unergatív igék alanyában pedig az a közös, hogy a külső argumentum helyén kerülnek beillesztésre. Összességében tehát a „befejezett” melléknévi igenév üres kategóriája mindig a belső argumentum pozíciót foglalja el, sohasem a külső argumentum pozíciót. Ezeket az igeneveket tehát a következőképpen ábrázolhatjuk sematikusán:

(59) [[_{v,p} (külső argumentum) [_{v,p} *pron*_i V]] +t] N_i

⁷ A hagyományos, leíró igényű magyar grammatikákban az unakkuzatív igéket középigéknek, közép-*prendű* igéknek, *verbum neutrum*nak vagy *mediális* igéknek nevezik. Az elnevezések használatával kapcsolatban lásd Bene (2011: 19) összefoglaló táblázatát.

⁸ A magyar leíró nyelvtanokban az unergatív igéket aktív, *cselekvő*, vagy *bennható* igéknek nevezik (lásd Bene 2011: 19).

Ez a fajta szintaktikai funkciókiosztás eltér a magyarban általánosan tapasztalható nominativus-accusativus funkciókiosztási mintázattól. A nominativus-accusativus funkcióhozrendelésben az unakkuzatív igék alanya ugyanis nem a tranzitív ige tárgyával, hanem a tranzitív és unergatív igék alanyával alkot természetes osztályt ($S=A\neq O$). A „befejezett” melléknévi igenevek funkciókiosztása eltér az ergativusi-absolutivusi funkciókiosztástól is. Ez utóbbi mintázatban ugyanis nemcsak az unakkuzatív, hanem az unergatív igék alanya is ugyanúgy viselkedik, mint a tranzitív igék tárgya ($A\neq S=O$). Azt a funkciókiosztási mintázatot, melyet a magyar „befejezett” melléknévi igenevek követnek, a szakirodalom aktív vagy aktív-statikus (active és active-stative) mintázatnak hívja, azokat a nyelveket pedig, ahol ez a domináns funkciókiosztás, az osztott alanyú nyelvek terminussal illeti (split subject language vagy fluid subject language; lásd Klimov 1974, Dixon 1979, Mithun 1991, Blake 1994: 5.2. fejezet).⁹ Ez a megnevezés azt hivatott tükrözni, hogy a tárgyatlan igék alanyát nem egységesen kezeli a nyelv: bizonyos alanyok a tárgyas igék alanyával alkotnak természetes osztályt, mások pedig a tárgyas igék tárgyával.¹⁰

Mivel a „befejezett” melléknévi igeneves tagmondaton belül a belső argumentum helyét a *pron* üres elem tölti ki, a belső argumentum nem jelenik meg testesen. A külső argumentum jelenléte nem kötelező (60), ha azonban testesen megjelenik, akkor az ómagyarban ablativusi (-től) ragos főnévi formát ölt (61), illetve ritkán a morfológiailag jelöletlen alanyesetben áll/esetelen (62). A Magyar Generatív Történeti Szintaxis projektum online korpusza nem tartalmaz *által* névutós alannal módosított „befejezett” mel-

⁹ Bickel és Nichols (2009) amellett érvelnek, hogy ez nem egy külön típus; az ilyen nyelvek besorolhatók valamely más funkciókiosztásba.

¹⁰ Az aktív funkciókiosztási mintázat nyelvtipológiailag erősen korrelál az SOV szórenddel (Klimov 1974: 16). Aktív nyelvből meglehetősen kevés van a világ nyelvei között: a fent hivatkozott szakirodalom alapján 69 ilyen nyelvet sikerült azonosítanunk. Ezek domináns szórendjéről a Word Atlas of Language Structures Online (Dryer–Haspelmath 2011) 81. és 83. fejezetei alapján (Dryer 2011a, 2011b) kimutatást készítettünk. Egyes esetekben, ahol a WALS nem szolgáltat elegendő információval, leíró nyelvtanokat is segítségül hívtunk. A 69 nyelvből 30 domináns szórendjéről nem találtunk információt, további 5-nek pedig nincs domináns szórendje. A maradék 34-ből 28 nyelv SOV, 2-nek nincs domináns sorrendje, de az ige és a tárgy sorrendje OV, 2 nyelv SVO, és további 2-nek nincs domináns sorrendje, de az ige és a tárgy sorrendje VO. Összességében tehát a 34 nyelvből 30-ban találunk OV sorrendet, és csak 4-ben VO-t.

Az ósmagyar nyelvről a jelen könyv azt tételezi fel, hogy SOV szórendű volt. Könyvünk azt is feltette, hogy a váltás az SOV-ből az SVO vagy topik–fókusz–V–X* szórendbe a véges főmondatokban kezdődött el, s az új sorrend csak később lett domináns a nem véges alárendelt mondatokban, az ómagyar korban ezek még nyomokban őrzik a régi SOV szórend maradványait. Feltételezésünk szerint a „befejezett” melléknévi igenevek fejeződése is ezen régi SOV szórend maradványa.

A „befejezett” melléknévi igenevek fejeződése és aktív funkciókiosztása között tehát összefüggés lehet: minden bizonnyal nem véletlen, hogy az aktív funkciókiosztás az ómagyarban és a mai magyarban egy alárendelt, fejeződé mondatban található meg. Megjegyzendő, hogy a magyar „befejezett” melléknévi igenévhez hasonló aktív funkciókiosztású igeneveket több indoeurópai nyelvben is találhatunk (többek között az angolban és a horvátban is, ezek egy korábbi nyelvállapotban bizonyítottan SOV szórendűek voltak), s magát a proto-indoeurópai nyelvet is aktív (vagy ergativusi) funkciókiosztású nyelvnek szokás rekonstruálni (lásd többek között Nichols 1990, Lehmann 1995, 2002, Bauer 2000, Bardal–Eythórsson 2009).

léknévi igenevet, ezek a PP-k vagy a „valaki révén, útján” értelemben szerepelnek, vagy pedig az „át” igekötő jelentését veszik fel.

- (60) Ez **aldot** zenth **ygeek** (Könyvecse 1r)
- (61) a. Meg emlékezik az **isten töl meg tiltott** dolgokrol (BodK 11r–11v)
b. **crustol** neky **ygerett** gyezedelmuel (JókK 26)

A morfológiailag jelöletlen alanyú (62) a mai magyar nyelvben is használatos *anyaszült meztelen* formában. A mai magyarban az *anyaszült* már egy szónak tekinthető, mivel a *szült* nem kaphat saját szóhangsúlyt. Hogy az ómagyarban már összetétel volt-e, azt nem lehet bizonyosan megállapítani, a különírás/egybeírás (és általában az íráskép) ugyanis ebben a korban még nem szisztematikus, és egyébként sem tartjuk meghatározónak.

- (62) **aña zült mezihtelen** elfezihtetuen (VitkK 11r)

(62) azért különösen érdekes, mert a „befejezett” melléknévi igenév egyfajta passzívum, s ezért vele alapesetben a külső argumentum szabad határozóvá való lefokozását várjuk. A (63)-beli példák kétféleképpen elemezhetőek: a bennük levő névmás lehet akár az igenév alanyesetű/essetelen alanya (64a), akár a jelzett főnév birtokosa (64b), ez utóbbi esetben nem része az igeneves tagmondatnak.¹¹

- (63) a. gondoliad meg az **te tet byneidet** (LobkK 113)
b. meg gondolvan az **entet gonossagimat** (LobkK 67)
- (64) a. gondoliad meg az [[_{vp} te [_{vp} *pron_i* te]] + t] byneidet_i
b. gondoliad meg az te [*pron_i* tet] byneidet_i

A „befejezett” melléknévi igeneves tagmondaton belül a predikátumot határozóval lehet módosítani és tagadni lehet.¹²

¹¹ Bizonyos mai szóösszetételekben is megjelenik egy főnév, mely alanynak, nem pedig birtokosnak tekinthető: *viharvert*, *porlepett*, *villámsújtott*, *istenáldott*. Ezeket Kenesei (1986a) mellékneveknek tekinti, szemben a *viharverte*, *porlepte*, *villámsújtotta*, *istenáldotta* kifejezésekkel, melyeket igeneveknek elemez.

¹² Károly (1956) szerint az igenevet birtokos is bővítheti. Az ilyen bővítmény akkor fordulhat elő, ha az igenév értelmező jelző vagy „alkalmi főnév”. Elemzésünkben az értelmező jelzők és az „alkalmi főnevek” is egyszerű jelzők, s az alábbi mondatokban a birtokos nem a jelzőt, hanem a(z) elliptált) főnevet módosítja, tehát az igeneves tagmondaton kívül helyezkedik el, ahhoz szintaktikailag és szemantikailag nem kötődik. Az elemzésben feltett elliptált főnevet Ø-el jelezzük.

(i) a. & meg èmezti \varnothing valasztottit (BécsiK 196)
b. & meg èmezti [_{DP} \varnothing valasztott Ø-it] (BécsiK 196)

- (65) a. zent ysayas pphetath **ffabol czynalth** ffwrezzel metueek altal:
(Könyvecse 11r)
b. Demaga **fesuenseguel tewlt** vr Siluester (JókK 7)
c. **ystentevl neky adot** malastnak myatta (JókK 20)
- (66) tharch megh... [elewl **meg nem laathoth**] halaalthool (FestK 163)

A határozói módosító olykor a jelzett főnév mögött van, ilyenkor kikerült az igeneves tagmondaton kívülre, egyfajta szétszakított szerkezetet hozva létre. Az alábbi példákban a határozó szemantikailag diktált helyét t_i -vel jelöljük. ((67b)-ben az elliptált, igenévvél módosított főnév helyét \emptyset -val jelezzük.)

- (67) a. voltuolna [t_i ygen **meg vylagossolot**] **ember ystentewl_i** (JókK 77)
b. èros férfiakat & [t_i **valasztott**] \emptyset -akat **hadakazatra_i** (BécsiK 14)

A „befejezett” melléknévi igenév az ómagyar mondatban jelzői és állítmányi pozícióban is megtalálható. Jelzői használatra az előbbieken már több példát láttunk, az állítmányi használatot (68)-ban mutatjuk be.

- (68) a. **vagyok adatott** nekyk eletemben es halalom vtan (JókK 119–120)
b. Aldot **vagy** vram mennyek eressgeben ees dycheretes ees dychewseges ees ygen fel **magasztatot** (AporK 139)
c. Es **marada** a nēbēri (‘asszony’) o kēt fiaytol & ferietol **megvalt** (BécsiK 1)
d. Es valakyket akarz fogadnod ez zerzedbe **fogattak legyēnek** (JókK 24)

A határozóval módosított „befejezett” melléknévi igenevek állítmányi pozícióban is lehetnek szétszakítottak:

- (69) & [t_i **alasztattac**] **lèznç** [te hatalmadnac iarma ala]_i (BécsiK 19)

Állítmányként az igenév ragozatlan, a szám-személy ragokat a segédige viseli (pl. *vagyok adatott*, JókK 119). A segédige az igenevet akár megelőzheti (68a), akár követheti (68d). A véges ige és segédige kapcsolata ezektől eltérő tulajdonságokkal rendelkezik: a személyragok nem a segédigén hanem a főigén vannak (pl. *zereztettem vala*, KulcsK 159r), illetve a segédige csak követheti a véges igét.

A „befejezett” melléknévi igenév állítmányi használatát Károly (1956) a latin létige+participium szerkezet tükörfordításának, tehát latinizmusnak tartja. Ezzel szemben a 20. század első felében a „befejezett” melléknévi igenév állítmányi használatát gyakran a 19. században keletkezett vagy elterjedt újdonságnak és németességnek tartották. Mint a fenti példák bizonyítják, ez a jelenség nem német hatásra került be a nyelvbe, és a szerkezet használata nem tekinthető modernkori újításnak, legfeljebb használata terjedt ki több és több igenévre. Az a tény, hogy a „befejezett” melléknévi igenév állítmányi haszná-

lata a mai napig él a nyelvben, sőt, egyre terjed (Zimányi 2006), azt jelezheti, hogy nem idegen hatásról van szó, hanem egy olyan jelenségről, mely függetlenül létezett a latinban, az ómagyarban és a németben. Ennek az igenévnek a mai magyar nyelvbeli állítmányi használatával Komlósy (1992) és Zimányi (2006) foglalkoztak.

3.3. Kontrollált tárgyú *-t/-tt* melléknévi igenevek (az *anyám sütötte kenyér* típus)

Egy másik produktív ómagyar *-t/-tt* igenév szerkezetében a tárgy helyét foglalta el a jelzett főnévvel koindexált üres kategória.

(70) wǵ mond rola wrwnk Iesus zent Mathe **yrta** kenyweenek heeted reezeeben. (ÉrdyK 131)

(71) [[_{v,p} zent Mathe [_{v,p} *pron_i* yr]] -t+a] kenyw_i

A legkorábbi példa erre az igenévtípusra latin nyelvű szövegek környezetben maradt fenn (72).

(72) Uenissent ad quendam locum **Menittemezev** vocatum („Menny ütötte mező”, 1363, OklSz: 1042)

Ez az igenévtípus a következő tulajdonságokban tér el a fent tárgyalt „befejezett” melléknévi igenévtől. Egyrészt csak tárgyias igéből lehet képezni, unakkuzatív igékből nem. Így a belső argumentum egyben mindig a tárgyi argumentum is, vagyis az üres elem mindig a tárgy helyére kerül. Így ez az igenév valódi kontrollált tárgyú melléknévi igenév.¹³ Funkciókiosztási mintája tehát egyértelműen nominativus-accusativus, nem pedig aktív-statikus (hiszen a tárgyias igék tárgyat másként kezeli, mint a tárgyias és tárgyatlan igék alanyát).

(73) [[_{v,p} zent Mathe [_{v,p} *pron_i* yr]] -t+a] kenyw_i

Másrészt ez az igenév nem passzív, hanem aktív. Harmadrészt az igenévnek nyílt, morfológiailag jelöletlen alanya van. Végül az igenév a nyílt alanyával egyezik. Az egyeztetési paradigmát az ómagyarban csak részlegesen lehet felállítani, ugyanis többes számú alanyral rendelkező példák nem állnak rendelkezésre (Simonyi 1907, Károly 1957, Szepeszy 1982, Nádasi 2011a).

¹³ Ezt az igenévet Nádasi (2006, 2011a) és Márkus (2009) prenominalis vonatkozó mellékmondatoknak elemzi.

- (74) a. es ueged az neköd zörzöttem Coronat (KazK 17v)
 b. atte tennon totted frígödnek ieégeröl (NagyszK 78)
 c. ...veres pey louath. Ew berekesith es ew husath fekel war fogta. Menie mondiad Zenth Janos ewangelistanak, hogy ez fekel war ('seb') fogotta weres pey lo megh tistolion (Bag – Ffekel Equorum deperditur cum ista oracione)
 d. az hw Irta ewangeliomanak keíwe (JordK 353)

Az ómagyar adatok alapján megadható részparadigmát a 3. táblázatban foglaltuk össze.

3. táblázat. Az *anyám sütötte kenyér* típus normalizált egyeztetése

	első sz.	második sz.	harmadik sz.
egyes szám	-em/-om	-ed/-od	-a/-e
többes szám	nincs adat	nincs adat	nincs adat

A szakirodalomban többféle vélemény is felmerült arra nézve, hogy az igenév egyeztetését hogyan kell elemezni (lásd alább). Ebből a szempontból a paradigma leginformatívabb része sajnos pontosan a hiányzó többes számú végződésről lenne. Ennek alapján lehetne ugyanis eldönteni, hogy ez a paradigma a véges ige tárgyas ragozásával azonos (azaz normalizálva a *mi tettük frigy, ti tettétek frigy, ők tették frigy* alakok éltek), vagy a birtokos és a főnévi igenév egyeztetésével azonos (azaz normalizálva a *mi tettünk frigy, ti tettetek frigy* és *ők tették frigy* alakok léteztek), vagy netán egy harmadik mintázatról van szó.

A többes számú alakok legkorábbi fennmaradt példái a 17. századból valók. Ebből a korból Simonyi (1907: 202) gyűjtött összesen két adatot (75). (Legjobb tudomásunk szerint ebből a korból azóta sem került napvilágra több példa.) Ezek az adatok a birtokos vagy főnévi igenévi paradigmába illenek bele (*kívánnunk, lakniuk*), nem pedig a tárgyas igeragozásba (*kívánjuk, lakják*).

- (75) a. Hogy a szentek az ő könyörgésekkel **kívántunk jókat** nyerjenek minékünk
 T/1
 (1613, Pázmány: Isteni igazságra vezérlő kalauz, Appendix XVII; idézi Simonyi 1907: 202)
 b. A gepidák az ő régi **laktok földökben**, úgymint...
 T/3
 (1692, Lisznyai Kovács Pál: Magyarok krónikája, 180; idézi Simonyi 1907: 202)

Simonyi a 18. és 19. századból több adatot is ismertet, de ezek jórészt a nyelvészethez értő íróktól vagy tudósoktól származnak, s ezekben a szakirodalom nem élő paradigmát, hanem analógiás alakokat lát (Simonyi 1907, Károly 1957, Szepeszy 1982). Ezt némileg megerősíti, hogy Simonyi T/1 alakban *-unk/-ünk* és *-uk/-ük* ragos alakokat is talált, T/3-ban pedig *-ok/-ök* és *-ák/-ék* végződésűt is – azaz ingadozás figyelhető meg a nyelvhasználatban (de az alakok többsége már a tárgyas ragozási paradigmába illeszkedik).

Teljes paradigma a mai magyar nyelvben sem állítható fel, ugyanis ennek az igenévnek ma már csak harmadik személyű alanya lehet. A T/3 alanyokkal való egyeztetés nem azonos sem a véges ige T/3 tárgyi egyeztetésével, sem pedig a birtokos/főnévi igenév T/3 egyeztetésével. Ehelyett az E/3 alanyokkal megjelenő egyeztetéssel esik egybe.

- (76) mai magyar
- a. a János írta könyv
 - b. az ők ?*írta / *írták / *írtak könyv
 - c. (i) *a történészek írták könyv véges igei paradigma alapján várt alak
 - (ii) *a történészek írtak könyv birtokos paradigma alapján várt alak
 - (iii) a történészek írta könyv

A vonatkozó szinkrón szakirodalomban talán ennek az igenévtípusnak az elemzésével kapcsolatban merült fel a legtöbb vitás kérdés. Ezeket a kérdéseket itt azért említjük, mert az ómagyar adatok elemzésével kapcsolatban is felmerülnek. Egyrészt nincs egyetértés azzal kapcsolatban, hogy a fent bemutatott adatok egyáltalán *-t/-tt* igenevet tartalmaznak-e (Kenesei 1986b, Laczkó 2001, A. Jászó 1992, Márkus 2009, Szőke 2011), vagy véges múlt idejű igét (Jakab 1988, Nádasi 2006, 2011a, 2011b). Mi itt az igeneves elemzést támogatjuk.

Másrészt az igeneves kifejezést bővítő morfológiailag jelöletlen főnévvel (*anyám sütötte kenyér*) kapcsolatban is több elemzés felmerült: birtokosként (Szepeszy 1982), alanyesetű alanyként (Kenesei 1986a, Nádasi 2006), esettelen, a poszt-szintaktikai komponensben alapértelmezés szerinti esetet kapó alanyként (Márkus 2009) és egy fonológiailag üres PP komplementumaként megjelenő DP-ként, azaz jelöletlen határozóként (Szőke 2011) is elemezték már. Mi alanyesetben álló alanynak tekintjük.

Végül az igenévi fejen utolsó morfémaként megjelenő szuffixum (*anyám sütötte kenyér*) státusa is vitatott: tartják tárgyi egyeztetésnek (Nádasi 2006), számegegyeztetés nélküli tárgyi egyeztetésnek (Márkus 2009) és személyjelnek (Laczkó 2001, Szőke 2011) is. Mivel az ómagyar paradigma hiányos, az egyeztetés kérdésében erre a nyelvállapotra nézve nem tudunk állást foglalni (a középmagyarrá vagy a mai magyarrá adható elemzéseket pedig nem lehet az ómagyarrá egyenesen rávetíteni).

Ez az igenév erősen fejevégi, sem a nyelvtörténeti adatok, sem a szinkrón adatok között nem található olyan példa, ahol az igenév alapigéjét az igeneves tagmondaton belül valami követné. Ez a szerkezet tehát erősen őrzi a feltételezett ősmagyar SOV szórendet. Ennek az igenévnek az igéje tipikusan pontosan egy frázissal bővül, s ez a frázis tipikusan az alany.

- (77) a. az [ø **tötte**] dologban (SzékK 91r)
- b. [**zent Clara zerzete**] kenerekett (JókK 75)
 - c. [**The valasztottad**] sydo neped mya ('miatt')... Meg fogattal (PozsK 2v–3r)

Az igenév azonban határozóval is bővíthet – figyeljük meg, hogy (78)-ban az alanyi vonatkozat rejtve marad, s az alapige továbbra is csak egy frázissal bővül.

- (78) a. es ueged az [**nekod zorzottem**] Coronat (KazK 17v)
 b. Az [**teen magadnak walasztottad**] warasodban Jerosalemben (ThewrK 2v)

(79)-ben úgy tűnhet, hogy az igenév akár több frázissal is bővíthet, azonban a *szent Dávid* és a *zsidóságnak királya* egyetlen, appozitív módosítót tartalmazó DP-t alkot.

- (79) [**zenth dauid zidosagnak kiral'a**] zerzette zoltar (DöbrK 8r)

Az ómagyarban nem tudunk olyan példáról, ahol ez a típusú igenév több mint egy frázissal bővíthetne, de olyan előfordul, hogy nincs bővítménye (NagyszK 148: Zeretö zylottem fyamnak). Ez az igenév tipikusan két nyílt összetevőt tartalmaz: az igenév alapigéjét és annak egy bővítményét. A (75)-beli példánál viszont az igenévnek nincs semmilyen bővítménye, és ez a Simonyi által gyűjtött további 18–19. századi példákra is jellemző. A mai magyarban az igenév alanya mindenképpen nyíltan megjelenik, de emellett korlátozottan tagadás és határozó is bővítheti az igenevet.

- (80) a. orvos sosem látta afrikai gyerek (Kossuth Rádió, 2012. 03. 10., 08:33)
 b. a senki sem vezette autó itt áll a ház előtt (Szöke 2011: 219)
- (81) a. a sok esetben élőlény alkotta tárgyak (Szöke 2011: 220)
 b. az alapvetően feketék vezette autók (Szöke 2011: 220)

Az igenevek történetére az jellemző, hogy amennyiben diakrón változáson mentek keresztül, úgy használatuk minden esetben egyre megszorítottabb lett: csökkent használati körük, nyílt alanyuk lehetősége, egyeztetésük megszűnt. Ez igaz az *anyám sütötte kenyér* típusú igenevekre is. Mint a példákban láttuk, az ómagyarban még személyes névmás és referáló kifejezés is lehetett az ilyen igenév nyílt alanya. Ma már az első és második személyű névmási alanyok rosszul formált szerkezethez vezetnek, csak a referáló kifejezések és a *maga* névmások elfogadhatóak, ráadásul ez utóbbiak is az E/3 alanyokhoz hasonlóan egyeznek: *a magam sütötte(*m) kenyér*, *a magad sütötte(*d) kenyér*.^{14, 15} Ennek az igenévnek a használata tehát erősen szűkült. Mivel a mai magyarban ezek az igenevek az alany mellett negációval is bővíthetnek, megalapozottnak látjuk feltenni, hogy az ilyen bővíthetőség az ómagyarban is lehetséges volt. Hangsúlyozzuk azonban, hogy az ómagyarban ezt a feltételezést adatokkal nem tudjuk alátámasztani.

¹⁴ A *maga* névmások birtokosként is hasonlóan viselkednek: *a magad kenyérét eszed*, **a magad kenyeredet eszed*.

¹⁵ Nadasdi (2006: 74) többes szám harmadik személyű névmási alanyú példát is hoz (*ők vezette veltékedő*), a jelen sorok írójának ezek a példák is nagyon rosszul hangzanak.

3.4. Kontrollált birtokosú *-t/-tt* melléknévi igenevek (a *vére hullott katona* típus)

A *-t/-tt* végű igenevek egy másik csoportjában a *pron* üres elem az alapige belső argumentumának birtokosa, s a jelzett főnévi csoport ezzel a fonológiailag üres birtokossal koreferens. Ezeket kontrollált birtokosú *-t/-tt* (melléknévi) igeneveknek hívhatjuk.¹⁶ A (82)-ben található példákban az igenév alapigéje unakkuzatív ige, így ezekben a belső argumentum birtokosa egyben az alany birtokosa is.

- (82) a. & ot vala **egy keze meg azot ember** (MünchK 38ra)
 b. & monda **a kèze azot èmbènèc** (MünchK 38ra)
 c. Halwan ezeket **az eze vezót yffyw** (ÉrdyK 199a)

Ezeknek a példáknak a szerkezete tehát (83)-ban adható meg.

- (83) a. egy [[_i keze] megszott] ember_i
 b. [[_{VP} [_{DP} *pron*_i(birtokos) NP(birtok)] V] +t] N_i

Ez a típusú igenév tárgyas igékből is képezhető, ilyenkor a belső argumentum birtokosa egyben a tárgy birtokosa. (A (85a) példában olyan valakiről van szó, aki a saját bűnét szánja. A jelzett főnév elliptált, így az esetvégződés a kiejtetlen főnevet közvetlenül megelőző igenévi kategóriára tapad. A rejtett főnevet **ember**-rel jelöljük.)

- (84) a. hite zegot felesegenec (NádK 278v)
 b. [[_{VP} [_{DP} *ő*_i hite] szeg] -ett] feleségének_i
- (85) a. agyad meg ymmar **bewne zantnak** kyt el vewtel kegyetlen karomlotol (JókK 158)
 b. [[_{VP} [_{DP} *ő*_i bűne] szán] -t] **ember**_inek, kit...

(86)-ban szintén ezt az igenévtípust találjuk.¹⁷

- (86) Èlèicbè kèlec onèkic mōnal (‘mint’) **kolkèy èlragadot nōsten** [zamar] **mèdue** (BécsiK 199)

(86)-ot a hagyományos nyelvtörténeti munkákban olyan igenévként kezelik, mely határozói viszonyt fejez ki: a *medvétől* lopták el a bocsait (Károly 1956, A. Jászó 1992).¹⁸ Az

¹⁶ Ezt a típust Nádasdi (2010, 2011b) prenominalis vonatkozó mellékmondatnak elemzi.

¹⁷ Vö. a párhuzamos helyeket néhány későbbi bibliafordításban:

(i) a. Eleikbe futoc mint az Medue mellyec kölykét el vöttéc, (Károli II/1 182va)

b. Megtámadom őket, mint a kölykefosztott nőtény medve (Neovulgata, Óz 13,8)

¹⁸ Ennek a szerkezetnek a latin szövegben ablativus qualitatis szerkezet felel meg: *ursa raptis catulis* (A. Jászó 1992: 433).

igenév *kölkei* bővítményét alanynak tartják. Mi az első állítástól teljes egészében, a másodiktól részben különböző álláspontot képviselünk.

Kezdjük a *kölkei*-nek az igei vonzatkeretben betöltött szerepével! A *kölkei* az elragadási eseménynek logikai tárgya: nem a bocskok ragadnak el valamit, hanem őket ragadják el. A *kölkei* tehát az ige vonzatkeretében a belső argumentum, a tárgy helyén kerül beillesztésre. A *kölkei*-ből egy passzivizálási transzformáció útján lesz alany. Azaz ez a főnévi csoport nem mélyszerkezeti, hanem levezetett alany. Ez ellen a gondolatmenet ellen azt az ellenérvet lehetne felhozni, hogy az ígéről hiányzik a passzív *-tat/-tet* szuffixum: a példában *kölkei elragadott*, nem pedig *kölkei elragadtatott* medvéről van szó. Ez a megfigyelés helytálló, de az ómagyarban előfordul, hogy egy szenvedő értelmű ígéről elmarad a szenvedő morféma. Figyeljük meg a következő példát a Halotti beszédből:

(87) kinec odut hotolm (HB)

Itt a részes esetű bővítményből is teljesen egyértelmű, hogy a hatalom a szóban forgó személynek adattatott, nem pedig ő adta valakinek. Egy további példát (88)-ban találhatunk.¹⁹

(88) Tennen thanythwanyod mya ('miatt') **el Arultal...** Meg fogattal hamis tanok mya vadoltattal (PozsK 2v–3r)

A szenvedő morféma hiánya tehát az ómagyarban nem feltétlenül jelenti a szenvedő értelmezés hiányát. (86) szenvedő értelmezése mellett szól az is, hogy három évszázaddal később Révainál már a *mérges a kölke elragadtatott medve* alakot találjuk (idézi Simonyi 1914: 28). A *kölkei* levezetett alanyként való elemzése mellett szól továbbá az is, hogy így az üres elem helyét egyöntetűen a belső argumentum birtokosával azonosíthatjuk. Ellenkező esetben azt kellene állítanunk, hogy a kontrollált birtokosú *-t/-tt* igenevekben az üres elem akár a külső, akár a belső argumentum birtokosának helyén állhat, vagyis csak egy kevésbé megszorított elemzéssel tudnánk jellemezni az adatokat.

Térjünk most rá arra a kérdésre, hogy milyen viszony van az igeneves kifejezés és a jelzett főnév között. A hagyományos nyelvtanok szerint ez a viszony határozói. Ez a mi elméleti keretünkben azt jelentené, hogy a *medve* az igeneves tagmondaton belül egy szabad határozóval, azaz adjunktummal van koindexálva.

(89) a. $[[_{p,p} \text{töle}_i] [_{DP} \text{kölkei}] \text{elragadott}] \text{medve}_p$, azaz
b. $[[_{p,p} \text{pron}_i] [_{DP} \text{kölkei}] \text{elragadott}] \text{medve}_i$

Véleményünk szerint ez azért nem kielégítő, mert a *kölkei* egy birtokolt főnév, s mint ilyen, nyílt vagy fonológiai üres birtokossal kell rendelkeznie a saját főnévi csoportján

¹⁹ Haader Lea (személyes közlés) rámutat, hogy ebben a példában akár íráshiba (azonos szekvencia kihagyása) is lehet.

belül. Ez a birtokos egyértelműen a *medve*, mivel az ő bocsairól van szó. A *medve* tehát jelen van a *kölkei* DP-jén belül birtokosként, s mivel itt testesen nem jelenik meg, egy fonológiai üres birtokosként kell reprezentálnunk.

(90) $[_{DP} (\text{ő}) \text{ kölkei}]$

Ha viszont a *medve* mint üres elem mindenképpen jelen van a belső argumentum frázisában, akkor azt látjuk legcélszerűbbnek, hogy a testes, jelzett *medve* főnevet ezzel a pozícióval koindexáljuk. Vagyis (86)-ot kontrollált birtokosú *-t/-tt* melléknévi igenévként elemezzük.

(91) a. $[[_{DP} (\text{ő}) \text{ kölkei}] \text{ elragadott}] \text{ medve, azaz}$
 b. $[[_{DP} \text{pron}_i \text{ kölkei}] \text{ elragadott}] \text{ medve}_i$

Azt a logikai lehetőséget, hogy az igenévi kifejezésen belül a *medve* mint birtokos és mint (*-tól* ragos) szabad határozó is jelen van, két okból kizárjuk. Az egyik a nyelvtan gazdaságossága: (91b) kevesebb elemmel kifejezi (86) jelentését, mint (92b). Másrészt egyetlen másik igenévtípusnál sem tapasztalunk olyat, hogy a jelzett főnév az igenévi tagmondaton belül egynél több üres kategóriával lenne koindexálva.

(92) a. $[[_{PP} (\text{tőle})] [_{DP} (\text{ő}) \text{ kölkei}] \text{ elragadott}] \text{ medve, azaz}$
 b. $[[_{PP} \text{pron}_i] [_{DP} \text{pron}_i \text{ kölkei}] \text{ elragadott}] \text{ medve}_i$ (elutasított szerkezet)

Az elemzés szempontjából az egyik legfőbb kérdés, hogy a jelzett főnév és az üres elem közötti láncot bázis-generált vagy mozgatólagos láncnak tekintjük-e.²⁰ E két lehetőség közül egyértelműen a bázis-generált opció a helytálló. A birtokost ugyanis csak akkor lehet kimozdítani az őt tartalmazó főnévi csoportból, ha részes esetet visel. Egy mozgatólagos elemzéssel tehát azt várnánk, hogy ezek az igenevek csak dativusi esetben álló főnév mellett jelenhetnek meg. Ez a predikció a fenti adatok fényében nem helytálló.

A kódexek korából fennmaradt adatok mindegyikére igaz az, hogy az igeneves tagmondat két elemű: benne csak az (esetleg igekötős) igenév és a belső argumentum jelenik meg testesen. A kételeműség a mai magyarban is erősen jellemző erre az igenévtípusra, de nem kizárólagosan: a tagadás például megjelenhet az igeneves tagmondaton belül (*az egy arcizma se rándult ember*, Nádasdi 2010: 474). Mivel az idő során az igeneves mondatok mindig csak megszorítottabbak lettek, feltesszük, hogy a kételeműség az ómagyarban is inkább tendencia mind abszolút érvényű szabály volt.

²⁰ Ez természetesen az összes igeneves szerkezetnél felmerül. A többi igenév esetében az az implicit feltételezésünk, hogy bázis-generált láncról van szó. Ez a kérdés azért merül fel nagyobb súllyal a kontrollált birtokosú *-t/-tt* igeneveknél, mert tudjuk, hogy a birtokost a saját frázisából ki lehet mozdítani, és a mondatban a birtokolt főnévtől és annak módosítótól elszakítva is megjelenhet.

(i) Jánosnak_i elveszett [t_i a kulcsa].

A kontrollált birtokosú -t/-tt igenevekkel a mai magyar nyelvben Nádasi (2010) foglalkozott leíró szinten, szerkezetüket Nádasi (2011a, 2011b) elemezte generatív elméleti keretben (véges vonatkozó mellékmondatként, azonban mi igenévnek tekintjük őket).

3.5. Kontrollált alanyú -t/-tt melléknévi igenevek

Az ómagyar kódexekben található néhány olyan adat, melyben a -t/-tt igeneves kifejezés alanyának (nem pedig tárgyának) helyén találjuk a *pron* üres kategóriát. Ezekről az adatokról azt állítjuk, hogy két csoportba sorolhatóak: az egyik csoportban az alany külső argumentumként generálódik (azaz unergatív vagy tranzitív igék alanyáról van szó), míg a másokban az alany belső argumentumként generálódik (azaz unakkuzatív ige alanya).

3.5.1. A kontrollált alany külső argumentum (az imént énekelt versenyző típus)

Az ómagyar nyelvben a -t/-tt igeneves szerkezet igei argumentumai közül tipikusan a belső argumentum, azaz unakkuzatív igék alanya vagy tranzitív igék tárgya helyettesítődik üres kategóriával. Olykor azonban az üres elem a külső argumentum helyét foglalja el, s a tárgy testes főnévi csoportként jelenik meg. Két ómagyar adatot ismerünk, mely kétségkívül ebbe a csoportba tartozik.

A Münchener kódex-beli (93) a Károli-féle Bibliában így hangzik: *Láta pedig egy szegénj özuegj aszsoni állatotis, hogy abba két kis fillérkét vetne* (Károli II/2 74vb). Azaz itt egy olyan özvegyasszonyról van szó, aki két fillért ereszt a perselybe. (Vö. még a Jordánszky-kódex párhuzamos részletét (JordK 602): *vethwen ket kysded fyllereketh.*)

(93) lata ke(dig) eg neminemo zègèn ozuèget **ket fel akča** ('fillér') **èrèztètet** ('eresztettet') (MünchK 79vb)

(93)-ban a -t/-tt igeneves szerkezet jelzői szerepben áll, ezen belül is értelmező jelzőként. Az értelmező jelzőket egy nominális kategóriához adjungált, elliptikus főnévi csoportnak elemezzük. Egy egyszerű példán bemutatva:

(94) almának, pirosnak

(95) [_{KP} [_{KP} almának] [_{KP} piros almának]]

(93)-ban az értelmezős szerkezet tehát a következő képpen ábrázolható:

(96) ...özvegyet, két fél fillér eresztett özvegy-et

Az igeneves kifejezés szerkezetét kibontva pedig már egyértelműen látszik, hogy a jelzett (elliptált) főnév az igeneves kifejezés külső argumentumával koreferens. A tárgy az igenév előtti pozícióban található, és a jelen esetben nem visel tárgyragot.

(97) [[_{VP} *pron*_i [_{VP} két fél fillér ereszt]] -ett] *özvegy*_i-et

A másik egyértelmű példa erre a szerkezetre szintén a Münchener kódexben található. (A *valamit vall* kifejezés jelentése: „valamije van”.)

(98) Ha valakin^c átfafia meghaland & èz **feleségét vallot** lënd (MünchK 79rb)

(98)-ban a *-t/-tt* igeneves szerkezet nem jelző, hanem állítmány: [ez [feleséget vallott]]. (98) arról tanúskodik, hogy ebben az igenévtípusban a tárgyeset kiosztásra kerülhet, vagyis (93)-ban a tárgyeset megjelenhetne, hiánya opcionális. A többi ómagyar igenévtípusnál a tárgyeset testes megjelenését illetően ugyanezt a fajta opcionalitást tapasztaljuk.

Mivel az ómagyar gyakran használt igeneveket, de erre az igenévtípusra csak két példa van, ráadásul mindkettő a Münchener kódexben, felmerülhet, hogy ezek a szerkezetek a latin eredeti szó szerinti fordításaként jöttek létre, így az ómagyar igenévrendszerbe nem illeszkednek szervesen. Ez a magyarázat mindkét példa esetében kizárható. (93) latin megfelelőjében folyamatos participium van, a szó szerinti fordítás *özvegyet, két fél fillér eresztőt* lenne. (98) latin eredetijében pedig nem igenév, hanem a *habens* ige szerepel.

A mai standard magyarban helytelenített ez a típusú igenév; **a vázát lelökött gyerek, *az imént énekelt versenyző* kifejezések sok beszélő számára agrammatikusak. Az újságnyelvben azonban mai napig él ez az igenévtípus, és *a vázát lelökött gyerek, az imént énekelt versenyző* grammatikusak (lásd Laczkó 1995, 2000, 2008a, Kenesei 2005). A *-t/-tt* végű igenévnek ezt a használatát meglehetősen új fejleménynek tartja a szakirodalom. A fenti adatok fényében azonban felmerül az a lehetőség is, hogy az újságnyelvi *-t/-tt* igenév esetében nem újításról, hanem egy régi szerkezet továbbéléséről van szó.

Az újságnyelvi *-t/-tt* igenév funkciójáról Laczkó (2000: 432) így ír: „eszköztárából hiányzott egy olyan igenévi forma, amely kifejezetten előidejűséget jelölt volna úgy, hogy nincs alárendelve a szenvedő jelentésnek, vagyis: hiányzott az egyértelműen aktív, előidejű jegyű igenévi forma”. Ezt a hiányt tölti be *az imént énekelt versenyző* típusú *-t/-tt* igenév. Érdekes megfigyelnünk, hogy a fenti két ómagyar igeneves kifejezés esetén is ugyanez történik: a *-t/-tt* alakkal a fordító befejezetté, előidejűvé akarja tenni az igenév által leírt eseményt.

E szakasz lezárása előtt érdemes még tisztáznunk egy mind ez idáig félreértelmezett ómagyar adat elemzését. (99)-ben a *ti húgotok*-hoz intézett megszólítás formája: *irgalmasságot követtetet(t)*.

(99) **mongatok** tv áfatoc fiainak Tü èn nepèm & tû **hvgtoknac irgalmasságot kòvèttè-tet** (BécsiK 182)

Károly (1956: 137) szerint a szenvedő igenem itt fordítói hiba eredménye, a mondat eredetileg, helyesen ez lett volna: „mondjátok... ti húgotoknak: (te) irgalmasságot követett (húgunk/ember)”. Amennyiben ez valóban így van, úgy (99)-ben a tranzitív *követ* ige alanya egy *pron* üres elem, azaz (99) szintén az itt tárgyalt szerkezet típusba tartozik.

Egedi Barbara (személyes közlés) azonban felhívja a figyelmemet arra, hogy (99)-nek egy másik elemzése is lehetséges. Ez pedig az, hogy (99) valóban tartalmaz fordítói hibát, de az nem az igenéven, hanem a főnéven van: az igenév passzív alakja helyes, s a főnév van helytelenül tárgyraggal ellátva. Vagyis a mondat eredetileg, helyesen ez lett volna: „mondjátok... ti húgotoknak: irgalmasság követetett”. Ebben az esetben nem egy -t/-tt igenéről van szó, hanem egy egyszerű passzív transzformációról, mely során a fordító helyesen fokozta le a *valaki irgalmasságot követ* vP külső argumentumát szabad határozóvá, és csinált a mélyszerkezeti tárgyból felszíni alanyt, de az (ó)magyar nyelv szabályaival ellentétesen mindeközben nem változtatta a belső argumentum tárgyesetét alanyesetre. Ez a magyarázat vonzóbb, mint a Károly-féle, mert egyrészt pontosan rámutat, hogy a deriváció melyik pontján történt a hiba, másrészt rá tud világítani, hogy hibás alakként miért pont az került a szerkezetbe, amelyik (ti. az *irgalom* főnévre azért tárgyeset és nem másik eset került, mert a kiinduló szerkezetben is tárgyesetű).²¹

3.5.2. A kontrollált alany belső argumentum (a sokat látott utazó típus)

Az előző szakaszban két tranzitív igeből képzett, kontrollált alanyú -t/-tt igeneves példát tárgyaltunk. A kódexekben azonban további adatok is vannak, melyekben a -t/-tt igenév tranzitív igeből van képezve, és az üres elem a prominensebb vonzat a helyén van.

(100) O mind tú **fiu zilt azzońiallatoc** (NádK 173r)

(101) **nağ keen lathoth** kegyes zyz anya **maria** (ThewrK 75r)

Itt mégis amellet fogunk érvelni, hogy (100) és (101) belső szerkezete nem ugyan az, mint (93)-é és (98)-é.

Figyeljük meg, hogy míg a (93) és (98) igenevei a mai magyar köznyelvben rosszul formáltak (**pénzt eresztett özvegy*, **feleséget vallott/bírt férfi*), addig (100) és (101) igenevei a mai köznyelvben is használatosak: a *világlátott utazó*, *sokat látott utazó* közismert kifejezések (Laczkó 2000), az *egyszer/kétszer szült nő* pedig bevett orvosi terminus. Ezt leg-egyszerűbben úgy tudjuk megragadni, hogy a két csoporthoz másfajta szerkezetet rendelünk, és feltesszük, hogy a (100) és (101) szerkezete a mai magyar nyelvben is jólformált, a (93)-at és (98)-at létrehozó deriváció viszont a mai magyarban már nem állhat elő.

²¹ Vö. a párhuzamos helyeket néhány későbbi bibliafordításban:

(i) a. és az ti húgaitoknak, hogy keduemben vadnak énnem (Károli II/1 176va)
b. Mondjátok... nővéreiteknek: ‘Van irgalom!’ (Neovulgata, Óz 2,3)

Azt a nézetet, hogy két különböző szerkezettel állunk szemben, Laczkó (2000) megfigyelései is alátámasztják. Laczkó rámutat, hogy a mai magyar nyelvben a (100) és (101) típusú igeneveknek speciális értelmezése van: bennük az alany *experiens* tematikus szerepet visel, és „olyan értelmezést kap, hogy az igenévi kifejezés által jelölt szituáció hatására (az átélés, érzékelés eredményeként) állapotváltozáson ment keresztül” (Laczkó 2000: 434), azaz egyfajta eredményállapotba kerül. Tehát például egy *sokat látott utazó* tapasztalttá vált, egy *sokat tapasztalt tanár* pedig nagy gyakorlatra tett szert. Ennek az értelmezésnek az a feltétele, hogy az ige tárgyának jelentése alapján valószínűsíteni lehessen az állapotváltozást. Ez magyarázza a *sokat látott utazó* és a **keveset látott utazó* közötti kontrasztot.

Javaslatunk szerint a tranzitív igék egy csoportja, többek között a *lát, szül, olvas, átél* igék, egy vonzatstruktúra-változásban vesznek részt. Az egyik argumentumstruktúrában az alany a külső argumentum helyén kerül beillesztésre és ágensi tematikus szerepet kap. A tárgy a szokásos belső argumentumpozícióban foglal helyet. Ha ebből az argumentumstruktúrájú igéből „befejezett” melléknévi igenevet képzünk, akkor a belső argumentumként projektált tárgy helyére kerül az üres elem, az alanyt pedig egy *által* PP-vel tudjuk kifejezni. Ez a szerkezete *az utazó által látott világ* féle „befejezett” melléknévi igenévi szerkezeteknek.

(102) [[az utazó által [_{VP} *pron_i* lát]] -ott] világ_i

A *sokat látott utazó* féle igeneveket a szóban forgó igék másik argumentumstruktúrájából származtatjuk. Ebben a másik vonzatkeretben az alany nem külső, hanem belső argumentumként generálódik, éppúgy, ahogy az unakkuzatív igék alánya. Ilyenkor a VP egy *res(ultative)P*-t vonz, ennek a frázisnak a szemantikai tartalma az eredményállapot beállta. A *resP* specifikálójában az a főnévi csoport foglal helyet, amelynek denotátuma az eredményállapotba került, vagyis ez az alany, az *utazó* mélyszerkezeti helye. A deriváció során az alany ebből a pozícióból felmozog a VP-be. A *res* fej testvércsomópontjában helyet foglaló frázisok szerepe az, hogy tovább pontosítják (*co-describe*) a predikátumot (Ramchand 2008). Elemzésünkben a *sokat látott utazó* féle szerkezetekben ide kerül a tárgy. Ha egy ilyen argumentumstruktúrájú igéből „befejezett” melléknévi igenevet képzünk, akkor az üres elem a belső argumentumként projektált alany helyére kerül. Így jönnek létre a *sokat látott utazó, nagy kín látott Szűz Mária* típusú szerkezetek.

(103) [[_{VP} [_{resP} *t_{pron}* sokat] *pron_i* lát] -ott] utazó_i

Fontos érv a (103)-ban látható szerkezet mellett az a közismert tény, hogy az igei argumentumok közül a belső (tárgyi) argumentumpozíciót elfoglaló főnévi csoportot értelmezzük úgy, hogy változás ment rajta végbe, ez az argumentum az esemény kimérője (Tenny 1994, Borer 1994, Rothstein 2004, Ramchand 2008). Mivel (100)-ban és (101)-ben az alany állapotváltozása méri ki az eseményt, ennek kell a belső argumentumpozíciót elfoglalni.

A tárgyi argumentum helyéről fentebb már említést tettünk, arról azonban még nem szóltunk, hogy a tárgyeset hiányzik mind (100)-ban, mind (101)-ben. A tárgyeset elmaradását nem tartjuk ezen típusú igenév inherens tulajdonságának. Az alapján, hogy az összes többi ómagyar igenévtípusban megjelenhet (sőt, tipikusan ténylegesen meg is jelenik) a tárgyon a tárgyeset, illetve az alapján, hogy a mai magyar nyelvben ebben a típusban is (immár kötelezően) kiosztódik a tárgyeset, feltételezzük, hogy (100)-ban és (101)-ben is opcionális tárgyesettel van dolgunk.

Elemzésünkben a tárgyesettel kapcsolatban felvetődik az a kérdés is, hogy miért osztható ki egy olyan főnévi csoportra, amelyek nem a belső argumentum pozícióját foglalja el. Miért nincs ez az argumentum inkább valamilyen obliquusi esetben? Erre a válaszuk az, hogy a magyar nyelvben a tárgyeset nem csak belső argumentumokra osztható ki, hanem egyéb elemekre is. Például az olyan predikátummódosítók, mint a tárgyatlan igék melletti számnévi módosítók és a kimérő kifejezések (fok-, mérték- és időhatározók) szintén állhatnak tárgyesetben (*sétáltam egyet, csak kicsit ettem, két hetet voltunk a Balatonnál*). Ezért nem meglepő, hogy egy nem a belső argumentum helyén projektált tárgy is megkaphatja ezt az esetet.

E szakasz lezárásaként megemlítjük, hogy több olyan kódexadat is van, melynek besorolását bizonytalannak tartjuk.

(104) **Magat meg alazott embõr nec** imadsaga (GuaryK 119)

(105) mi es bočatonc **mi nekõnc vetõtteknek** (GuaryK 43 és GuaryK 129)

(106) Minden: igazan **gõnt embõr** (DebrK 362)

(107) **ammeg gõnt embõrt** (DebrK 374)

A (104) és (107) közötti példáknek két elemzése is lehetséges. Az egyik, hogy valódi kontrollált külső argumentumú -t/-tt igeneves szerkezettel van dolgunk, azaz a (93) és (98) adatokkal alkotnak egy osztályt. Ekkor a mai magyar nyelvbeli rosszul formáltságukat a valódi kontrollált külső argumentumú -t/-tt igeneves szerkezet hiányára vezethetjük vissza. A másik lehetőség, hogy ezek az ómagyarban kontrollált belső argumentumú -t/-tt (melléknévi) igenevek, azaz bennük az alany a belső argumentumpozíciót foglalja el, és a (100), (101) féle adatokkal tartoznak egy csoportba. Ekkor a mai magyarbeli rosszul formáltságukat úgy magyarázhatjuk, hogy a szóban forgó igék az ómagyarban részt vehettek a fent vázolt argumentumstruktúra-változásban, míg a mai nyelvállapotban erre már nem képesek.²² Ez esetben számot kellene tudnunk adni arról, hogy ezeknek az igéknek miért lehetett az ómagyarban kétféle argumentumstruktúrájuk. Fentebb már utaltunk rá, hogy ez az argumentumstruktúra-alternáció összefüggést mutat az igei frázisok jelentésével: egyrészt a predikátum lexikai-konceptuális jelentéséből tudni kell valószínűsíteni az

²² Megjegyezzük, hogy ezek az adatok nem minden beszélőnek (egyformán) rosszul formáltak.

alany állapotváltozását, másrészt a tárgynak olyannak kell lenni, hogy ezt az értelmezést elősegítse. A (104) és (107) közötti példák egy vallásos kor vallási szövegeiben találhatóak. Feltételezhető tehát, hogy ebben a kontextusban a gyónás, a vétkezés és az alázatosság gyakorlása olyan eseményeknek tételeződik, melyek az alanyon lényeges állapotváltozást (például lelki megtisztulást) eredményeznek. A két lehetséges elemzés közül empirikus alapon nem tudunk választani.

3.6. Kontrollált locativusi módosítójú *-t/-tt* melléknévi igenevek (a *Mária ülte gaz* típus)

Az ómagyar korból nem adatolható olyan *-t/-tt* végű igeneves szerkezet, melynél a jelzett főnév egy locativusi szerepű *pron* üres kategóriával van koindexálva, és ez a típus a mai magyar nyelvben sem grammatikus. Azonban a népnyelvi növényelnevezésekben található néhány vonatkozó adat.²³ A (109)–(110)-beli kifejezések foltos levelű növények elnevezései; a néphagyomány szerint a foltok azért keletkeztek rajtuk, mert Szűz Mária vére, teje vagy könnye hullott rájuk. Bár ezen elnevezések keletkezésének korát nem tudjuk megállapítani, feltételezzük, hogy egy meglehetősen régi szerkezet kövületeiről van szó, s ezért rövid tárgyalásukat indokoltnak látjuk.

(108) *Mária-nyugotta-bukor* (Tejfalusziget, Szigetköz) (értsd: bokor, ami alatt Mária nyugodott)

(109) *Máriaülte gaz* (többek között Szőreg, Baranya, Bácska) (értsd: gaz, amin Mária ült)

(110) *Máriaülte fű* (Veszprém) (értsd: fű, amin Mária ült)

E példák szerkezetét (111)-ben adjuk meg. Unakkuzatív igékről lévén szó, a *Mária* mint az ige belső argumentuma jelenik meg. Az igei projekciót egy locativusi PP módosítja, ennek főnévi fejében van a módosított főnévvel koindexált üres kategória (a PP-k szerkezetéről lásd a VII. fejezetet).

(111) $[[[_{PP} \textit{pron}_i] [_{VP} \textit{NP V}]] -t \textit{N}_i$

Figyeljük meg, hogy bár a *nyugszik* és az *ül* unakkuzatív igék, a rajtuk levő igenévi *-t/-tt* morfémát egy *-a/-e* végződés követi. Ez megkérdőjelezi azt az elemzést, miszerint az *anyám sütötte kenyér* típusú (azaz kontrollált tárgyú *-t/-tt*) igenevekben az *-a/-e* morféma tárgyi egyeztetésként elemzendő, nem pedig személyvégződésként.

²³ Az adatok forrása Gunda (1989).

3.7. A *-t/-tt* végű kötelezően birtokolt gerundium (a *röptében* típusú ige)

Az ómagyar korban volt egy olyan produktív *-t/-tt* végű ige is, melynek használata igen közel állt a főnévhez: mindig birtokolságjelet viselt, ahol a birtokviszonyt személyrag kíséri, ott a személyragot is felvette, és kapcsolódtak hozzá a főnévi ragok is. Az ilyen igevek mondatbeli pozíciója megegyezett az azonos ragot viselő főnevekével, jelentésük pedig a komplex cselekvést kifejező főnevekével (Tóth 2011a).

- (112) a. alanyesetben
- (i) the werud **hullothya** en iūhum ('szívem') **olelothya** ('alélatja') (ÓMS 10)
 - (ii) [magyar orzagba walo **yewthe**] kethseg (Lev 95)
 - (iii) Én uram, ugy busulok ezeken a dolgokon, hogy már egy darabig, tudom, **aluttom** sem leszen (1670, közzéteszi Angyal 1917: 23)
- b. tárgyesetben
- (i) hadlaua **choltat** (HB)
 - (ii) háromzèr tagacmég [èngemèt **esmeretedèt**] (MünchK 81va)
 - (iii) Ne zegenletek [alamyznaert **mentettek**] (JókK 81–82)
- c. egyéb esettel, birtokosként vagy határozóként
- (i) [poncius pilatus Iudeaban **birolkottanac**] idèiebèn (MünchK 56vb)
 - (ii) mert vetkeztem [hytemnek tyzenket agazatyat nem **tartatomba**] (VirgK 7r)
 - (iii) mindenøknek **lattara** (LázK 33v)

Ezeket a birtokolt igeveket nem lehet azonban valódi főneveknek tekinteni, mert tárgyragos tárgyak és határozói módosítójuk lehet, valamint tagadni lehet őket. (113)-ban ezek a módosítók együtt vannak jelen, a negáció hatóköre egyértelműen az igeves tagmondat.

- (113) vetkeztem az vr istenek elene. [en **erzekensegymet iora nem byrtomba**] (VirgK 2r)

A valódi *-t* végű főveket melléknévvvel lehet módosítani, nem pedig határozóval.

- (114) hoǵh. leeǵh **zenth zerzetnek** ekessegeh (Könyvecse 6v)

Továbbá a valódi főnevek állhatnak birtokolságjel nélkül is (114), ha azonban ezekről az igevekről elhagyjuk a birtokolságjelet, nem kapunk jólformált, egyedül is megálló főnevet: **láltt*, **alutt*, **ment* stb. Összességében tehát ezeknek az igeveknél a belső felépítése igei természetű, mondatbeli eloszlásuk viszont főnévi természetű. Az ilyen

viselkedés a gerundiumokra jellemző, ezért ezt az igenevet *-t/-tt* végű gerundiumnak nevezzük.²⁴

A *-t/-tt* végű kötelezően birtokolt gerundiumok ideje azonos a főmondat idejével, és bármilyen argumentumstruktúrájú igéből lehet őket képezni:

- (115) a. vetkeztem [zent leleknek het ayandekat nem **keuantōba** ('kívántomba')]
(VirgK 6v) tranzitív
b. [poncius pilatus Iudeaban **birolkottanac**] idèiebèn (MünchK 56vb) unergatív
c. es halath ad ystennek hogy ewketh [az ew yo **woltabol**] meg oltalmazza
(AporK 85) unakkuzatív

Ezeknek az igeneveknek a szerkezetében lehet egy *pron* üres elem, ez a legprominensebb argumentum helyét foglalja el (tárgyas és unergatív igék esetén a külső argumentumét, unakkuzatív igék esetén a belső argumentumét, lásd fent). Referenciáját a véges ige alanya határozza meg (116a), vagy ritka esetben a véges ige tárgya (116b), vagy részes esetű vonzata (116c), (116d) (Tóth 2011a).

- (116) a. nem zegõnlõd [**be mentõdet**] (GuaryK 118)
b. frater **Rufent** nemketelte zentnekeny [ezenfewldewn **uoltaban**] (JókK 56)
c. mert yo volt **teened** en nalam **lettõd** (ÉrdyK 510)
d. es halath ad **ystennek** hogy ewketh [az **ew** yo **woltabol**] meg oltalmazza
(AporK 85)

Tóth (2011a) szerint ez az igenév nem mindig tartalmaz *pron* üres kategóriát. Elemzésében ennek az igenévnek önálló referenciájú alanya is lehet, mely (117)-ben testesen, (118)-ban testetlenül jelenik meg.

- (117) meg **mondottauala** [Ew tarsy ott nem **voltokban**] (JókK 69)

- (118) a. Es netalantal **mongac** õ zúuõkbèn [õ minden gonosságokrol **megèmlèkeztemè**] (BécsiK 189)
b. ha **hallom** [ide ala **Jutteet**], [elew **Mentedre**] (Lev 162)

Megjegyzni továbbá, hogy a testes, önálló referenciájú alany a birtokosra jellemző módon morfológiailag jelöletlen (119) vagy részes esetű (120) lehet.

- (119) megakaria nõmoreitani [**èn** ièlèn **voltomban**] (BécsiK 64)

²⁴ A gerundium kifejezésen egy olyan szerkezetet értünk, melyben egy kiterjesztett igei projekcióra főnévi vagy melléknévi projekciók épülnek. E kifejezés használatáról a hagyományos magyar grammatikában lásd Fokos (1959a, 1959b).

(120) hallottac [**önèki** è ièlènség **tètèt**] (MünchK 98vb)

A mi elemzésünkben a -t/-tt gerundiumok a következőképpen épülnek fel. A kiterjesztett igei projekció alanya mindig egy *pron* üres elem. Az igei projekciót a -t/-tt nomenképző nominalizálja, azaz a mondat+t/TT egység már főnévi kategória. A Tóth által alanynak elemzett főnév, azaz (119)-ben az *én*, (120)-ban az *önèki* mint a főnév birtokosa kerül be a szerkezetbe, s koindexálva van a nominalizált mondat *pron* alanyával. Azaz ezek a főnevek szerkezetileg nem az igeneves tagmondat alanyai, hanem a nominalizált mondat birtokosai. A birtokos fonológiai tartalmát tekintve lehet hangzó vagy nem hangzó, referenciáját tekintve pedig lehet a mátrixige egy vonzatával koreferens vagy önálló referenciájú.

(121) [_{PossP} *én*_i [_{NomP} -t [_{TP} *pron*_i jelen van]]]

Ennek az elemzésnek az az előnye, hogy megmagyarázza, a szóban forgó főnevek ((119)-ben az *én*, (120)-ban az *önèki*) miért lehetnek akár morfológiailag jelöletlenek, akár dativusragosak. A birtokosokra pontosan ezek az alakok jellemzőek. Ellenben ahol egy igenévnek tényleges nyílt alanya lehet, ott az mindig csak egyféle, meghatározott alakban jelenhet meg: a főnévi igenévnél csak dativusragosan, az *anyám sütötte kenyér* típusú igenévnél pedig csak morfológiailag jelöletlenül.

A mai magyar nyelvben a -t/-tt gerundium már elvesztette produktivitását, csak néhány lexikalizált alak maradt fent főnévként (*napnyugta*, *veszte*, *valakinek a főztje*), névutóként (*mentén*, *múltán*) és határozóként (*láttára*, *hallatára*, *fektében*, *röptében*, *együlteben*, *torkaszakadtából*, *jártányi*). A határozóként lexikalizált -t/-tt gerundiumok közül egy-egy a mai napig felveheti az összes személy-szám végződést (*jártomban*, *holtomig*, *valamilyen voltom/létem* stb.).²⁵ A többi igenév E/3 alakban rögzült (lásd Tóth 2011a).

3.8. Az -atta/-ette határozói igenevek

3.8.1. Általános jellemzők

Az ómagyarban volt egy olyan típusú határozói -t/-tt igenév is, ami a mai magyar nyelvben már egyáltalán nem található meg. Az igenévi végződést kötőhangzó előzhetette meg, és kötelezően személyvégződés követte, azaz az igenév kizárólag az igető+(V) tt+személyvégződés formában fordult elő. Mivel a személyvégződés egyes szám harmadik személyben -a/-e, egyes szám harmadik személyben a morfológiailag komplex igenévi végződés -atta/-ette. Annak érdekében, hogy ezeket az igeneveket elkülönítsük a többi -t/-tt végű igenévtől, -atta/-ette igenévként fogunk rájuk utalni.

²⁵ A T/2 alakok igen jelöltek, néhány esetben talán egyenesen agrammatikusak (?/**jártotokban*, ?/**holtotokig*).

Az ómagyar *-atta/-ette* igenevek használata egyrészt a mai magyar *-va/-ve* határozói igenevekkel analóg (122), másrészt az adjunktum szerepű időhatározói mellékmondatokéval (123). Bizonyos esetekben a mai magyarban főnévi igenévvel helyettesítenénk őket (124). (Az *-atta/-ette* igenevek csoportosítását alább részletesebben fogjuk tárgyalni.)

(122) lele a· leant az agon **vlettè** ('ülette') (MünchK 43rb)

(123) [Oke(dig) èzekèt **bèzellette**] lön nag kød (MünchK 66ra)

(124) Es latic azokat **èlmènèttec** (MünchK 41va)

Az *-atta/-ette* igenevek a 14–16. századi kódexekből adathatóak, ezután kivesztek a nyelvből. A korábbi történeti nyelvtanok észrevételeit négy pontban lehet összefoglalni. Egyrészt az *-atta/-ette* igeneveknek lehet alanyi, tárgyi és határozói vonzatuk.

(125) a· napoc eggicbèn [ø az **nepèt taneitatta** & a· **templomban euāgelizalatta**] egbè gòlèkezen^c a papocnac fèiedèlme (MünchK 78vb)

Másrészt alanyuk bármilyen számú és személyű lehet (többes szám első személyű alanyra nincsen példa a kódexekben, ezt véletlen hiánynak tekintjük), s az igenév kötelezően egyezik az alanyával. Mint az igeneveknél általában, a paradigma nem különbözteti meg az alanyi és tárgyias ragozást. A paradigmát a 4. táblázat foglalja össze.

4. táblázat. Az *-atta/-ette* igenevek normalizált egyeztetési paradigmája

	első sz.	második sz.	harmadik sz.
egyes szám	-am/-em	-ad/-ed	-a/-e
többes szám	nincs adat	-etek/-otok	-ek/-ok

Harmadrészt ezeknek az igeneveknek az ideje mindig azonos a főmondatéval. Negyedrészt az ilyen igenév „csak cselekvő értelemben” használatos (Károly 1956: 214), ami a mi terminológiánkban azt jelenti, hogy aktív, nem pedig passzív igenevekről van szó. Mielőtt továbbszólnánk a részletekkel, ezt a listát két megfigyeléssel egészítjük ki. Egyrészt amikor az *-atta/-ette* igenevekben üres elem van, akkor ez az alany helyét foglalja el. Másrészt az *-atta/-ette* igeneveket lehet koordinálni a *-ván/-vén* igenevekkel (126), a létige gerundiumával (127) és a *való*-s szerkezetekkel is (128).

(126) Èzt leløc [mü nepønket **èlfordeitatta**] & [mōduan ø magát királnac] (MünchK 82rb)

(127) Vr micor lattonc tegedèt [èhèzettèd] a(ua)g̃ [zòmiazattad] auag [vèndeg **voltodat**] auag [mèzeitèlen **voltodat**] a(ua)g̃ [bètèglettèd] (MünchK 31vb–32ra)

- (128) Merth megh ɔrɔzɔtth Az ɔ Angala engemeth, [ynnééth, **Ky meenettem,**] Es [ottoğon **valo** léetemben,] **Es** [onnan yde vyzha **megh téréttem**] (SzékK 40v)

Az *-atta/-ette* igeneveket nem mindig lehet egyértelműen megkülönböztetni a véges ígés mondatoktól. Az alábbiakban példáinkat Károly (1956) gyűjtéséből válogatjuk. A következőkben az *-atta/-ette* igeneveket két nagy csoportba soroljuk, ebből az egyiket két alcsoportra bontjuk, így az *-atta/-ette* igeneveket összesen három kategóriába soroljuk.

3.8.2. Önálló referenciájú alannal rendelkező *-atta/-ette* igenevek

Az *-atta/-ette* igenevek időhatározói használatban önálló referenciájú, morfológiailag jelöletlen alannal rendelkeznek, mely lehet hangalak nélküli *pron* (129) vagy névmás (130), illetve referáló kifejezés (131). Jelöletlenségük miatt ezeket az alanyokat alanyesetűeknek tekintjük.

- (129) [Meg èzèkèt **bèzellèttèc**] iouènèc kiralnac mèddɔy ('eunuchjai') (BécsiK 62)
- (130) **azoc èuèzettec** ke(dig) ɔ èlaluec (MünchK 63vb)
- (131) [Nègèd èztèndɔbèn **Phtolomeus & Cleopatra orzaglattoç**] Dosiheus [ki papnac] ki papnac & leuiticus nèmzètbelinèc valla vala ɔ mağat & Phtolomeus ɔ fia hozac èl Fvrim eplac Irlmbè (purim episztolat Jeruzsálembe) (BécsiK 73)

A hangzó vagy *pron* alany mellett a tárgyi és határozói kategóriák megjelenését (129) és (131) illusztrálja.

3.8.3. Kontrollált alanyú *-atta/-ette* igenevek

Nem minden *-atta/-ette* igenévnek van önálló referenciájú alanya. Amikor az alany helyét egy üres elem foglalja el, az a főmondat tárgyával, részeshatározójával vagy alanyával lehet koreferens. Tárgyi és határozói vonzata a kötött referenciájú alannal rendelkező *-atta/-ette* igeneveknek is lehet, alább mindkét esetre fogunk példákat látni.

3.8.3.1. Tárgyi koreferencia

Amikor az *-atta/-ette* igenév alanya a főmondat tárgyával koreferens, a főmondati predikátum legtöbbször *lát*, *hall* és *lél*.

- (132) Es megláffatoc èmbernec fiat [*pron* **vlètte**] a· tètèstègnèc iogia fèlɔl & iouètte meinn' kɔdibèn (MünchK 51vb)
- (133) Es hallac a· kèt taneituā ɔtèt [*pron* **bèzellèttè**] (MünchK 85vb)

(134) *m̄g lélec a· uèhmèt* ('szamarat') **allatta** (MünchK 78rb)

Azonban más fölérendelt prediktáumok is előfordulhatnak ezzel a szerkezettel: (135)-ben a *megóriz*, (136)-ban a 'rajtakap' értelemben használt *megfog* tárgy koreferens az igenév alanyával.

(135) *mèt ɔ Angala megorizot ènget* [*pron innèt èlménèttèm* & *ot lakattam* & *onnat idè fordolattam*] (BécsiK 39)

(136) *Azert ma mongad meg ènnèkem mel* [fa] *fa alat fogad meg ɔkèt* [*pron egbè bèzellèttèc*] (BécsiK 172)

3.8.3.2. Részeshatározói koreferencia

Az *-atta/-ette* igenév alanya a főmondat részeshatározói vonzatával is lehet koreferens. A Jókai- és Bécsi kódexben ilyen példák nincsenek, a Münchener kódexben három adat található. Érdekes, hogy (137)-ben és (138)-ban a részeshatározói argumentum kétszer is ki van téve: egyszer közvetlenül az *-atta/-ette* igeneves mondat előtt, egyszer pedig a mellékmondat és a főige után. Mint azonban (139) mutatja, ez a szóban forgó szerkezetben nem kötelező.

(137) *Mèntol vtolbzèr* ('utóbbszor') *ke(dig) a· tizen egnè* [*pron egembè ulèttèc*] *ièlenec ɔ nèkic iè* (=Iesus) (MünchK 53va)

(138) **Azocnac** *ke·* [*pron megodattoc* a *vèhmet* ('szamarat')] *mōdanac ɔ vrai ɔnèkic mit oggatoc meg a· uèhmèt* (MünchK 78rb)

(139) *Es nemèllècnèc* [*pron a· tèmplomrol bèzellèttèc* [hog *io kɔuèckel* & *aiandokockal èkèsitètèt volna*]] *mōda* (MünchK 79vb)

3.8.3.3. Alanyi koreferencia?

A Münchener kódexben található három olyan példa, amiben az *-atta/-ette* igenév alanya a főmondat alanyával koreferens. (140)-ben mind a főige, mind az igenév alanya Jézus (ő vacsorázik a tanítványokkal, és veszi a kenyeret), (141)-ben a fő- és alárendelt ige alanya is a tanítványok (ők járnak a búzamezőben és kezdik a kalászatot tépni), (142)-ben pedig az „ők” az alanya a főmondatnak és az igenévnek is (ők mennek fel és mennek be a ködbe).

(140) *Azockal ke(dig) iè* (=Iesus) **vačoralatta** *veue a· kenèrèt* & *megalda* (MünchK 32va)

(141) *ɔ ìaneituani iarattoc* *kezdenè gabona fɔt* ('kalászt') *žaggatnioc* (MünchK 37vb)

(142) fel menèn^c azoc a· kòdbè **bè menèttec** Es lòn zo a· kòdbòl (MünchK 66ra)

Ezeknek a mondatoknak két elemzése lehetséges. Az egyik, hogy egy negyedik típusú *-atta/-ette* igenévvel van dolgunk, melyben az igenévi alany referenciáját a főmondati alany határozza meg. Ez esetben a fő- és mellékmondati alany koreferenciája nem véletlenszerű, hanem a szerkezetből következik.

(143) ø taneituañi_i [*pron_i iar-att-oc*] kezden^c gabona fòt žaggatnioc.

A másik, hogy ezek valójában önálló referenciájú alannal rendelkező *-atta/-ette* igevek, melyeknek alanya véletlenül koreferens a főmondat alanyával. Ez esetben vagy a fő- vagy a mellékmondatnak kiejtetlen (de szintaktikailag nem kontrollált) névmási alanya van.

(144) [ø taneituañi iarattoc] *pron* kezden^c gabona fòt žaggatnioc.

(145) ø taneituañi [*pron iarattoc*] kezden^c gabona fòt žaggatnioc.

A rendelkezésre álló adatok alapján empirikusan nem lehet eldönteni, hogy melyik elemzés adekvátabb.

A fent bemutatott három adaton kívül van még egy adat, ami idetartozhat.

(146) Ezekèt **bèžellèttè i^c** (=Iesus) & ø žemèit menbè èmèluè mōda (MünchK 103rb)

Amennyiben (146)-ban a *bèžellèttè* alak egy *-atta/-ette* igenév, úgy a mondat elemzése a következő: az *-atta/-ette* igeves mondat koordinálva van egy *-ván/-vén*-es igeves mondattal, ez a koordinált igeves szerkezet pedig egy véges ígés mondatot módosít (ennek igéje a *mond*).

(147) [[Ezekèt bèžellèttè i^c] & [ø žemèit menbè èmèluè]] mōda (MünchK 103rb)

Az is elképzelhető azonban, hogy a *bèžellèttè* itt egy véges ige, az ezt tartalmazó mondat pedig koordinálva van egy másik, *-ván/-vén*-es igenévvel módosított véges ígés mondattal.

(148) [Ezekèt bèžellèttè i^c] & [[ø žemèit menbè èmèluè] mōda] (MünchK 103rb)

3.8.4. Az *-atta/-ette* igevek képzési feltételei

Az *-atta/-ette* igevek bármilyen argumentumstruktúrájú igéből képezhetők, azaz tárgy-, unergatív és unakkuzatív igékből is. Ez igaz mind az önálló referenciájú alannal rendelkező, mint a koreferens alannal rendelkező *-atta/-ette* igevekre.

- (149) önálló referenciájú alannyal
- a· napoc eggicbèn **o** az nepèt **taneitatta** & a· templomban euāgelizalatta egbè gòlèkezen^c a· papocnac fèiedèlme (MünchK 78vb)
 - o** a· hazban **eýtettè** (értsd: evén) im soc ièles bünõs müèlkedètbèlièc & bünõsõc iquèièc (MünchK 15ra)
 - O** az itelõ zècbèn **vlettè** kè(dig) èrèzte o hozia o felèsègè (MünchK 34rb)
- (150) koreferens alannyal
- Az paraztrol ky zent fferenczet lewlteuala egyhaz **seprette** (JókK 97)
 - Ih̄ (=Iesus) azert hog lata otèt **siratta** (MünchK 97va)
 - Vr micor lattonc tegedèt **èhezetted** & ètettõnc tegedet (MünchK 31vb)

Mivel az üres kategóriát tartalmazó *-atta/-ette* igenevekben a *pron* szisztematikusan az alany helyét foglalja el, képzési szabályát a következő képpen adhatjuk meg: *-atta/-ette* igenevek bármilyen igéből képezhetők; amennyiben üres kategóriát tartalmaznak, annak az ige legprominensebb argumentumának helyén kell lenni.

3.8.5. Két kivételes példa

Végezetül két kivételes példáról kell szót ejtenünk. (151)-ben az igenév formája *feket*, tehát az igenév nem visel személyvégződést. Rendes körülmények között egy *-atta/-ette* igenévnek itt *fekettem* alakot kellene ölteni. Ennek ellenére elképzelhető, hogy itt egy valódi *-atta/-ette* igenévvel van dolgunk, melyről lemaradt a végződés. Amennyiben valóban így van, úgy (151) egy *-atta/-ette* igenév tárgyi koreferenciával. Az is lehetséges azonban, hogy (151)-ben valójában egy *-ó/-õ* igenév szerepel, azaz az adat olvasata 'en-gem, földön fekvõt'.

- (151) paranczolok neked... hogy en yohhom ('szívem') battorsaganac es vakmerewse-genec kynyara: **engemett fewlden feket** fel labadual nywmosal en torkomra (JókK 11)

A másik kivételes példa (152).

- (152) lata o napat fèkette & **hideg lelettè** (MünchK 14rb)

Ez az adat több szempontból is érdekes. Először is a *hideg lel valakit* kifejezés egy idióma: szó szerinti jelentése: „a hideg megtalál valakit”, de értelme „valaki fázik” (vagy *-tól-ös* vonzattal „valaki irtózik valamitől”, de a példában nem erről van szó). Az idiómák a mély-szerkezetben egy frázist alkotnak, ennek megfelelően vagy kötött tárgyak szokott lenni (*X feldobja a talpát*), vagy tárgyak és alanyuk is kötött (*kibújjik a szög a zsákból*). Ennek az idiómának viszont kötött alanya (*hideg*) és nem kötött tárgya van. Márpedig az alany

és az ige a tárgy nélkül nem alkot mélyszerkezeti frázist. A *hideg lel valakit* kifejezés tehát önmagában is kivételes.²⁶

Továbbá az a tény, hogy a *hideg lel valakit* kifejezés igéjéből *-atta/-ette* igenevet lehet képezni, ellentmond két eddig megállapított általánosításnak is. Egyrésztől (152)-ben az üres elem az igeneves kifejezésnek nem alanya, hanem az *experiens*i tárgya. (Ez független az előbb az idiómákkal kapcsolatban tárgyalt furcsaságtól.) Ezzel összefüggésben ez az igenév nem aktív, hanem passzív: a szóban forgó tanítvány anyósa (*napa*) a hidegrázást nem cselekszi, hanem elszenved.

3.9. További határozói igenevek *-t/-tt* végződéssel (a *jövet* és *jöttön* típusúak)

Az ó- és középmagyar nyelvben volt egy olyan deverbális osztály is, mely *-t/-tt*-re végződött, a mondatban határozóként szerepelt, és a főmondati predikátummal egyidejű eseményt jelölt.

(153) Jm **bemenett** az varosban leltok egh emborth (WinklK 73r)

(154) vissza **jüvet** valamit hozot (1652, Bosz 455)

Mint a bevezetőben említettük, az igenevek legfőbb ismérve, hogy megőrzik a kiinduló ige vonzatszerkezetét, és hacsaknem az üres elem a tárgy helyén áll, bővíthetők tárggyal. Az általunk ismert példák mozgást jelentő, tehát tárgyatlan igékből képzettek, ezért az igenévnek sem lehet tárgya. Határozóval lehet őket bővíteni, ez azonban nem perdöntő bizonyíték igenévi voltuk mellett (határozóval ugyanis nem csak igeneveket lehet módosítani). A rendelkezésre álló adatok alapján tehát nem tudjuk egyértelműen meghatározni, hogy a (153), (154) féle adatok *-t/-tt* végű szavait az ómagyarban (határozói) igeneveknek tekinthetjük-e.

Károly (1956) a *jövet*, *menet*-tel egy osztályba sorolja a kódexekben négyszer előforduló, hajnal jelentésű *villamodat*-ot is (AporK 79, MünchK 84ra, BécsiK 146, BécsiK 248), továbbá a *járat* és *kikelet* szavakat. Mi a *villamodat*-ot az ómagyarban már nem igenévnek, hanem a *reggel*-hez hasonló, határozói értékkel használt puszta főnévnek tekintjük, mivel jelzővel és névutóval módosítható (155). Ráadásul a *jövet*, *menet*-ben megfogalmazott esemény alanya azonos a főmondati alannyal, a *villamodat* eseményének alanya viszont nem azonos a főmondati alannyal (156).

(155) a. Veterinèy ('éjjeli imádkozás') vilamodat tezitec azt (BécsiK 248)

b. Kic vilamodat èlöt voltanac a· koporsonal (MünchK 84rb)

²⁶ A magyarban néhány további idióma is kötött alannyal és nem kötött tárggyal rendelkezik, pl. *X-et eszi a mérgefene* (É. Kiss 1987).

(156) Tahat kiral vilamodat fel kèluē (BécsiK 146)

(Legalább) a mai magyarban pedig a *(mi) járat(ban vagy)* és *kikelet* is bizonyosan főnevek, disztribúciójuk különbözik a *jövet, menet* eloszlásától.

Károly (1956) szerint ez a forma már nem volt produktív az ómagyar korban sem, az eddig említett példákon túl nem talált más alapigéjű adatokat. A mai magyar nyelvben is csak a *jövet* és *menet* alakok használatosak. Ma ezek a szavak nem állhatnak meg önmagukban (**menet benézek hozzád*). Vagy határozóval kell őket bővíteni (*a városba menet/odamenet benézek hozzád*), vagy pedig együtt, egyfaja kötőszó nélküli koordinációban kell őket használni (*jövet-menet benézek hozzád*). (153) alapján azonban valószínűsíthető lehet, hogy ez a megszorítás az ómagyarban nem élt.²⁷

Az ómagyarban ezen kívül volt egy igéből *-t/-tt+Vn* végződésel képzett, határozóként használt osztály is.

(157) ýmar mind [ýotøn] ýñek (Lev 64)

Ezeknek az alakoknak a jelentése A. Jászó (1991: 336) szerint „a növést tekintve nő”, A. Jászó (2002) szerint pedig „folytonosan, állandóan, egyre többet”. Mi ez utóbbi értelmezéssel értünk egyet. Erre a típusra nincsenek korai példáink, a kódexekből egyáltalán nem, csak középkori leveleinkből adathatóak. Néhány példáért lásd A. Jászó (2002: 99). Jellemző rájuk, hogy bővítmény nélkül állnak, s ezért igenévi státuszukat empirikusan nem lehet alátámasztani (Fokos 1959a, 1959b). A mai magyar nyelvben már nem használatosak, talán csak a *nőttön nő* kifejezésben, illetve a *folyton (folyvást)* és *nyugton* alakban maradtak fent megkövesedett formában.

4. Az -ó/-ő végű igenevek

4.1. Kontrollált alanyú -ó/-ő melléknévi igenevek (folyamatos melléknévi igenevek)

Az -ó/-ő végű igeneveket a hagyományos szakirodalom „folyamatos” melléknévi igeneveknek nevezi. A név arra utal, hogy az ezekben az igenevekben leírt esemény ideje azonos a főmondat eseményidejével.

²⁷ Itt azért nem fogalmazunk erősebben, mert elképzelhető, hogy a helyhatározó az igenévhez tartozik.

(i) Im [bemenett az varosban] leltøk egh embørth (WinklK 145)

A Müncheneri kódex azonos helyén a határozó egyértelműen az *-atta* igeneves mondat része:

(ii) [tú a· varosba bemenettèc] èlotocbè kel tünèctec eg neminèmo èmber (MünchK 80vb)

- (158) Mykorth ok rakwa lewen malaztal mynd ez zeles wylagoth megh ffenesytteek: ok lõnek az [mezzel es [tel] teyel **ffolyo**] kutakes (Könyvecse 5r)

Köztudott azonban, hogy ezek az igenevek előidejűek is lehetnek (ennek részletes kifejtését és megjósolhatóságát lásd Laczkó 2000). Ez igaz nemcsak a mai magyar nyelvre, hanem az ómagyarra is.

- (159) a. & mit fèllèlèc èngemèt **mègfèddònèc** (BécsiK 271)
 b. minéc vtanna az haborusagot **zerzò** angaloc onnet le vettetenec (GuaryK 127)

Sőt, kódexeinkben ezek az igenevek (mozzanatos történésű igéből képezve) még utóidejűek is lehetnek.

- (160) a. Dè valobizon az èngèm **èlarolonac** kèzè èn velè vagò az aźtalon (MünchK 81ra)
 b. ki vala ۆtèt **èl arolo** (MünchK 98va)

Éppen úgy tehát, ahogyan a 3.2. alfejezetben tárgyalt *-t/-tt* végű melléknévi igenevek téves megnevezése a „befejezett” melléknévi igenév, úgy az itt tárgyalt *-ó/-ő* végű igeneveknél is félrevezető a „folyamatos” melléknévi igenév címke. „Folyamatos” melléknévi igenevek bármilyen argumentumszerkezetű igéből képezhetőek, és mindig tartalmaznak üres kategóriát, mely a legprominensebb argumentum helyén van: unergatív és tranzitív igék esetén a külső argumentum helyén, unakkuzatív igék esetén pedig a belső argumentum helyén.

- (161) a. minéc vtanna az [_{VP} *pron*_i [_{VP} haborusagot **zerzò**]] angaloc_i onnet le vettetenec (GuaryK 127)
 tranzitív
 b. az rezògseg [_{VP} *pron*_i **hizòlkòdò**] ordòg_i (GuaryK 7)
 unergatív
 c. De az [_{VP} *pron*_i **rezketew**] papnak_i gyouonuan (JókK 156)
 unakkuzatív

Ez egyben azt is jelenti, hogy az üres elem mindig az alany helyén van. Ezért a „folyamatos” melléknévi igenév helyett a pontos megnevezés a kontrollált alanyú *-ó/-ő* melléknévi igenév lenne, de itt is megtartjuk a már meghonosodott elnevezést. A 3.2. alfejezetben láttuk, hogy a „befejezett” melléknévi igenevek üres kategóriája a belső argumentum helyén van. A „befejezett” és a „folyamatos” melléknévi igenevek eloszlása tehát részleges átfedést mutat: amikor a belső argumentum egyben a legprominensebb argumentum is, vagyis az unakkuzatív igék esetén, mindkettő megjelenhet.

- (162) a. mōnal ('mint') holual ('reggel') **ēlmulo** harmat (BécsiK 188)
 b. Ki \varnothing nekí lattyauala mīnd az **ēmult** byneit (NagyszK 162)

Egyéb esetekben a kétféle igenév kiegészítő eloszlást mutat. Transzítív igékből „befejezett” és „folyamatos” melléknévi igenév is képezhető, de előbbinél az üres kategória a belső argumentum helyén lesz (163), míg utóbbinál a külső argumentum helyén (164). Végül unergatív igékből csak „folyamatos” melléknévi igenév lehet.

- (163) es ew feyeeben [tyzen keth cyllagħbol [_{VP} *pron*_i **zerzett**]] koron_i (JordK 905)
 (164) minec vtanna az [_{VP} *pron*_i [_{VP} haborusagot **zerz \varnothing**]] anǵaloc_i onnet le vettetenec (GuaryK 127)

A „folyamatos” melléknévi igeneveket tárggyal és határozóval lehet bővíteni és tagadni lehet. Ezek az igenevek erősen fejevégűek, a tárgyi bővítmény majdnem mindig az igenév előtt van. Néhány ellenpélda (167)-ben található.

- (165) az haborusagot **bekeuel valo** zenuedest (GuaryK 26)
 (166) az imadsag an **nem acarot** kezereyti (GuaryK 125)
 (167) a. & valanac **oriz \varnothing** azokat mēd nappal & eyiēl (BécsiK 23)
 b. mert ēr \varnothing s \varnothing c & **teu \varnothing** \varnothing ēr \varnothing it (BécsiK 206)
 c. & ēz ēmber vala igaz & felēmes **varo** isrlnēc (=Israelnek) uigažtalaǵfat (MünchK 56rb)

A tárgy tipikusan tárgyragot visel, de még ragtalan tárgyak is előfordulnak (168), az élő beszédet tükröző levelekben is (169). Vagyis ebben a korban a „folyamatos” melléknévi igenevek még korlátozott mértékben megőrzik az eredeti ragtalan tárgyat.

- (168) a. Es vagyok alazatos es **semmy tudo** (JókK 56)
 b. kiral **lēuēli irokat** (BécsiK 65)
 c. \varnothing **haza rakoual** (MünchK 61va)
 d. \varnothing **igeie tou \varnothing k** (AporK 66)
 e. az **gonoz gondolo** zyw hemboroket akik paraznasagot gondolnak: (egy kiadatlan debreceni nyelvemlék, Pápay 1911: 199)
 (169) tegye akarayat ebe neky es walamyt akar es parancol kegyelmed mynd **az te-w \varnothing lezen** (Lev 27)

A tárgyrag hiányában a tárgy és az ige viszonya már gyakran állandósult szókapcsolat vagy összetétel jellegű.

(170) nagy **isten feeló** leelky eeletben (ÉrdyK 508)

Ilyen összetételeket a mai napig használunk melléknévként (*szavatartó, vérszívó*) vagy főnévként (*gyertyatartó, adószedő*).

A „folyamatos” melléknévi igeneveknek a mondatban attributív és predikatív használatuk is van, azaz jelzőként és állítmányként állhatnak.

(171) a. azfan **lako**zo madarac le zallanak (JókK 139)
b. ki mondati méibe **caialto** binne (GuaryK 42)

(172) a. mēdenèc valanac ötèt **varoc** (MünchK 64 va)
b. valanac **euoc** & **iuoc** (MünchK 30va)

A *való* igenevet már az ómagyarban is használták arra a célra, hogy az igei módosító kategóriákat alkalmassá tegyék főnévi módosítói szerepre, hagyományosabb szóhasználatlaltal „jelzősítsék” őket.

(173) a. az \varnothing **te hoz**ad **valo** remensege (BodK 17v) PP
b. **föld al**at **valo** vèrmekbèn· (BécsiK 232) PP
c. ihesusnak vala **titkon valo** taneythwanya (WinklK 114r) határozó
d. **sok keppen u**alo níomorosagot es bozzosagot (PeerK 103v) határozó

Adatolható a *való* „alkalmas, illő, használható” értelmű jelentése is, ezt (legalábbis a mai magyar nyelvben) Laczkó és Rákosi (2007) melléknévként elemzik.

(174) a. a ki kedíg **karhozatra u**alo akar mini (‘mennyi’) iot tegíones (DebrK 128)
b. yo **enny valo** zewlew (JókK 92)

A *levő* igenévnnek a mai magyar nyelvben gyakori hasonló szerepe (*a fölöttünk levő mennyezet*) az ómagyar kódexekben nem adatolható. A *levő* csak a Czech- és a Thewrewk-kódexben fordul elő a főnevet és annak módosítóját összekapcsoló szerepben, két-két ízben. (A. Jászó (1992) szerint az igenév itt az azonosítást nyomósítja.)

(175) a. Meg feketwlth **nap leewo zynod** (CzechK 32r)
b. meg feketwlth **ho leewo testod** (CzechK 32v)
c. meg feketwlt **nap lewo zynod** (ThewrK 148r)
d. meg feketwlth **ho lewo tested** (ThewrK 148r)

Ezekben az adatokban a főnév módosítója egy másik főnév (*nap, hó*). A főnevek tipikusan nem lehetnek főnévi módosítók: főnevekkel vagy összetett főneveket alkotnak (*ékszer-tartó*), vagy „jelzősíteni” kell őket (*esti műszak*). Véleményünk szerint a (175)-ben látható szerkezetekben a főnévi fej (*szín, test*) és az őt módosító főnév (*nap, hó*) egy kis mondat-

ban kerülnek be a szerkezetbe. A kis mondat alánya a *szín, test*, predikátuma pedig a *nap, hó*. A *levő* a kis mondat funkcionális fejének lehet a kitevője.

Megjegyezzük, hogy az ómagyarban olykor a *való* igenév is megjelenik a főnév és módosítója között olyankor, amikor a mai magyar nyelvből kiindulva ezt nem várnánk. A *szüntelen félelem* és a *jelen időben* a mai magyarban *való* nélkül hangzanak természetesen.

- (176) a. mert ȝ benne **zenetlen valo felelm** vaȝon (BodK 1r)
b. èièlen valo vðȝbèn (BécsiK 91)

Az ómagyarral szemben a mai magyar nyelvben a hely- és időhatározók jelzősítésére a *levő*, nem pedig a *való* szolgál. A *levő*-nek ez a funkciója a 17. század közepétől már adatható:

- (177) a. **szeöleö hegien leueö** pincze teöreseket (1648, Bosz 126)
b. az Sz. Martoni Szent **Egihazban leueo** oltarrul (1648, Bosz 126)

4.2. Kontrollált tárgyú -ó/-ő melléknévi igenevek (az *ivóvíz* típus)

Az ómagyarban a tranzitív igékből képzett -ó/-ő végű igenevek között vannak olyanok, melyeknél a módosított főnév az alapige tárgyi argumentumát köti. Ezeket tehát kontrollált tárgyú -ó/-ő melléknévi igeneveknek nevezhetnénk. Mint azonban alább látni fogjuk, elképzelhető, hogy ezekben a példákban nem valódi igenevekkel van dolgunk.

- (178) a. **tvrhèto** ȝonoz volna (BécsiK 63)
b. a- **földön hordozo** ruhakat feltartuā (BécsiK 81)
c. Felden mynden **teremtewk** Algyatok vrnak (AporK 139)

- (179) hog a **zanto föld** vrat (BécsiK 3)

A releváns ómagyar példák a mai magyarban vagy agrammatikusak (178), vagy pedig teljesen lexikalizált formában vannak jelen (179).²⁸ A (179)-beli példáról feltehetjük, hogy már az ómagyarban is lexikalizált kifejezés volt.

A mai magyarban agrammatikus (178)-beli adatokkal kapcsolatban két elemzés lehetséges. Egyrészt elképzelhető, hogy az ómagyarban ezek is lexikalizált kifejezések vol-

²⁸ Laczkó (2000) amellett érvel, hogy a mai magyarban a *szántóföld, ivóvíz, metélőhagyma* típusú összetett szavakban az utótag valójában nem tárgy, hanem célhatározó, és valamire való alkalmasságot, használhatóságot fejez ki (ivásra való víz, szántásra alkalmas föld stb.). A (178)-beli ómagyar adatokra ezt nem lehet kiterjeszteni: (178b)-ben például egyértelműen nem földön való hordozásra alkalmas ruhákról van szó, (178c)-ben pedig nem teremtésre alkalmas élőlényekről.

tak, s később kikoptak a szóképzletből. Ebben az esetben a fenti példákban nem valódi igenevekkel van dolgunk, hanem grammatikalizálódott melléknévekkel. Másrészt az is lehetséges, hogy ezekben a példákban valódi igenevek vannak, vagyis az ómagyarban még korlátozottan produktívak voltak a kontrollált tárgyú -ó/-ő igenevek. Mi ez utóbbi feltételezést tartjuk valószínűbbnek.

Azt látjuk tehát, hogy mai magyar nyelvben már mindenképpen csak a melléknévként lexikalizált alakok élnek; míg az ómagyarban vagy csak lexikalizált alakok léteztek (s ezekből jó néhány kiveszett), vagy mellettük korlátozott produktivitással jelen voltak az igenevek is. Vagyis ennek a típusnak a használata, produktivitása az idő előrehaladtával csökkent. Az ősnyelvek S görbe szerinti rekonstruálásának módszere alapján ebből az következik, hogy minél tovább megyünk vissza az időben, annál produktívabbak ezek az igenevek; az írott forrásokkal nem rendelkező ősmagyarban tehát valószínűleg teljesen produktívan éltek a tárgyi -ó/-ő igenevek. Mai lexikalizált *ivóvíz*, *vágómarha*, *tépősaláta*, *nyalósó* szavaink ebből az egykori szerkezetből grammatikalizálódtak. A *kecskerágó fa* típusú kifejezésekből pedig arra következtethetünk, hogy ezekben az igenevekben nem csak a VP, hanem a vP réteg is jelen volt, s az igenévnek szintaktikailag reprezentált, akár hangzó alanya is lehetett.

(180) $[[_{vP} DP [_{vP} pron_i V]] +ó] N_i$

4.3. Kontrollált obliquusi módosítójú -ó/-ő melléknévi igenevek (a *lakóhely* típus)

Az ómagyar -ó/-ő végű igenevek között olyanok is vannak, melyeknél a módosított főnév az alapige valamely határozójának, úgymint hely- (181), idő- (182) vagy egyéb határozójának (183) főnévével van koindexálva.

- (181) a. lako helyek (JókK 107)
 b. ɣymadkoko hèlèrè (BécsiK 29)
 c. iqen^c eg napi mènɔ földèt (MünchK 56vb)
 d. itelɔ zècbèn (MünchK 34rb)
 e. harmad napyg valo yaro wtat megywnk (JordK 22)
 f. az neezew helrevl (FestK 387)

- (182) a. husshagyo nappba (JókK 26)
 b. a· kézɔlɔ nap utan (MünchK 35rb)
 c. megh fyzethó napyath (MünchK 35rb)

- (183) mind aranba mind ezisbe ɣonɔgbe nɔmɔs kɔuegbe ɔltɔzɔ ruhagba
 (GuaryK 116)

Ezeknél a példáknál ugyanazok az elemzési lehetőségek merülnek fel, mint az előző alrészben tárgyaltaknál. A fenti adatoknak egy része a mai magyar nyelvben is használható, de már mindenképpen lexikalizált forma, a többi pedig ma már agrammatikusnak számít. Az ómagyarban az adatoknak legalábbis egy részével kapcsolatban a szóösszetétel és a valódi igenévi státusz is szóba jöhet. Néhány összetett szóban itt is megtalálható a lexikális alany.

- (184) a. Sub pede cuiusdam monticuli Solumkaialthow (‘Sólyomkiáltó’) vocati (1357, OklSz: 495)
 b. Vereyteek iaro lik (értsd: pórús) (1533, RMGl: 465)²⁹
 c. vereitek iaro apro likak (1590, RMGl: 465)³⁰

Feltételezhető tehát, hogy az ősmagyarban voltak kontrollált obliquusi módosítójú -ó/-ő melléknévi igenevek, s ezek fokozatosan veszítettek produktivitásukból: az ómagyarban még lehet, hogy korlátozottan alkottak igeneveket, a mai magyarban azonban már kizárólag lexikalizált melléknévekként fordulhatnak elő. Mint Komlósy (1992) rámutat, a mai magyar nyelvben gyakoriak az olyan összetett szavak, melyeknek igei előtagja -ó/-ő-re végződik, s ezek a cselekvés legkülönbözőbb körülményeit jelölhetik (*olvasókör, olvasószoba, olvasólámpa, mosókonyha, mosógép, mosószappan*). Ezért az ilyen összetett szavakban található -ó/-ő a szinkrón nyelvéírásban az igenévi -ó/-ő végződéssel nem azonos, csak homofón szuffixumnak tekintendő.

4.4. Az -and-ó/-end-ő igenevek

Az -and-ó/-end-ő igenevek az ómagyarban tulajdonképpen olyan rendes -ó/-ő végű igenevek, melyeknek alapigéje -and/-end szuffixumot visel (Károly 1956, A. Jászó 1991).

- (185) a. Az baluan **imad-o** papok (CornK 96 v)
 b. ha leesuen **ymad-and-az** engemeth (Könyvecse 20 r)
 c. vr iesus cristusnak. **imad-and-o** labay (GömK 110v)

Éppen ezért a hagyományos nyelvtanokkal szemben az ómagyarban nem tekintjük őket egy külön típusú igenévnak, s tárgyalásukat a többi -ó/-ő végű igenév vizsgálatával együtt látjuk indokoltnak.

- (186) es hwz ezor **bocyanando byneinek** kennyat ottya (‘oldja’) megh vele (KazK 29v)

²⁹ A példa a Murmelius-féle latin–magyar szójegyzékben található.

³⁰ A példa Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzékében található.

Az *-and/-end* igei szuffixummal kapcsolatban régi megfigyelés, hogy nem az általános jövőidő kifejezésére szolgált (ezt a szerepet a jelen idejű alakok töltötték be). Az *-and/-end* csupán a bizonytalan, feltételhez kötött, esetleges jövőt jelölte, s ezért csak alárendelt mondatokban fordult elő (E. Abaffy 1992, Sárosi 2003a). Ennek ellenére E. Abaffy (1991: 111) az *-and/-end*-re mint a „jövőidő jelé”-re utal. Az időjelek a generatív nyelv-tanokban a T fejhez köthetőek, így ha az *-and/-end* ténylegesen időjel, akkor a T fejben kell reprezentálni (de lásd alább).

A jövő időre referáló affixumok, partikulák és segédigék kapcsán (pl. angol *will* 'fog') vita bontakozott ki a nemzetközi szakirodalomban arról, hogy az ilyen elemeket tényleges idő kategóriának (T-nek) vagy inkább modális kategóriának (Mod-nak) kell-e tekinteni. É. Kiss (2005) amellet érvel, hogy az ómagyar *-and/-end* végződés valójában nem időjel, hanem modális szuffixum. Másképpen fogalmazva az *-and/-end* nem egy T, hanem egy Mod fej kitevője. Az alábbiakban ezt az elemzését több ponton is új érvekkel támasztjuk alá.

Maguk az igenevek nem véges alakok. Az igenévi végzések bemenetűl az igék alapalakja vagy valamilyen igei szuffixummal (pl. szenvedő szuffixummal) ellátott alakja szolgál, de véges igealak sohasem. Ha az *-and/-end* időjel lenne, akkor a vele ellátott ige véges alak lenne. Ezért azt várnánk, hogy igenévképző nem járulhat hozzá. Ezt a predikciót az *-and-ó/-end-ő* igenevek léte egyértelműen megcáfolja. Az *-and/-end* tehát nem lehet egy jövő időre specifikált T fej kitevője. A modális szuffixummal ellátott igeokról viszont tudjuk, hogy szolgálhatnak az *-ó/-ő* igenévi végződés bemeneteként. Az alábbi példában a *-hat/-het* modális affixumot követő *-ó/-ő*-t figyelhetjük meg.

- (187) a. az hoold mynth a čillagok altal **lathato** is lezõn (SándK 4r)
b. Mert oth vaõon **tapaztalhato** setetseg (NádK 52v)

További érv az *-and/-end* modális volta mellett, hogy az *-and-ó/-end-ő* igenevek kifejezhetnek konkrét időviszonyítás nélküli, általános szükségességet (188) és lehetőséget (189) is.

- (188) a. Azert mikeppèn **alaitando** auag **mondando** azokat istènekneç lenni (BécsiK 114)
b. az vy bor vÿ tomlocbè **èrèztèndõ** (MünchK 60rb)
c. meg **vtalando** menden kereztyen embertevl (CornK 143r)

- (189) a. kyk mynd **lehetendew** dolgok az wr istennek (ÉrdyK 510)

A szükségesség és lehetőség egyértelműen modális kategóriák, a (188) és (189) féle adatok tehát az *-and/-end* szuffixumot a modálisok kategóriájához kötik. Ha viszont az *-and/-end* valódi időjel lenne, akkor az időviszonyítás, az utóidejű olvasat elmaradása váratlan lenne.

Raadásul ha az *-and/-end* végződés a jövő idő kitevője lenne, akkor végképp nem várnánk, hogy ennek az igenévnek néhány esetben előidejű használata legyen (további példákért lásd Károly 1956: 144).

(190) **ragusyabalo** ('Ragusából') **zarmazando** Gerlandus nevw **hews** (JókK 162)

Mindezen érvek alapján tehát az *-and-ó/-end-ő* igeneveket olyan *-ó/-ő* igeneveknek elemezzük, amelyekben van egy ModP projekció: $[[_{ModP} \text{-and/-end}] \text{-ó/-ő}]$.

Az ómagyarban az *-and-ó/-end-ő* igeneveket tárgyjal és határozóval lehet módosítani (191), a mondatban pedig jelzőként (192), állítmányként (193) és (cél)határozóként (194) állhatnak.

(191) Ezt ke(dig) mōda iègezuē [mel' **halallal** volna **megfenèseitèndō istènt**] (MünchK 108 rb)

(192) a. **fel magasztatando** zvznek (HorvK 24v)
b. Návalias el **rothatando** eletót (LobkK 54)

(193) a. ez zvztevl **volna fogadando** es zvlendev (HorvK 30v)
b. nem **lehetvala** az ígassag **megtartando** (NagyszK 32)

(194) ezfele bozzosagokra **tewrhettendew** Tèb napokon ezmondot vczaban tuduan yaruala (JókK 21)

Az *-and-ó/-end-ő* igeneveket mindenféle vonzatszerkezetű igéből lehet képezni.

(195) a. holnap es **èbèllèno** vagoc kirallal (BécsiK 60) unergatív
b. **fogyatkozando** nvalyamban (LobkK 245) unakkuzatív
c. A tōbbí mínd vtanna **írandō** (NagyszK 317) tranzitív

A fenti adatokból látszik, hogy az üres elem a külső és a belső argumentum helyén is lehet. Ha az *-and-ó/-end-ő* végződés tranzitív igehez járul, akkor az üres elem az alany és a tárgy helyén is lehet.

(196) a. mert éggítek_i [*pron_i* engem **el adando**] (DöbrK 216v)
b. meltat[l]an az [*pron_i* **adando**] jokra_i (HorvK 1r)

Ez eltér a rendes *-ó/-ő* igenevek viselkedésétől, hiszen azokban az üres elem mindig a legprominensebb argumentum helyén van, ez pedig tárgyas igeéknél a külső argumentum. Az üres elem ritkán lokatívuszi adjunktum főnévi feje helyén is állhat. Ez a *Mária ülte gaz* féle *-t/-tt* igenevekhez hasonló szerkezetet eredményez.

(197) ninchen eth ez vilagban **meg maradando** es **lakoando varasod** (LobkK 47)

A kódexekben többször ott is *-and-ó/-end-ő* igeneveket találunk, ahol ma már csak *-ó/-ő* igenevet használhatnánk. Ezek az igenevek a latin participium imperfectum fordításai (A. Jászó 1992).

(198) a. zèltol **ingando** nadat (MünchK 62rb)
b. Te **vigaztalando** zent lelkedet (AporK 125)

Az *-and-ó/-end-ő* igenevek a mai magyar nyelvben is megtalálhatóak, de már messze nem olyan arányban, mint az ómagyarban. Az igék közül csak a tárgyasokhoz járulnak, üres kategóriájuk a tárgy helyén van (*a telefonál(*and)ó fiú, a lehull(*and)ó falevelek, a megírandó pron, házidolgozat*), és erősen jelen van bennük a szükségesség szemantikája. Mivel az *-and/-end* modális szuffixum önmagában már nem használatos, az *-andó/-endő* végződést a mai magyarban szételemezhetetlennek tekintjük. Néhány *-andó/-endő* igenev főnévként (*jövendő, halandó*) vagy melléknévként (*romlandó, mulandó*) grammatikalizálódott.

5. A -va/-ve, -ván/-vén, -vál/-vél határozói igenevek

Az ómagyarban az *-atta/-ette* határozói igenevek mellett még *-va/-ve, -ván/-vén* és *-val/-vel* igenévi szuffixummal rendelkező határozói igenevek is használatosak voltak. A számadatokat tekintve a *-ván/-vén* végű igenevekből volt a legtöbb, a *-val/-vel* végűekkel pedig csak szórványosan találkozni.³¹ Ezért ez utóbbiakkal a továbbiakban nem foglalkozunk behatóbban.

(199) a. fugwa / huztuzwa wklel / ue / kethwe ulud (ÓMS 32)
b. de vr Bernald mendent **latuan** egew lampasnal (JókK 5)
c. Vegezetre kedeg meg vilagoseytateek istennek malaztyaual el **hagyual** az eretneksegek setetsegeet jevue az hytnek velagossagara (DomK 39v)

A Bécsi kódexben és Münchener kódexben a *-va/-ve* igenevek opcionálisan személy- és számegeyeztetést viselhettek.

(200) Bè men-**ue-tec** kèdeg babilloniaba (BécsiK 110)

Személyragozott igenevek nagyobb számban csak a Bécsi kódex első felében és a Münchener kódex Máté-evangéliumában találhatóak, előbbiben 31, utóbbiban 35 helyen (Károly

³¹ A *-val/-vel* igenevek néhány mai magyar dialektusban, így például a csángóban is kimutathatóak. Ennek az igenévi használatára feltehetően az ómagyarban is területhez köthető volt.

1956). Ebből a tényből Szily (1911) arra a következtetésre jutott, hogy a Bécsi kódex első felét és a Münchener kódex Máté-evangéliumát ugyanaz a szerzetes fordította, s ez a személy nem ugyanaz, mint aki a Bécsi kódex második felén és a Münchener kódex többi evangéliumán dolgozott. Emellett a feltételezés mellett talán az a legerősebb érv, hogy a négy evangéliumban nagyon sok párhuzamos, szóról szóra megegyező igehelyet találunk, s igen valószínűtlen, hogy ugyanaz a személy az egyik evangéliumban 35-ször használta volna az egyeztetett igenevet, míg a többiben egyszer sem. A többi kódexben csak elvétve találunk személyragos *-va/-ve* igenevet (ezeket az adatokat A. Jászó (1992: 442) az első bibliafordítás erős nyelvi hatásának tartja).³² Ráadásul egyeztetett határozói igeneveket sem a mai, sem a régi nyelvjáráásokban nem mutattak ki. Ezért A. Jászó (1992: 442) szerint az egyeztetett *-va/-ve* igenév a fordító leleménye, s az ilyen példák „a szerző grammatizálási törekvésének a termékei”, melyek az *-atta/-ette* igenevek analógiájára jöttek létre. Mi ezt az álláspontot nem látjuk bizonyítottnak, s még ha a legtöbb egyeztetést viselő *-va/-ve* alak egyetlen személy tollából is maradt fent, ez nem jelenti azt, hogy nem reprezentált egy dialektust.

Az egyeztetett *-va/-ve* igenevek egy rendkívül érdekes és érdemben mindmáig tisztázatlan kérdést vetnek fel. A paradigma nem különbözteti meg az alanyi és tárgyas ragozást. Ebben, valamint az E/1, E/2 és többes számú végződésben azonos a főnévi igenév egyeztetésével. Mindezek alapján az egyeztetett ige alakját E/3-ban *-vája/-véje* alakban várjuk. Ilyen végződést azonban az összes nyelvemlékben csak egyetlen egyszer találunk: a Winkler-kódex 116 v oldalán. A *-vája/-véje* alakok helyett máshol mindenütt *-ván/-vén* vagy *-va/-ve* szerepel (203). (201)-ben tehát a paradigma ezen celláját – a többi végződéssel szemben – nem tudnánk másikkal illusztrálni, (202)-ben pedig az E/3 egyeztetésre egyáltalán nincsen adat.

(201) tárgyatlan igék

- a. sem èlèuènèn sèm **haluam** nem tauoztatom èl (BécsiK 91)
- b. mèl föld tègedèt m̃ghal**uad** fogadād (BécsiK 2)
- c. hogh ymar tarthassam ȝtet meghal**vaia** (WinklK 116v)
- d. hog nē meghal**uāc** m̃v vèzèdelm̃ȝcbèn (BécsiK 14)
- e. gonozoc val**uatoc** (MünchK 18 vb)
- f. ȝ at̃a es añna mèghal**uaioc** (BécsiK 51)

(202) határozott tárgyú igék³³

- a. ymad**uam** vrat (BécsiK 90)
- b. Te ke(dig) alamisna tēu**éd** (MünchK 12ra)

³² Elszórtan az Apor-, Érsekújvári, Festetics-, Thewrewk-, Virginia- és Winkler-kódexekben találhatóak ilyen adatok.

(i) a. zȝzesseeghnek feyedelme walwaad (FestK 168)

b. Ewlellek Zent Kenodban bynes walwam Es pyrongwan (ThewrK 148r)

³³ Ezekben a példákban nem minden tárgy mellett található névelő, de a kontextusból mindenütt egyértelmű, hogy határozott tárgyról van szó. A névelőhasználatról lásd az V. fejezetet ebben a kötetben.

- c. E/3: –
 d. èz vtā obènnè èmbèrségét megbizoneituāc (BécsiK 83)
 e. a· konkol' ki zèduétèc (MünchK 19vb)
 f. A· ferfiac kèdeg megèrtueieic kiralt mondanac nèki (BécsiK 146)

(203) E/3

- a. Gondoluan Amon (BécsiK 61)
 b. lehorgadua iar & bètègè (BécsiK 100)

A -vája/-véje alakok feltűnő hiánya és az egyeztetés következetes elmaradása a -ván/-vén alakokon kétféle hipotézissel magyarázható (Károly 1956). Egyrészt lehetséges, hogy E/3-ban a -va/-ve határozói igenév egyeztetése fonológiailag üres (-va/-ve+Ø), éppen úgy, ahogy a véges igék határozatlan egyeztetése (megy-Ø, lát-Ø). Másrészt az is elképzelhető, hogy az E/3 egyeztetett alak maga a -ván/-vén végződés. Más szóval a -ván/-vén nem egy-, hanem kétmorfémájú szuffixum, mely felbontható a rendes -va/-ve határozói igenév végződésre és egy -n hangalakú E/3 egyeztetésre.³⁴ Ez utóbbi elemzés ellen szólhat, hogy a Bécsi kódex első felében és a Münchener kódex Máté-evangéliumában a -vén/-vén végződés nem csak E/3 alanyokkal fordul elő.

- (204) a. hiuatlan bèmègec kiralthoz tōruē èllèn **tèuèn** (BécsiK 59) E/1
 b. ègèb[t]èctōl **mègualuan** nem tartod kiralnac parāçolatit (BécsiK 54–55) E/2
 c. **tekozlakuan** èlmènèc (BécsiK 99) T/1
 d. mèd egzoual **mōduan** (BécsiK 44) T/3

Ez az ellenérv azonban azért nem perdöntő, mert a releváns példákban akár antiegyező igenevet is láthatunk (azaz alapértelmezés szerinti E/3 egyeztetést nem E/3 alanyal). Antiegyezést a főnévi igeneveknél is tapasztalhatunk az ómagyarban, így nem elképzelhetetlen, hogy a fordító a határozói igeneveknél is használta ezt a nyelvtani eszközt.

A két elmélet között e helyütt nem fogunk dönteni, alább normalizált formában megadjuk mind a két elemzés által felállított paradigmát.

5. táblázat. A -va/-ve igenevek normalizált egyeztetési paradigmája: I. verzió

	első sz.	második sz.	harmadik sz.
egyes sz.	-vám/-vém	-vád/-véd	-va/-ve+Ø
többes sz.	-vánk/-vénk	-vátok/-vétek	-vájok/-véjek

³⁴ Az -n kitevős E/3 egyeztetés a standard magyar nyelvben a (ma már archaikusnak számító) *s lőn világosság* kifejezésben is felbukkan. Az E/3-n végződést a *lesz, tesz, vesz, visz, hisz, eszik, iszik* igék vették fel kijelentő mód, jelen időben határozatlan ragozásnál és kijelentő mód, egyszerű múlt időben.

6. táblázat. A *-va/-ve* igenevek normalizált egyeztetési paradigmája: II. verzió

	első sz.	második sz.	harmadik sz.
egyes sz.	-vám/-vém	-vád/-véd	-ván/-vén
többes sz.	-vánk/-vénk	-vátok/-vétek	-vájok/-véjek

A *-va/-ve*, *-ván/-vén* igenevek előidejű és egyidejű cselekvést is leírhatnak.

- (205) a. lèlè Amant az agra **omoluā** (BécsiK 64) előid.
 b. Mendenèkèt valamèlleket **imadkozuan** kertec (MünchK 48ra) egyid.

Károly (1956: 153) szerint „a határozói igenév sokszor tulajdonképpen utóidejű cselekvést fejez ki” (kivéve a módhatározói igeneveket, melyek mindig egyidejűek), a Münchener kódexben például 70 ilyen adatot azonosít.

- (206) a. èsec o orçaiara **imadkozuā** (MünchK 33ra)
 b. lewle (‘lèlé’) ewtett az vton nagy vygassagual **meg czokoluan** vllat (JókK 088)

Véleményünk szerint ezeknek az adatoknak legalábbis egy része, például (206a), egyidejű igenévnek is felfogható. Károly azt is megfigyeli, hogy az általa utóidejűnek felfogott igenevek mindig a mátrix ige után állnak. Ez a tény arra enged következtetni, hogy az utóidejűség nem az igeneves tagmondat belső időspecifikációjából következik, hanem a pragmatikából. A tagmondatok felszíni sorrendje olykor időbeli sorrendként értelmeződik: a *János megebédelt és hazament* mondatban az események sorrendje épp fordított, mint a *János hazament és megebédelt* mondatban. Véleményünk szerint az „utóidejű” határozói igeneveknél is ugyanez történhet: az igenév nincsen utóidejűként specifikálva, az utóidejűség csak a mondatok sorrendjének a következménye.

A *-va/-ve*, *-ván/-vén* igenevek a ómagyar mondatban lehetnek adjunktumok, azaz szabad határozók (idő-, ok-, mód- és állapothatározók), illetve állhatnak állítmányként.³⁵

- (207) a. **felkeluen** ymadsagtol tarsanak eleybe mene (JókK 134) idő h.
 b. Ki **tuduan** o alnocsagocat monda nèkic (MünchK 48va) okh.
 c. Azert mennyetek el **byzuan** (JókK 82) módh.
 d. vluala o orzağanac zèkin kirali ruhacba **oltözuē**. (BécsiK 81) állapoth.
- (208) a. kynec mendenec **valanac meg yelenue** (JókK 17)
 b. **Vala** ke(dig) pèter **aluan** (MünchK 104va)

³⁵ A határozói igenevek típusainak elhatárolása nem mindig egyértelmű (Károly 1956: 157, 171, 172), ebben a fejezetben Károly (1956) besorolásait követjük.

A határozói igenévnek jellegzetes módhatározói használata a figura etymologica, melyben az igenév a főige által leírt eseményt nyomatékosítja. A Bécsi kódex nyelvében sok olyan figura etymologica van, melyben a főige igekötővel ellátott és befejezett, míg az őt módosító igenév nem (209a).

- (209) a. ha **halgatuā meghalgatangatoc** t̄v vratoc istènteknèc zauat (BécsiK 302)
 b. **Feltamaztuā feltamaztod** te yedèt (BécsiK 274)
 c. Mert **lathwan** nem **lathnak**, es **halwan** nem **halnak** (JordK 393)
 d. mert, **adwan aģa**, te kezedbe (SzékK 12v)

A *-va/-ve, -ván/-vén* igenevek nem mindig tartalmazznak üres kategóriát. Amennyiben van bennük üres elem, az a mátrix ige alanyával vagy tárgyával koreferens (210). Ez utóbbi típusú koreferencia csak állapothatározói igenevekkel fordul elő.

- (210) a. De mykoron ez lyanok_i zent Demyembewl [*pron_i* ysteny zolgalat meg **teuen**] tertekuolna zent Clarahoz (JókK 74)
 b. [*pron_i* ig **megkotozuèn** a kotèlèckèl] èlhagac otèt_i (BécsiK 21)

Ezeknek az igeneveknek azonban morfológiailag jelöletlen, önálló referenciájú, nyílt alanyuk is lehet. (Ez a lehetőség csak az idő-, ok- és állapothatározók számára áll fenn: a módhatározói igenevek alanya ugyanis mindig koreferens a mátrix ige alanyával.)

- (211) a. [Es **azoc euèn**] veue i^c (=Jézus) a· kenèrèt (MünchK 50vb) idő h.
 b. meg bana ew balgatsaganak gonozsagat [ysteny **felelm rya zaluan**] (JókK 157) okh.
 c. ki iouo ki meg holtuala [**kèzèi & labai megkotozuèn** mazzagockal] (MünchK 97vb) állapoth.

A nyílt alanyon kívül a *-va/-ve, -ván/-vén* igenevek tárggyal és határozóval bővíthetők. A tárgy főnévi, főnévi igenévi vagy véges mellékmondati kategóriájú lehet.

- (212) a. ymada otèt [**lètèrèztuèn maģat** a· földrè] (BécsiK 33)
 b. nem **akaruan elegetteny** ystennek (JókK 102)
 c. **Ezzebe ueuen hogy** zent ferenc nem volna ott (JókK 43)

Mint az igeneveknél általában, itt is találunk ragtalan főnévi tárgyakat, s ezek mindig megelőzik az igenevet. A Jókai-kódexben kb. 240 *-va/-ve, -ván/-vén* igenév van, ebből 35 ragtalan tárggyal áll. A Bécsi kódexben 14, a Münchener kódexben 66 ragtalan tárgy található, míg a Jordánszky-kódexben csak kivételes az ilyen tárgy (Károly 1954, Károly 1956: 201).

- (213) a. [Te ke(dig) **alamisna téuéd**] ne tugga te balod mit tézèn te iogod
(MünchK 12ra)
b. [az **aitoc megñituan**] ki zalada (BécsiK 171)
c. es vñeky [**mağa megh alazuan**] monda (KazK 54v)
d. [**ez meg erthwen** kyral] semy walazth nem theth: (Lev 95)

A *-va/-ve, -ván/-vén* igenevek a mátrixigéhez többször nem adjunkcióval, hanem valamilyen nyílt kötőszóval, leginkább *és*-sel kapcsolódnak (214). Az ilyen koordinációnak különösen szép példája (214b). Itt az első határozói igenév (*leborulván*) egyértelműen alá van rendelve a főigének. A második határozói igenév (*leszállván*) azonban *és*-sel kapcsolódik a megelőző és rákövetkező mátrixmondathoz is. A benne leírt esemény ugyanolyan súllyal számít a történetben, mint a mátrixigék által leírt esemény, s nem érezzük, hogy alá lenne rendelve valamelyik főige eseményének. További példákért lásd Velcsovne (1981) és Varga (2012).

- (214) a. Es [bēmēuēiec Moabitidisnēc videkébè] & lakoznakuala oth (BécsiK 1)
b. [leh bwrwlwan] fekykwala vrnak elotte, Es elewe hywa az Q zolgalo leanyat Abráth, **es** [le zalwan az q hazaba,] **es** le vétée qn magarol az zqor yngeth (SzékK 31v)
c. [Mert zent ferencz kewnyewrewluen raytok] zerze magat az mondot farkasnak eleybe menny (JókK 147)
d. [az hytetlenek azon sem eeleghódween] **de** meeg az testeet ees egy oonos edeenben rekeztek (ÉrdyK 336)
e. [Te kedeglen ezqken meg nem remülven] **Sqth** mínd ezokban vígab lennel (Nagy-szK 97)

Ilyen szerkezetekkel még jóval a kódexek kora után is lehet találkozni. (215b) például Mikes Kelemen egy leveléből való, (215c) pedig a reformkorból.

- (215) a. **oda menven**, es az Che Mesterjek paranczolta nekik hogy (1676, Bosz 461)
b. és csak úgy bánnak az emberrel, valamint a citrommal, amelyből [a levit **kifacsarván,**] **azután** elvetik; (1719, Mikes, TörLev 32)
c. a városnál hivatalt kapott, ahol gazul a szegény polgárok vérén **meghízva, most pedig** pozsonyi főnemes (1849, *A forradalom és szabadságharc levelestára IV* 172. oldaláról idézi Horváth 1991: 43)

Ez a fajta szerkesztésmód több elméleti problémát is felvet. Az adjunktumokat általában véve nem szokás koordinálni a módosított alaptaggal, s a mellékmondatok koordinációját csak másik mellékmondat, nem pedig a főmondat, várjuk. Így tehát a határozói igenevek koordinációját másik határozói igenévvel és rendes határozókkal várjuk.

- (216) a. *vr ystennek ewrewmebe [vygaduan] es [ewrewluen]* (JókK 115)
 b. *en attyamfyay_i [vygan] es [pron_i ewrewluen]* el mennyenek (JókK 88)

Ráadásul nemcsak a határozói igenév és a véges ige koordinációja fordul elő, hanem olykor a határozói igenév önmagában képviseli a főmondati állítmányi szerepet.³⁶

- (217) *husuetn^c ke(dig) ynèpè napia* ('ünnepnapja') *èlöt tuduā i^c* (=Jézus) *mert iot o idèiè*
hog èlmènè è uilagbol (MünchK 99va–99vb)

(214) és (217) adatai tehát jelentős elméleti kihívás elé állítanak minket. A leíró igényű történeti nyelvtanok szerint ezekben a példákban az igenév a „verbum finitumhoz közeledik” (A. Jászó 1992: 449), illetve „a verbum finituméhoz hasonló szerepet” kap (Károly 1956: 205). Az itt alkalmazott generatív nyelvelméleti modellben ezt úgy tudnánk megragadni, hogy a *-va/-ve, -ván/-vén* igenevet az ómagyarban és a középmagyarban opcionálisan valódi véges igei kategóriának elemezték át a beszélők. Mint Horváth (2003: 432) rámutat, az újraelemzésre (analógiás) hatással lehetett a *-ván/-vén* igenévi szuffixum és a *tön, vön, lön* féle véges igeik egybeeső *-n* végződése – habár állítmányi használata a *-va/-ve* igenévnek is volt (igaz, ritkábban, mint a *-ván/-vén* igenévnek). Amennyiben egy szerkezet végességét illetően változás történik a nyelvtanban, úgy jellemzően a véges kategóriák elemződnek át nem végessé. Ledgeway (2007) azonban megmutatta, hogy a változás fordított irányban is végbemehet. Amennyiben (214)-ben tényleg véges frázissá újraelemzett kategóriákkal van dolgunk, úgy ezek az adatok alátámasztják Ledgeway elméletét.³⁷

³⁶ A hantiban a melléknévi igeneveket lehet véges igeiként használni (lásd A. Jászó 1970, 1975, 1976).

³⁷ (210) adatait azonban úgy is magyarázhatjuk, hogy bennük egy kiejtetlen létige (*van*) van, éppen úgy, mint a *János orvos, az étel forró, vagy az ebéd tálalva* mondatokban. Ekkor a *-va/-ve, -ván/-vén* végződésű ige nem véges, a koordináció viszont a rejtett, véges létigének köszönhetően két véges kategória között megy végbe. Ebben az esetben (214c) szerkezete például a következő:

(i) [**Mert** zent ferencz kewnyewrewluen létige raytok:] zerze magat az mondot farkasnak eleybe menny

Az a tény, hogy a mai magyarral szemben az ómagyarban a *-ván/-vén* igenevek is szerepelhettek állítmányi pozícióban, némileg támogatja ezt a magyarázatot.

(ii) [**Vala** ke(dig) pèter **aluan**] & fütè ('füté') onmagat (MünchK 104va)

Ebben az elemzésben azt is meg kell engednünk, hogy a fonológiai rejtett kopula az E/3-tól különböző értékű legyen.

(iii) [Te kedeglen ezöken meg nem **vagy** remülven] **Söth** mínd ezöken vígab lennel

Ezt azonban bizonyos mai magyar mondatokban is meg kell engednünk:

(iv) Te a padláson, Péter a pincében, az ajtót meg nincs, aki kinyissa.

A rejtett kopulás elemzés bizonyosan nem terjeszthető ki a Mikes Kelemtől vett példára, mert ott az igenevet egy direkcionális, nem pedig locativusi esettel ellátott vonatkozó névmás vezeti be, az **amelyből a levit kifacsarván van* pedig rosszul formált mondat (vö.: *amelyből a leve ki van facsarva / kifacsarva van*). A rejtett kopulás elemzés további hátránya, hogy (214) több mondatában is múlt idejű rejtett kopulát kellene feltételezni.

A *-va/-ve*, *-ván/-vén*, *-val/-vel* határozói igenevek a mai magyar nyelvben több lényeges ponton is eltérnek ómagyar megfelelőiktől. A *-val/-vel* igenévi végződés csak a nyelvjárá-sokban él tovább. A *-ván/-vén* végződés jócskán visszaszorult, állítmányi használata pedig teljesen megszűnt. Helyettük már a reformkorban a *-va/-ve* a domináns (Horváth 1991: 9–10). A *-va/-ve* ma már nem viselhet egyeztetést (de mint láttuk, ez az ómagyarban sem volt általánosan elterjedt). A határozói igenevek csak nagyon korlátozottan kapcsolhatók *és*-sel vagy más kötőszóval egy főmondatához: akkor, amikor a mondatban kétségkívül van egy nem hangzó kopula (*A hűtő ajtaja nyitva, de a konyhában nincs senki*). A határozói igenevek nem bővíthetnek ragtalan határozóval, ragtalan tárgy pedig lényegében csak testrészeket tartalmazó, megkövesedett kifejezésekben található: *láblógatva*, *szemlesütve*, *fejvesztve* stb. Néhány határozói igenév névutóvá (*múlva*) vagy határozóvá (*nyilván*, *fölváltva*) grammatikalizálódott, a határozói igenevekből fejlődött kötőszók ritkák (*ennél-fogva*, *illetve*, *lévén*).

6. A komplex cselekvést leíró, *-ás/-és* végű deverbális főnevek

Az *-ás/-és* végű főneveket három nagy csoportra lehet osztani (Szabolcsi–Laczkó 1992, Szabolcsi 1994b, Laczkó 2008b). A komplex eseményt leíró *-ás/-és* főnevek (más szóval „tény, cselekvés” jelentésű főnevek vagy *nomen actionis*) kötelező érvénnyel megtartják az ige teljes vonzatkeretét, s ezeknek úgy osztanak tematikus szerepeket, mint az ige. Az egyszerű esemény jelentésű *-ás/-és* főneveknek (más néven „eredmény” jelentésű főnevek vagy *nomen acti*) ezzel szemben nincsenek kötelező vonzataik. Opcionális bővítményeik lehetnek, de valódi tematikus szerepet nem osztanak. E kétfajta *-ás/-és* végű főnév elkülönítéséhez a következő szempontok nyújtanak segítséget.

I. A komplex eseményt leíró főnevek nem többesíthetők, többesítésük a „tény, cselekvés” jelentés elvesztését eredményezi.

II. Ragos/névutós főnév vagy határozó *való*-val történő „jelzősítése” csak a komplex esemény jelentésű főnévvel lehetséges.

III. A komplex főneveket módosító birtokosnak nem lehet ’tulajdonos’ értelmezése (pl. *János[nak a] megölése*).

Végül az eredmény jelentésű *-ás/-és* főneveknek semmiféle vonzatuk, bővítményük nincsen. Egy-egy főnév akár mindhárom olvasattal rendelkezhet, mint például az alábbi példákban a *fordítás* (Laczkó 2008b: 396).

(218) a. Ennek a szövegnek a szótár nélkül való (le)fordítása megerőltető.

b. János két éve már csak fordításból él.

c. Az új fordítás az asztalon van.

komplex esemény

egyszerű esemény

eredmény

Mivel az igenevek definíciószerűen megtartják az alapige vonzatait, fejezetünkben csak az e kritériumnak megfelelő komplex esemény jelentésű -ás/-és főnevekkel foglalkozunk.

Az magyar igenevek közül a komplex esemény jelentésű -ás/-és végűek a legkevésbé igei és leginkább főnévi természetűek – ezt jelzi az is, hogy a hagyományos és generatív nyelvtanokban egyaránt főnévként, nem pedig igenévként említik őket. Igei tulajdonságaik közé az alapige vonzatkeretének megtartását, tagadásuk lehetőségét, illetve tagadás esetén a tagadott mondatokra jellemző igekötő–tagadás–ige sorrendet (pl. *a feladat el nem végzése*), valamint a főnévi többszám felvételének hiányát sorolhatjuk. Főnévi tulajdonság viszont, hogy ezek az -ás/-és szerkezetek melléknévvvel módosíthatók (219) és az őket módosító ragos főneveket *való*-val kell jelzősíteni (220).

- (219) a. hayath zaggatwan ees nagy syrasal (AporK 175)
 b. meg feythetlen prophetalas (JókK 63)
- (220) a. vewnek nagy vygasagot nyenyebualo latogatasert (JókK 142)
 b. ɔ gükèrenèc nèmzesebɔlualo plantalas (BécsiK 162)

Főnévi jellegű tulajdonság továbbá az, ahogyan az ige argumentumait kifejezik: csak egyetlen hangzó vonzatuk lehet, s a mai magyar nyelvben nem tudnak tárgyestet osztani, illetve a belső argumentum csak birtokosként kerülhet be a szerkezetbe. (Az utóbbi két tulajdonság, mint látni fogjuk, az ómagyar igenevekre is nagy arányban jellemző, de nem kötelező érvényű.) Ezeket a tulajdonságokat más igeneveknél nem tapasztaljuk.

Vizsgáljuk meg a vonzatkeret megjelenítését részletesebben! A mai magyarban az eddig tárgyalt igenevekkel szemben a komplex esemény jelentésű -ás/-és főnevek nem tudnak tárgyestet osztani. Belső argumentumuknak azonban kötelező hangalakot öltenie. A belső argumentumok (azaz a tranzitív igék tárgya és az unakkuzatív igék alanya) ezekben a szerkezetekben mindig birtokosként jelennek meg.

- (221) a. a kiránduló megcsípése (a méhek által)
 b. a kirándulónak a megcsípése (a méhek által)

A belső argumentumok az ómagyarban is tipikusan birtokosként jelennek meg.

- (222) a. zent zegensegnek **kencze** ('kincse') **vallasara** ewkewt meg tanoytanak (JókK 133)
 b. be yohessen az ɔ **ystenének ymadasara** (SzékK 38r)

Tárgyestet nélkül, de nem jelzősítve és nem is birtokosként csak az igemódosító szerepű belső argumentumok jelennek meg. Ezek inkorporálódtak az alapigébe, s a deverbális szuffixum az általuk képviselt egységet főnevesíti, nem pedig az alapigét önmagában.

- (223) a. Az ysten nepeth ebbe [[hala ad]asra] ynty az profeta (AporK 12)
 b. kenzereitettec bünhõnni [[baluañ imad]asnac] búneuél (BécsiK 178)

Ebben a korban azonban az igemódosítók még nem inkorporálódnak az igébe olyan szisztematikusan, mint ma (lásd Hegedűs [benyújtva]), s ezért némely főnév, mely ma feltétlen igemódosítóként jelenne meg, az ómagyarban birtokosként kerül kifejezésre.

- (224) legottan vete ewnmagara kezeyt **bozzosaganak allasara** (JókK 159)

Mint már említettük, az *-ás/-és* főnevek a mai nyelvben nem osztanak tárgyesetet, az ómagyarban azonban előfordul olyan példa is, hogy a tárgy tárgyesetben áll. Mivel (225)-ben és (226)-ban a belső argumentum nem birtokosként kerül kifejezésre, a főnév sem veszi fel a birtokoltságjelet. Ezeket a példákat ma csak *az ő megnyerésére, háborúság szenvedés(é)t* alakban használhatnánk.

- (225) béé fonaa az o hayat, Sívwegnek ('süvegnek') alaya, az **oteth megh ńerésre**, ('megnyerésre') (SzékK 47v)

- (226) az **haborusagot** [bekeuel valo] **zenuedest** (GuaryK 26)

A (225) és (226) féle adatok gyakorisága, illetve szerkezeti reprezentációja további kutatást igényel.

A komplex esemény jelentésű *-ás/-és* főnevek mind az ómagyarban, mind a mai magyarban csak egyetlen igei argumentumot tudnak hangzó formában megjeleníteni. Ha van belső argumentum, akkor ennek kötelező hangalakot ölteni. Ezért tárgyas igék esetén a külső argumentum, az alany, hangzó megjelenítése már nem lehetséges. Így ez vagy adjunktumként kerül a szerkezetbe (*való-s* szerkezetben), vagy pedig kiejtetlen marad. Unergatív igék esetében az egyetlen, külső argumentum hangalak nélkül maradhat vagy birtokosként jelenhet meg. A vonatkozó szakirodalomban megegyezés van arról, hogy az alany akkor is reprezentálva van a szerkezetben, ha nem ölt hangzó alakot. Ez esetben a szerkezetben egy üres elem formájában van jelen, mely koreferens a főmondat valamely vonzatával. (222a)-ban például a főige tárgyi, (222b)-ben pedig alanyi vonzata koreferens az *-ás/-és* főnév kiejtetlen alanyával.

- (227) a. [*pron_i* zent zegensegnek kencze **vallasara**] **ewkewt_i** meg tanoytanak (JókK 133)
 b. *o_i* ky mehessen, es be yohessen [*pron_i* az o **ystenének ymasasara**] (SzékK 38r)

A szakirodalomban nincs egyetértés arra nézve, hogy az üres elem már a lexikonban egy szótári egységet alkot az *-ás/-és* főnévvel (Szabolcsi–Laczkó 1992, Szabolcsi 1994b,

Laczkó 2009, Tóth 2011a), vagy pedig erre csak a szintaxisban kerül sor (Kenesei 2005). Ezt a kérdést itt bővebben nem tárgyaljuk.

A mai magyarban a belső argumentum mindenképpen birtokosként kerül kifejezésre. Az ómagyarban azonban olyan adatok is vannak, ahol a tárgy *-i*-vel van jelzősítve. Ez azért is érdekes, mert ebben a korban a *való*-val történő jelzősítés jóval elterjedtebb, mint ma, s *-i*-vel való jelzősítésre arányaiban kevesebb példát lehet találni.

- (228) a. kewekrel kyket entewlem veteluala **egyhazy eppeytesre** (JókK 7)
b. czynalna egy ekes helyet frater Egyednek **ysteny nezesre** (JókK 25)

7. Összefoglalás: áttekintés az igeneveket érintő nagyívű változásokról az ómagyartól napjainkig

Az igenevekkel kapcsolatos történeti változásokat a legrövidebben úgy tudnánk összefoglalni, hogy az ómagyar kortól napjainkig az igenevek használatának szűkülése jellemző. Bővebben kifejtve, ez a tendencia többféle módon érhető tetten.

Egyrészt az ómagyarban többféle igenévtípus volt, mint ma: a Huszita Bibliában még használatos *-atta* igenevek például teljes egészében kivesztek a nyelvből, a *-val/-vel* végződésű határozói igenév pedig csak a nyelvjárásokban él tovább.

Másrészt több igenévnél is sokkal nagyobb volt a gyakorisága és produktivitása az ómagyarban, mint ma. A főnévi igenevek például máig is igen produktívak, de az ómagyarban többféle mátrixpredikátumnak lehetett igenévi vonzata, mint ma (pl. *vallja magát V+ni*, *állít valakit V+ni*, *valakinek méltósága V+ni*). Produktivitásukat jórészt elvesztették az *anyám sütötte kenyér* és a *vére hullott katona* típusú *-t/-tt* végű igenevek és a *-t/-tt* végű kötelezően birtokolt gerundium (vagyis a *lakoztában* típusú igenév) is. Az ómagyar általában véve is gyakrabban élt az igenevekkel, mint a mai magyar nyelv. Gugán (2002) megvizsgálta, hogy a Máté evangéliuma 26. és 27. részében a latin szövegben hol vannak igenevek, s ezeken a helyeken 10 különböző magyar bibliafordításban milyen szerkezet található. Azt állapította meg, hogy míg az ómagyar kódexekben a megfelelő helyeken többségében igeneveket találunk, addig Sylvester és Károli középmagyar fordításában már a véges alárendelések dominálnak. (Az igenevek kiszorulása kapcsán a párhuzamos igehek összehasonlítását lásd még a jelen kötet II. fejezetében.) A 20. század második felében készült fordításokban pedig a mondatszintű koordináció arányának emelkedése figyelhető meg a véges alárendelések és igenevek rovására. (Ez utóbbi tendencia Gugán szerint azzal magyarázható, hogy a modern fordítások nyelvezete közelebb áll a beszélt nyelvhez.)

Harmadrészt bizonyos igeneveknél funkciószűkülést tapasztalhatunk. A *-ván/-vén* igenevek az ómagyarban még állhattak állítmányként, ma már viszont erre csak a *-va/-ve* igenevek alkalmasak. Az alkalmi tulajdonságot kifejező (stage-level) „folyamatos” melléknévi igenevek szintén nem használatosak már állítmányként, holott ezt az ómagyarban még megfigyelhetjük. A *való* igenév már nem jelzősíthet olyan igenévi módosítókat, me-

lyeket az ómagyarban még igen. A *-va/-ve*, *-ván/-vén* igenevek már nem kapcsolódhatnak a főmondathoz konjunkcióval. Az igeneveknek megszűnt az utóidejű használata is.

Negyedrész az igenévi egyeztetés visszaszorulását figyelhetjük meg. A *-va/-ve* igenevek például ma egyáltalán nem tudnak személy- és számvégződést felvenni, de az ómagyarban erre vannak példák. A főnévi igenevek a mai magyarban is viselhetnek és az ómagyarban is viselhettek személy- és számegeyztetést. Míg azonban az ómagyarban az egyeztetés mindenféle főnévi igenéven előfordulhatott, addig a mai magyarban a szabad határozó szerepű infinitívusok egyáltalán nem lehetnek egyeztetve, az argumentum szerepűek pedig csak akkor viselhetnek egyeztetést, ha önálló alanyuk van vagy alanyukat egy részes esetű főnévi csoport kontrollálja. Az alanyesetű vagy tárgyesetű főnévi csoport által kontrollált alanyú, argumentum szerepű igenevek ma már nem lehetnek egyeztetve.³⁸ Mindezek mellett bizonyos egyeztetési mintázatok erős visszaszorulását is tapasztaljuk az ómagyar és a mai magyar nyelvallapot között. Az ómagyar főnévi igenevek például lehettek antiegyezzők: bármely számú és személyű alanyon megjelenhetett E/3 egyezés. Ma ez az egyezési mintázat már csak az T/3 alanyokkal valósulhat meg.

Ötödrész az igenevek körében szűkült az önálló referenciával rendelkező alany lehetősége. Az ómagyar *anyám sütötte kenyér* típusú igeneveknek például első és második személyű alanya is lehetett, ma azonban már csak a harmadik személyű alanyok elfogadhatóak.

A fent áttekintett változások két némileg ellentétes irányba mutatnak. A nem véges alárendelés visszaszorulóban van mind a típusok számát, mind a használati gyakoriságot illetően.³⁹ Ezzel szemben a megmaradó, de változáson átmenő igenevek egyre tipikusabb, ideálisabb nem véges kategóriákká válnak: elveszítik egyeztetésüket és önálló referenciájú alanyuk lehetősége is szűkül.

Az igeneveket érintő utolsó nagy változás az, hogy az ómagyarban az igenevek mellett még megtalálható esetrag nélküli tárgy eltűnik a köznyelvből (Hoppa [2012] azonban még a főnévi igeneveknél adatolja a csángóból, a legarchaikusabb dialektusból).

³⁸ Károly (1956) szerint egyetlen helyen van ellentétes tendencia: a *kell* főnévi igenévi komplexumában az egyeztetés növekedése tapasztalható.

³⁹ Ezalól egyetlen kivétel van: a *-va/-ve* igenevek. Ezek az ómagyarban ritkán fordultak elő, helyettük a *-ván/-vén* volt elterjedt. Később azonban fokozatosan háttérbe szorították a *-ván/-vén* végződést és átvették attól a domináns szerepet. Ezzel azonban nem magának a határozói igenévnél mint kategóriának a használati köre bővült, pusztán a kétféle végződés közötti súlypont tolodott el. Ráadásul, mint láttuk, a *-ván/-vén* végződést a *-va/-ve* E/3 egyeztetéses alakjának is lehet elemezni. Amennyiben ez a nézet megállja a helyét, úgy itt pusztán az egyeztetés fokozatos eltűnéséről van szó. Ez a változás pedig több igenévnél végbement.

IX. A VÉGES ALÁRENDELŐ ÖSSZETETT MONDATOK TÖRTÉNETE

Bácskai-Atkári Júlia

Jelen fejezet a véges beágyazott mellékmondatok szintaxisával foglalkozik, különös tekintettel a kötőszók és a vonatkozó névmások problematikájára. Mivel a mellékmondatok története elválaszthatatlan az alárendelő kötőszók – vagyis az e mellékmondatok C (mondatbevezető) fejében található grammatikai elemek – történetétől, a következőkben a mellékmondatok kialakulását és típusait az őket bevezető kötőszók szerint csoportosítva fogjuk tárgyalni. Az 1. alfejezet a négy mai magyarban is létező alárendelő kötőszó (*hogy, ha, mint, mert*) kialakulását és változásait mutatja be; a 2. alfejezet ezen kötőszók egymással, illetve más, a mellékmondatok bal periferiáján található szintaktikai fejekkel való kombinációit tárgyalja. Végül a 3. alfejezet a vonatkozó mellékmondatokkal foglalkozik, vagyis az alárendelés azon típusával, amelyben a mellékmondatot nem – vagy tipikusan nem – fonológiai tartalommal rendelkező C (mondatbevezető) státussal rendelkező kötőszó, hanem a mellékmondatban mondatrészi szereppel is rendelkező vonatkozó névmás vezeti be.

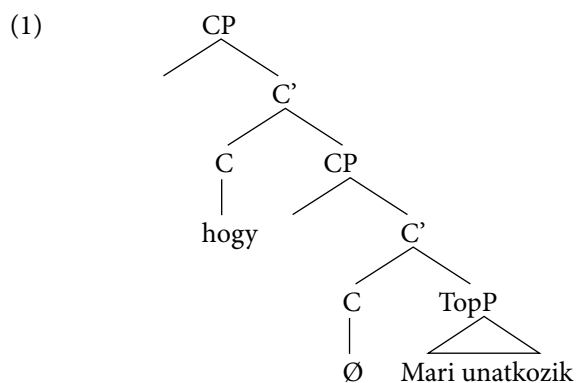
1. Az alárendelő kötőszók kialakulása és változásai

A mai magyarban négy olyan alárendelő kötőszó van, amely a generatív elmélet szerint mondatbevezető kategóriába (C fej) tartozik, ezek a *ha*, a *hogy*, a *mert* és a *mint*. Történetileg mindegyik a mellékmondat bal periferiájára mozgó névmási operátorokból alakult ki, amelyek a relatív ciklus – a továbbiakban tárgyalandó – mechanizmusának megfelelően mondatbevezetőként grammatikalizálódtak. Jelen alfejezet a bal periféria felépítésének általános leírása után először a relatív ciklust, illetve a mondatbevezetők grammatikalizálásának esetleges további lépéseit mutatja be, majd részletesen kitér a négy kérdéses mondatbevezetői fej történetére és funkcionális változásaira.

1.1. A bal periféria szerkezete

A generatív nyelvészetben egy tagmondat szerkezete két nagyobb részre osztható: egy tematikus rétegre, amely lényegében a VP-nek felel meg, és egy funkcionális rétegre, amelynek legfelső részét a CP alkotja. Az, hogy ezek rétegek, egyben azt is jelenti, hogy akár több azonos típusú pozíció is megjelenhet egyszerre, így egyetlen tagmondat több igét vagy mondatbevezetőt (C fejet) is tartalmazhat.

A CP réteg, vagyis a tagmondat bal perifériája, az a része a tagmondatnak, ahol az alárendelő kötőszók és különböző vonatkozó névmási elemek megjelenhetnek, ugyanakkor a CP réteg a főmondatokban is jelen van, és meghatározza annak illokúciós erejét, azaz hogy például egy tagmondat kijelentő, kérdő stb. Rizzi (1997) alapján a bal periféria szerkezetileg két CP-t tartalmaz, az alábbi ábra szerint:

Míg a felső C fej egy másik CP-t vesz fel komplementumként, addig az alsó CP feje a tagmondat többi részét tartalmazza a komplementumpozícióban (itt: TopP, pl. *Mari unatkozik*). A beágyazott mellékmondatokat bevezető elemek egyik típusát a mondatbevezetők adják, amelyek lényegében az alárendelő kötőszóknak felelnek meg, ilyen például a *hogy* vagy a *ha*. Ezek vagy a felső vagy az alsó C fejben generálódnak: a magyar *hogy*, ahogy a fenti ábra is mutatja, felső C fej. Míg bizonyos nyelvekben egyszerre csak egy C fej van ténylegesen kitöltve mondatbevezetővel (pl. az olasz, lásd Rizzi 1997), addig más nyelvekben lehetséges két kötőszó együttes megjelenése (pl. a walesi, lásd Roberts 2005: 122).

Rizzi (1997) szerint azért van szükség két különálló C fejre, mert ezek eltérő funkcióval bírnak. Az alsó C fej felelős a tagmondat végességének kódolásáért, a felső C fejek pedig a tagmondat illokúciós erejét határozzák meg, tehát hogy egy tagmondat pl. kijelentő, kérdő, vonatkozó stb.

A mondatbevezetők mellett vonatkozó névmások is állhatnak a tagmondat élén: ezek szintaktikai tulajdonságaikat illetően eltérnek a mondatbevezetőktől. Egyrészt frázisméretű kiterjesztések, másrészt az általuk bevezetett tagmondaton belül mondatrészi szerepet is betöltenek. Pozíciójukat tekintve a CP specifikálójába mozognak (vö. Chomsky

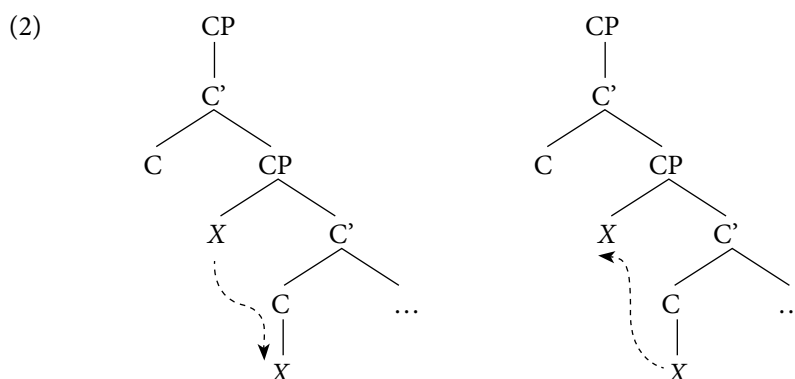
1977: 87, Kennedy–Merchant 2000: 89–90). Hogy a mozgatás melyik CP-be történik, azt az adott nyelv beállításai határozzák meg: mint a későbbiek során látni fogjuk, a magyar esetében ez egyértelműen az alsó [Spec; CP] pozíció.

1.2. A relatív ciklus

A relatív ciklus egy grammatikalizációs folyamat, amelynek során egy eredetileg – tipikusan determináns szerepű – névmási elem először vonatkozó (relatív) operátorra válik, később pedig ez a relatív operátor C fejként értelmeződik újra (Roberts–Roussou 2003: 119, van Gelderen 2009). Vagyis egy, a CP területre mozgó elem átértelmeződik egy olyan elemmé, amely ott generálódik – azaz fejjé.¹

A CP-területen (is) megfigyelhető grammatikalizációs folyamatok másik fontos típusát az adja, amikor egy, az alsó C fejben generálódó, de a felső C fejbe már felmozgó elem a felső C fejként értelmeződik újra; a felső C fej vonzerejét az adja, hogy kanonikusan ez a fej felelős a tagmondat illokúciós erejéért (lásd Rizzi 1997).²

A két folyamatot szematikusan az alábbi ábra foglalja össze:

Az eredetileg operátorszerepet betöltő elem (X) először az alsó CP specifikálójában helyezkedik el, később ennek a CP-nek a fejként értelmeződik újra; a második típusú

¹ Érdeemes megemlíteni, hogy a mondatbevezetők és az operátorok kategorikus szétválasztása a generatív szakirodalomban bevett (a magyar vonatkozásában lásd pl. Kenesei–Ortiz de Urbina 1994), de korántsem mindenki által elfogadott alapvetés; Kayne (2009, 2010a, 2010b) például amellett érvel, hogy a mondatbevezetők pusztán mutató/vonatkozó névmások. E helyt természetesen nem kívánjuk megvitatni az érveket és az ellenérveket, de számos ellenérv létezik, amelyek alapján indokolt a két kategória szétválasztása; ezen ellenérvek jelentős része egyébként történeti adatokon nyugszik (lásd pl. Franco 2012: 12–13). A jelen fejezetben tárgyalt magyar adatok figyelembevétele mindenesetre további érvek szolgálhat a két kategória elkülönítésének szükségességére.

² Természetesen lehetséges az is, hogy egy elem nem generálódik valamelyik C pozícióban, hanem a tagmondat belsejéből mozog fel oda. Mivel ezek nem alárendelő kötőszói elemek, a jelen vizsgálódás szempontjából ez a kérdéskör irreleváns.

újraértelmezés során pedig egy eredetileg alsó C fej a felső CP fejként generálódik. A két folyamat nem jár szükségszerűen együtt, azonban a magyar alárendelő kötőszók esetében mindkettő megfigyelhető. Mindkét lépést a gazdaságossági elv váltja ki, amelyet két átfogó elvvel lehet leírni: ezek a fejpreferencia elve (Head Preference Principle = HPP) és a kései beillesztés elve (Late Merge Principle = LMP), ahogy van Gelderen (2004, 2009) leírja. Az előbbi kimondja, hogy a fejpozíció preferáltabb a frázisméretű kiterjesztésnél, ami egyenesen következik abból, hogy a beillesztés preferált a mozgással szemben (lásd még Chomsky 1995) – ebből érthető a CP specifikálójába mozgó operátor C fejjé való változása. Az utóbbi elvből következik, hogy az új elemek szerkezetbe való beillesztése lehetőség szerint minél később történik, vagyis a struktúra lentről felfelé való generálása miatt minél fentebbi pozícióban – innen az alsó C fej pozícióval szemben a felső C fej preferenciája. Mindkét változás adatolható az angolban a *that* 'hogy' kötőszó esetében, lásd van Gelderen (2009).

A magyarban az általunk vizsgált négy alárendelő kötőszó mindegyike ezen a két változási folyamaton esett át, és ezzel összhangban mind a négy kötőszóról elmondható, hogy eredetileg névmások voltak, amelyeket a beszélők operátorokként kezdtek el használni (Juhász 1991a: 479–481, 1992: 781, 783–785, 801, Haader 1991: 729–737, 1995: 510–677).

1.3. A *hogy* kötőszó és funkciói

A *hogy* kötőszó etimológiailag a *hogy* 'hogyan' jelentésű névmási operátorral rokon; a ket-
tő közti funkcionális hasadás nagyrészt az ómagyar kor előttre tehető, ezért már a korai szövegekben is az addigra kialakult kötőszóval találkozunk. Ugyanakkor az ómagyar kor elejéről is adatolható az eredeti operátori funkció:

(3) furiscte musia! || etetý ýmletí. ug **hug** ana sciluttet. (KTSz)

Mivel a *hogy* viszonylag korán grammatikalizálódott (alsó) C fejként, felső C fejként való újraértelmezése is viszonylag korai volt: ennek megfelelően az ómagyar korban is már tipikusan felső C fejként generálódott, ritkábban alsó C fejként – ez utóbbi esetben pedig preferáltan felmozgott. (Ennek jelentőségét és további bizonyítékait a *hogy* kombinációkban való előfordulásai adják, amelyekkel a következő részben foglalkozunk.)

A *hogy* kötőszónak már az ómagyar korban is számos funkciója adatolható, ezek jelentős része megegyezik a mai magyarban ismert funkciókkal. A *hogy* egyrészt a véges tartalomkifejtő mellékmondatok kötőszava:

- (4) a. & felkèlè hog ɸhazaiaba mènè ɸkèt menèvèl Moabitidisnç videkebɸl/ Mert hallotta vala **hog** vr tèkèntèttè volna ɸnèpèt & adot volna ɸnèkic ètkèkèt (BécsiK 1)
- b. Es èsmeg bèmene íolçad nap vtan Cafarnaūba / & m̄g hallottac **hog** a-hazban volna & sokan gòlekezen^c egbè (MünchK 37rb)

- c. És ismét beméne Kafarnaumba néhány nap múlva. És hallván, **hogy** egy házban vagyon, sokan gyűlének össze (Káldi, Mk 2,1–2,2)
- d. Később újra bement Kafarnaumba, és elterjedt a híre, **hogy** a házban van. Sokan összegyűltek, úgyhogy már az ajtóhoz sem fértek, és hirdette nekik az igét. (Neovulgata, Mk 2,1–2,2)

Mint a (4a) és a (4b) is mutatja, a *hogy* kötőszóval bevezetett mellékmondat pusztá tartalomkifejtés esetén is állhatott feltételes módú igével az ómagyarban, míg a középmagyarban már – a mai magyarhoz hasonlóan – kijelentő módú igéhez társult. Az igemód-használatot azonban valójában nem a kötőszó, hanem a főmondatbeli ige határozta meg (illetve annak bizonyos tulajdonságai); ezzel a kérdéssel az igemódokat tárgyaló fejezet foglalkozik. Fontos még megemlíteni, hogy a *hogy* ebben a funkciójában lényegében szabadon váltakozik egy fonológiai üres mondatbevezetővel:

- (5) a. Es esmeg vg ļot (Ø) micor vr zombaton vètemeñ altal menne & o taneituani iarattoc kezden^c gabona fõt zaggatnioc (MünchK 37vb)
- b. És lón ismét, (Ø) midőn az Úr szombaton a vetéseken ment át, az ő tanítványai előre menvén, búzafejeket kezdenek szagatni. (Káldi, Mk 2,23)
- c. Történt ismét, **hogy** amikor szombaton a vetések közt járt, tanítványai útközben tépdetni kezdték a kalászatokat. (Neovulgata, Mk 2,23)

Másrészt a *hogy* bevezethetett beágyazott felszólító mondatokat is:

- (6) a. dawyd keñyerewk Istennek **hogy** az ew ellensegyt meg roncza (AporK 2)
- b. & kèzdec kèrni **hog** èltaoznec o videkecbol (MünchK 40ra)
- c. És kezdék kérni őt, **hogy** távozzék el határaikból (Káldi, Mk 5,17)

Az ómagyarban ebben a használatban is gyakori a feltételes módú igealakok használata, amint azt a (6b) mutatja, míg a középmagyarra már a mai kötőmódú alakok szerepeltetése a jellemző, ahogy a (6c)-ben is; természetesen az ómagyarban sem kizárólagos a feltételes mód szerepeltetése, így például a (6a) is kötőmódot használ. Ebben az esetben is elmondható, hogy a *hogy* helyett állhat fonológiai üres mondatbevezető is:

- (7) a. nag zoual iuoltuèn monda / Mi ènnèkem & tenèked i^c (=Jézus) felseges istenn^c fia Onzollac tegedèt istènrè **hog** èngemèt nè geterrih (MünchK 39vb)
- b. és kiáltván nagy szóval, mondá: Mi közöm veled? Jézus, fölséges Istennek Fia! kényszerítlek téged az Istenre, (Ø) ne gyötörj engem. (Káldi, Mk 5,7)
- c. és nagy hangon kiáltotta: „Mi közöm hozzád, Jézus, a magasságbeli Isten Fia? Az Istenre kényszerítlek, (Ø) ne gyötörj engem!” (Neovulgata, Mk 5,7)

Harmadrészt, a *hogy* opcionálisan megjelenhet beágyazott kiegészítendő kérdésekben is a kérdő névmás mellett, mégpedig *hogy* + kérdő névmás konfigurációban:

- (8) a. valobizō ǫn kōzōttōc az vtban vetōkōdtec vala **hog** ki ǫ kōzōttōc nagob volna (MünchK 45rb)
 b. Haniad vessed meg **hog** mi vag mi votal es mye kel lenned (LobkK 118)

Természetesen a *hogy* ebben a funkciójában is – lévén, hogy opcionálisan jelenik meg a kérdőszó mellett – elhagyható (és elhagyható volt):

- (9) a. Es megtartac èz íget ǫnaloc egmassal kèrdezkeđuē / **hog** mi volna micor halottaibol felkèlend (MünchK 44vb)
 b. És az ígét magokban tarták, csak egymástól kérđvén, (Ø) mi az: mikor halottaiból föltámad. (Káldi, Mk 9,9)
 c. Ők a dolgot magokban is tartották, de egymás között arról tanakodtak, **hogy** mit jelent az: „amikor halottaiból feltámad”. (Neovulgata, Mk 9,10)

Negyedszer, a *hogy* már az ómagyar kor óta bevezet célhatározói mellékmondatokat:

- (10) a. Wimagguc uromc isten kegilmec ez lelic ert **hug** iorgossun w neki es kegiggen es bulsassa mend w bunet (HB)
 b. & monda azocnac Meńńètec a-rokon falucba / & varosocba **hog** ot es p̄dicallac mert arra iottèm (MünchK 37ra)
 c. És mondá nekik: Menjünk a közel való falukba és városokba, **hogy** ott is prédikáljak; mert azért jöttem. (Káldi, Mk 1,38)
 d. Es ég ven paradićombol ki iǫuen. ada az kǫuetnek ég kǫuet, ki vala emberi zemnek hasonlatossagara, **hog** vinneek ǫ vroknak. (BodK 4r)

Ebben a mondat típusban a célhatározói értelmezést a *hogy* fej kódolja, és nem lehetséges a *hogy* kötőszót fonológiaiailag üres mondatbevezetővel kiváltani.

Ötödször, a *hogy* a következményes jelentésárnyalatú mellékmondatok kötőszava is; ezekben az esetekben a mellékmondat egy főmondatbeli fókusz kifejezéshez (DegP – *olyan* vagy *úgy*) kapcsolódik, amely utalószóként funkcionál:

- (11) a. Es oz gimilsnec wl keseruv uola vize **hug** turchucat mige zocoztia vola (HB)
 b. ug vigaziatoc mēden idǫbèn imadkozuan / **hog** méltac legètec èltauoztatnotoc mēd èzekèt mellèc iǫuèndǫc (MünchK 80va)
 c. & sokan gǫlekezen^c egbè / ug **hog** sem a-hazba sem az aitohoz nē fèrnèn^c (MünchK 37rb)
 d. És a mint hazamentek, ismét egybegyűle a sereg, úgy **hogy** csak kenyeret sem ehettek. (Káldi, Mk 3,20)
 e. Amint hazaértek, ismét olyan nagy tömeg gyűlt össze, **hogy** még kenyeret sem ehettek. (Neovulgata, Mk 3,20)

Érdemes megemlíteni, hogy az *úgy* és a *hogy* egymásmellettsége e szekvencia újraértelmezését is magával vonta – ez akár már a (11c) és (11d) példa esetében is feltételezhető –, így alakult ki a mai *úgyhogy* következtető mellérendelő kötőszó (D. Máta 2003b: 423, Rácz 1995: 699–702). Ugyanez nem mondható el az *olyan* esetében, mivel a fonológiai szerkezetben a mellékmondat rendszerint nem közvetlenül az *olyan* utalószó után jelenik meg, hanem – minimálisan – az *olyan* által módosított melléknév és/vagy főnév, adott esetben pedig – mint a (11a), (11b) és a (11e) példában – az ige is beékelődik az utalószó és a mellékmondat közé. Az *úgyhogy* kialakulása sok hasonlóságot mutat a vonatkozó névmások mai alakjának kialakulásával, melynek folyamatáról a jelen fejezet utolsó részében (3. alfejezet) lesz szó.

A fentebb ismertetett öt funkció mellett a *hogy* kötőszónak egy további történetileg adatolható, de a mai magyarban már nem létező funkciója ismeretes, ez pedig a hasonló mellékmondatok bevezetése – akár egyenlőség, akár egyenlőtlenség kifejezése esetén –, általában a *nem* elemmel együtt (ennek szerepéről lásd a 2.3. alfejezetben):

- (12) Mert iob hog megfog'dosua algukmég' vrat èlèuènèn **hog** nè mèghal'l'öc & légöc bozzosagba mēden tēstnèc (BécsiK 25)

Ebben a funkciójában a *hogy* meglehetősen kiterjedt használattal rendelkezett, és csak a középmagyar kor során szorította ki véglegesen a mai magyarban is használt *mint*.

Ezek tehát a *hogy* kötőszónak azok a funkciói, amelyek az ómagyar korban megvoltak; érdemes megjegyezni, hogy egy, a mai magyarban fontos funkció, a beágyazott eldöntendő kérdések bevezetése (a tagmondatban az *-e* partikula megléte mellett) csak későbből adatolható. Ennek a mondat típusnak a jellemző kötőszava – amennyiben nem fonológiai üres – a *ha* kötőszó volt, még a Káldi-féle bibliafordításban is, ahogy azt a *ha* kötőszóval foglalkozó részben látni fogjuk. Ebben a funkciójában a *hogy* ismét szabadon váltakozik a fonológiai üres mondatbevezetővel.

A funkcionális változások mellett még azt is mindenképpen szükséges hangsúlyozni, hogy a *hogy* kötőszó gyakoribbá is vált. Az alábbi táblázat egy mikrokörpuszon végzett vizsgálat eredményeit foglalja össze: Márk evangéliumának három fordítását vettük, a Münchener kódexet, Káldi György fordítását, valamint a Káldi-Neovulgata fordítást. Összesen 219 olyan szöveghelyet találtunk, ahol a három fordítás valamelyikében a *hogy* kötőszó önmagában – tehát nem valamely kötőszói kombináció részeként vagy vonatkozó névmással együtt – szerepelt, és amely szöveghely mindhárom fordításban megvan. A *hogy* előfordulásait az alábbi táblázat mutatja:

1. táblázat. A *hogy* megoszlása

	Münchener kódex (1466)	Káldi fordítása (1626)	Neovulgata (1997)
<i>hogy</i>	115	159	172

Mint látható, a *hogy* előfordulásainak száma – és ezzel együtt a gyakorisága – jelentősen és folyamatosan növekedett az ómagyar kortól fogva. Fontos megemlíteni, hogy ezzel párhuzamosan a kérdéses szöveghelyeken a *hogy* zéró alternánsának száma is megnőtt (vagyis ahol korábban valamilyen más szerkezet, tehát nem véges alárendelés szerepelt, ott a későbbi fordításokban a *hogy* mellett a zéró C fej is szerepelhet, és összességében ezeknek a száma is megnőtt):

2. táblázat. A fonológiailag üres mondatbevezető előfordulása

	Müncheni kódex (1466)	Káldi fordítása (1626)	Neovulgata (1997)
Ø 'hogy'	11	18	20

Érdemes azt is figyelembe venni, hogy a Müncheni kódex, valamint a Káldi-féle fordítás esetében milyen szerkezetek találhatók azokon a szöveghelyeken, ahol a mai magyar fordításban a *hogy* szerepel (összesen tehát a Müncheni kódex esetében 57, a Káldi-féle fordítás esetében 13 szöveghelyről van szó). Természetesen sok esetben teljesen más mondatszerkesztéssel van dolgunk, amely nem tesz lehetővé szisztematikus összehasonlítást; ezeket leszámítva azonban van néhány olyan tipikus szintaktikai megoldás, amely rendszeresen a *hogy* kötőszós mondatok helyett szerepel:

3. táblázat. A *hogy* kötőszós mondatok helyett álló szerkezetek

	Müncheni kódex (1466)	Káldi fordítása (1626)
mellérendelés (és)	2	2
határozói igenév	5	2
főnévi igenév	16	10
<i>mert</i>	29	–
nominális szerkezet	10	6

Mint látható, a Müncheni kódex esetében szignifikáns a *mert* használata a tartalomkifejtő mellékmondatok esetében; ez az ómagyar korban volt jellemző (Haader 2003: 506), későbbre már teljesen eltűnt. Ez egyébként összhangban van azzal, hogy a *hogy* általános (véges) alárendelő kötőszóvá vált, vagyis amennyiben nincs szükség valamilyen más illokúció kifejezésére, akkor a mellékmondat C feje a *hogy* (vagy annak zéró alternánsa); a *hogy* funkcionális kiterjesztésének további következményeit a kötőszó-kombinációkkal kapcsolatban is látni fogjuk.

A fenti táblázat arra is rávilágít, hogy a *hogy* kötőszós mellékmondatok helyett található szerkezetek jórészt valójában a (véges) mellékmondatos szerkesztés helyett állnak: mellérendelés, igeneves szerkesztés, valamint a tagmondatok jelentését tömörítő nominális szerkezetek: ezek gyakorisága már a középmagyar korra csökken. (Az igeneves szerkezetek és az alárendelő összetett mondatok viszonyáról vö. Haader 2001.) Ily módon tehát elmondható, hogy a *hogy* kötőszó gyakoriságának megnövekedése párhuzamos volt az alárendelő összetett mondatok gyakoriságának megnövekedésével.

1.4. A *ha* kötőszó és funkciói

A *ha* kötőszó etimológiailag rokon névmási operátora 'amikor' jelentéssel bírt; mivel a kettő közti funkcionális hasadás nagyrészt már az ómagyar kor előtt lezajlott, ez utóbbi funkció az ómagyarban is viszonylag ritka:

- (13) fele mvnybe [le] **ha** tekunte [ek]essen tegud e[s] **ha** lata. ýste[n] || segnec [ne]we mia rolad ozun keppe[n] scola (KTSz) ('fel mennybe ha tekintte, ékesen téged is ha láta, istenségnek neve miá rólad azonképpen szóla')

A *ha* igen korán grammatikalizálódott (alsó) C fejként, felső C fejként való újraértelmezése is korai volt: ennek megfelelően az ómagyar korban már felső C fejként generálódott (Ezt a *ha* kombinációkban való előfordulásai is világosan mutatják, amelyekkel a következő részben foglalkozunk.)

A *ha* kötőszónak már az ómagyarban is megvolt a mai, feltételes mondatokat bevezető szerepe, amint azt a (14a)–(14c) példák mutatják, és természetesen ez a funkció a közép-magyarra is megmaradt, ahogy a (14d) esetében is:

- (14) a. mert *ha* ýsten ev num uolna myu benne býnut lelhetneýnc. (KTSz)
 b. Ezenkeppen myes **ha** akaryvk megnyerny atya istennek aldomasaat tahat kevesessevk azmy anyanknakzvz marianak tanalchaat (CornK 1v)
 c. Es **ha** te ioğ kèzed meggonozbeitand tegedèt / med èl ötet & vèsd èl tetollèd (MünchK 11va)
 d. És **ha** jobb kezed megbotránkoztat téged, vágd el azt, és vesd el magadtól (Káldi, Mk 5,30)

Ezen felül azonban az ómagyar korban a *ha* a beágyazott eldöntendő kérdéseket is bevezette: ez a funkciója lényegében a közép-magyarban is létezett, ekkor azonban már az *-e* partikula mellett. A mai magyarban ennek a mondatípusnak az opcionálisan megjelenő kötőszava a *hog*y, az *-e* partikula jelenléte pedig kötelező (lásd É. Kiss 2002: 239). A változási sort a következő példák illusztrálják:

- (15) a. Kèrdlec teged az elø istènrè hog mōgadīng nèkõnc **ha** te vag x^c (=Krisztus) istènn^c fia (MünchK 33va)
 b. Kényszerítlek téged az élő Istenre, hogy mondd meg nekünk, **ha** te vagy-e Krisztus, az Isten Fia? (Káldi, Mk 26,63)
 c. Megesketek téged az élő Istenre: mondd meg nekünk, te vagy-e a Krisztus, az Isten Fia? (Neovulgata, Mk 26,63)
 d. & a-vacnac kezet foguan viue ötet az vcan kuuøl Es ø zemèibè hagapuan ø kezeit reia vètuen kèrde ötèt **ha** mit latna (MünchK 44ra)
 e. És kezét fogván a vaknak, kivezeté őt a faluból, és annak szemeire pökvén, s kezeit rátévén kérdé őt, **ha** lát-e valamit? (Káldi, Mk 8,23)

- f. Ő kézen fogta a vakot, kivezette a helységből, és a szemére köpve rátette a kezeit, aztán megkérdezte tőle, **hog**y lát-e valamit. (Neovulgata, Mk 8,23)

Mint látható, a *ha* kötőszó ebben a minőségében eredetileg önmagában jelölte a tagmondat kérdő – [+wh] – illokúciós erejét, később azonban ennek fonológiailag is látható jelölőjévé az *-e* partikula vált, amely inherensen [+wh] jeggyel rendelkezik, és főmondati kérdésekben (gyakran a *nemde* mellett) már az ómagyar korban is megtalálható a [+wh] jegy szintaktikai jelölőjeként. Ily módon viszont már nem volt szükség arra, hogy egy [+wh] jeggyel jelölt mondatbevezető is külön jelölje a tagmondat illokúciós erejét: az alárendelés jelölésére az általános, a [±wh] jegy tekintetében aluspecifikált mondatbevezető pedig a *hog*y, illetve annak zéró alternánisa (vö. É. Kiss 2002: 239), amint azt az előző alfejezetben láthattuk. Valójában tehát a (15b) és a (15c), illetve a (15e) és a (15f) közötti változás nem más, mint a *hog*y általánosan is megfigyelhető funkcionális kiterjesztése az alárendelés jelölésére.

1.5. A *mint* kötőszó – funkciói és alternánsai

A *mint* kötőszó etimológiailag rokon névmási operátora 'ahogy' jelentéssel bírt; a kettő közti funkcionális hasadás az ómagyar és részben a középmagyar korra tehető, ennek megfelelően mindkét funkció sokáig adatolható. Fontos még kiemelni, hogy a *mint* operátorként az egyenlőséget kifejező hasonlító szerkezetekben a *miként* és a *miképpen* operátorokkal versengett (lásd Haader 2003: 539), ez utóbbiak azonban nem grammatikalizálódtak C fejként. A *mint* – operátorként – már a korai szövegekben is megtalálható:

- (16) Ez oz ýsten **mynt**^{evt} esmeríuc! (KTSz)

Mindez azt jelenti, hogy a *mint* az ómagyarban vagy operátorként az alsó CP specifikálójában található, vagy mondatbevezetőként az alsó C fejben: a felső C fejbe való felmozgása ebben a korszakban kezdődik meg, de még nem jelent grammatikalizálódást ebben a pozícióban. Ennek jelentősége elsősorban a kombinációk vonatkozásában érhető tetten: mint korábban már láttuk, a hasonlító mellékmondatok bevezető kötőszava eredetileg a *hog*y volt, a *mint* (és alternánsai) megjelenése ezekben a szerkezetekben csak egy alsóbb – operátori, majd alsó mondatbevezetői – pozícióban volt lehetséges. Ebből természetesen az is következik, hogy a *mint* mai mondatbevezetői funkciója az ómagyar és a középmagyar kor folyamán alakult ki egyrészt a *mint* felső C fejként való grammatikalizálódásával, másrészt a *hog*y kötőszónak a hasonlító szerkezetekből való eltűnésével. Ennek részletes ismertetése a következő alfejezetben kap helyet.

A *mint* kötőszó funkciója a hasonlító mellékmondatok bevezetése – akár egyenlőséget, akár egyenlőtlenéget kifejező hasonlításról van szó: a két típus közötti különbség elsősorban a főmondati fókusz kifejezésén látszik (egyenlőség kifejezése esetén a melléknév

vagy a fokos kifejezés funkcionális feje alapfokú, pl. *olyan magas, annyi*, egyenlőtlenség kifejezése esetén középfokú, pl. *magasabb, több*).

Az alábbi példákban a *mint* egyenlőséget kifejező hasonlításban szerepel, és ebben a korban még a *miként* (és a *miképpen*) is megjelenhet hasonló funkcióban:

- (17) a. Mèt istèn nem vgā fenègèt **mèt** èmber sem gèrièztètèc haragra **mikèt** èmbèrnç fia (BécsiK 27)
 b. εσ minden eresnek ollian lezen ionha ('szíve') **mīt** pauanak (MS)

A következő példákban pedig a *mint* egyenlőtlen hasonlításban szerepel:

- (18) a. Es parāçola hog a kèmcè hètzer inkab gerieztètènc **mèt** zokotvala gerieztètèni (BécsiK 127)
 b. Iay azert ez fele embereknek, kik keues es kided gènerøsegert, ø ziueket es minden kiuansagokat, ørøkkøl ègetembe kòltik el, ez velagi eletert, aleytuan hog ne legen naçob ørom, **mint** az ielen valo velagnak ø vigasaga (BodK 3r)

A *mint* esetében számottevő funkcionális változás nem figyelhető meg, valójában egy adott funkció grammatikalizálódásáról beszélhetünk.

1.6. A *mert* kötőszó – funkciói és alternánsai

A *mert* kötőszó etimológiailag rokon névmási operátora 'miért' jelentéssel bírt; a kettő közti funkcionális hasadás az ómagyar és részben a középmagyar korra tehető. Ennek megfelelően sokáig elmondható, hogy a *mert* és a *miért* lényegében szabad variánsok (vö. Haader 2003: 542–543), vagyis adott esetben a *mert* alak 'mert' és 'miért' jelentésben is szerepelhetett, és fordítva. Az alábbi korai adat is még az operátori funkciót mutatja:

- (19) Sydou || mynth thez turuentelen / || fyom **merth** hol byuntelen (ÓMS)

Mindebből következően a *mert* az ómagyarban vagy operátorként az alsó CP specifikálójában található, vagy mondatbevezetőként az alsó C fejből generálódik: a felső C fejbe való felmozgása ebben a korszakban kezdődik meg, de még ebben a pozícióban nem grammatikalizálódik. Ennek elsősorban a kombinációk vonatkozásában fog világossá válni a jelentősége, amelynek kérdésével a következő alfejezetben foglalkozunk.

A következő példák a *mert* kötőszói használatát mutatják, *mert* és *miért* alakban:

- (20) a. Halgassad vrā & irgalmazy **mert** irgalmas istèn vag & irgalmazih m̀vnèkønc mert b̀nühøtjønc te èløttèd (BécsiK 102)
 b. Es nem tudod ha iduezelz awağ karhozol, ez velagnak gákorlatos alhatatlansagiert, kikhez ember ragazkodik az binnek miatta, **Mert** gáकर्ता az madar etket

kereswen, t̄orben esik, Awağ az hal aleytwan etket hasaba vonzya az horgot (BodK 1v)

- c. Bèzeluen azert kiral monda Danièlnèc Bizoñ a tv istèntec istèneknèc istène & kiraloknac vra megielementuen titkokat **miert** megnithata è titkot (BécsiK 124)
- d. ha meg nem halna az ember, de palczan iarna, tahat az ki meg itette, fizetneye meg az oruosnak az k̄olceget, **miert** meg gogeytotta (BodK 5r)

Az ómagyar korban még előfordult a *mert* a tartalomkifejtő mellékmondatok bevezető elemeként is, amint arra már a *hogy* kötőszóval foglalkozó részben utaltunk. Ez a funkció a középmagyar korban már nem él (vö. Haader 2003: 506). Tekintsük a következő példákat:

- (21) a. Kit legottan i^c [Istennek] o scent zèllete miat megèsmèruè **mert** ig gondolnanac o bènnc mòda o nèkic E mit gondoltoc tú zúuètecbèn (MünchK 37rb)
- b. Jézus azonnal megértvén lelkében, **hogy** magokban úgy gondolkodnak, mondá nekik: Miért gondoljátok ezeket sziveitekben? (Káldi, Mk 2,8)

Mivel ez utóbbi funkciót leszámítva a *mert* használatában nem mutatkozik jelentős eltérés az ómagyar és a mai magyar között, elmondható, hogy a *mert* esetében sem kell jelentősebb funkcionális változással számolnunk.

2. Az összetett kötőszók kialakulása és funkcionális változásai

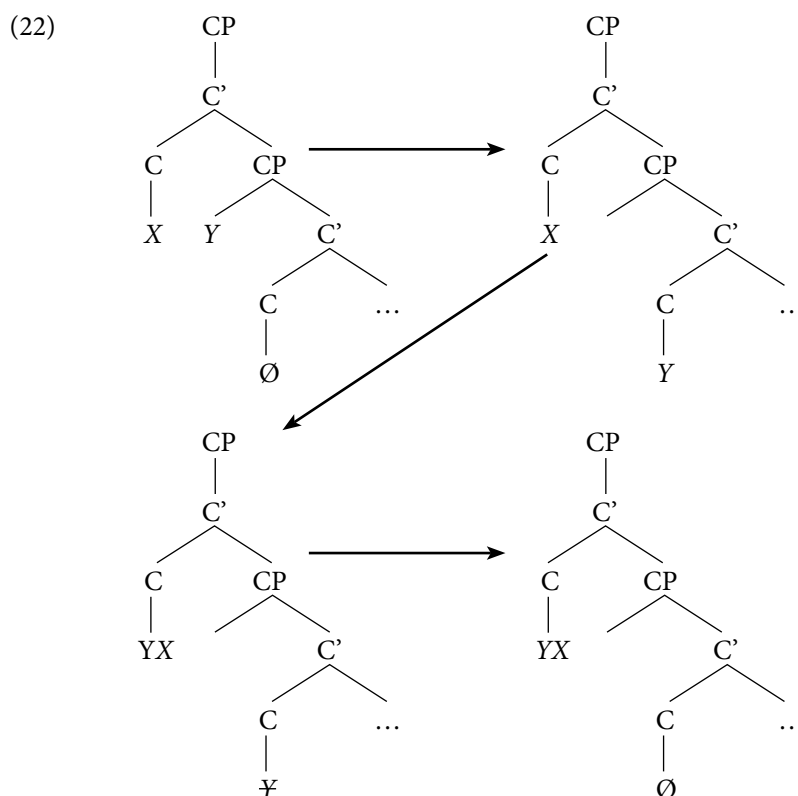
Ebben az alfejezetben a fentebb ismertetett négy alárendelő kötőszó – a *hogy*, a *ha*, a *mint* és a *mert* – egymással, illetve más, a mellékmondat bal perifériáján található fejekkel való kombinációit tárgyaljuk. Elsőként a kombinációk kialakulásának általános mechanizmusait ismertetjük, kitérve a szintaktikai és a morfológiai kombinációk közti különbségre, illetve ennek jelentőségére. Ezután a négy magyar alárendelő kötőszó egymással való kombinációit vizsgáljuk meg, majd rátérünk a negatív (tagadó) elemekkel való kombinációkra, amely jelenség elsősorban a hasonlító szerkezetekben volt megfigyelhető. Végül, de nem utolsósorban, a többszörös kombinációk kérdésével is foglalkozunk.

2.1. Szintaktikai és morfológiai kombinációk

A magyar nyelv története során számos kötőszói kombinációval találkozunk, ezek egy része csak a korábbi nyelvéllapotokban figyelhető meg (pl. *hahogy*, *hogyhamint*), míg mások a mai magyarban is léteznek (pl. *hogyha*, *minthogyha*). A kötőszói kombinációk fontos kérdése, hogy amennyiben két (vagy több) olyan elem kombinálódik, amely önállóan is képes kötőszóként funkcionálni, milyen grammatikai szinten ragadható meg az összetétel.

Itt két típust kell megkülönböztetnünk: a szintaktikai és a morfológiai kombinációkat. A szintaktikai kombinációk esetében a kombináció összetevői a szintaxisban külön elemként (fejekként) generálódnak, és a kombináció vagy ezeknek a különálló elemeknek a fonológiai formában való egymásmellettségét jelenti, vagy a deriváció során adjunkcióval létrejövő összetett fejekről van szó. A morfológiai kombinációk esetében az egész komplexum egyetlen elemként (fejként) generálódik a szintaxisban, az összetétel tehát csupán morfológiai szempontból értelmezhető. A két típus azonban történetileg szoros összefüggésben van egymással: mint látni fogjuk, a morfológiai összetételek eredetileg szintaktikai összetételek grammatikalizációjával jöttek létre.

Mint az előző részben ismertettük, az egyes kötőszók nem egyszerre indultak el a grammatikalizáció útján, és ebből adódóan az ómagyar korban a rájuk jellemző pozíció is részben eltérő volt. Ez lehetővé tette akár azt, hogy egyszerre mindkét mondatbevezetői (C) fej fonológiai tartalommal rendelkező elemmel legyen kitöltve (ez más nyelvekben is megfigyelhető, lásd Roberts 2005, van Gelderen 2005), akár pedig azt, hogy a felső C fej mellett egy még operátorként generálódó későbbi kötőszó jelenjen meg. Ezekben az esetekben értelemszerűen szintaktikai kombinációkról beszélhetünk, és a fonológiai szerkezetben megjelenő sorrend tükrözi a kiinduló sorrendet.

Ugyanakkor, mint korábban már említettük, az alsó C fejben lévő kötőszók végső soron felső C fejkévé értelmeződtek át. Ez értelemszerűen azt jelentette, hogy az alsó C fejben generálódó kötőszók elkezdtek felmozogni a felső C fejbe, később pedig már eleve ott generálódtak. Amennyiben az alsó C fej akkor mozgott fel, amikor a felső C fejben már volt egy másik elem, akkor az alsó C fej balról adjungálódott a felsőhöz, lásd Kayne (1994) lineáris megfeleltetési axiómáját, illetve Baker (1985, 1988) tükörelvét. Később ezek a kombinációk grammatikalizálódtak, vagyis egyetlen – morfológiailag komplex – fejként generálódtak a felső C fejben. A fent ismertetett négy fázist a (22) ábra foglalja össze.

Mint látható, a morfológiai összetételt eredményező grammatikalizáció az eredeti sorrend tükörképét hozza létre, azonban mivel megjósolható szintaktikai derivációról van szó, a fonológiai formában XY és YX sorrendben megjelenő variánsok – legalábbis ami eredeti funkciójukat illeti – szabadon váltakoznak. Mint látni fogjuk, ez a magyar összetett kötőszók esetében (is) valóban így van.

2.2. Két alárendelő kötőszó kombinációi

Elsőként az olyan kombinációkat vizsgáljuk meg, ahol két alárendelő kötőszó kombinálódott egymással, ez jelenti ugyanis lényegében a kötőszói kombinációk alaptípusát: a további elemeket tartalmazó, illetve a többszörös kombinációk ugyanezeknek a működési mechanizmusoknak az alapján vezethetők le. Az alábbiakban először a kombinációk rendszerét tekintjük át, majd rátérünk az egyes kötőszópárok részletesebb ismertetésére.

2.2.1. A kombinációk rendszere és strukturális megjósolhatósága

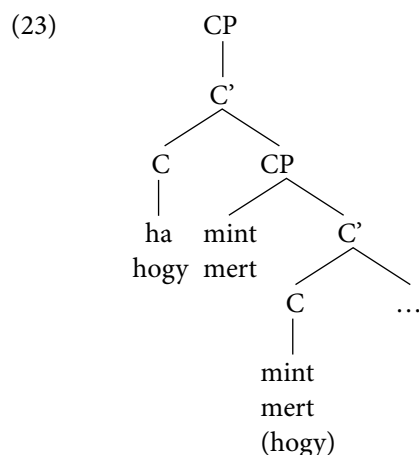
A négy magyar alárendelő kötőszó egymással való kombinációit a 4. táblázat foglalja össze.

4. táblázat. A kötőszói kombinációk rendszere

	ha	hogy	mert	mint
ha	–	hahogy	–	hamint
hogy	hogyha	–	hogymert	hogymint
mert	–	merthogy	–	–
mint	mintha	minthogy	–	–

Mint látható, a kombinációk rendszere teljesen szimmetrikus: egyrészt, amennyiben egy kombináció létezett XY sorrendben, úgy az YX sorrend is megjelent, másrészt minden kombinációpár esetében fennáll, hogy a két sorrend közül csak az egyik maradt meg (a táblázatban ezek szürke háttérrel vannak kiemelve), mégpedig az, amelyik morfológiai összetétellé alakult.

A rendszer mindemellett teljes mértékben következik abból, hogy az egyes egyszerű kötőszók mikor grammatikalizálódtak. Mint az előző részben már részletesen ismertettük, a grammatikalizáció nem egyidejűleg zajlott le a négy kötőszó esetében, amelyek ebből adódóan az ómagyar korban – és részben a középmagyarban is – eltérő pozíciót foglaltak el. Ezeket a tipikus pozíciókat a (23) ábra szemlélteti.

Mint látható, a *ha* a felső C fejben generálódik, a *hogy* tipikusan a felső, ritkábban az alsó C fejben, a *mint* és a *mert* pedig vagy az alsó C fejben generálódik, vagy még operátorként az alsó CP specifikálójába mozog. Mindebből három fontos megállapítás következik.

Először is, amennyiben a mellékmondat bal periferiáján egyszerre két kötőszó jelenik meg, úgy ezek sorrendje megjósolható. Mivel a *ha* mindig felső C fej, az eredeti kombinációkban mindig az első tagként szerepel, így: *hahogy*, *hamint*. Hasonlóképpen, mivel a *mint* és a *mert* mindig alsó C fejek (vagy operátorok), az eredeti összetételekben mindig második tagként jelennek meg, így: *hogymert*, *hogymint*, *hamint*. Végül a *hogy* tipikusan felső C fejként értelemszerűen kombinálódhatott alsó C fejekkel és operátorokkal, így: *hogymert*, *hogymint*; mivel azonban megjelenhetett alsó C fejként is, lehetséges volt a *ha* kötőszóval való kombinációja is, így: *hahogy*.

Másodrészt, mivel az alsó fejek rendszerszerűen felmozogtak a felső C fejbe, az is megmagyarázható, hogy a fent említett négy, az alapsorrendet tükröző kötőszónak (*hahogy*, *hamint*, *hogymert*, *hogymint*) kialakult az ellentétes sorrendet mutató, de vele jelentésben eredetileg megegyező párja (*hogyha*, *mintha*, *merthogy*, *minthogy*) – ezt a jelenséget mutatja a 4. táblázat is.

Harmadrészt, amellet, hogy egy eredeti XY kombinációnak megjósolhatóan létrejött az YX sorrendű variánsa is, az is megjósolható, hogy a kettő közül az YX sorrendű marad meg: mivel az alsó C fejek idővel mind felső C fejékké grammatikalizálódtak, nem maradt olyan kötőszó, amely potenciálisan az alsó C fejben jelent volna meg. Ezt a predikciót is igazolják a történeti adatok, ahogy az a 4. táblázatból is látszik.

Még egy fontos kérdésre kell itt kitérnünk, ez pedig a *hogy* státusza a kérdéses kombinációkban. Mint láttuk, a *hogy* tipikusan felső C fej, és csak a *hahogy* esetében generálódott alsó C fejként (ennek további bizonyítékait a vonatkozó részben tárgyaljuk). Mivel azonban a *hogy* felső C fejbe való felmozgása általánosságban véve (is) preferált volt, várható, hogy a felmozgás a *ha* kötőszóval való kombináció esetében is preferáltan megtörténjen, vagyis a *hogyha* megjelenése a többi, később teljes mértékben grammatikalizálódott komplex C fejhez képest várhatóan szignifikánsan korábbi.

Hogy ez valóban így volt, azt megerősíti a következő összehasonlító vizsgálat is, melynek során négy bibliafordításban néztük meg mind a négy evangélium szövegét: a Münchener kódexben, a Jordánszky-kódexben, Káldi György fordításában, valamint a Káldi-Neovulgata fordításában. Ezekben a *hogyha*, a *mintha*, a *minthogy* és a *merthogy* előfordulásait kerestük meg; az eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

5. táblázat. A grammatikalizálódott komplex kötőszók megoszlása

	Münchener kódex (1466)	Jordánszky-kódex (1516–1519)	Káldi fordítása (1626)	Neovulgata- fordítás (1997)
<i>hogyha</i>	9	8	9	–
<i>mintha</i>	–	1	3	7
<i>minthogy</i>	–	–	4	1
<i>merthogy</i>	–	1	–	–

Mint látható, a *hogyha* a várakozásoknak megfelelően jóval korábban adatolható nagy számban, mint a másik három kötőszó: egyedül erre vannak példák a Münchener kódexben, míg a többi kötőszó szignifikánsan később jelenik meg, néhány sporadikus adattal a Jordánszky-kódexben és jelentősebb számban az újabb fordításokban. Megjegyzendő, egyrészt, hogy a mai magyarban természetesen mind a négy kombináció létezik, és így az, hogy adott esetben nem szerepelnek a Neovulgata-fordításban, lényegében véletlenszerű. Másrészt természetesen, mint látni fogjuk, a másik három kötőszó is adatolható az ómagyarból már korábbról is, vagyis az 5. táblázatban tapasztalható hiányuk vagy kisszámú előfordulásuk kizárólag az adott szövegen végzett összehasonlító elemzés szempontjából értelmezendő.

Ami a mi szempontunkból a legfontosabb, az az, hogy a *hogyha* korai és gyakori megjelenése nem meglepő, tekintve, hogy a *hogy*, mint korábban bemutattuk, preferáltan felmozgott a *ha* kötőszóval való kombinációk esetében is, hiszen egyébként is preferáltan felső C fej volt; ebből logikusan következik, hogy a *hogyha* érzékelhetően korábban jelenik meg, mint a három másik kötőszó.

A következőkben röviden áttekintjük az egyes kombinációk fontosabb jellemzőit és funkcióját.

2.2.2. A *hogymint* és a *minthogy*

Mint korábban már bővebben kifejtettük, a hasonlító mellékmondatokat eredetileg a *hogy* kötőszó vezette be; a *mint* az ómagyar kor során jelent meg, előbb operátorként, majd alsó C fejként, így jött létre a *hogymint* kombináció. Megjegyzendő, hogy a *hogy* mellett eredetileg a *nem* vagy a *sem* is szerepelt; ezzel a kérdéssel a következő részben behatóan foglalkozunk, ezért itt most mellőzzük annak a taglalását, hogy a negatív (tagadó) elem hogyan jelent meg a *hogy* és a *mint* kombinációiban.

Az alábbi példák a *hogymint* funkcióját illusztrálják: a (24a) esetében egyenlőtlenséget, a (24b) esetében egyenlőséget kifejező hasonlításban szerepel.

- (24) a. edesseget erze nagyoban **hogymint** annak elötte (LázK 71r)
 b. mind anne böseges könhullatasoc mene a vizeknec sokassaghí sem volnanac en elöttem kellemetösek / Auag foganatosoc **hog mint** akki zonetlen a kereztfanac o keserüsegét v testeben viseli (NagyszK 40–41)

A *mint* kötőszó felső C fejbe való felmozgásával létrejött a *minthogy* kötőszó, amely eredetileg szintén hasonlító kötőszó volt (egyenlőtlen hasonlításban):

- (25) a. semi nagob nem mondathatik: **mint hogh** legon istenek ania (TihK 72r)
 b. kynek egyeswleesere meltöbat nem gondolhata attya myndenható wr ystennek bewlczesege **mynt hogy** ewnnen magat oly allatban enyeztene ees waltoztatna (ÉrsK 279r)
 c. Byzonual my lehet ezneel chodalatosb allat **mynt hog** ember lenne isten es melyet az menyek megnem foghatnak hog az egy zvznek meheben be rekeztueen meg fogatneek (HorvK 1v)

Fontos megjegyezni, hogy a *minthogy* esetében létrejött egy magyarázó jelentés is (Haader 1995: 619); a mai magyarra ez a funkció maradt meg. Erre a funkcióra példa a (26c) – összehasonlítóképp érdemes megfigyelni, hogy az ómagyar fordítások a magyarázó funkció jelölésére más szerkezetet használnak:

- (26) a. Nap ke.felkèluē meghèuöplèn^c / & **mert** nē vala gòkèrec m̄gazanac (MünchK 19rb)
 b. az nap ffele sylwen, meg fonyadanak, es **hog** gyökerök nem leen, ky azanak (JordK 393)
 c. De a nap melegében a hőség megütvé azokat, **minthogy** nem vala gyökerök, elszáradának. (Káldi, Mt 13,6)

Mivel a *minthogy* ezen újabb funkciójának kialakulása már az alárendelés és a mellérendelés, illetve a kettő közti határsáv kérdéséhez vezetne (vö. Kenesei 1992: 537–552), ezzel a kérdéssel itt bővebben nem foglalkozunk.

Ami a hasonlító szerkezetek szempontjából érdekes, az az, hogy a *hogy* és a *mint* együttes megjelenése – akár a negatív elemmel kombinálva, akár anélkül – tette lehetővé azt, hogy az eredeti hasonlító C fejet (*hogy*) fokozatosan felváltsa egy újabb (*mint*); erről részletesebben lásd a 2.3. részt.

2.2.3. A hogymert és a merthogy

Az okhatározói mellékmondatokat, mint azt az első részben bemutattuk, a *mert* kötőszó vezette be; azonban a bal periférián megjelenhetett a *hogy* kötőszó is, így létrehozva a *hogymert* kombinációt. Fontos megjegyezni, hogy a hasonlító szerkezetekben kialakult *hogymint* (és *minthogy*) kombinációkkal ellentétben az okhatározói alárendelésben az eredeti kötőszó nem a *hogy* volt, hanem a *hogy* éppenséggel újabban került be a szerkezetbe, és nem módosította annak jelentését; ugyanakkor ritkán, de előfordulhatott a *hogy* egyedüli okhatározói kötőszóként is, lásd például a (26b) példát.

Ez összhangban van azzal, hogy a *hogy* az ómagyar és a középmagyar kor során az alárendelés jelölésére szolgáló általános kötőszóvá vált; a *hogy* megjelenését a *mert* mellett ezen túlmenően az is motiválta, hogy a *mert* ekkor még nem grammatikalizálódott felső C fejjé (amely pozíció végső soron az alárendelés jelöléséért felelős). Mivel az ómagyar korban a *mert* és a *miért* funkcionális elkülönülése még nem ment végbe, ezekben a kombinációkban a *mert* értelemszerűen mind *mert*, mind pedig *miért* alakban szerepelhet.

Az alábbi három példa a *hogymert* okhatározói funkcióját illusztrálja: a (27a) és (27b) példában *mert*, a (27c) példában *miért* alak szerepel.

- (27) a. De**hogy mert** zent ferenc ygen zeretiala ewtett tyztasagert es alazatosagaert kyt valuala Monda neky (JókK 46)
 b. ynka b kyuanua X (= Jézus) cristusnak zemeremsegyt: ment ez vylagnac hyusagat es czalardsagos zepsegyt. **hogy mert** ewrewlnek uala bozzosagokrol. Es bankodnak uala tystessegekrewl Es el yarnak uala ez vylagot mya. mykeppen zaradnokok . es ydegenek . (JókK 20)
 c. De **hogy meyerth** dichewlth testbe wagyok en Nen syrhatok (AporK 158)

A *mert* kötőszó felső C fejbe való felmozgásával az ismert módon létrejött a *merthogy* kötőszó, amely ma is okhatározói funkcióval bír:

- (28) a. Mely bozzosagokot frater Bernald. byzon zent. nem czak engedelmet. de es vygasagost zenuediuala: **Mert hogy** bizonual uoltuolna cristusnak tekelletes tanoytuanya nepnek vlatatya es emberek zemerme (JókK 20–21)

- b. De azonkezbe az barátok bel yewuenek az aztalra: De **mer hogy** bodog ferencz zerzetteuala hogy ne varnak: mykoron legottan elnem yewuala etelnek ydeyen: mykoron allottuolna nemykeuesett czergete aytokewl (JókK 84)
- c. azért ekkeppen alcolmas lõn helheztetni / Harmadhoz Mí erottenc / **mert hóg** meñorzagban mú kòzòttenc es ísten kòzòt kòzben íarosnac tíztheet valya (NagyszK 275)

Mint várható, a *merthogy* – grammatikalizálódott C fejként – a mai magyarban is megtalálható, míg az eredeti sorrendet tükröző *hogymert* eltűnt.

2.2.4. A hahogy és a hogyha

A feltételes mellékmondatokat, mint azt korábban bemutattuk, a *ha* kötőszó vezette be, azonban ezekben a mondatokban is megjelenhetett a *hogy* kötőszó, mégpedig – mivel a *ha* kizárólag a felső C fejben generálódott – az alsó C fejben, a *hahogy* kombinációt eredményezve. Az okhatározói alárendeléshez hasonlóan egyrészt itt is elmondható, hogy a *hogy* az alárendelés jelölését szolgálta, és ennek megfelelően preferáltan felmozgott a felső C fejbe, mint azt a kötőszók rendszerének áttekintésénél láttuk. Másrészt, mivel a *hogy* ekkor még hasonló kötőszó is volt, a *ha* kötőszóval való kombinációja a feltételes alárendelés jelölésére is szolgálhatott.

Arra, hogy a *hahogy* tükrözi az eredeti (C + C) sorrendet, további bizonyítékot szolgáltat az, hogy a *ha* és a *hogy* között a tagmondat bal perifériáján megjelenhetett egy oda felmozgó összetevő is:

- (29) **Ha** késen **hogy** el nyugot az nap, hamar esőt váry (Cis G3)

Mint látható, a *ha* és a *hogy* egy tagmondat bal perifériáján szerepel, ugyanakkor megjelenhet közöttük a *késen* 'későn' határozó is.³ Ez a fajta szerkesztés meglehetősen ritka, aminek az az oka, hogy a magyarban a bal perifériára mozgó topikok és fókuszok tipikusan nem a két C fej közé, hanem a C-tartomány alatti pozícióba mozognak. Ami a mi szempontunkból lényeges, az az, hogy a (29) típusú szerkezet csak akkor jöhet létre, ha a *ha* és a *hogy* különböző C fejekben található.

Az alábbi két példa – a (29) mellett – a *hahogy* feltételes mellékmondatot bevezető funkcióját illusztrálja:

- (30) a. Az én jó istenem, **ha hogy** sok ellenség, reám fegyverkezék, tölök megmente (Balassi Ének 32)

³ Amennyiben a (29)-es példában a *ha* és a *hogy* két különböző bal periférián lenne, úgy az első tagmondatban (*ha késen*) mindenképpen meg kellene jelennie (fonológiaián láthatóan) a múlt idejű kopulának. Mivel ez nem áll fenn, a *ha késen* nem tekinthető önálló tagmondatnak, és éppen ezért a *ha* és a *hogy* egy bal periférián található.

- b. **Ha hogy** az ő keserves kin-szenvedését gyakor emlékezettel szivedben forgatod (Csúzi Síp 105)

Mint korábban már kifejtettük, a *hogy* ezekben a szerkezetekben preferáltan felmozgott, így hozva létre a mai magyarban is megtalálható *hogyha* kötőszót:

- (31) a. Ew kedig nagi bekesegel es vig orchauual elmegien vala. **hogiha** ingen nem hallanaya az bozzusag teteleket (VirgK 41r)
 b. Es az lattatic ennekom / **hóg ha** az paradíčomnac génerúseges edes lakodalmaban lakoznam (NagyszK 118)
 c. gondolya vala ewnenbēne ezt **hogiha** ew hozya menne zerzetes rwhaba hogi – el futhna ew elewle : azert ew Rwhayat meg valtoztatvan eltezek igen io Rwhakban es lo hatra felilwen Jewe az varosba (PéldK 15–16)

A (31a) és (31b) példa a *hogyha* feltételes hasonlításban való használatát mutatja. Fontos megjegyezni, hogy a *hogyha* a mai magyarban csak feltételes kötőszóként él, feltételes hasonlítást már értelemszerűen nem vezet be, ugyanis a *hogy* ezen funkciója is teljesen kiveszett.

2.2.5. A hamint és a mintha

A feltételes hasonlítás lényegében két mellékmondattípus kereszteződése, és ennek megfelelően tipikusan a két típust egyébként bevezető alárendelő kötőszó áll az élén. A magyarban a feltételességet a *ha*, a hasonlítást korábban – mint láttuk – a *hogy*, később a *mint* képviselte. A felső C fejből helyet foglaló *ha* mellett megjelenő *mint* eredményezte a *hamint* kombinációt.

A kombinációt az alábbi példák illusztrálják:

- (32) a. de **ha mynt** čak el aluttak volna lelkoketh istennek meg adaak (SándK 14v)
 b. **ha mynt** az meennyey eedes elederre yarywlt vona ol eremesth es vygan meenth (ÉrdyK 282a)
 c. wr isten az ew zent eerdemeenek myatta kyket **ha mynt** elówe newezghetneenk . nehez volna chak halgathnya ees (ÉrdyK 495a)

A már ismert mechanizmusok következtében a *mint* felmozgásával létrejött a *mintha* feltételes hasonlító kötőszó is:

- (33) a. kí menenec zocasoc zerent, **mint ha** az imadsagra mēnenec (GuaryK 113–114)
 b. aloythwan **mynt ha** az egheez zyghet yngadozna (ÉrdyK 314b)
 c. es lelek zent xpīnat (=Krisztinát). **mint ha** az ferodobol ipne ky (KrisztL 19v)

A *mintha* funkciójában nem következett be változás, a mai magyarban is a feltételes hasonlítás kötőszava.

2.3. A tagadó elemek szerepe a hasonlító szerkezetekben

Ebben az alfejezetben az egyenlőtlenséget kifejező hasonlító szerkezetekben megjelenő tagadó elemek szerepével, valamint strukturális jellemzőivel foglalkozunk, rámutatva arra, hogy ezek a szintaktikai fejek ugyanazon strukturális elvek alapján vettek részt a bal perifériális kombinációkban, mint a C fejek, és ennek megfelelően a többszörös kombinációk is ezzel analóg módon írhatók le. Elsőként kitérünk a *nem* és a *sem* státuszára és különbségeire, majd bemutatjuk ezeknek a hasonlító szerkezetekben betöltött szerepét a *hogynem* és a *hogysem* kombinációk kapcsán. Ezután kitérünk a *mint* fejet is tartalmazó *hogynemmint* és *hogysemmint* kombinációkra, végül pedig a *mintsemhogya* létrejöttének feltételeire, a kombináció fennmaradásának megjósolhatóságára.

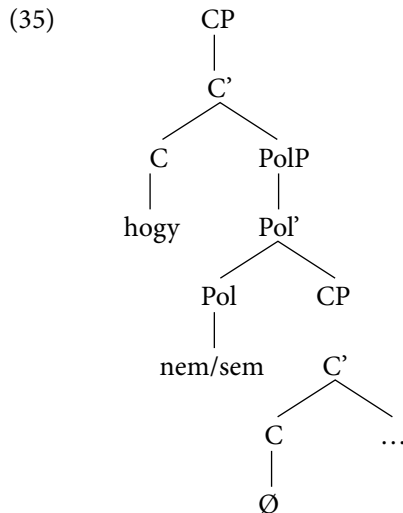
2.3.1. A nem és a sem

A hasonlító szerkezetek eredeti kötőszava a *hogya* volt, és ehhez az egyenlőtlenséget kifejező szerkezetek esetében egy negatív elem – tipikusan a *nem*, ritkábban a *sem* – is társult. Tekintsük a következő példát:

- (34) Mert iob hog megfogdosuã algukmëg' vrat èlèuènèn **hog** nè mèghal'löc & lëgöc bozzosagba mēden tēstnèc (BécsiK 25)

Mint látható, a *hogya* kötőszót a *nem* tagadó elem követi, a szerkezet azonban valójában nem tagadást fejez ki, így a *nem* szerkezetileg nem lehet egy valódi NegP szintaktikai feje. Az ilyen és ehhez hasonló, látszólag tagadó elemeknek a hasonlító szerkezetekben valójában a polaritáshoz van köze: a hasonlító mellékmondat negatív polaritású, és így egyes nyelvekben egy negatív polaritású fej jelenléte kötelező lehet (éppen erre példa az ómagyar), míg más nyelvekben opcionális (pl. az olasz, vö. Salvi–Vanelli 2004: 283–285). Megint más nyelvekben pedig a negatív polaritás elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a hasonlító mellékmondatokban engedélyezett a negatív polaritású elemek jelenléte (pl. az angol, vö. Seuren 1973: 532–537; a nyelvek közötti eltérésekről lásd még Bácskai-Atkari 2011).

A mi szempontunkból mindez azért lényeges, mert ily módon a *nem* és a *sem* a szintaxisban nem Neg fejek, hanem a polaritásért felelős PolP fejei (vö. Homer 2011); ez a projekció az alábbi ábra szerint a két C fej között helyezkedik el:

Bár a *nem* és a *sem* szintaktikai pozíciója megegyezik, egy fontos különbségre fel kell hívni a figyelmet: a *nem* (ebben a minőségében) klitikum, míg a *sem* nem az. Ennek első-sorban a kombinációk tekintetében volt szerepe, amint azt a következőkben látni fogjuk.

2.3.2. A hogynem és a hogysem

Mivel a *nem* és a *sem* a hasonlító szerkezetekben (egyenlőtlenség kifejezése esetén) a *hogy* mellett jelent meg, természetesen létrejöttek a *hogynem* és a *hogysem* kombinációk. A *hogynem* szerepel az alábbi példákban (de lásd még a (34)-es példát is):

- (36) a. mert emberi elme, mindenkoron kezebb az gonozra, **hog' nem** az iora
(BodK 2r)
- b. Zōnekīm̄g te meltatlākodatod m̄v èllènōc mēt iob hog èlèuènèn zolgallonc
Nabuhodonozor nag kiralnac & alazkoggonc te nèkéd **hog nē** meghaluāc m̄v
vèzèdelmōcbèn m̄vnmagonc m̄v zolgalatōknac karat zènuèggūc (BécsiK 14)

Ezekben az esetekben tehát egy felső C fej (*hogy*) és egy Pol fej (*nem* vagy *sem*) együtteséről van szó.

Mint említettük, a *nem* ezekben a szerkezetekben klitikum, míg a *sem* nem az. Ennek két fontos következménye van. Egyrészt a *nem* klitikumként tapadt az előtte álló *hogy* kötőszóra, és így a két elem fonológiai hasonlással összeolvadt *honnem* alakká. Ez a változás megfigyelhető a Müncheneri kódex és a Jordánszky-kódex között is: ahol az előbbiben még *hogynem* szerepel, ott az utóbbiban mindenhol *honnem* (*mint*) alakot találunk. Ezt illusztrálja a következő példapár is:

- (37) a. Hog ha te iog zéméd meggonozbeitand tegedet ved ki ȝtèt & vesd èl tetõllèd / mert iob tenèked hog eg èluèzien te tagid kōzzȝl / **hog nē** mend te tēsted èrèz-tēssec pokolba (MünchK 11rb–11va)
- b. Ha azert te yob zómód meg tantoroyth teeghedet, vayth ky hewtet, es vesd el thwled, mert yncab ylyk teneked hoĝ el vezyen egik tagod, **honnem** te tellyes tested vettesseg pokorra (JordK 367)

A *sem* esetében nem figyelhető meg ilyen összeolvadás, mivel nem klitikum. A másik fontos különbség viszont az, hogy a *sem* fejként fel tudott mozogni a felső C fejben található *hogy* mellé, ily módon létrehozva a *hogysem* inverz párját, a mai magyarban is meglévő *semhogy* formájában. Mivel a *nem* klitikumként az előtte álló elemhez tapadt, a C fejbe való felmozgatása nem volt lehetséges, ekkor ugyanis balról adjungálódott volna; éppen ezért a *hogynem* kötőszónak nem alakult ki inverz sorrendet tükröző párja.⁴

2.3.3. A hogynemmint és a hogysemmint

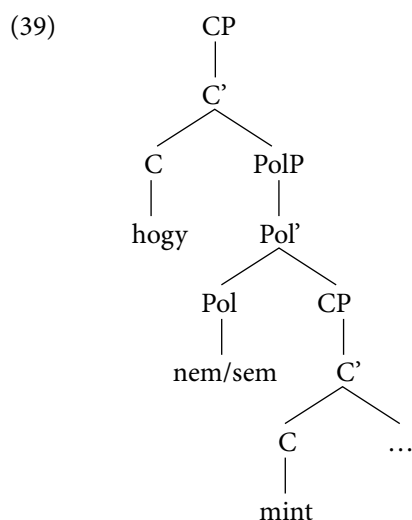
Ahogy korábban már bemutattuk, a hasonlító szerkezetekben idővel megjelent a *mint*, előbb operátorként, majd alsó C fejként. Mivel a *hogy* – illetve egyenlőtlenség kifejezése esetén a *hogynem* és a *hogysem* – továbbra is jelen volt a szerkezetben, ez a *hogynemmint* és a *hogysemmint* kombinációk létrejöttéhez vezetett. Tekintsük a következő példákat:

- (38) a. S mit haznal zegeñeknek oztani es zegēne lēni, ha naualas lelek keuelb lezen kazdaksagot meg vtuauā: **hoĝ nem mīt** volt etet bíruan (BirkK 1a)
- b. Te igyekevzeted az isteny zolgalatban jnkab legen arra hog az zent irasnak igy ebevl lelky ertelmet vegy es aytatossagnak keuansagat **hog nem mynt** vduarlokeppen eneklesnek mogyat tegyed (HorvK 138v–139r)
- c. mert mastan kōzelben vagyon a” my Idwesseegwñk **honnem mynt** eleeb hyttók (ÉrdyK 3b)
- d. az mentól alsobykban is tȝb angyal uaĝon **honnem mynth** az napnak feneben (SándK 1v)
- e. merth ferencz wram (ezth en pedeglen sem yreghsegbewl sem bozzwsag[bol] nem yrom) thewbzer wacharalth az warban az kyalne azz[ony] leanywal, Borbara azzannal, **hogh sem mynth** warasban az wrak kezewth (Lev 139)

Mint látható, a (38a)-ban és a (38b)-ben a *hogynemmint* összeolvadás nélkül szerepel, míg a (38c) és a (38d) egyaránt *honnemmint* alakban tartalmazza a kérdéses kötőszót; a (38e) pedig a *hogysemmint* példája.

⁴ Értelemszerűen a *nemhogy*, bár felépítését tekintve a *hogynem* inverz párjának tűnhet, nem sorolható ide, hiszen sohasem szerepelt hasonlító kötőszóként, és így a két alakulat független egymástól.

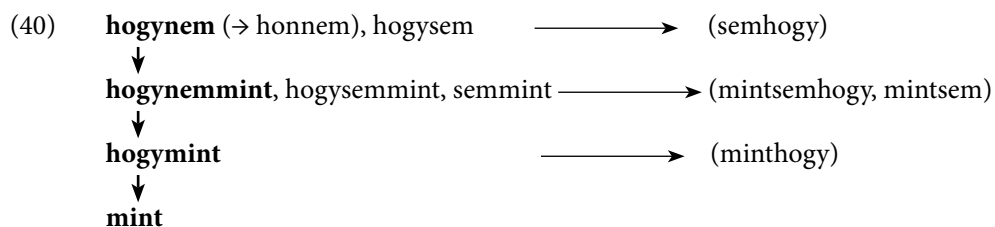
A *hogynemmint* és a *hogysemmint* kombinációkhoz egyaránt a következő a szerkezet rendelhető (azt az esetet véve, hogy a *mint* már C fej – természetesen a *mint* kezdetben még lehetett operátor is):

Ebben az esetben tehát három fej van a bal periferián: két C fej, és a kettő között a Pol fej.

Érdeemes megemlíteni, hogy a *hogy* fokozatos kiszorulása a hasonló szerkezetekből eredményezhette a *semmint* kialakulását is; ez meglehetősen ritka, de lényegét tekintve beilleszkedik a kötőszói kombinációk rendszerébe. Értelemszerűen a *nem* ebben az esetben sem mutat a *sem*-hez hasonló viselkedést, hiszen klitikumként nem tudott volna anélkül megállni a szerkezetben, hogy az előtte levő fonológiai tartalommal rendelkező elemhez tapadjon.

Visszatérve a *mint* megjelenésének kérdéséhez, a *hogymint* (és a *minthogy*) kapcsán már említettük, hogy az ilyen kombinációk, amelyekben tehát a korábbi és a későbbi mondatbevezető egyaránt jelen van, kiemelkedően fontos szerepet játszottak abban, hogy a *hogy* fokozatosan kiszorult a hasonló szerkezetekből, és a *mint* át tudta venni a funkcióját: erre nem kerülhetett volna sor, ha a *mint* egyáltalán nem is tud megjelenni ezekben a mellékmondatokban. Az egyenlőtlenséget kifejező hasonló mellékmondatok kötőszói állományának változása lényegében a következőképpen írható le:

A változási folyamat két fő aspektusa ily módon egyrészt a *mint* megjelenéséhez, másrészt a tagadó elem eltűnéséhez köthető. Természetesen az egyes fázisok nem élesen különültek el egymástól, így jelentős átfedésekkel kell számolni mind az ómagyar, mind a (korai) középmagyar korban, ami többek között abban tükröződik, hogy a különböző formák egy ideig egyszerre jelennek meg a szövegekben. Ezt mutatja a 6. táblázat is, amely az egyes szövegekben található, egyenlőtlenséget kifejező hasonlító mellékmondatok bevezető elemeit számszerűsíti.

6. táblázat. Néhány adat az ómagyar korpuszból

Kódex	<i>hogynem</i>	<i>hogynem mint</i>	<i>mint</i>
Jókai	3	4	4
Bécsi	15	–	1
Birk	2	2	–
Weszprémi	–	7	–
Gömöry	–	1	–
Sándor	3	2	1
Pozsonyi	3	1	–
Bod	4	–	2
Székelyudvarhelyi	–	3	–

A táblázat természetesen nem fedi le az összes ómagyar adatot, vagyis vannak még más szövegek, amelyek tartalmazhatnak ilyen fajtájú hasonlító mellékmondatot, míg voltak olyan szövegek, amelyekben egy példa sem volt található. Azonban ami most valójában fontos, az nem annyira az egyes típusokba tartozó előfordulások száma, hanem ezeknek a relatív eloszlása. Mint említettük, a legelső típus a *hogynem* volt, amelyet a *hogynemmint* követett, és csak a legutolsó fázisban szerepel kizárólag a *mint*. Nyilvánvaló, hogy bár az egyes szerkezetek diakrón fejlődése így írható le, ezeknek a tényleges előfordulása nem tükrözi szigorúan az egyes szerkezetek között megállapítható történeti sorrendet. Például a legkorábbi szöveg, a Jókai-kódex, mindhárom típust nagyjából azonos arányban tartalmazza, míg a Bécsi kódex szinte kizárólag a legkorábbi *hogynem* formát használja. Másrészt olyan kései példák is, mint a Bod-kódex, még elég nagy arányban tartalmazzák a *hogynem* típust, annak ellenére, hogy a *mint*-et használó szerkezetre is található bennük példa.

Jól látható viszont a változás az alábbi összehasonlító vizsgálatban, amelynek során a már korábban is használt négy evangéliumfordítást vetettük össze: itt adott szövegmeny-nyiségen belül megközelítőleg azonos számú hasonlító szerkezettel lehet számolni; megjegyzendő, hogy a legjelentősebb eltéréseket az okozza, hogy a hasonlítás standardértékét (amihez hasonlítottunk) nem csak mellékmondatokkal lehet kifejezni. A mellékmondatok esetében viszont a következőket látjuk:

7. táblázat. A hasonlító kötőszók megoszlása

	Müncheneri kódex (1466)	Jordánszky-kódex (1516–1519)	Káldi fordítása (1626)	Neovulgata-fordítás (1997)
<i>hogynem</i>	34	20	–	–
<i>hogynemmint</i>	–	11	–	–
<i>mint</i>	–	4	23	20

Az adatok világosan mutatják, hogy amíg a Müncheneri kódexben a hasonlító mellékmondatokat (egyenlőtlenség kifejezése esetén) a *hogynem* vezette be, addig a kép már a Jordánszky-kódex esetében is jóval változatosabb: a *hogynem* száma itt már szignifikánsan lecsökkent a *hogynemmint* javára, és a pusztán *mint* használata is lehetséges volt. Ezzel szemben a Káldi-fordítás és a Neovulgata-fordítás esetében már csak a *mint* szerepel – ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a *hogynemmint* (és a *hogysenmint*) a középmagyar korban még lehetséges volt.

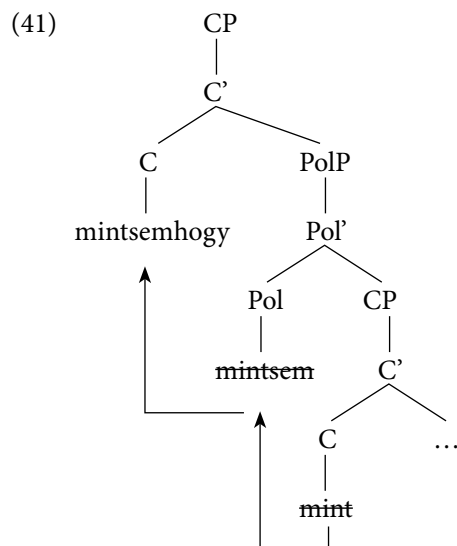
Megjegyzendő továbbá, hogy sem a *hogynem*, sem a *hogynemmint* nem tulajdonítható latin hatás eredményének: az összes fenti szöveghelyen a latin a *quam* 'mint' kötőszót tartalmazza, vagyis amikor a hasonlító szerkezetekben megfigyelhető változásokról beszélünk, akkor mindenképpen szigorúan a magyar nyelv belső folyamatairól van szó.

A másik számunkra kulcsfontosságú tény az, hogy a C + C kombinációk mellett – analóg módon – C + Pol + C kombinációk is létrejöhetnek.

2.3.4. A mintsemhogy

Az előző részben ismertetett elemzés alapján várható, hogy a *hogynemmint* esetében nem jön létre inverz sorrend (hiszen a *nem* klitikum), a *hogysenmint* esetében azonban igen. Ez valóban igaz, ráadásul a *mintsemhogy* (amely a mai magyarban is létező kötőszó) derivációja pontosan azokkal a mechanizmusokkal írható le, mint a grammatikalizálódott, morfológiailag komplex kötőszóké.

A *mintsemhogy* alakulatot létrehozó fejmozgásokat az alábbi ábra mutatja:

Valójában tehát a C + Pol + C fejek grammatikalizációja nem tér el a C + C kombinációk esetében ismertetett folyamattól: az alsó C fejben található *mint* felmozog a Pol fejbe, és balról adjungálódik a *sem* fejhez, így hozva létre a *mintsem* alakot; második lépésben ez a komplex fej mozog fel a felső C fejbe, és balról adjungálódik a *hogy* mondatbevezetőhöz, ezzel a *mintsemhogy* alakot hozva létre. Természetesen idővel a *mintsemhogy* is a felső C fejben generálódó kötőszóként grammatikalizálódott.

Az alábbi példa a *mintsemhogy* (egyenlőtlenséget kifejező) hasonló használatát mutatja:

- (42) Két óra hosszáig is eltart neki, de **mintsemhogy** három hatost adjon a borbélynak, inkább félnapig is elborotválkozik. (Gárdonyi 1905, p. 68)

Amennyiben a kiinduló szerkezet csak a *sem* és a *mint* elemeket tartalmazta, úgy a *mintsem* kötőszó jött létre.

Mindezekből következően megállapítható, hogy a két alárendelő kötőszó szintaktikai és morfológiai kombinációiról mondottak az olyan esetekben is érvényesek, ahol a két C fej közé (melyeknek egyike lehetett fonológiailag üres is) egy tagadó elemet tartalmazó PolP ékelődik be: az egyes fejek felmozgása és az így létrejövő fejek grammatikalizációja prediktálható, ahogy az is, hogy az egyes kombinációpárok közül mindig az marad meg, amelyik a felső C fejben grammatikalizálódott.

2.4. Többszörös kombinációk

Mint láttuk, két C fej kombinációja mellett az is lehetséges volt, hogy egy tagadó elem is részt vegyen a kötőszoói kombinációban. Ebben a részben azt a kérdést járjuk körül, hogy amennyiben egy adott kombináció – legalábbis morfológiailag – három alárendelő kötőszoói elemet tartalmaz, ez szintaktikailag hogyan elemezhető, hiszen csak két mondatbevezetői C fej található a bal periferián (ennek okait a fejezet első részében ismertettük), tehát három szintaktikailag külön generált fejnek biztosan nincsen elegendő pozíció. Elsőként az ilyen kombinációk létrejöttének feltételeit vizsgáljuk meg, majd bemutatjuk a *hogyamint* és a *minthogyha* kialakulását, egyben rámutatva arra is, hogy ezek is beilleszkednek a fent ismertetett rendszerbe.

2.4.1. A grammatikalizáció szerepe

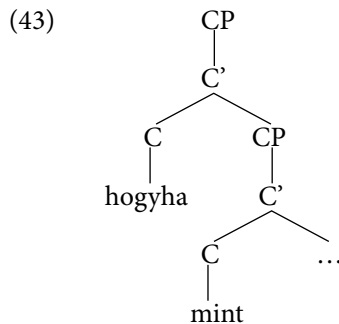
Mivel a (morfológiailag) komplex kötőszoók idővel a felső C fejben grammatikalizálódtak, ezáltal üresen hagyva az alsó C fejet, felmerül a kérdés, hogy az ilyen felső C fejek mellett nem jelenhetett-e meg egy újabb, fonológiai tartalommal rendelkező alsó C fej. Ennek természetesen az a feltétele, hogy a komplex C fej viszonylag korán grammatikalizálódjon, különben – mivel idővel mindegyik alárendelő kötőszoó a felső C fejben generálódott – nincs olyan kötőszoó, amelyik meg tudna jelenni az alsó C fejben.

Mint azt részletesen kifejtettük, a legkorábban grammatikalizálódott komplex C fej a *hogya* volt, a *hogy* preferált felmozgása miatt. Ebből következően a predikció az, hogy amennyiben a komplex C fej + egyszerű C fej felépítésű kombinációk létrejöttek, úgy azok mindenképp a *hogya* komplex kötőszoót tartalmazták.

2.4.2. A *hogyamint* és a *minthogyha*

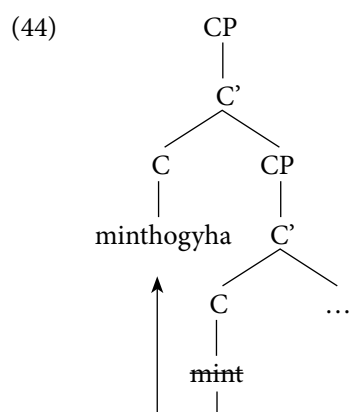
Ez a predikció lényegében beigazolódik: ahogy D. Máta (2003b: 424) rámutat, az ómagyarban és a középmagyarban létezett a *hogyamint* kombináció; ennek inverz párja, a *minthogyha* pedig a mai magyarban is lehetséges kötőszoó. Értelemszerűen mindkettő a feltételes hasonlítás kötőszava.

A *hogyamint* szerkezetét a következő ábra mutatja:

A szokványos C + C kombinációkhoz hasonlóan ebben az esetben is két különálló C fej van a szerkezetben: a felső a *hogyha*, az alsó pedig a *mint*. Az, hogy a felső C fej önmagában véve komplex, pusztán morfológiai kérdés, nem pedig szintaktikai deriváció eredménye. Ilyen értelemben a *hogyamint* nem különbözik a korábban megismert C + C kombinációktól.

A *minthogyha* derivációja szintén a már ismert fejmozgatással történik:

A *minthogyha* mondatbevezető úgy jött létre, hogy az alsó C fejben lévő *mint* felmozgott, és balról adjungálódott a felső C fejben lévő *hogyha* kötőszóhoz – ugyanúgy tehát, ahogy azt a két egyszerű C fejet tartalmazó kombinációk esetében láttuk. Természetesen idővel a *minthogyha* is felső C fejként grammatikalizálódott.

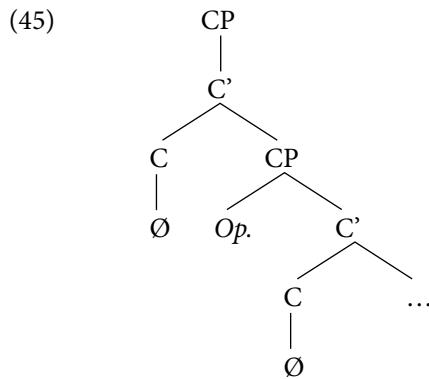
3. A vonatkozó mellékmondatok

A fejezet utolsó részében a vonatkozó mellékmondatok történetével foglalkozunk. Az alárendelésnek ebben a típusában a mellékmondatot bevezető, fonológiai tartalommal rendelkező elem tipikusan nem C fej, hanem operátor státusú vonatkozó névmás, amely kettős funkcióval bír: egyrészt tehát bevezeti a vonatkozó mellékmondatot, másrészt a mellékmondaton belül – argumentumként vagy adjunktumként – mondatrészi szerepet is betölt.

Elsőként a vonatkozó névmások pozícióját vizsgáljuk meg, majd rátérünk a főmondati névmási elem (utalószó) szerepére, illetve ennek a szerepnek az esetleges változásaira. Ezután a vonatkozó névmások morfológiai szerkezetében bekövetkezett változások szintaktikai vetületével foglalkozunk, végül pedig bemutatjuk azokat az eseteket, amikor a vonatkozó névmások mellett valamilyen alárendelő kötőszó is megjelent a mellékmondat bal periferiáján.

3.1. A vonatkozó névmások pozíciója

Mint korábban már szó volt róla, a vonatkozó névmások operátorként az alsó CP specifikálójába mozognak (vö. É. Kiss 2002: 243–244, Kántor 2008); ez a pozíció megegyezik az alárendelő kötőszók eredeti pozíciójával, hiszen amíg ezek az elemek szintén operátorok voltak, addig ugyanebbe a pozícióba mozogtak fel:

Vonatkozó névmások már a legkorábbi szövegekből is adatolhatók:

- (46) Es uimagguc || szent peter urot. **kinec** odut hotolm ovdonia. es ketnie (HB)

Mivel a vonatkozó névmásnak a mellékmondaton belül mondatrészi szerepe van, a vonatkozó névmási állomány meglehetősen változatos; fontos azonban megjegyezni, hogy az ómagyar kor elején még nem különültek el fonológiailag a vonatkozó névmások a kérdő névmásoktól, vagyis például egy *ki* alak mögött kérdő és vonatkozó névmás egyaránt állhat (értelemszerűen ekkor a mondat szerkezettől függően dönthető el, melyikről van szó).

Szintén érdemes megjegyezni, hogy a mai használattól eltérően a *ki* és a *mi* (valamint ezek ragozott alakjai) közötti distinkció sem volt teljesen éles: míg a mai magyarban a *ki* [+élő], a *mi* pedig [–élő] (többnyire főmondatbeli) antecedenshez járul, addig az ómagyarban a *ki* [–élő] antecedens esetén is grammatikus volt. Az alábbi példában az első vonatkozó névmás (*kiknek*) antecedense [+élő], a másodiké (*ki*) viszont [–élő]:

- (47) Vrā istèn ne tekozlād èl te testamētomodat se vegèd èl te irgalmassagodat m̄v t̄oll̄onc Abrachamert te zèrèt̄odert & Isaakert te zol̄gadert & Is̄rlert te sc̄entedert **kikn̄c** bèzellett̄el fogaduan hog megsokaseitanad ̄ magzait̄okat mikent meinn̄c çillagit & mikent a f̄ouènt **ki** vagon t̄engern̄c part̄an (BécsiK 129)

Természetesen [–élő] referens esetén a *mi*, illetve a *mely* (megfelelő raggal ellátott) alakja is előfordul:

- (48) a. Aggad nèkic vram **mit** ac nèkic Ag nèkic mehèt fiaknalkül & meg azo èmlòkèt (BécsiK 193–194)
 b. Valobizò keđ ha te řphciadat igaznac alaitad ne èssekĩng te zèmèled & a hiruadađ **me'l** te orcadat međfòglalta tauozieè el te tòllèd (BécsiK 20–21)

A vonatkozó névmás a mellékmondatban nemcsak argumentum lehet, hanem adjunktum is, így számos határozói funkció elképzelhető; a (49a)–(49c)-ben a *hol*, *holott*, *hova* és *honnan* helyhatározói vonatkozó névmások szerepelnek, míg a (49d) és (49e) példa a *mikor* és a *mikoron* időhatározói vonatkozó névmásokat mutatja:

- (49) a. Azert lakozol en orzagomba, **hol** vađon zomorusag, minden vigasag nekòl, **holott** vađon ehseg, minden etek nekòl (BodK 12v)
 b. Fordeitassec èl te harađod mvtòllònc mert kèuèsèn hagattattòc međ a nèmzètèc kòzòt **houa** mùkèt èlhimtètèl (BécsiK 100)
 c. Mondam hođ èlòzer az ordòg leselkedik ember vtan, Ez velagnak eleteben, kilòn kilòn keserteteknek miatta. hođ ötet meg gòzhesse, es meńorzagba fel ne erezze, **honnan** ò esett ala dehođ ötet karhòztassa, es pokolra vig, **holott** òròkkòl òròkke ò vele kinzattassek (BodK 8v)
 d. mèt es èz èztèndòc èlòt **mikor** èltaoztakuolna az vtbol mèllèt istèn azoknac adotuala hog abban iarnanac-viadalnac miatta ki irtatanac soc nèmzètèctòl-& soc òkòzzòlòc fògsagba vitètètèc a nē òfòldebè (BécsiK 19)
 e. Ezen keppen ember, ez velagban aleyta igazan viselnie eletet, ez velagi marhat kereswen, de **mikoron** halalara iut, akkoron latta, hođ nem keresett maganak eletet, de halalt (BodK 1v)

Fontos megemlíteni, hogy az ómagyarban a vonatkozó névmások – a kérdő névmással azonos, előtag nélküli formájukon túlmenően – lehetnek *vala*- előtagúak is (vö. Haader 2003; lásd még a VI. fejezetet a jelen kötetben):

- (50) a. **Valaky** ez alaayrth ymadgokath harmyc napyg ayetatoson mondandya. zent-segòs kenyanak vronk Iesus kristusnak tyztòsseere: ees bodog zyz marianak ò annyának tyztòssegere: **Valamyt** meeltooth keerend. ketseegnekwl meg nyery (CzechK 104)
 b. Es mēdēnēc kòzòt **valamèl** kiral zèmèynç kèllètèndic az orzađlon Vastiert (BécsiK 51)
 c. nemde gyakarta mondam te neked :| hogy engemett kysertuen **valahol** yarz Mongyad ennekem ha valamyt latandaz engedelmessegnek myatta (JókK 45)

Ez a típus később eltűnt a magyar nyelvből. Azonban, mint a következőkben látni fogjuk, az ómagyar kor során alakult ki a vonatkozó névmások mai, *a*- előtagú formája.

Mielőtt erre rátérnénk, még egy fontos kérdést szükséges tisztázni. Amint azt a (45)-ös ábra is mutatja, a vonatkozó névmások éppen úgy az alsó CP specifikálójába mozog-

tak, mint eredetileg a mai alárendelő kötőszók is, azonban míg az utóbbiak C fejként grammatikalizálódtak, ez nem mondható el a mai vonatkozó névmásokról. Ez egyszerűen megmagyarázható: a (mai) vonatkozó névmások esetében nem beszélhetünk a jegyek elvesztéséről. A C fejkké grammatikalizálódó operátoroknak például a személyre és számra utaló jegyeiket el kell veszíteniük (ha egyáltalán rendelkeznek ilyenekkel), ez azonban semmiképpen sem igaz a vonatkozó névmásokra; másképpen fogalmazva: azok az operátorok tudnak C fejjé grammatikalizálódni, amelyek vagy a megfelelő jegyek elvesztésével eredeti szintaktikai vagy szemantikai szerepüket is elveszítik, vagy eleve nem is rendelkeznek olyan jegyekkel, amelyek kizárnák a C fejként való értelmezhetőségüket. Ez más nyelvek esetében is megfigyelhető jelenség, akár a mai nyelvben is (az angolra vonatkozóan lásd Comrie 1999: 88, illetve Brook 2011, a németre vonatkozóan lásd Bayer–Brandner 2008).

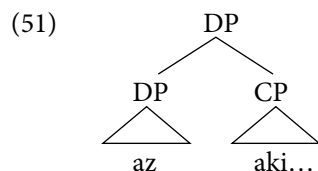
A jegyek elvesztését Hancock–Bever (2009: 305) a kései beillesztés elve (Late Merge Principle) melléktermékeként írja le, amikor is egy olyan szó, amely eredetileg thematikus szerepet kapott a mondatban, thematikus szerep nélküli pusztán „szintaktikai” szavá (tehát tulajdonképpen funkcionális fejjé) válik. Pontosan ez a változás nem történt meg a vonatkozó névmások esetében, és éppen ezért nem grammatikalizálódtak C fejkké; mivel ez általános szintaktikai elvek alapján leírható és prediktálható, a magyar vonatkozó névmások viselkedése éppúgy nem tekinthető kivételesnek, mint a mai alárendelő kötőszók egykori grammatikalizálódása.

3.2. A főmondatbeli névmási elem szerepe

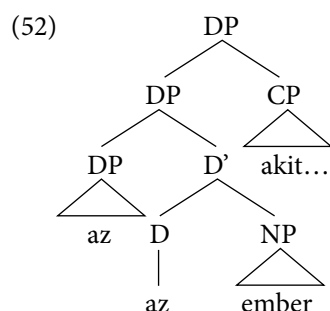
Mint ismeretes, a korlátozó vonatkozó mellékmondatok egy főmondatbeli névmási elemhez kapcsolódnak: ez a névmás lehet fonológiai tartalommal rendelkező vagy üres, és állhat önmagában vagy egy lexikális NP-t tartalmazó DP részeként.⁵ Ennek a főmondatbeli névmási utalószónak az a szerepe, hogy a vonatkozó mellékmondatnak a főmondatban betöltött helyét jelölje: egyrészt argumentumként vagy adjunktumként felveszi a megfelelő esetragokat, másrészt pozíciójával jelöli a mellékmondat információszerkezeti szerepét (pl. topik, fókusz), vö. É. Kiss (2002: 244).

Az alábbi ábra a vonatkozó mellékmondatnak a főmondatbeli utalószóhoz való adjungálódását mutatja:

⁵ Fontos megjegyezni, hogy e helyt csak a vonatkozó mellékmondatoknak a fentebb körülírt típusával foglalkozunk, így nem kerítünk sort a nemkorlátozó vonatkozó mellékmondatok tárgyalására; másrészt azt a kérdést sem áll módunkban bővebben megvizsgálni, hogy a mellékmondat a lineáris szerkezetben végül hol helyezkedik el az utalószóhoz képest. Ennek oka az, hogy a jelen fejezet elsősorban a mellékmondatok bal perifériáján található elemek történeti változására koncentrálnak: mint látni fogjuk, a vonatkozó névmásokat érintő változások a fent ismertetett konfigurációban indultak el, és bár természetesen később más vonatkozó mellékmondatban is megjelentek, ez további strukturális változásokat nem vont magával.

Amennyiben az utalósó valamilyen lexikális NP-t tartalmazó DP-hez kapcsolódik, úgy É. Kiss (2002: 246) alapján a következő a szerkezetet:

Mint látható, az utóbbi esetben az utalósó és a vonatkozó mellékmondat a lineáris szerkezetben nem szomszédosak, és hasonlóan nincs a fonológiai szerkezetben megjelenő egymásmellettség abban az esetben sem, amikor nincs fonológiai tartalommal rendelkező utalósó. Mindez azért lényeges, mert az olyan esetekben viszont, mint a (51), az utalósó és a vonatkozó névmás elvileg szerepelhet egymás mellett (*az, aki*); ennek, mint a következő részben látni fogjuk, a vonatkozó névmások történetében fontos szerep jutott.

Mielőtt erre rátérnénk, fontos még kiemelni, hogy bár a szintaktikai deriváció során az olyan esetekben, mint az (51), az utalósó és a vonatkozó névmás szomszédosak, a végleges szerkezetben ez korántsem feltétlenül van így: a mellékmondat jellemzően extrapozíció alá esik, az utalósó viszont szintaktikai szerepet tölt be a mondat bal periferiáján. Vagyis, míg a mellékmondat számára a preferált pozíció a jobb periféria, addig az utalósó éppen a bal periferián jelenik meg.

Érdekes ugyanakkor azt is figyelembe venni, hogy mindez az ómagyar kor elején nem feltétlenül volt így: mivel például a fókusz sem mozgott kötelezően fel a bal periferiára, a főmondatbeli utalósó is gyakran a főmondat végén maradt, így megtartva szomszédosságát a mellékmondatbeli vonatkozó névmással. Ez kulcsfontosságú a vonatkozó névmások mai, *a-* előtagú alakjainak kialakulását illetően.

Természetesen az ómagyarban is előfordult az utalósó vonatkozásában mindhárom lehetőség, azaz üres utalósó, mint az (53a)-ban, fonológiai tartalommal rendelkező, önmagában álló utalósó, mint az (53b)-ben, valamint fonológiai tartalommal rendelkező, valamilyen lexikális NP-t is tartalmazó DP-hez kapcsolódó utalósó, mint az (53c)-ben:

- (53) a. Minden **Ø** mi ez velagon vaġon, awaġ hoġ testi kiuansag. azaz, paraznasag. awaġ zemnek kiuansaga, azaz. feswenseg, awwag életnek keulsege. (BodK 2r)
- b. Mert mikeppen az hideg leġ korsagbeli ember mindenkoron hideg vizet kiuan innya, ki igen art nekye, ezen keppen a binnel meg doġletett test, **azt** kiuanġa mendenha, mi a leleknek art (BodK 5v)
- c. Bodog **az ember**, ki ez velagon el tauoztatta ez ruhat (BodK 13r)

A fenti példákban a vonatkozó névmás fonológiai alakját tekintve még nem különül el a kérdő névmástól; a következőkben annak a kérdésével foglalkozunk, hogyan alakultak ki a mai vonatkozó névmások.

3.3. A morfológiai változások szintaktikai vetülete

Az előző részben már utaltunk rá, hogy a vonatkozó névmások mai alakjának létrejöttében elsősorban az olyan konfigurációknak volt meghatározó szerepe, ahol a főmondatbeli utalószó és a mellékmondatbeli vonatkozó névmás egymás mellett maradt a fonológiai szerkezetben. Tekintsük a következő példát:

- (54) Naġ bolondsag embernek zeretnye **azt**, **kinek** miatta ġeri az oġok ġyġoseget, **azt** vallania. **kinek** miatta, el haġġa az oġok bodogsagot, **azt** koetnie. **ki** vizen az oġok kinra. (BodK 2v)

Mint látható, három vonatkozó mellékmondat, és ezekhez három különböző utalószó szerepel a fenti mondatban: azonban míg az első esetben a fókusz szerepet betöltő utalószó az igenév után következik, a második és a harmadik esetben az ige előtt szerepel, a bal periférián. A hátsó fókusz egyben azt is jelenti, hogy az utalószó és a vonatkozó névmás egymás mellett szerepel; jelen esetben ennek különösebb következménye nincsen, ugyanis a kettő világosan elkülönül egymástól (például az utalószó tárgyragot kap).

Azonban az ilyen helyzetekben következhetett be az utalószó klitikummá válása, vagyis az, hogy az utalószó klitikumként a mögötte álló vonatkozó névmáshoz tapadt, létrehozva a mai *a-* előtagú vonatkozó névmásokat (vö. É. Kiss 2002: 243–244). A kliticizálódás, majd a kliticizálódással létrejött alakulat grammatikalizálódása – a *ki* vonatkozó névmás példáját véve – a következőképpen írható le (vö. Haader 2003: 507):

- (55) az, ki → az ki → azki → akki → a'ki → aki

Az alábbi példák ezt a változási sort szemléltetik:

- (56) a. Es megharaguġ kiral hiua o papit & mōda azoknac Hanēha megmondangatoc ěnnēkem ki **az ki** megēge ě koġtsegekēt (BécsiK 174)

- b. Azert & hog Illès igazat bèzellez **Az ki** felkòltètet igassag fianac mondatic lenni (BécsiK 237)
- c. ez yelen valo elet hasonlatos az hayohoz mert **azky** az hayoban vagyon akar allyon akar yllyen akar fekwgyen akar yaryon de mynden koron touab megyen merrt az hayo auagy zeeltewl auagy kedeg euezewtewl vyseltetyk (PéldK 82)
- d. El megyek meg halny myre zeressem en **azt azky** keserew vegezetewt yger kynek zerelme heyyaban valo myre zeretewm azt ynkab el megyek meghalny (PéldK 74)
- e. Felele ihesus ees monda neky Ha tudnak istennek ayandekath ees kychoda **akky** mongya nekòd ag ennekòm ynnom Ne talantan te kertel volna othòle ees adoth volna nekòd eleuen vyzeth (WinklK 148r)
- f. Az egyptombol walo ky zabadwlaseerth orwendewz az ystenben az profetha, es halath ad ystennek hogy ewketh az ew yo woltabol meg oltalmazza **akky** pedygh balwanban byzyk **azt** semywe tezy (AporK 86)
- g. es ime hog ez ket frater enne el mentec volna es az vton hogmendogelenecmeg ielònte az çodalatos latast **az akki** latta vala az confessornac es hog halla meg rettene (GuaryK 92)
- h. Mikoron iutoth volna meg indula mind a telies varos : monduanmidolog ez es kiczoda **a ki** yoh (WeszprK 8r)
- i. azert megteccik : hog az első embørnek adamnak uetkeròl senki egebeleget nem tehetne : hanem Cak **az : a ki** isten es embør uona (TihK 106r)
- j. Mert **aki** ezic, vrnac ezic , Es **akki** nem ezic , vrnac nem ezic (VitK 54)
- k. ualaki ualia az en parancolatimat : es megh tartia azokat : **az aki** engomet zereth (TihK 7v)

Mint a fenti adatok is mutatják, az ómagyar korban igen változatos képpel kell számolnunk, és az (55)-ben sematikusan bemutatott (fonológiai) változást természetesen nem úgy kell elképzelni, hogy az egyes szövegek egyértelműen elhelyezhetők egy ilyen lineáris sor mentén: az egyes változatok sokáig egymás mellett éltek, adott esetben egyébként egy szövegen belül is (vö. Sipos 1991: 398, G. Varga 1992: 524–525, Juhász 1992: 791, Haader 1995).

A valódi kérdés ilyenformán nem az, hogy az egyes formákat hogyan lehetne időben egymástól elkülöníteni, hanem hogy mely formák esetében valószínűsíthető, hogy grammatikalizációról van szó. A sor elején természetesen az olyan példák állnak, mint az (56a), ahol egyértelmű, hogy a mutató névmási elem (*az*) a főmondatbeli utalószó, vagyis ebben az esetben az *az ki* szekvencia egy utalószót és tőle egy elkülönülő vonatkozó névmást takar: *az, ki*, lásd fentebb. Az (56b) esetében azonban már korántsem ilyen egyértelmű a helyzet: az *az ki* ebben az esetben már lehet szintaktikailag kliticizálódott alakulat, sőt akár grammatikalizálódott vonatkozó névmás is, habár ez utóbbi feltevést a Bécsi kódex szövege egészében nem támasztja alá.

A kliticizálódásra utalhat az írásgyakorlatban az egybeírt formák megjelenése és elterjedése, ilyen az (56c)-ben az *azki*: ez még nem mutat fonológiai hasonulást, viszont, mint

az (56d) mutatja, az *azki* mellett már megjelenhetett a főmondatban egy másik névmási utalószó is (*azt azki*), ami egyértelműen mutatja, hogy az *azki* ez utóbbi esetben biztosan nem pusztán kliticizálódás eredménye, hanem már grammatikalizálódott alakulat. Ebből természetesen önmagában még nem lehet visszakövetkeztetni az (56c) típusú példák mögött meghúzódó szerkezetre, azt viszont mindenképpen érdemes figyelembe venni, hogy a grammatikalizálódásnak nem előfeltétele a fonológiai változás (hasonulás).

A fonológiaiag hasonult alak az *akki*, ahogy az (56e), (56f) és (56g) példák mutatják. Érdeemes megemlíteni, hogy a főmondatbeli utalószó nem feltétlenül előzi meg a mellékmondatot (és így a vonatkozó névmást), ahogy azt az (56f) is mutatja, ahol a mellékmondat topikalizált; azonban az (56g) típusú esetek miatt nem lehet az ilyen szerkezeteket azzal magyarázni, hogy a főmondatbeli névmás a bázispozíciójában is kiejtődik, hiszen ugyanezt semmi nem indokolná az (56g) esetében, ahol nincs szó mozgatról. Éppen ezért a főmondatban megjelenő *az* és az *akki* (vagy *azki*) alakulatban található *a*- elem nem azonos.

Az *aki* alak további fonológiai redukcióval jön létre, ennek példái az (56h)–(56k) alatt találhatóak. Itt is elmondható, hogy a főmondatbeli névmási elemek látható jelenléte egyértelműen mutatja azokat az eseteket, amikor már grammatikalizálódott alakokkal kell számolnunk. Természetesen a kliticizálódás és grammatikalizáció nemcsak a *ki*, hanem a többi vonatkozó névmás esetében is lezajlott, illetve mindegyik kérdő névmás esetében analogikusan létrejöttek az *a*- előtagú vonatkozó névmási párok.

Illusztrációképpen az alábbi példasor tárgy esetben álló vonatkozó névmással mutatja a változási folyamat fontosabb állomásait (a pozicionális változatok feltüntetése nélkül):

- (57) a. & touabba vgmōnd vr Annapon egbè gūitōm a santalot ('sántát') & **azt kit** èl uèttēm vala felzedem-& mellèt getrettēm vala megvigasztalom (BécsiK 252)
- b. merth oṛōmeth nem monthatya: Ha halhatna sokzor halna. **az kyth** kywan csak foghathnaa. (CzechK 52)
- c. Ezōnkeppen az ragalmazō embōr nec zaiaban az atkozot ragalmazō merōg kiuel égzōrsmind harom embōrt mar meg égget vñōnmagat mast az halgatot harmadicat azt **akkit** ragalmaz (GuaryK 22)
- d. Az comonicalasnac kegeg áakorlasarōl , semi nemō tanačōt nem merec adni egebet, Hanemčac **akit** zent agoston doctor ad (VitK 43)

A fentebb elmondottakon túlmenően ebben az esetben egyértelmű, hogy míg az (57a) példában egy utalószó és egy vonatkozó névmás kombinációjáról van szó (hiszen a tárgyrag mindkét szón jelölt), addig az (57b)–(57d) példákban már (morfológiailag összetett) vonatkozó névmásokról beszélhetünk.

Az alábbi példák a *mi* változásait mutatják (a teljesség igénye nélkül):

- (58) a. O io iesus esmerd meg **az mi** tied enbennem es **az mi** idegen el keñ níed en rolam (PeerK 101r)
- b. ha e vilagbol voltatok volna vilag **azmi** ovejje zeretneie (DöbrK 207v)

- c. Mert nemicort megha artana es: hizi hog haznalion **ammi** edeskettet (BirkK 2a)
- d. es mendenekben **ami** az te zent akaratonnak kellemetes az felseges ur istennek kegielmesseges akaratia engedelmes (PeerK 108r)

A szintaxis szempontjából ugyanakkor különösebb strukturális változással nem kell számolni: valójában arról van szó, hogy az *a*- előtagú vonatkozó névmások grammatikalizálódásával ismét lehetőség nyílt arra, hogy a főmondatbeli utalószó olyan D fej legyen, amely nem klitikumként viselkedik. Vagyis az ómagyar kor eleji struktúra lényegében azonos a (51)-es reprezentációval, a különbség csak a vonatkozó névmás alakjában van (*aki* helyett *ki*); az ómagyar kor során a főmondatbeli DP feje klitikumként is tudott viselkedni, és a vonatkozó névmás alakjában többféle változatot is számon kell tartanunk.

3.4. Alárendelő kötőszók és vonatkozó névmások kombinációi

A fejezet utolsó részében a vonatkozó mellékmondatokban megjelenő kombinációk azon típusával foglalkozunk, amikor egy, a felső C fejből található mondatbevezető kombinálódik egy – az alsó CP specifikálójába mozgó – operátorral. Elsőként a *hogy* és a *ha* kötőszót tartalmazó kombinációkat mutatjuk be, majd rátérünk a hasonlító szerkezetekben megjelenő – újabb – operátorokra.

3.4.1. A *hogy* és a *ha* kombinációi

Az ómagyarban és a középmagyarban a vonatkozó mellékmondatokat gyakran a *hogy/ha* + vonatkozó névmás szekvencia vezette be (vö. Galambos 1907: 14–18; lásd még Haader 1995, Dömötör 1995). Tekintsük a következő példákat:

- (59) a. olyaat tezők raytad **hog kytol** felz (SándK 14v)
- b. ky tegod zereth. az nem epedh: **ha ky** keserg akkor wygad (CzechK 51)

Mint azt az (59a) is mutatja, a *hogy* esetében elképzelhető volt egy következményes jelentésárnyalat megjelenése is, azonban tipikusan sem a *hogy*, sem a *ha* nem ad hozzá semmit a szerkezet jelentéséhez, és pusztán vonatkoztatásról beszélhetünk. Érdekes megnézni a párhuzamos fordításokat is:

- (60) a. Bizon bizo modom tunectec **ha mit** keendetec en atamtol en neuembè / agga tunectec (MünchK 103ra)
- b. Byzon byzon mondom tynektek: **ha myn** kerendytek en atyamat en newembe, aggya tynektek (JordK 685)
- c. Bizony, bizony mondom nektek: **ha mit** kérendetek az Atyától az én nevemben, megadja nektek. (Káldi, Jn 16,23)

- d. Bizony, bizony mondom nektek: **Amit** csak kértek az Atyától az én nevemben, megadja nektek. (Neovulgata, Jn 16,23)

A fenti példák világosan mutatják egyrészt azt, hogy a *ha* + vonatkozó névmás kombinációk sajátos jelentésárnyalat nélküli vonatkozó mellékmondatokban is szerepelhettek, másrészt azt, hogy az ilyen kombinációk mind az ómagyarban, mind a középmagyarban lehetségesek voltak, míg a mai magyarban már nem (megjegyzendő, hogy a legutóbbi esetben a *csak* miatt a tagmondatnak van megengedő értelme is). Hasonló szerkesztés egyébként a latinban is megfigyelhető (pl. *si quid* 'ha mi?'), a következőkben éppen ezért a magyar szerkezet elterjedtségét és a latinhoz való viszonyát részletesebben is megvizsgáljuk.

A magyarban a kérdéses kombinációk egyébként meglehetősen produktívak voltak; ezt megerősíti az a vizsgálat, amit a négy, fentebb is idézett bibliafordítás szövegén végeztünk. A 8. táblázat a *hogy/ha* + vonatkozó névmás kombinációknak a négy evangéliumban való előfordulásait mutatja.

8. táblázat. A kötőszók és vonatkozó névmási operátorok kombinációi

	Münchener kódex (1466)	Jordánszky-kódex (1516–1519)	Káldi fordítása (1626)	Neovulgata- fordítás (1997)
<i>hogy</i> + Op.	1	2	–	–
<i>ha</i> + Op.	14	20	8	–

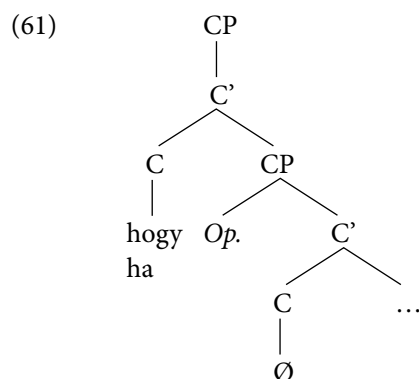
A *hogy* kombinációira kevés példa akad, de ezek már az ómagyarban megjelennek. Lényegesebb azonban, hogy a *ha* + operátor kombinációk nagy számban megtalálhatók az ómagyar szövegekben, és ez a szám csökken a középmagyar fordítás esetében, a mai magyarban pedig egyáltalán nincsen példa ezekre a kombinációkra, ami megjósolható, hiszen a mai magyarban maguk a kombinációk nincsenek már meg.

A *ha* + operátor kombinációk viszonylag magas száma az ómagyar szövegekben, különösen a Káldi-fordításban található 8 előfordulással összevetve, annyiban váratlan, hogy részben ellentmond annak a szakirodalomban hagyományosan mondható elképzelésnek, miszerint a *hogy* és a *ha* és egy operátor kombinációja által bevezetett vonatkozó mellékmondatok ugyan lehetségesek voltak az ómagyarban, de valójában tipikussá és elterjedté a középmagyar korban váltak (erről lásd Galambos 1907: 14–18, Haader 1995, Dömötör 1995).

Természetesen a legkevésbé sem szeretnénk azt állítani, hogy a kérdéses kombinációknak a választott szövegekben való gyakorisága egy az egyben tükrözné az ómagyarban vagy a középmagyarban általában való gyakoriságukat. Másképpen fogalmazva, a *ha* + operátor kombinációknak az általunk használt középmagyar szövegben való gyakoriságából (tudniillik hogy az alacsonyabb annál, mint amit a két ómagyar szövegben látunk) nem következik az, hogy ez a fajta kombináció kevésbé lett volna jellemző a középmagyarban, mint az ómagyarban. Azonban nyilvánvaló, hogy ezeknek a kombinációknak az ómagyarban való előfordulása a legkevésbé sem elhanyagolható.

Azt is fontos szem előtt tartani, hogy fordításokról van szó, ez pedig mindjárt felveti annak a kérdését is, hogy az eredeti – latin – szöveg mennyiben befolyásolhatta a kérdéses magyar kombinációk megjelenését. Ami a Münchener kódexet illeti, elmondható, hogy az összes *ha* + operátor kombináció egy latin *si* 'ha' + operátor kombinációnak felel meg. A Jordánszky-kódexben 6 további *ha* + operátor előfordulást találunk (a többi 14 előfordulás szöveg helye azonos a Münchener kódexben találtakkal), ezek azonban a latinban egyetlen operátornak (nem pedig egy C fej és egy operátor együttesének) felelnek meg. Ez világosan mutatja, hogy a kérdéses szerkezet valójában nagyon is produktív volt, és már az ómagyarban sem tekinthető pusztán a latin visszatükrözésének.

A kombinációk szerkezetét az alábbi ábra mutatja:

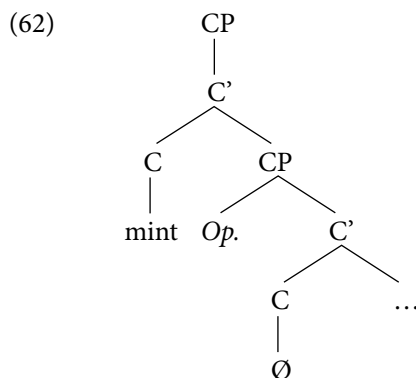

Mint látható, a szerkezet csak annyiban tér el a pusztán vonatkozó névmást (tehát nem C fej + vonatkozó névmást) tartalmazó vonatkozó mellékmondatoktól, hogy a felső C fejben megjelenik egy fonológiai tartalommal rendelkező mondatbevezető. Másrészt ez a szerkezet megegyezik azzal a konfigurációval is, amikor egy felső C fej (a *ha* és a *hogy*) egy még operátorstátusú későbbi mondatbevezetővel (*mint* és *mert*) kombinálódik. A *ha/hogy* + vonatkozó névmás kombinációk megjelenése így teljes mértékben beilleszkedik az eddig vázolt diakrón rendszerbe.

3.4.2. A *mint* kombinációi

Végezetül rátérünk egy olyan kombinációra, amely a hasonlító szerkezetekben jelenik meg, és amelynek előfeltétele az volt, hogy a *mint* a felső C fejben grammatikalizálódjon. Ekkor ugyanis a *mint* – akárcsak a *hogy* és a *ha* – után megjelenhet egy operátor az alsó CP specifikálójában. Ezek az operátorok vonatkozóak, ugyanakkor emellett komparatívok is (akárcsak korábban maga a *mint*); mivel több ilyen operátor is van, a kombinációk is sokfélék – ilyen például a *mint amilyen*, a *mint ahány* vagy a *mint ahogy*.

A kombinációk szerkezete a következőképpen ábrázolható:

Mint látható, a *mint* a felső C fejen generálódik; az operátor pedig az alsó CP specifikálójába mozog. Ez az elrendezés megegyezik a *hogy* és a *ha* kötőszók vonatkozó névmásokkal való kombinációinak szerkezetével, valamint azzal a korábbi felállással, amikor a felső C fejek (a *ha* és a *hogy*) egy még operátorstátusú későbbi mondatbevezetővel (*mint* és *mert*) kombinálódtak. Valójában természetesen a hasonlító mellékmondat mindig tartalmaz operátort (komparatív operátor), ez azonban lehet fonológiailag üres is (vö. Chomsky 1977, Kennedy–Merchant 2000).

Érdekes még megemlíteni, hogy a *mint* a hasonlító jelentésárnyalat kifejezésére bekerülhet még egyéb vonatkozó mellékmondatokba is; ezekben az esetekben nem kötelezően, de gyakran *ugyan-* előtagú a főmondatbeli vonatkozó névmás, pl. (*ugyan*)*az... mint ami*, (*ugyan*)*akkor... mint amikor*. Ezeknek a kombinációknak a szerkezete megegyezik az (62)-as szerkezettel.

4. Összefoglalás

A jelen fejezet célja az volt, hogy áttekintse a beágyazott mellékmondatok szerkezetében megfigyelhető szintaktikai változásokat, különös tekintettel a mellékmondati bal periférián található kötőszók és operátorok viszonyrendszerére. Mint láttuk, a magyar nyelv történetében négy alárendelő kötőszót kell kiemelni, ezek a *hogy*, a *ha*, a *mint* és a *mert*. Mind a négy esetben analóg grammatikalizációs folyamatokkal kell számolni: egyrészt operátorokból C (mondatbevezető) kategóriájú fejjé értelmeződtek át, majd alsó C fejből felső – azaz a tagmondat illokúciós erejéért felelős – C fejjé.

Emellett azt is bemutattuk, hogy mivel az egyes kötőszók esetében az említett grammatikalizációs folyamatok nem egy időben zajlottak le, előfordulhatott az, hogy egy bal periférián egyszerre két kötőszó is megjelent, mégpedig megjósolható sorrendben. Ezek a kombinációk a mai magyarra szükségszerűen kivesztek a nyelvből, mivel mára mindegyik kötőszó a felső C fejen generálódik. Ugyanakkor az olyan kombinációk, amelyek az alsó C fejnek a felső C fej mellé való felmozgásából jöttek létre, teljes mértékben gram-

matikalizálódtak, és így a mai nyelvben is megtalálhatók. Hasonló különbség figyelhető meg a többszörös kombinációk esetében is.

Végül röviden áttekintettük a vonatkozó mellékmondatok történetét, és rámutattunk arra, hogy ezekben az operátorok nem értelmeződtek át C fejjé; ellenben a főmondatbeli névmási elem kliticizálásával az eredeti névmások fonológiai alakja megváltozott, és végleg elkülönült a kérdő névmási párjuktól.

FÜGGELÉK:
A LATIN FORRÁSSZÖVEGEK HATÁSA AZ ÓMAGYAR
SZINTAKTIKAI JELENSÉGEKRE

Egedi Barbara

Az ómagyar kódexirodalom szintaktikai sajátosságainak vizsgálatakor gyakran merül fel, hogy egy-egy, a mai magyartól szisztematikusan eltérő jelenség valójában egyfajta latin kontaktushatás eredménye, vagyis kizárólag a forrásszövegek hatásának tudható be. Fontos módszertani kérdés tehát ennek a jelenségnek a helyes kezelése, mivel kötetünkben számos rekonstrukciót olyan adatokra építünk, melyek csak a legkorábbi kódexekben adatoltak, és később eltűnnek a nyelvből. Az ómagyar szintaxis egyértelműen különbözött a mai magyartól, és a különbségek feltárásakor elsősorban a valós szerkezeti változásokat keressük. Ennek érdekében meg kell értenünk az empirikus adatgyűjtés korlátait is, vagyis hogy mennyiben torzítják az írásos források nyújtotta képet az egykori fordítás-technikai konvenciók.

A vallásos irodalomban, főleg a bibliafordításokban, kétségtelenül érezhető a törekvés az eredeti tartalom szó szerinti visszaadására, a latin nyelv hatása tehát vitán felül áll. Meglátásunk szerint azonban e fordítói aggályoskodás inkább stiláris jelöltséget okozhat, a grammatikalitást lényegesen nem befolyásolja. Más szóval a hatás jellege kvantitatív, semmint kvalitatív jellegű, azaz mennyiségi eltolódást eredményez bizonyos szerkezetek irányába. Ha áttekintjük egy sor grammatikai szabály működését, amire nincs hatással a latin nyelv, be kell látnunk, hogy az ómagyar grammatika rekonstruált szabályai rendszeresen és következetesen érvényesülnek. Ebből az következik, hogy a még kevésbé értett jelenségek (mint például egyes mondatösszetevők felszíni sorrendje) nem szükségszerűen a fordítás eredményei, az ómagyar nyelv rendszeréből, a latintól függetlenül is következhetnek.

Félreértések, ügyetlen fordítási megoldások természetesen könnyen kimutathatók, de a szerkezetek előfordulási aránya alapján, illetve a forrásszövegek és a fordítások szisztematikus összevetésével, úgy gondoljuk, nem lehetetlen vállalkozás a tényleges hibák és a grammatikailag megengedett szerkezeteket tartalmazó nehézkes fordításstílus elkülönítése, azaz a kontaktushatás és a nyelvtörténeti tények szétválasztása. Megjegyzendő, hogy az ómagyar kódexek latin forrásszövege a legtöbb esetben nem azonosítható. Például egyik legkorábbi összefüggő szövegemlékünk, a 15. század elején magyarra fordított ún. Huszita Biblia, Pécsi Tamás és Ujlaki Bálint munkája, de a fennmaradt kódexszövegek

már másolatok, és a fordítók által használt forrásszöveg nem ismert. Nyíri Antal munkatársaival a Münchener kódex kiadásakor az Újtestamentum Merk-féle latin kiadását használta fel (Nyíri 1971: 59). Ez a latin szövegváltozat először 1933-ban jelent meg Rómában, és gyakorlatilag a 1592-es Vulgata Sixto-Clementina szöveg reprodukciója (Aland–Aland 1987: 25), vagyis jóval későbbi hagyományt rögzít, mint a keresett forrásszöveg. Habár nem feltételezzük, hogy a középkori latin evangéliumszövegekben például jelentős szórendi változások mutathatók ki a 4. századi Vulgatahoz képest, tény, hogy a 16. század végi egységesítési törekvések előtt számos verziót használtak, és esetenként jelentős eltéréseket okozhatott a Vulgata előtti, ún. *Vetus Latina* szövegváltozatok beépítése.¹

Történeti nyelvtanunkban tehát az adatolt nyelvi jelenségekből indulunk ki, és így próbálunk szabályokat elvonni, miközben szem előtt tartjuk a fordítási mechanizmusok hatásait is. A problémára jó példát szolgáltat az elszakított *-nak/-nek* ragos birtokosi kifejezések esete a korai bibliafordításokban. Feltesszük, hogy az ilyen ómagyar szétszakított szerkezetekben (vagy legalábbis egy jelentős részükben) a birtokos eleve a főnévi szerkezeten kívül generálódik. Ez utóbbi feltevést erősítené, hogy ilyen esetekben nagyon gyakran jelenik meg egy a külső birtokossal koreferens birtokos személyes névmás (1b).

- (1) a. **kinèc** nē vagoç melto **saruiat** es visèlnēm (MünchK 9vb)
 b. **kinèc** nē vagoç mèlto hog meg èggam **o saruianac** zyat (MünchK 85va)

Vajon ez a mai nyelvérzékünknek helytelen névmásisméltés pusztán a szöveghű fordítói tevékenység eredménye? Hiszen a megfelelő latin helyek fellapozásakor szembeszökő egyezést találunk: a (1a) alatti magyar mondatnak (2a) felel meg, míg (1b) alattinak (2b):

- (2) a. **cuus** non sum dignus **calceamenta** portare
 b. **cuus** ego non sum dignus ut solvam **eius** corrigiam **calceamenti**

Az ómagyar evangéliumfordításokban azonban a jelenség elég gyakori, számos helyen fordul elő, ahol a latin forrásszövegben nyoma sincs hasonló névmási elemnek (pl. (3) és (4)). Ez utóbbi nem is meglepő, tekintve hogy a latinban a birtokos névmás kitétele redundáns, ténylegesen a fordítások hatására került a nyelvbe (vö. Plater–White [1926: §24] a redundáns névmások használatáról mint hebraizmusról).

- (3) a. Es micor èz feqot uolna **i'nac o mèllerè** (MünchK 100rb)
 b. Itaque cum recubisset ille supra pectus Iesu
 (4) a. mert megkòuèredet è **nepnèc o zùuoc** (MünchK 19va)
 b. Incrassatum est enim cor populi huius

¹ A Vulgata nyelvezetét leíró, ill. a középkori latint feldolgozó nyelvtanok tanúsága szerint főleg lexicális és morfológiai eltérések figyelhetők meg a klasszikus latinhoz képest (vö. pl. Plater–White 1926, Elliott 1962).

Erőltetett volna tehát e magyar szerkezetek grammatikusságát kétségbe vonni azt feltételezve, hogy egy sémi szerkezeti megoldás öröklődött volna dupla átadással korai kódexeinkbe, miközben a névmások megjelenésére belső mondattani magyarázat is adható.

A korai kódexek olvasása során azonnal szembetűnhet, hogy a határozott névelő számos olyan esetben elmarad, ahol mai nyelvérzékünk megkövetelné azt. Mégsem tudhatjuk be e hiányt a névelőt nem használó latin nyelv hatásának, mivel a forrasszövegeket és a fordításokat szisztematikusan összevetve az is nyilvánvalóvá válik, hogy a magyar verziókban jóval magasabb a determinánsok száma. Ezek a magyar morfémák, bár alakilag még teljesen megegyeznek a távolra mutató névmási módosítóval (*az*), olyan helyzetekben is rendszeresen felbukkannak, ahol a mutató elem használata kizárt, és a latin forrasszövegben egyáltalán nem szerepel determináns. Részletes vizsgálataink alapján arra jutottunk, hogy az ómagyar főnévi csoport határozottságát nyelvtanilag jelölni kellett, a mai magyartól való eltérést az okozza, hogy a határozott névelő használata egyelőre csak akkor volt kötelező, ha a főnévi csoport referenciális azonosítása más eszközzel nem történt meg, azaz egyelőre elmaradt a névelő tulajdonnevek és generikus olvasatú főnévi kifejezések esetében, továbbá mutató névmási módosító vagy birtokos kifejezés jelenlétében (Egedi 2011b). Az ómagyar névelő használata ennek megfelelően jól leírható, és a névelőzés rendszerét egyáltalán nem befolyásolta a latin mondattan.²

A latin hatás kérdése leggyakrabban a mondatösszetevők sorrendjének vizsgálatakor merül fel, mivel a kódexek nyelvezetében furcsának ható, „magyartalan” szórendek gyakran nehezítik a megértést. Kérdés, hogy ezek a mai olvasó számára idegen és furcsa megoldások valóban kizárólag a latin szórend akkurátus „lemásolásának” tudhatók be, avagy a magyar nyelv belső történetéből is levezethetők. Mint említettük, több száz év távlatából (és a korai források műfaji egyoldalúsága miatt) meglehetősen nehéz határt húzni a csupán stilárisan jelölt és nyelvtanilag valóban helytelen mondatszerkezetek között. Itt most azt fogjuk csupán néhány szemléletes példa segítségével bemutatni, hogy számos olyan szórendi szabályt fogalmazhatunk meg, amelyekben a magyar fordítások következetesek és láthatóan nem befolyásolják őket a latin források eltérő megoldásai.

A latinban például a determinánsok a főnév előtt és után is megjelenhetnek, míg a magyarban mindig prenominális helyzetben állnak:

(5)	a.	ez zerzetett	(JókK 8)	ordinem istum
	b.	ez vaknak	(JókK 9)	isti caeco
	c.	ez kerdesre	(JókK 16)	ad istam quaestionem
	d.	ez zerzetnekkyuel	(JókK 17)	extra istum ordinem
	e.	ez zerzetben	(JókK 24)	in ordine isto
	f.	ez zerzedbe	(JókK 24)	ad ordinem istum

² Egy ellentétes irányú meg nem felelésre jó példát nyújthat a kopula kötelező elhagyása a ómagyarban, kijelentő mód jelen idő E/3 személyben, amit a latin szöveg sosem indokol, kizárólag a magyar nyelvtanból következik.

A magyar melléknévi módosítók is mindig megelőzik a főnévi fejet, míg a latinban a melléknévek egy csoportja rendszerint posztnominális (Pinkster 1990: 185). Mi több, a latin melléknévek tulajdonképpen mindkét pozícióban előfordulhatnak, bizonyos jelöltségi megkötésekkel: a minőségjelzős szerkezetekben a *melléknév + főnév* sorrend a jelöletlen, míg az osztályozó jelzős kapcsolatokban ennek fordítottja (Magni 2011: 233). Ezt a variációt azonban a magyar fordítások sosem kísérelték meg visszaadni, hiszen a *főnév + melléknév* sorrend nemhogy jelölt, de egyenesen rosszul formált szókapcsolatot eredményez már az ómagyarban is.

A latin birtokos kifejezések szintén lehetnek pre- és posztnominálisak, de a latin nyelv története során megfigyelhető tendencia, hogy a genitivus esettel ellátott birtokos inkább követi a birtokszót (Magni 2011). Ezzel szemben a magyarban a hátsó birtokos a jelöltebb, bár már az ómagyarban is adatható. A *-nak/-nek* ragos szétszakított birtokos szerkezet megléte tehát lehetővé tette a latin szórendi minták lemásolását, a fordítók mégsem mutattak különösebb hajlandóságot erre, és a birtokosok túlnyomó többsége a magyar kéziratokban prenominalis. Latin hatásnak tudható azonban be az esetjelölt birtokos arányosan magas száma a kódexirodalomban (szemben a jelöletlen birtokossal), bár ez kizárólag mennyiségi és ezáltal stiláris eltolódást eredményez, nincs különösebb hatással a nyelvtani rendszer egészére.

A latin kötőszavak fordításában is érdekes következetesség figyelhető meg: az ilyen funkciójú szavak egy része a latinban mondatkezdő helyzetben áll, másik részük pedig ún. Wackernagel-partikula (vagyis a mondatot kezdő, első önálló fonológia egységhez simul). A magyar fordító akkurátusan lefordítja a kötőszavakat, de természetesen nem az eredeti latin morféma, hanem már magyar megfelelőjük szótári tulajdonságai szerint illeszti be a mondatba. Így a latin mondatkezdő *quia* és az enklitikus *enim* fordítása egyaránt lehet *mert*, és természetesen mindkét esetben mondatkezdő lesz a magyar kötőszó. Az *autem* szó fordítása a magyarban hol *de*, hol *kedig*, de csak a második esetben kerül ugyanott beillesztésre, ahol a latinban, hiszen a magyar *kedig* szó szintén egy Wackernagel-partikula.

1. táblázat. Latin és magyar kötőszavak

Latin		Magyar	
Kezdő pozíció	Második pozíció	Kezdő pozíció	Második pozíció
<i>quia</i>		<i>mert</i>	
	<i>autem</i>		<i>kedig</i>
	<i>autem</i>	<i>de</i>	
	<i>enim</i>	<i>mert</i>	

- (6) **mēt** zéles a· kapu & bō az vt mēl vizèn a· vèzedelmrè (MünchK 13rb)
quia lata porta et spatiosa via est quae ducit ad perditionem
- (7) Ez orzagnac **ke(dig)** fia i ki vèttètn^c a· kulşo sètetségecbè (MünchK 14ra)
 filii **autem** regni eicientur in tenebras exteriores

- (8) **de** megaggad te èsedet ('esküdet') vrnac (MünchK 11va)
reddes **autem** Domino iuramenta tua
- (9) **Mert** èz az kiröl irattatot (MünchK 9va)
Hic est **enim** qui dictus est

Mivel a latin leíró nyelvtanok sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek az alaktanra, nehéz megállapítani, milyen szabályosságok húzódnak meg a latin mondat viszonylag szabad szórendi elrendezései mögött. Bár hagyományosan a latint SOV alapszórendű nyelvnek tekintik, a nyelvi adatok sokkal összetettebb képet mutatnak. A mondattani szerepen túl (alany, tárgy), a szórendi variációkat az összetevők mondaton belüli pragmatikai funkciója is befolyásolja, továbbá az összetevők lexikális kategóriája és belső struktúrája, azaz a mérete vagy belső komplexitása (Pinkster 1990: 9. fejezet). A magyarhoz hasonlóan a mondat bal perifériáján jelennek meg a topikalizált elemek és a kontrasztív fókusz, de a mondat legfontosabb eleme, az információs fókusz az ige mögött, leghátul is állhat. Úgy tűnik a latin szórendet is alapvetően az összetevők információs szerkezeti státusza határozta meg, amit viszont az intonációs tulajdonságok hiányában nem mindig lehet egyértelműen azonosítani, ráadásul az OV–VO szórendek aránya az egyes auktoroknál is jelentősen különbözhet, vagyis elég nagy variáció figyelhető meg a szövegtípusok és az egyes szerzők között is.

Az ómagyar szórend sok rokonságot mutat a mai magyar nyelvvaltozattal, mindazonáltal számos olyan eltérést is kimutattunk, amelyek a mai magyarra felállított szintaktikai elemzésekből nem vezethetők le. Mégis a fentiek fényében, óvakodnánk a kevéssé értett vagy jelöltnek tűnő szórendeket kizárólag a latin forrásszövegek hatásának betudni. Megfigyeléseink szerint az ómagyarra rekonstruált OV alapszórend az ómagyarban már nem tartható, az ige előtti pozíció fokozatosan átértelmeződött egy predikatív csomóponttá, ahol igeekötők és egyéb igemódosítók (pl. puszta főnevek, helyhatározói argumentumok, másodlagos predikátumok, predikatív főnevek és melléknevek) jelenhetnek meg, komplex predikátumot hozva létre az igével (Hegedűs 2012). Az ómagyar adatok tükrében azonban úgy tűnik, hogy a vizsgált korszakban ez az újraelemzési folyamat még nem zárult le: egyrészt az igeekötők használata sem olyan mértékű, mint a mai magyarban (ehhez lásd a kötet VI. fejezetét), másrészt az igemódosítók pozíciója egyelőre erős ingadozást mutat. A Münchener kódex 500 releváns adatát áttekintve érdekes összefüggéseket találtunk: csak az igemódosítók és igeik egymáshoz viszonyított sorrendjére koncentrálna azt találtuk, hogy az esetek körülbelül 20 százalékában a magyar fordítás nem követi a latin szórendet. A „szórendkorrekciók” egy részét a mai magyar mondattani szabályok alapján indokoltnak látjuk, de az olyan esetek is gyakoriak, amikor az ige–igemódosító sorrendet látszólag se a latin minta nem indokolja, se a szintaktikai környezet (pl. tagadás, vagy fókusz jelenléte). Megjegyzendő, hogy az ilyen esetekben sokszor maga az ige áll a mondat élén, és egy igeekötő jelenléte azonnal „megjavítaná” a mondatot. Az ómagyar korban azonban ezt a preverbális pozíciót még nem feltétlenül kellett kitölteni, ami a komplexebb igeidő- és aspektusrendszerrel állhat összefüggésben. A moldvai székelyes és déli csángó

nyelvjáráson, két adatközlő közreműködésével végzett kutatásaink során nagyon hasonló megfigyeléseket tettünk: ebben a gyakran archaikusnak tartott dialektusban az igemódosító pozíciója hasonló ingadozást mutat, gyakori az igekezdetű mondat, és a jelenség talán nem teljesen független attól sem, hogy ezek a nyelvváltozatok valamelyest megőrizték az összetett igitalakok használatát is (*ø/-t vala/volt*).³ Ennek az ómagyar szórendi jelenségnek az okai még nem teljesen tisztázottak, de semmiképpen sem vezethetők le pusztán a latin mondatszerkezetek által nyújtott minták alapján.⁴

A latin forrásszövegek hatását nem vonjuk kétségbe, ezek presztízsértéke, a fordítók szövegűségekre való törekvése kialakított egy olyan, elsősorban vallásos irodalmat rögzítő írásbeli regisztert, amelyben egyes szórendi minták és szerkezetek előfordulási aránya a latin hatására megnövekedhetett, míg mások háttérbe szorultak. Ez a stiláris és alapvetően mennyiségi eltolódást eredményező hatás azonban az ómagyar nyelv grammatikai rendszerét alapvetően nem érintette.

³ Az adatok felvétele a Nyelvtudományi Intézet Magyar Generatív Történeti Mondattan Kutatócsoport és a PPKE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola közös szervezésében rendezett Csángó mondattani szeminárium keretei között zajlott (2013. március 16–17.). Az ómagyar összetett igeidőrendszer kialakulásával és latintól való függetlenségével a IV. fejezet 2.4. alfejezete foglalkozik részletesebben.

⁴ Szórványos példát az ige mögött álló pusztá főnévi igemódosítóra eredeti vallomásokat rögzítő középmagyar boszorkányperekben is találtunk, pl. a Baller Dóra elleni inkvizíció lejegyzésében (1652, Vas megye).

FORRÁSJEGYZÉK

- AporK *Apor-kódex*. 1416 u./15. század vége – 16. század eleje. Kiadja Volf György. Nyelvelmléktár 8. Budapest, 1879.
- Bag *Bagonyai ráolvasások*. Molnár József – Simon Gyöngyi: *Magyar nyelvelmlékek*. 105. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.
- Balassi Ének *Balassi Bálint énekei*. Lőcse, 1693.
- BécsiK *Bécsi kódex*. 1416 u./1450 k. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Új Nyelvelmléktár 1. MTA, Budapest, 1916.
- BodK *Bod-kódex*. 16. század első negyede. A nyelvelmlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi Pusztai István. Régi magyar kódexek 2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987.
- Bosz Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I–III. Közreadja Schram Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- Cis *Cisio*. Kolozsvár 1592. (= RMNy 684) Régi Magyarországi Nyomtatványok I. (1473–1600). Szerk. Borsa Gedeon és Hervay Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971.
- CornK *Cornides-kódex*. 1514–1519. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Közzéteszi Bog-nár András és Levárdy Ferenc. Codices Hungarici 6. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.
- CzechK *Czech-kódex*. 1513. A nyelvelmlék hasonmása és betűhű átírata Közzéteszi N. Abaffy Csilla. Régi magyar kódexek 4. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990.
- Csúzi Síp *Csúzi Zsigmond: Zengedező sípszó*. Pozsony 1723.
- DebrK *Debreceni kódex*. 1519. A nyelvelmlék hasonmása és betűhű átírata. Közzéteszi Madas Edit, Reményi Andrea és Abaffy Csilla. Régi magyar kódexek 21. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1997.
- DomK *Domonkos-kódex*. 1517. A nyelvelmlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Kiadja Komlóssy Gyöngyi és Korompay Klára. Régi magyar kódexek 9. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990.
- DöbrK *Döbrentei-kódex*. 1508. Halábori Bertalan keze írásával. A nyelvelmlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi Abaffy Csilla, T. Szabó Csilla és Madas Edit. Régi magyar kódexek 19. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1995.
- ÉrdyK *Érdy-kódex*. 1524–1527. Közzéteszi Volf György. Nyelvelmléktár 4–5. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1876.

- ÉrsK *Érsekújvári kódex.* 1529–1531. Közzéteszi Volf György. Nyelvméltár 9–10. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1888.
- FestK *Festetics-kódex.* 1494 előtt. A nyelvméltár hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi N. Abaffy Csilla. Régi magyar kódexek 20. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1996.
- Gárdonyi 1905 Gárdonyi Géza: *Az öreg tekintetes.* Singer és Wolfner, Budapest, 1905.
- GömK *Gömör-kódex.* 1516. A nyelvméltár hasonmása és betűhű átirata. Közzéteszi Haader Lea és Papp Zsuzsanna. Régi magyar kódexek 26. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2001.
- GuaryK *Guary-kódex.* 1495 előtt. Közzéteszi Szabó Dénes. Codices Hungarici 3. Budapest, 1944.
- HB *Halotti beszéd és könyörgés.* 1195 k. Benkő Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegméltái.* 47–49. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. Újabb olvasat: Abaffy Erzsébet: Korai kis szövegméltáink újabb olvasata. *Magyar Nyelv* 86 (1990) 124–127.
- HorvK *Horvát-kódex.* 1522. A nyelvméltár hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi Haader Lea és Papp Zsuzsanna. Régi magyar kódexek 17. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1994.
- JókK *Jókai-kódex.* 1372 u./1448 k. A nyelvméltár betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Codices Hungarici 8. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- JordK *Jordánszky-kódex.* 1516–1519. A *Jordánszky-kódex bibliafordítása.* Sajtó alá rendezte és kinyomtatta: Toldy Ferenc, az eredetivel összevetette, és előszóval ellátta: Volf György. Régi magyar nyelvméltárok 5. Buda, 1888.
- Káldi *Szent Biblia.* Az Egesz Keresztységben be-vött Régi Deák bötüböl Magyarra fordította A' Jésus-alatt Vitézkedő Társaság-béli Nagy-Szombati Káldi György Pap. Bécs, 1626.
- KáldiPr *Az innepekre-valo predikatioznak első része.* Sz. Andras napiatol-fogva keresztelő Szent János napjáig. Irta az hivek vigasztalására és Jobbülésára, az Iesus-alatt vitezkedo Társaság-béli Nagy-Szombati Káldi György Pap. Pozsony, 1631.
- Károli *Szent Biblia.* Ford. Károli Gáspár. Vizsoly, 1590. Hasonmás. Helikon Kiadó, Budapest, 1990.
- KazK *Kazinczy-kódex.* 1526–1541. Közzéteszi Kovács Zsuzsa. Régi magyar kódexek 28. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2003.
- Könyvecse *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról.* 1521. A nyelvméltár hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi Pusztai István. Régi magyar kódexek 1. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1985.
- KrisztL *Krisztina-legenda.* 16. század eleje. A nyelvméltár hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi Vekerdy Lilla. Régi magyar kódexek 7. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1988.
- KTSz *Königsbergi töredék és szalagjai.* 13. század eleje/1350 k. Benkő Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegméltái.* 49–52. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- KulcsK *Kulcsár-kódex.* 1539. A nyelvméltár hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi Haader Lea és Papp Zsuzsanna. Régi magyar kódexek 23. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1999.
- LázK *Lázár Zelma-kódex.* 16. század első negyede. A nyelvméltár hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi N. Abaffy Csilla. Régi magyar kódexek 14. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1992.
- Lev Hegedűs Attila – Papp Lajos: *Középkori leveleink 1541-ig.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.

- LobkK *Lobkowitz-kódex*. 1514. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi Reményi Andrea. Régi magyar kódexek 22. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1999.
- MargL *Margit-legenda*. 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi P. Balázs János, Dömötör Adrienne és Pólya Katalin. Régi magyar kódexek 10. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990.
- Mikes, TörLev *Mikes Kelemen összes művei I. Törökországi levelek és misszális levelek*. Sajtó alá rend. Hopp Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
- MS *Marosvásárhelyi sorok*. 1410 k. Molnár József – Simon Gyöngyi: *Magyar nyelvemlékek*. 63. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.
- Müncheni emlék Közreadja Sarbak Gábor: Magyar nyelvemlék a XVI. század elejéről a Bajor Nemzeti Könyvtárban. *Magyar Nyelv* 101 (2005) 147–160. Továbbá Haader Lea: A Müncheni emlék. *Magyar Nyelv* 101 (2005) 161–178.
- MünchK *Müncheni kódex*. 1466. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. Közzéteszi Nyíri Antal. Codices Hungarici 7. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- NádK *Nádor-kódex*. 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi Pusztai István és Madas Edit. Régi magyar kódexek 16. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1994.
- NagyszK *Nagyszombati kódex*. 1512–1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi T. Szabó Csilla. Régi magyar kódexek 24. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2000.
- Neovulgata *A Káldi-Neovulgata Biblia kiadása*. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest, 1997.
- OkIsz *Magyar oklevél-szótár*. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Szerk. Szamota István – Zolnai Gyula. Budapest, 1902–1906.
- ÓMS *Ómagyar Mária-siralom*. 13. század közepe. Benkő Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. 52–53. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. Újabb olvasat: Abaffy Erzsébet: Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. *Magyar Nyelv* 86 (1990) 124–127.
- PeerK *Peer-kódex*. 1518 k. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi Kacs Kovics-Reményi Andrea és Oszkó Beatrix. Régi magyar kódexek 25. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2000.
- PestiÚT *Új Testamentum magyar nyelven*. 1536. Hasonmás kiadás. MTA, Budapest, [2002].
- PéldK *Példák könyve*. 1510. Közzéteszi Bognár András és Levárdy Ferenc. Codices Hungarici 4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- PozsK *Pozsonyi kódex*. 1520. Közzéteszi Abaffy Csilla, Abaffy Erzsébet és Madas Edit. Régi magyar kódexek 29. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2004.
- RMGl *Régi magyar glosszárium*. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk. Berrár Jolán – Károly Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- SándK *Sándor-kódex*. 1518 k. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Közzéteszi Pusztai István. Régi magyar kódexek 3. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987.
- SimorK *Simor-kódex*. 16. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi Vekerdy Lilla. Régi magyar kódexek 6. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1988.
- Sop *Soproni virágének*. Molnár József – Simon Gyöngyi: *Magyar nyelvemlékek*. 107. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.

SzékK	<i>Székelyudvarhelyi kódex.</i> 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi N. Abaffy Csilla. Régi magyar kódexek 15. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
ThewrK	<i>Thewrewk-kódex.</i> 1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi Balázs Judit és Uhl Gabriella. Régi magyar kódexek 18. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1995.
TihK	<i>Tihanyi kódex.</i> 1530–1532. Közzéteszi Kovács Zsuzsa. Régi magyar kódexek 31. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2007.
VirgK	<i>Virginia-kódex.</i> 16. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi Kovács Zsuzsa. Régi magyar kódexek 11. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990.
VitkK	<i>Vitkovics-kódex.</i> 1525. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi Papp Zsuzsanna, Pusztai István és Kovács Zsuzsa. Régi magyar kódexek 12. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1991.
WeszprK	<i>Weszprémi-kódex.</i> 1512 k. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi Pusztai István. Régi magyar kódexek 8. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1988.
WinklK	<i>Winkler-kódex.</i> 1506. A nyelvemlék hasonmása, betűhű átírata és latin megfelelői, bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi Pusztai István. Codices Hungarici 9. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

BIBLIOGRÁFIA

- Abbott, Barbara 2004. Definiteness and indefiniteness. In: Lawrence R. Horn – Gregory Ward (szerk.): *The Handbook of Pragmatics*. 122–149. Blackwell Publishing, Oxford.
- Adger, David 2007. Three domains of finiteness: a Minimalist perspective. In: Irina A. Nikolaeva (szerk.): *Finiteness: Theoretical and Empirical Foundations*. 23–58. Oxford University Press, Oxford.
- A. Jászó Anna 1970. Melléknévi igenevek verbum finitumként az osztják nyelv szigvai nyelvjárásában. *Nyelvtudományi Közlemények* 71: 123–127.
- A. Jászó Anna 1975. A szófaji átcsapás egy esete az osztjában. *Nyelvtudományi Közlemények* 77: 155–161.
- A. Jászó Anna 1976. Megjegyzések a participiumból alakult verbum finitumok mondatnához az északi osztjában. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 353–358.
- A. Jászó Anna 1991. Az igenevek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. 319–353. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A. Jászó Anna 1992. Az igenevek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor morfológiája*. 411–454. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A. Jászó Anna 2002. Comments on the history of non-finite verb forms in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 49: 95–105.
- Aland, Kurt – Barbara Aland 1987. *The Text of the New Testament. An Introduction to the Critical Editions and to the Theory and Practice of Modern Textual Criticism*. Eerdmans–Brill, Leiden.
- Alberti Gábor 1997. Restrictions on the degree of referentiality of arguments in Hungarian sentences. *Acta Linguistica Hungarica* 44: 341–362.
- Alexiadou, Artemis – Liliane Haegeman – Melita Stavrou 2007. *Noun Phrase in the Generative Perspective*. (Studies in Generative Grammar 71.) Mouton de Gruyter, Berlin/New York.
- Alonso-Ovalle, Luís – Paola Menéndez-Benito 2010. Modal indefinites. *Natural Language Semantics* 18: 1–31.
- Asbury, Anna 2008. *The Morphosyntax of Case and Adpositions*. PhD-disszertáció, LOT, Utrecht.
- Asbury, Anna – Berit Gehrke – Hegedűs Veronika 2007. One size fits all: Prefixes, particles, adpositions and cases as members of the category P. In: Cem Keskin (szerk.): *UiL OTS Yearbook 2006*. 1–17.
- Bach, Emmon – Eloise Jelinek – Angelika Kratzer – Barbara Partee (szerk.) 1995. *Quantification in Natural Languages*. Kluwer, Dordrecht.
- Bácskai-Atkári Júlia 2011. A komparatív operátor esete a mondatbevezetővel: Szintaktikai változások a magyar hasonlító mellékmondatokban. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. 103–119. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba.
- Baker, Mark 1985. Mirror theory and morphosyntactic explanation. *Linguistic Inquiry* 15: 373–415.

- Baker, Mark 1988. *Incorporation: A Theory of Grammatical Function Changing*. University of Chicago Press, Chicago.
- Bakró-Nagy Marianne 1999. A magyar határozott névelő kialakulásának szintaktikai vonatkozásai. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finn-ugor mondattörténet*. 5–13. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Bardal, Jóhanna – Thórhallur Eythórsson 2009. The origin of the oblique subject construction: an Indo-European comparison. In: Vit Bubenik – John Hewson – Sarah Rose (szerk.): *Grammatical Change in Indo-European Languages*. 179–193. John Benjamins, Amsterdam.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. 653–762. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bartos Huba 2001. Mutató névmási módosítók a magyar főnévi szerkezetben: Egyezés vagy osztozás? In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. 19–41. Osiris, Budapest.
- Barwise, Jon – Robin Cooper 1981. Generalized quantifiers and natural language. *Linguistics and Philosophy* 4: 159–219.
- Bauer, Brigitte 2000. *Archaic Syntax in Indo-European: The Spread of Transitivity in Latin and French*. (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 125.) John Benjamins, Amsterdam.
- Bayer, Josef – Ellen Brandner 2008. On wh-head-movement and the Doubly-Filled-Comp Filter. In: Charles B. Chang – Hannah J. Haynie (szerk.): *Proceedings of the 26th West Coast Conference on Formal Linguistics*. 87–95. Cascadia Proceedings Project, Somerville, MA.
- Beghelli, Filippo – Timothy Stowell 1997. Distributivity and negation: The syntax of *each* and *every*. In: Szabolcsi Anna (szerk.): *Ways of Scope Taking*. 71–107. Kluwer, Dordrecht.
- Bene Annamária 2011. *Medialitás jelenségek a magyar nyelvben*. (Nyelvtudományi Értekezések 160.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor 1983a. A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. 207–237. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor 1983b. A török nyelvek hatása a magyarra. *Memoires de la Société Finno-ougrienne* 185: 59–72.
- Bereczki Gábor 1993. The character and the scale of Turcic influence on the structure of Finno-Ugric languages. In: Brogyányi Béla – Reiner Lipp (szerk.): *Comparative-Historical Linguistics: Indo-European and Finno-Ugric*. 501–519. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- B. Gergely Piroska 1980. Az *által* ~ *át* igekötő, illetve névtő történetéhez. In: Imre Samu – Szathmári István – Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai*. (Nyelvtudományi Értekezések 104.) 351–356. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- B. Gergely Piroska 1997. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár használhatósága a beszélt nyelv történeti vizsgálatában. *Magyar Nyelvjárások* 34: 65–74.
- Bianchi, Valentina 2003. On finiteness and logophoric anchoring. In: Jacqueline Gueron – Liliane Tasmowski (szerk.): *Temps et Point de Vue / Tense and Point of View*. 213–246. Université Paris X, Nanterre.
- Bickel, Balthasar – Jóhanna Nichols 2009. Case marking and alignment. In: Andrej Malchukov – Andrew Spencer (szerk.): *The Oxford Handbook of Case*. 304–321. Oxford University Press, Oxford.
- Bickerton, Derek 2004. *Nyelv és evolúció*. Gondolat, Budapest.

- Blake, Barry J. 1994. *Case*. (Cambridge Textbooks in Linguistics 32.) Cambridge University Press, Cambridge.
- Borer, Hagit 1994. The projection of arguments. In: Elena Benedicto – Jeffrey T. Runner (szerk.): *Functional Projections*. 19–47. GLSA, Amherst, MA.
- Brisson, Christine 2003. Plurals, *all*, and the nonuniformity of collective predication. *Linguistics and Philosophy* 26: 129–184.
- Bródy Mihály 2000. Mirror Theory: Syntactic Representation in Perfect Syntax. *Linguistic Inquiry* 31: 29–56.
- Brook, Marisa 2011. One of those situations where a relative pronoun becomes a complementizer: A case of grammaticalization in progress... again. In: Lisa Armstrong (szerk.): *Proceedings of the 2011 Annual Conference of the Canadian Linguistics Association*. 1–7. URL http://homes.chass.utoronto.ca/~cla-acl/actes2011/Brook_2011.pdf (letöltve 2012. október 11.)
- Chomsky, Noam 1977. On wh-movement. In: Peter W. Culicover – Thomas Wasow – Adrian Akmajian (szerk.): *Formal Syntax*. 71–132. Academic Press, New York.
- Chomsky, Noam 1995. *The Minimalist Program*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Chuvash 2006. *Chuvash Manual*. URL <http://en.chuvash.org/e/43687576617368206d616e75616c>
- Comrie, Bernard 1980. Inverse verb forms in Siberia: Evidence from Chukchee, Koryak and Kamchadal. *Folia Linguistica* 1: 61–74.
- Comrie, Bernard 1999. Relative clauses: Structure and typology on the periphery of standard English. In: Peter Collins – David A. Lee (szerk.): *The Clause in English: In Honor of Rodney Huddleston*. 81–91. John Benjamins, Philadelphia–Amsterdam.
- Csepregi Márta 1998. *Szurguti osztják chrestomathia*. JATE Finnugor Tanszék, Szeged.
- Dalrymple, Mary – Irina Nikolaeva 2011. *Objects and Information Structure*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dayal, Veneeta 1997. Free relatives and *ever*: Identity and free choice readings. In: Aaron Lawson (szerk.): *SALT VII Proceedings*. 99–116. Cornell, Ithaca.
- Dayal, Veneeta 1998. *Any* as inherently modal. *Linguistics and Philosophy* 21: 433–476.
- Dékány Éva 2012a. *A profile of the Hungarian DP: The interaction of lexicalization, agreement, and linearization with the functional sequence*. PhD-disszertáció, University of Tromsø.
- Dékány Éva 2012b. *Nem jöttem hínia az igazakat*. Az ómagyar antiegyeztetett főnévi igenevekről. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 219–252.
- Dér Csilla Ilona 2008. A határozó(szó)i (alaptagú) szerkezeteket érintő grammatikalizációs változások a középmagyar korban. In: Haader Lea – Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. 20–37. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Dik, Simon C. 1997. *The Theory of Functional Grammar. II. Complex and Derived Constructions*. Mouton de Gruyter, Hága.
- Dikken, Marcel den 2010. On the functional structure of locative and directional PPs. In: Guglielmo Cinque – Luigi Rizzi (szerk.): *Mapping Spatial PPs*. (The Cartography of Syntactic Structures, Volume 6) 74–126. Oxford University Press, Oxford/New York.
- Dixon, Robert M. W. 1979. Ergativity. *Language* 55: 59–138.
- D. Máta Mária 1991. Az igekötők. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. 433–441. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- D. Máta Mária 1992. Az igekötők. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor morfológiája*. 662–695. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- D. Máta Mária 2003a. Az ősmagyar kor: Szófajttörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Árpád (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. 204–233. Osiris, Budapest.
- D. Máta Mária 2003b. Az ómagyar kor: Szófajttörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. 393–429. Osiris, Budapest.
- D. Máta Mária 2007. *A magyar szófajttörténet általános kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Dömötör Adrienne 1991. Az alárendelő mondatok: A jelzői mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. 742–745. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dömötör Adrienne 1995. Az alárendelő mondatok: A jelzői mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor: Mondattan, szöveggrammatika*. 666–693. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dömötör Adrienne 2006. *Régi magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a XVI. század végéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dömötör Adrienne 2008a. A főnévi névmási kijelölő jelző a középmagyar korban. In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. 17–25. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Dömötör Adrienne 2008b. A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok (állomány- és változásvizsgálat). In: Haader Lea – Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. 38–63. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Dryer, Matthew S. 2007. Word order. In: Timothy Shopen (szerk.): *Language Typology and Syntactic Description, Vol. 1. Clause Structure*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dryer, Matthew S. 2011a. Order of Object and Verb. In: Matthew S. Dryer – Martin Haspelmath (szerk.): *The World Atlas of Language Structures Online*. 83. fejezet. Max Planck Digital Library, Munich. URL <http://wals.info/chapter/83>
- Dryer, Matthew S. 2011b. Order of Subject, Object and Verb. In: Matthew S. Dryer – Martin Haspelmath (szerk.): *The World Atlas of Language Structures Online*. 81. fejezet. Max Planck Digital Library, Munich. URL <http://wals.info/chapter/81>
- Dryer, Matthew S. – Martin Haspelmath (szerk.) 2011. *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Digital Library, Munich.
- E. Abaffy Erzsébet 1983. Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. 113–179. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igemód- és igeidő-rendszer. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. 104–121. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet 1992. Az igemód- és igeidő-rendszer. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor morfológiája*. 120–183. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Eckardt, Regine 2006. *Meaning Change in Grammaticalization: An Enquiry into Semantic Reanalysis*. Oxford University Press, Oxford.
- Egedi Barbara 2011a. Az ómagyar határozott névelő kialakulásának grammatikai vonatkozásai. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. 35–47. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Egedi Barbara 2011b. Névelőtlenül de határozottan. Lépések egy magyar grammatikalizációs ösvényen. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvelírás és diakrónia*. 110–127. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- Egedi Barbara 2013. Grammatical encoding of referentiality in the history of Hungarian In: Anna Giacalone Ramat – Caterina Mauri – Piera Molinelli (szerk.): *Synchrony and Diachrony: A Dynamic Interface*. 367–390. John Benjamins, Amsterdam.
- É. Kiss Katalin 1987. Is the VP universal? In: Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian 2*. 13–87. JATE, Szeged.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. 15–184. Osiris, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1999. Mi tartozik a névutók osztályába? *Magyar Nyelvjárások* 37: 167–172.
- É. Kiss Katalin 2000. The Hungarian Noun Phrase is like the English Noun Phrase. In: Alberti Gábor – Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian 7. Papers from the Pécs Conference*. 121–149. JATE Press, Szeged.

- É. Kiss Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.
- É. Kiss Katalin 2003. A szibériai kapcsolat – avagy miért nem tárgyasan ragozzuk az igét 1. és 2. személyű tárgy esetén. *Magyar Nyelvjárások* 41: 321–326.
- É. Kiss Katalin 2005a. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–435.
- É. Kiss Katalin 2005b. The inverse agreement constraint in Hungarian – a relic of a Uralic–Siberian Sprachbund? In: Hans Broekhuis – Norbert Corver – Riny Huybregts – Ursula Kleinhenz – Jan Koster (szerk.): *Organizing Grammar. Linguistic Studies in Honor of Henk van Riemsdijk*. 108–116. Mouton de Gruyter, Berlin.
- É. Kiss Katalin 2009. Negative quantifiers in Hungarian. In: Marcel den Dikken – Robert M. Vago (szerk.): *Approaches to Hungarian 11. Papers from the 2007 New York Conference*. 93–118. John Benjamins, Amsterdam.
- É. Kiss Katalin 2010. An adjunction analysis of quantifiers and adverbials in the Hungarian sentence. *Lingua* 120/3: 506–526.
- É. Kiss Katalin 2011. Az ősmagyar SOV-től az ómagyar (T)(Q)(F)VX*-ig. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. 85–102. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba.
- É. Kiss Katalin 2013. From Proto-Hungarian SOV to Old Hungarian Top Foc V X*. *Diachronica* 30: 202–231.
- É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2011. *Nyelvelmélet és diakrónia*. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba.
- Elliott, Alison Goddard 1962. A brief introduction to Medieval Latin grammar. In: K. P. Harrington – Joseph Pucci (szerk.): *Medieval Latin*. 2nd ed. 1–51. The University of Chicago Press, Chicago/London.
- Erdal, Marcel 2004. *A Grammar of Old Turkic*. Brill, Leiden.
- Farkas Donka 1992. Mood choice in complement clauses. In: Kenesei István – Pléh Csaba (szerk.): *Approaches to Hungarian 4. The Structure of Hungarian*. 207–225. JATE, Szeged.
- Farkas Donka 1997. Dependent indefinites. In: Francis Corblin (szerk.): *Empirical Issues in Formal Syntax and Semantics*. 243–268. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Farkas Donka 2002a. Specificity distinctions. *Journal of Semantics* 19: 213–243.
- Farkas Donka 2002b. Extreme non-specificity in Romanian. In: Claire Beyssade – Reineke Bok-Bennema – Frank A.C. Drijkoningen – Paola Monachesi (szerk.): *Romance Languages and Linguistic Theory*. 127–151. John Benjamins, Amsterdam.
- Fischer, Olga 2007. *Morphosyntactic Change: Functional and Formal Perspectives*. Oxford University Press, Oxford.
- Fokos Dávid 1959a. A magyar határozói igenevek és a gerundium I. *Magyar Nyelv* 55: 175–181.
- Fokos Dávid 1959b. A magyar határozói igenevek és a gerundium II. *Magyar Nyelv* 55: 343–351.
- Forgács Tamás 1993–94. Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35: 17–23.
- Forgács Tamás 2004. Grammaticalisation and preverbs. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 45–84.
- Forsberg, Hannele 2000. The Finnic potential mood and the potential of Finnic. In: Johanna Laakso (szerk.): *Facing Finnic. Some Challenges to Historical and Contact Linguistics*. (Castrenianumin toimitteita 59.) 9–30. Finno-Ugrian Society & Department of Finno-Ugrian Studies of the University of Helsinki, Helsinki.
- Forsberg, Hannele 2003. Paths of development for modal meanings: Evidence from the Finnic potential mood. In: Barry J. Blake – Kate Burridge (szerk.): *Historical Linguistics 2001. Selected Papers from the 15th International Conference on Historical Linguistics*, Melbourne, 13–17 August 2001. 143–161. John Benjamins, Amsterdam.
- Fortuny, Jordi 2008. *The Emergence of Order in Syntax*. John Benjamins, Amsterdam.
- Franco, Ludovico 2012. Complementizers are not (demonstrative) pronouns and vice versa. Kézirat, Università Ca' Foscari Venezia. URL <http://ling.auf.net/lingbuzz/001539> (letöltve 2012. október 9.)
- Galambos Dezső 1907. *Tanulmányok a magyar relativum mondattanáról*. Athenaeum, Budapest.

- Gamut, L. T. F. 1991. *Logic, Language and Meaning*. University of Chicago Press, Chicago.
- Gelderen, Elly van 2004. *Grammaticalization as Economy*. John Benjamins, Amsterdam.
- Gelderen, Elly van 2005. The CP and split CP cross-linguistically. *WORD* 55(3): 369–403.
- Gelderen, Elly van 2008. Linguistic cycles and Economy Principles. The role of Universal Grammar in language change. In: Thórhallur Eythórsson (szerk.): *Grammatical Change and Linguistic Theory. The Rosendal Papers*. (Linguistik Aktuell 113.) 245–264. John Benjamins, Amsterdam.
- Gelderen, Elly van 2009. Renewal in the left periphery: Economy and the complementiser layer. *Transactions of the Philological Society* 107(2): 131–195.
- Gerócs Máttyás 2011. Aspektus és igekötő. A mondat belső időszerkezete a kései ómagyarban. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. 153–170. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba.
- Giannakidou, Anastasia 1998. Polarity Sensitivity as (Non)Veridical Dependency. John Benjamins, Amsterdam.
- Giusti, Giuliana 2001. The birth of a functional category: From Latin ILLE to the Romance article and personal pronoun. In: Guglielmo Cinque – Giampaolo Salvi (szerk.): *Current Studies in Italian Syntax. Essays Offered to Lorenzo Renzi*. 157–171. Elsevier, Amsterdam.
- Givón, Talmy 1976. Topic, pronoun, and grammatical agreement. In: Charles Li – Sandra Thompson (szerk.): *Subject and Topic*. 149–188. Academic Press, New York.
- Gugán Katalin 2002. Syntactic synonymy: A case study. *Acta Linguistica Hungarica* 49: 23–49.
- Gugán Katalin 2008. Az egyszerű mondat története. Kézirat, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Gugán Katalin 2011. A nyelvtörténet vargabetűi: A tagadás és a tagadás szerinti egyeztetés története az ugor nyelvekben. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. 65–84. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba.
- Gunda Béla 1989. A magyar ethnobotanika európai távlatai. In: Németh Péter (szerk.): *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 24–26. (1981–1983)*. 13–22. Nyíregyházi Jósza András Múzeum, Nyíregyháza.
- G. Varga Györgyi 1992. A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor morfológiája*. 455–569. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gyuris Beáta – Maleczki Márta – Varasdi Károly 2008. *Formális szemantika*. 2. kiadás. JATEPress, Szeged.
- Haader Lea 1991. Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. 728–741. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor: Mondattan. Szöveggrammatika*. 506–665. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Haader Lea 2000. Az alárendelő összetett mondatok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. 477–534. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125: 354–371.
- Haader Lea 2003. Az ómagyar kor: Mondattörténet: Az összetett mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. 500–560. Osiris Kiadó, Budapest.
- Haader Lea 2004. Nyelvi szempontú megjegyzések a Müncheneri emlékhöz. *Magyar Nyelv* 101: 161–178.
- Haader Lea 2005. A nyelvi (izlés)változás nyomai az Érsekújvári Kódexben. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. 103–109. Argumentum, Budapest.
- Haader Lea 2010. Történeti táj leíró ecsettel. Kézirat, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Hámori Antónia 1957. *Mind. Magyar Nyelv* 53: 138–147.

- Hancock, Roeland – Thomas G. Bever 2009. The study of syntactic cycles as an experimental science. In: Elly van Gelderen (szerk.): *Cyclical Change*. 303–322. John Benjamins, Amsterdam.
- Haspelmath, Martin 1997. *Indefinite Pronouns*. Clarendon Press, Oxford.
- Havas Ferenc 2005. Tárgyas ragozás és medializáció. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.): *Uráli grammatizáló*. (Budapesti Uráli Műhely 4.) 147–185. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Hawkins, John A. 1978. *Definiteness and Indefiniteness*. Croom Helm, London.
- Hawkins, John A. 1991. On (in)definite articles: Implicatures and ungrammaticality prediction. *Journal of Linguistics* 27: 405–422.
- Hawkins, John A. 2001. Some issues in a performance theory of word order. In: Anna Siewierska (szerk.): *Constituent Order in the Languages of Europe*. 729–782. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Hegedűs Veronika 2006. Hungarian spatial PPs. In: Peter Svenonius (szerk.): *Nordlyd, Tromsø Working Papers in Language & Linguistics*: 33.2. Special Issue on Adpositions. 220–233. University of Tromsø, Tromsø. URL <http://www.ub.uit.no/baser/nordlyd/>
- Hegedűs Veronika 2012. Az igekötős igék szintaxisa és az ómagyar szórend. (Előadás és kiosztmány) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szeged, 2012. március 29–30.
- Hegedűs Veronika (benyújtva). Particle-verb order in Old Hungarian and complex predicates. In Adriana Cardoso – Anamaria Martins (szerk.): *Proceedings of Diachronic Generative Syntax 14*. Oxford University Press.
- Heim, Irene 1982. *The Semantics of Definite and Indefinite Noun Phrases*. PhD-disszertáció, University of Massachusetts at Amherst.
- Heim, Irene – Angelika Kratzer 1998. *Semantics in Generative Grammar*. Blackwell, Malden, MA – Oxford.
- Heim, Irene – Howard Lasnik – Robert May 1991. Reciprocity and plurality. *Linguistic Inquiry* 22: 63–101.
- Heine, Bernd – Tania Kuteva 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Himmelman, Nikolaus P. 2001. Articles. In: Martin Haspelmath – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher – Wolfgang Raible (szerk.): *Language Typology and Language Universals*. (Handbücher der Sprach und Kommunikationswissenschaft. Vol. 20.1.) 831–841. Walter de Gruyter, Berlin/New York.
- Homer, Vincent 2011. *Polarity and Modality*. PhD-disszertáció, UCLA, Los Angeles.
- Honti László 1996. Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjainak történeti előzményéről. In: Bereczki András – Klima László (szerk.): *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. 127–132. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Honti László 2001. Idegen minták tükrözői-e a magyar és más uráli összetett tempusok? In: Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Tuomo Lahdelma (szerk.): *Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére*. (Folia Uralica Debrecensia 8.) 237–249. Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- Honti László 2009. Tűnődések tárgyas igeragozásunk kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 132–146.
- Hoppa Enikő 2012. „Mük csángóul beszélünk”. *A moldvai magyar nyelvjárás*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs.
- Horváth László 1991. *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből*. (Nyelvtudományi Értekezések 133.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth László 2003. Szó szerkezet-történet. Az állítmány. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. 430–482. Osiris, Budapest.
- Horváth Laura 2011. Aspektusjelölés kései ómagyar és középmagyar kori szövegekben. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. 205–224. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba.

- Hyman, Larry M. 1975. On the change from SOV to SVO: Evidence from Niger-Congo. In: Charles Li (szerk.): *Word order and Word Order Change*. 113–148. University of Texas Press, Austin–London.
- I. Gallasy Magdolna 1991. A névelő és névelő-előzmény. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. 461–475. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- I. Gallasy Magdolna 1992. A névelők. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor morfológiája*. 716–770. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Imre Samu 1953. A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben. *Magyar Nyelv* 49: 348–359.
- Jackendoff, Ray S. 1983. *Semantics and Cognition*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Jacobson, Pauline 1995. On the quantificational force of English free relatives. In: Emmon Bach – Eloise Jelinek – Angelika Kratzer – Barbara Partee (szerk.): *Quantification in Natural Languages*. 451–486. Kluwer, Dordrecht.
- Jakab István 1988. A jelzővé süllyedt igealak és ami mögötte van. *Magyar Nyelvőr* 112: 300–302.
- Jakab László 2002. *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban*. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- Jayez, Jacques – Lucia M. Tovená 2005. Free choiceness and non-individuation. *Linguistics and Philosophy* 28: 1–71.
- Jayez, Jacques – Lucia M. Tovená 2006. Epistemic determiners. *Journal of Semantics* 23: 217–250.
- Jespersen, Otto 1917. *Negation in English and Other Languages*. A. F. Høst, København.
- Joos, Martin 1964. *The English Verb. Forms and Meanings*. University of Wisconsin Press, Madison.
- Juhász Dezső 1991a. A kötőszók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. 476–500. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső 1991b. A módosítószók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. 501–513. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső 1992. A kötőszók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor morfológiája*. 772–814. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- K. Fábíán Ilona 1986. A határozott névelő használata Pázmány-levelekben. *Magyar Nyelv* 81: 329–333.
- Kádár Edit 2011. *A kopula és a nominális mondatok a magyarban*. (Nyelvtudományi Értekezések 161.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kadmon, Nirit – Fred Landman 1993. *Any*. *Linguistics and Philosophy* 16: 353–422.
- Kamp, Hans 1981. A theory of truth and semantic representation. In: Jeroen Groenendijk – Theo Janssen – Martin Stokhof (szerk.): *Formal Methods in the Study of Language*. 277–322. Mathematisch Centrum, Amsterdam.
- Kamp, Hans – Uwe Reyle 1993. *From Discourse to Logic*. Kluwer, Dordrecht.
- Kántor Gergely 2008. On Hungarian relative operators. *The Even Yearbook* 8: 1–12.
- Károly Sándor 1954. Ragtalan tárgy határozói igenév mellett. *Magyar Nyelv* 50: 43–50.
- Károly Sándor 1956. *Igenévrendszereünk a kódexirodalom első szakaszában*. (Nyelvtudományi Értekezések 10.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1957. Az *istenadta*-féle szerkezetek személyragos tagjának szófaji jellegéről. *Nyelvtudományi Közlemények* 59: 130–150.
- Kayne, Richard 1994. *The Antisymmetry of Syntax*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Kayne, Richard 2009. Antisymmetry and the Lexicon. *Linguistic Variation Yearbook* 8: 1–31.
- Kayne, Richard 2010a. Some preliminary comparative remarks on French and Italian definite articles. In: Richard Kayne (szerk.): *Comparison and Contrasts*. 3–28. Oxford University Press, Oxford.
- Kayne, Richard 2010b. Why isn't this a complementizer? In: Richard Kayne (szerk.): *Comparison and Contrasts*. 190–227. Oxford University Press, Oxford.
- Kenesei István 1986a. On the logic of Hungarian word order. In: Abraham Werner – Sjaak de Meij (szerk.): *Topic, Focus and Congruentiality*. (Linguistik Aktuell/Linguistics Today 4.) 143–159. John Benjamins, Amsterdam.

- Kenesei István 1986b. On the role of the agreement morpheme in Hungarian. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 36: 109–120.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. 529–713. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kenesei István 1994. Subordinate clauses. In: Kiefer Ferenc – É. Kiss Katalin (szerk.): *The Syntactic Structure of Hungarian*. (Syntax and Semantics 27.) 275–354. Academic Press, San Diego.
- Kenesei István 1995. Történeti nyelvtan: Elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelv* 91: 281–291.
- Kenesei István 2005. Non-finite clauses in derived nominals. In: Christopher Piñón – Szentgyörgyi Szilárd (szerk.): *Approaches to Hungarian 9. Papers from the Düsseldorf Conference*. 159–186. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kenesei István – John Ortiz de Urbina 1994. Functional categories in complementation. Kézirat. URL <http://www.nytud.hu/kenesei/publ/funccat.pdf> (letöltve 2012. október 11.)
- Kennedy, Christopher – Jason Merchant 2000. Attributive Comparative Deletion. *Natural Language and Linguistic Theory* 18: 89–146.
- Keresztes Kálmán 1953. A személyragos főnévi igenév használatáról. *Magyar Nyelvőr* 77: 340–352.
- Kiefer Ferenc 1992. Az igenévi csoport aspektusa és időviszonyító képessége. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. 875–881. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéelmélet*. Corvina, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Budapest.
- Klemm Antal 1928. *Magyar történeti mondattan*. MTA, Budapest.
- Klemm Antal 1931. A magyar igealakok használata. *Magyar Nyelv* 27: 25–31.
- Klimov, Georgij A. 1974. On the character of languages of active typology. *Linguistics* 131: 11–25.
- Komlósy Andás 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. 299–529. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Koopman, Hilda 2010. Prepositions, postpositions, circumpositions, and particles. The structure of Dutch PPs. In: Guglielmo Cinque – Luigi Rizzi (szerk.): *Mapping Spatial PPs*. (The Cartography of Syntactic Structures, Volume 6.) 26–73. Oxford University Press, Oxford/New York.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria 2001. Adnominal possession. In: Martin Haspelmath – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher – Wolfgang Raible (szerk.): *Language Typology and Language Universals*. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, Vol. 20.2.) 960–970. Walter de Gruyter, Berlin/New York.
- Korompay Klára 1991. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. 284–318. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kratzer, Angelika 2005. Indefinites and the operators they depend on: From Japanese to Salish. In: Greg Carlson – F. Jeffrey Pelletier (szerk.): *Reference and Quantification: The Partee Effect*. 113–142. CSLI, Stanford.
- Kratzer, Angelika – Junko Shimoyama 2002. Indeterminate pronouns: The view from Japanese. In: Otsu, Yukio (szerk.): *Proceedings of the Third Tokyo Psycholinguistics Conference*. Tokyo: Hituzi Shiboyo, 1–25.
- Krifka, Manfred – F. Jeffrey Pelletier – Gregory N. Carlson – Alice ter Meulen – Gennaro Chierchia – Godehard Link 1995. Genericity: An Introduction. In: Gregory N. Carlson – F. Jeffrey Pelletier (szerk.): *The Generic Book*. 1–124. The University of Chicago Press, Chicago.
- Kripke, Saul A. 1972. Naming and necessity. In: Donald Davidson – Gilbert Harman (szerk.): *Semantics of Natural Language*. 253–355. Reidel, Dordrecht.
- Laanest, Arvo 1982. *Einführung in die ostseefinnischen Sprachen. Autorisierte Übertragung aus dem Estnischen von Hans-Hermann Bartens*. Helmut Buske, Hamburg.
- Laczkó Tibor 1995. A magyar befejezett melléknévi igenevek és a lexikai-funkcionális grammatika. *Néprajz és Nyelvtudomány* 36: 175–198.

- Laczkó Tibor 2000. A melléknévi és határozói igenévképzők. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. 409–452. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Laczkó Tibor 2001. Néhány lexikai-funkcionális gondolat a személyragos *-(t)t* igenévről. In: Andor József (szerk.): *Szines eszmék nem alszanak . . . Szépe György 70. születésnapjára*. 741–759. Lingua Franca Csoport, Pécs.
- Laczkó Tibor 2002. Rejtett alanyok és tárgyak a főnévi csoportban. In: Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*. 137–150. SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék és Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Laczkó Tibor 2008a. On binding, empty categories, and morphosyntactic processes in “passive” participial constructions. In: Christopher Piñón – Szentgyörgyi Szilárd (szerk.): *Approaches to Hungarian 10. Papers from the Veszprém Conference*. 103–126. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Laczkó Tibor 2008b. A relációs főnevek. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szó-tár szerkezete*. 323–538. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Laczkó Tibor 2009. On the *-ás* suffix: Word formation in the syntax? *Acta Linguistica Hungarica* 56: 23–114.
- Laczkó Tibor – Rákosi György 2007. Mire való? Egy lexikai-funkcionális esettanulmány. In: Alberti Gábor – Fóris Ágota (szerk.): *A mai formális nyelvtudomány műhelyei*. 13–34. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Le Coq, Albert von 1911. *Chuastuanift, ein Sündenbekenntnis der Manichäischen Auditores Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan)*. Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Ledgeway, Adam 2007. Diachrony of finiteness: Subordination in the dialects of southern Italy. In: Irina A. Nikolaeva (szerk.): *Finiteness: Theoretical and Empirical Foundations*. 335–365. Oxford University Press, Oxford.
- Lehmann, Winfred P. 1995. *Residues of Pre-Indo-European Active Structure and their Implications for the Relationships among the Dialects*. Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, Innsbruck.
- Lehmann, Winfred P. 2002. *Pre-Indo-European*. Institute for the Study of Man, Washington DC.
- Lightfoot, David 1991. *How to set Parameters: Arguments from Language Change*. MIT Press/Bradford Books, Cambridge, Massachusetts.
- Longobardi, Giuseppe 1994. Reference and proper names: A theory of N-Movement in syntax and logical form. *Linguistic Inquiry* 25: 609–665.
- Longobardi, Giuseppe 2001. The structure of DPs: Some principles, parameters, and problems. In: Mark Baltin – Chris Collins (szerk.): *The Handbook of Contemporary Syntactic Theory*. 562–603. Blackwell, Oxford.
- Löbner, Sebastian 2011. Concept types and determination. *Journal of Semantics* 28: 1–55.
- Lyons, Christopher 1999. *Definiteness*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Madas Edit 2002. *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Kosuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Magni, Elisabetta 2011. Coexisting structures and competing functions in genitive word order. In: Harry Perridon – Petra Sleeman (szerk.): *The Noun Phrase in Romance and Germanic. Structure, Variation and Change*. (Linguistik Aktuell 171.) 223–240. John Benjamins, Amsterdam.
- Marcantonio, Angela 1985. On the definite vs. indefinite conjugation in Hungarian: A typological and diachronic analysis. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35: 267–298.
- Márkus Andrea 2009. Egy sokak vitatta szerkezetéről. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok 8. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. 27–46. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Matthewson, Lisa 1999. On the interpretation of wide scope indefinites. *Natural Language Semantics* 7(4): 79–134.
- Matthewson, Lisa 2001. Quantification and the nature of crosslinguistic variation. *Natural Language Semantics* 9: 145–189.

- Mészáros Edit 2006. Igemódok. In: Kozmács István és Sipőcz Katalin (szerk.): *Uralisztika. Uráli nyelvészet*. 110–115. Bölcsész Konzorcium, Budapest.
- Mithun, Marianne 1991. Active/agentive case marking and its motivations. *Language* 67: 510–546.
- Nádasdi Péter 2006. Mozgató nélkül? Egy prenominalis vonatkozó szerkezet minimalista elemzése a magyarban. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok 5. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. 61–86. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Nádasdi Péter 2010. Egy a nominális elemen személyjelölt jelzői tagmondat régen és ma: esettanulmány. *Magyar Nyelvőr* 134: 471–483.
- Nádasdi Péter 2011a. Az *Isten-adta-* és a *magva-szakadt-féle* szerkezetek vizsgálata a nyelvmlékek tükrében. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. 57–176. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Nádasdi Péter 2011b. Egy ismeretlen vonatkozó szerkezetről. In: Bartos Huba (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIII*. 415–436. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nádasdi Péter 2012. A *-va, -ve* személyragozása és a *-ván, -vén* független cselekvéshordozóval. Elhangzott: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. 2012. március 29–30. SZTE BTK, Szeged.
- Németh Renáta 2001. Múlt idejű igerendszerünk a korai középmagyar korban. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*. 131–139. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Nichols, Johanna 1990. Some preconditions and typical traits of the stative-active language type, with reference to Proto-Indo-European. In: Winfried P. Lehmann (szerk.): *Language typology 1987: Systematic Balance in Language*. 95–114. John Benjamins, Amsterdam.
- Nikolaeva, Irina 1999a. *Ostyak. Languages of the World. Materials 305*. LINCOM Europa, München.
- Nikolaeva, Irina 1999b. Object agreement, grammatical relations, and information structure. *Studies in Language* 23: 341–386.
- Nikolaeva, Irina 2001. Secondary topic as a relation in information structure. *Linguistics* 39: 1–49.
- Olsvai Csaba 2006. Negative universal quantifiers in Hungarian. *Lingua* 116: 245–270.
- Pais Dezső 1959. Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez. *Magyar Nyelv* 55: 181–184.
- Pancheva, Roumyana 2008. Head-directionality of TP in Old Church Slavonic. In: Andrei Antonenko – John F. Bailyn – Christina Y. Bethin (szerk.): *Formal Approaches to Slavic Linguistics: The Stony Brook Meeting, 2007*. 313–332. Michigan Slavic Publications, Ann Arbor.
- Pápay József 1906–1908. Északi-osztják nyelvtanulmányok. *Nyelvtudományi Közlemények* 36–38: (36) 345–398; (37) 52–79; 164–195; 258–275; (38) 111–150; 313–329.
- Pápay József 1911. Egy kiadatlan debreczeni nyelvmlék. *Magyar Nyelvőr* 7: 193–204.
- Pataki Pál 1984. A francia subjunctif és a magyar kötőmód. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV*: 207–218.
- Peredy Márta 2009. A stochastic account for the variation in Hungarian object agreement. Kézirat, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Pinker, Steven 1999. *A nyelvi ösztön*. Typotex.
- Pinkster, Harm 1990. *Latin Syntax and Semantics*. Routledge, London/New York.
- Plater, W. E. – H. J. White 1926. *A Grammar of the Vulgate being an Introduction to the Study of the Latinity of the Vulgate Bible*. Clarendon Press, Oxford.
- Polo, Chiara 2005. Latin word order in generative perspective: An explanatory proposal within the sentence domain. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Universal Grammar in the Reconstruction of Ancient Languages*. 373–428. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Prileszky Csilla 1974. A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. *Nyelvtudományi Értekezések* 83: 473–475.
- Pusztai István 1957. A határozott névelő használata a Birk-kódexben. *Magyar Nyelv* 53: 109–117.

- Rácz Endre 1995. Nem mondatrészkifejtő mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor: Mondattan. Szöveggrammatika.* 694–718. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rákosi György 2006. *Dative Experiencer Predicates in Hungarian.* PhD-disszertáció, Uil-UTS, Utrecht.
- Ramchand, Gillian 2008. *Verb Meaning and the Lexicon: A First Phase Syntax.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Rebrus Péter 2000. Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* 763–948. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rédei Károly 1962. Tárgyas igeragozásunk kialakulása. *Magyar Nyelv* 58: 421–435.
- Rédei Károly 1978. *Syrjänische Chrestomathie mit Grammatik und Glossar.* (Studia Uralica 1.) Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien.
- Renzi, Lorenzo 2007. Presentazione della grammatica dell'italiano antico. *Laboratorio sulle Varietà Romanze Antiche* 1: 1–8.
- R. Hutás Magdolna 1995. Alárendelő szerkezetek: Az igenévi szerkezetek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor: Mondattan, szöveggrammatika.* 319–329. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Riemsdijk, Henk van 1990. Functional prepositions. In: Harm Pinkster – Inge Genee (szerk.): *Unity in Diversity: Papers Presented to Simon C. Dik on his 50th Birthday.* 229–241. Foris, Dordrecht.
- Risselada, Rodie 1990. Illocutionary function and functional illocution. *Working Papers in Functional Grammar* 34. University of Amsterdam, Amsterdam.
- Rizzi, Luigi 1997. The fine structure of the left periphery. In: Liliane Haegeman (szerk.): *Elements of Grammar.* 281–337. Kluwer, Dordrecht.
- Roberts, Craige 2003. Uniqueness in definite noun phrases. *Linguistics and Philosophy* 26: 287–350.
- Roberts, Ian G. 2005. *Principles and Parameters in a VSO Language.* Oxford University Press, Oxford.
- Roberts, Ian G. – Anna Roussou 2003. *Syntactic Change. A Minimalist Approach to Grammaticalization.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Rothstein, Susan 2004. *Structuring Events: A Study in the Semantics of Lexical Aspect.* Blackwell, Oxford.
- Saarinen, Sirkka 1991. Typological differences between the Volgaic languages. In: Maria Vilkkuna – Arto Antilla (szerk.): *SKY Yearbook of the Linguistic Association of Finland 1991.* 43–52. Linguistics Association of Finland, Helsinki.
- Salvi, Giampaolo – Laura Vanelli 2004. *Nuova grammatica italiana.* Il Mulino, Bologna.
- Salvi, Giampaolo – Lorenzo Renzi (szerk.) 2010. *Grammatica dell'italiano antico.* Il Mulino, Milano.
- Sárosi Zsófia 2003a. Morfématörténet. Az ómagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet.* 129–172. Osiris, Budapest.
- Sárosi Zsófia 2003b. Morfématörténet. Az ómagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet.* 352–371. Osiris, Budapest.
- Schirm Anita 2006. Az -e partikula nyomában. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok 5. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai.* 131–155. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged.
- Sebestyén Árpád 1965. *A magyar nyelv névutórendszere.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sebestyén Árpád 2002. *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.).* (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 80.) Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen.
- Seuren, Pieter 1973. The Comparative. In: Kiefer Ferenc – Nicolas Ruwet (szerk.): *Generative Grammar in Europe.* 528–564. Reidel, Dordrecht.
- Simonyi Zsigmond 1881–82. *A magyar kötőszók.* MTA Kiadó Hivatala, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1907. Isten-adta. *Magyar Nyelvőr* 36: 193–205, 264–271.

- Simonyi Zsigmond 1914. *A jezők mondattana. Nyelvtörténeti tanulmány.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Sipos Pál 1991. A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* 353–400. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Skribnik, Elena 2001. Pragmatic structuring in Northern Mansi. In: Tõnu Seilenthal (szerk.): *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum. 2. Pars VI. Dissertationes sectionum: Linguistica III.* Tartu, 2001. 222–239.
- Sommerer, Lotte 2011. *Old English se: From Demonstrative to Article. A Usage-based Study of Nominal Determination and Category Emergence.* PhD-disszertáció, Universität Wien.
- Surányi Balázs 2006a. Predicates, negative quantifiers and focus: Specificity and quantificationality of *n*-words. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Event Structure and the Left Periphery.* 255–286. Springer, Dordrecht.
- Surányi Balázs 2006b. Quantifiers and focus in negative concord. *Lingua* 116: 272–313.
- Surányi Balázs 2009. „Incorporated” locative adverbials in Hungarian. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces.* 39–74. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Svenonius, Peter 2006. The emergence of Axial Parts. In: Peter Svenonius – Marina Pantcheva (szerk.): *Nordlyd: Tromsø Working Papers in Linguistics: 33/1.* Special issue on Adpositions. 49–77. University of Tromsø, Tromsø. URL <http://www.ub.uit.no/munin/nordlyd/>
- Svenonius, Peter 2010. Spatial P in English. In: Guglielmo Cinque – Luigi Rizzi (szerk.): *Mapping Spatial PPs.* (The Cartography of Syntactic Structures, Volume 6.) 127–160. Oxford University Press, Oxford/New York.
- Szabolcsi Anna 1987. Functional categories in the noun phrase. In: Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian 2.* 167–189. JATE, Szeged.
- Szabolcsi Anna 1994a. All quantifiers are not equal. The case of focus. *Acta Linguistica Hungarica* 42: 171–187.
- Szabolcsi Anna 1994b. The Noun Phrase. In: Kiefer Ferenc – É. Kiss Katalin (szerk.): *The Syntactic Structure of Hungarian.* (Syntax and Semantics 27.) 179–275. Academic Press, New York.
- Szabolcsi Anna 1997. Strategies for scope taking. In: Szabolcsi Anna (szerk.): *Ways of Scope Taking.* 109–154. Kluwer, Dordrecht.
- Szabolcsi Anna 2010. *Quantification.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor 1992. A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan.* 179–298. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szegő Júlia 1998. *Ismeretlen moldvai nótafák.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Szepes Gyula 1982. *Isten-adta, madár-látta.* *Magyar Nyelv* 78: 52–67.
- Szikszainé Nagy Irma 2008. *A kérdéshalakzatok retorikája és stilisztikája.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Szily Kálmán 1911. Tamás és Bálint: a Biblia első magyar fordító. *Magyar Nyelv* 7: 441–445.
- Szõke Bernadett 2011. A predikatív viszony a birtokos DP-ben, a befejezett melléknévi és a határozói igeneves szerkezetekben. In: Gécszeg Zsuzsa (szerk.): *LingDok 10. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai.* 205–224. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Tarnai Andor 1984. *A magyar nyelvet írni kezdik. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tenny, Carol 1994. *Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface.* Kluwer, Dordrecht.
- Tommla, Hannu 2010. Mood in Finnish. In: Björn Rothstein és Rolf Thieroff (szerk.): *Mood in the Languages of Europe.* John Benjamins, Amsterdam.
- Tompa József (szerk.) 1962. *A mai magyar nyelv rendszere II. Leíró nyelvtan. Mondattan.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth Enikő 2005. Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, ill. felszólító módról. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok 4. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai.* 175–193. JATE, Szeged.

- Tóth Enikő 2006a. *A Semantic Approach to Mood Choice in Complement Clauses with Special Reference to Hungarian*. PhD-disszertáció, Debreceni Egyetem – BTK.
- Tóth Enikő 2006b. Az alárendelt mellékmondatbeli módválasztásról. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *Ling-Dok 5. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. 181–200. JATE, Szeged.
- Tóth Ildikó 2000. *Inflected Infinitives in Hungarian*. PhD-disszertáció, University of Tilburg.
- Tóth Ildikó 2002. Can the Hungarian infinitive be possessed? In: Kenesei István – Siptár Péter (szerk.): *Approaches to Hungarian 8*. 134–160. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth Ildikó 2011a. A *-t* képzős igeneves szerkezet használata az ómagyarban. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. PPKE BTK, Piliscsaba.
- Tóth Ildikó 2011b. A ragozott főnévi igenevek a kései ómagyar korban. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások legújabb eredményei VI*. 249–265. SZTE, Szeged.
- Turi Gergő 2009. Kötőmód a mai magyar nyelvben. *Argumentum* 1: 3–42.
- Varga Mónika 2012. A határozói igenevek lehetséges állítmányi szerepéről boszorkányperek szövegeiben. *Első század online* 11: 1–26
- Velcsov Mártonné 1981. A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. *Magyar Nyelv* 77: 308–315.
- Vilkuna, Maria 1998. Word order in European Uralic. In: Anna Siewierska (szerk.): *Constituent Order in the Languages of Europe*. 173–234. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Vincent, Nigel 1998. On the grammar of inflected non-finite forms (with special reference to Old Neapolitan). In: Iorn Korzen – Michael Herslun (szerk.): *Clause Combining and Text Structure*. 135–158. Samfundslitteretur, Copenhagen.
- Wacha Balázs 1995. A mondat szórendje. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. Mondattan, szöveggrammatika*. 155–209. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Waters, Cathleen 2009. The preposition cycle in English. In: Elly van Gelderen (szerk.): *Cyclical Change*. 285–300. John Benjamins, Amsterdam.
- Westerstahl, Dag 1985. Determiners and contexts sets. In: Johan van Benthem – Alice G. B. ter Meulen (szerk.): *Generalized Quantifiers in Natural Languages*. 45–72. Foris, Dordrecht.
- Winkler, Eberhard 2001. *Udmurt*. (Languages of the World. Materials 212.) LINCOM Europa, München.
- Ylikoski, Jussi 2003. Defining non-finites: Action nominals, converbs and infinitives. *SKY Journal of Linguistics* 16: 185–237.
- Zimányi Árpád 2006. A befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepének szemantikája és pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 130: 176–186.
- Zolnai Gyula 1894. *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. MTA, Budapest.
- Zwarts, Joost 1997. Vectors as relative positions: A compositional semantics of modified PPs. *Journal of Semantics* 14: 57–86.
- Zsilinszky Éva 1991. A névutók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. 442–460. Akadémiai Kiadó, Budapest.

TÁRGYMUTATÓ

- adatbázis 11
adjunkció → csatolás
adverbiális (szabad határozói) mellékmondat → mellékmondat
aktív funkciókiosztás 193
alárendelő kötőszó → mondatbevezető 17, 49, 52, 239–242, 246, 250, 252, 258, 265–268, 270, 275, 278
általános (véges) alárendelő kötőszó 19, 21, 246
anafora, anaforikus 97, 98, 101, 113, 147
analógia 69, 116, 163, 165, 197, 212, 228, 233, 259, 264, 274, 278
-andó/-endő igenév 224–227
-and/end szuffixum 255, 256
antecedens 113, 268
antiegysz (tet)és 182, 184–189, 229, 238
argumentum 24, 52, 102, 110–112, 125, 131, 168, 179–181, 185–196, 200–208, 210, 214–216, 219, 220, 222, 226, 235–238, 267, 269, 270, 284
-ás/-és nominalizáció 22, 234–236
aspektus 53, 60–62, 65, 67, 69, 70, 72, 111, 180, 284
asszociatív-anaforikus használat 98
átmeneti kategória 155, 159, 164, 165, 167, 176
-atta/-ette igenév 16, 20, 180, 181, 211–217, 227, 228
~ koreferens alannyal 213–216
~ önálló referenciájú alannyal 213, 215, 216
bal periféria 27, 37, 96, 122, 124, 125, 146, 239, 240, 250, 253, 256, 257, 259, 262, 266, 267, 270–272, 278, 284
beágyazott felszólító mondat 88, 243
befejezetlen múlt 60, 63, 64, 66, 67, 69, 70
befejezett jelen 60, 62, 63, 66, 68, 69, 72
befejezett melléknévi igenév 190–196, 206
befejezett múlt 60, 63–68, 70
bibliafordítás 12, 30, 103, 112, 113, 124, 200, 205, 228, 237, 245, 254, 276, 280, 281
birtokos 15, 21, 26–28, 56, 58, 100, 107–109, 114, 115, 119–125, 145, 146, 155–157, 160, 161, 164, 166, 168, 176, 183, 191, 194, 197, 198–203, 209–211, 234–237, 281, 283
~ jelző 20, 56, 108, 109, 120–123, 125
~ kifejezés 95, 96, 103, 108, 109, 118, 120, 122, 123, 125, 282, 283
~ szerkezet 26, 95, 100, 103, 107–109, 119–121, 124, 125, 139, 155–159, 161, 163, 164–168, 170, 174, 175, 283
deskriptív ~ 120
névmási ~ (birtokos névmás) 26, 28, 100, 107, 108, 114, 115, 119, 121, 125, 139, 142, 143, 145, 146, 191
szétszakított ~ 27, 119, 121, 125, 283
birtokszó 26, 27, 108, 109, 114, 119, 121, 122, 125, 283
bővítőmennyi mellékmondat → mellékmondat
célhatározói mellékmondat → mellékmondat
ciklikus változás 34, 166, 167
CP réteg 17, 22, 30, 33, 48, 52, 153, 240–242, 248, 249, 251, 253, 260, 262, 265–269, 271, 275, 277, 278
csatolás (adjunkció) 47, 117, 119, 121, 122, 124, 125, 138, 143, 232, 251
deiktikus 96, 106, 107
determináns 28, 99–102, 104, 105, 110, 112–114, 116, 118–120, 122, 127–129, 130, 137, 139, 143, 145, 148, 152, 163, 241, 282
determinánsduplázás 96, 101, 107, 109, 114, 116–118, 124

- D-fej 101, 102, 105, 106, 116, 121, 122, 275
 diskurzus 97–99, 101, 107, 131, 141, 147, 152
 DistP 137, 138
 disztributívitas 127, 136–138, 145, 147
 disztributív kvantor 136
 disztributív olvasat 136–138
 disztributívitas operátor 136, 144, 147
 DP 100–102, 107, 109, 110, 116–119, 121–126,
 129, 132, 138–140, 143, 145, 148, 149, 172,
 182, 184–186, 188, 189, 194, 198–202, 223,
 270, 271, 275
 D pozíció 100, 102, 105, 110
- e 17, 18, 31, 33, 48, 49, 52, 61, 118, 247, 248
 egyediség 99, 104
 egyeztetés 19, 34, 37, 40, 45, 53–59, 105, 125,
 134, 146, 151, 153, 164–166, 182–184, 186–
 189, 196–199, 208, 212, 227–230, 234, 238
 egzisztenciális preszuppozíció 99
egyminden(ik) 137, 138, 147
 egyszerű jelen 60, 71, 72
 egyszerű múlt 60, 62, 72, 229
 elbeszélő múlt 62–64, 66, 70, 71
 értelmező jelző 194, 203
 értelmezős szerkezet 117, 119, 168–171, 203
- fejpozíció 45, 101, 242
 fejpreferencia elve 242
 felszólító mondat 30, 75, 111, 243
 felszólító tárgyi mellékmondat → mellékmondat
 feltételes hasonlítás 258, 266
 feltételes mellékmondat → mellékmondat
 feltételes mód 17, 30, 66, 67, 73–77, 80, 82–89,
 91–94, 243
fog segédige 17, 30, 31, 182
 fokos kifejezés 244, 248, 249
 fókusz 23–29, 35, 39, 49, 50–52, 55, 58, 111,
 270–272, 284
 azonosító ~ 111
 hátsó ~ 111, 272
 folyamatos melléknévi igenév 112, 180, 181,
 218–222, 237
 főnévi csoport 95, 105, 106, 108, 109, 121, 122,
 128–130, 133, 135–137, 139, 142–146, 150,
 152, 179, 184–188, 200–203, 206, 207, 238,
 282
 főnévi igenév → infinitívus
 főnévi kifejezés 28, 95–97, 100–103, 105–107,
 109, 110, 112–115, 117–119, 121–123, 125,
 140–142, 282
- fonológiailag üres mondatbevezető 243–246, 265
 funkcionális elem 61, 155, 156, 166, 176, 256
 funkcionális hasadás 96, 100, 242, 247–249
 funkcionális projekció 26, 27, 30, 117, 118
- gazdaságossági elv 101, 117, 121, 125, 169, 202,
 242
 generikus olvasat 105, 106, 112–115, 133, 282
 germán nyelvek 105
 gerundium 21, 22, 68, 69, 209–211
 grammatikalizáció 13, 95–97, 100–102, 113,
 135, 155–158, 160, 164–171, 174, 176, 241,
 251–253, 265, 266, 273, 274, 278
- ha* 49, 52, 88, 239, 240, 245, 247, 248, 250, 252–
 258, 266, 267, 275–277, 278
hahogy 250, 252–258
hamint 252–255, 258
hanti 15, 17–21, 23, 24, 33, 36, 50, 51, 55, 56, 58,
 66, 233
 hasonlító mellékmondat → mellékmondat
 határozói igenév 16, 20, 32, 179, 211–218, 227–
 234, 237, 238, 246
 egyeztetett ~ 227–230
 határozórag 154, 156, 159, 160, 167, 168
 határozószó 38, 47, 154, 155, 168, 171, 172
 határozott névelő → névelő
 határozottság 53, 58, 59, 95, 100–103, 107, 110,
 117, 143, 149, 282
 hatókör 36–39, 41, 44, 85, 134–136, 151–153,
 209
 relatív ~ 135
 helyzetviszonyító 164
hogy 240–248, 250, 252–267, 269, 273, 275–278,
 280, 281
hogyha 252–255, 257, 258, 266, 267
hogyhamint 250, 266, 267
hogymert 252–257
hogymint 252–256, 262
hogynem 259–264
hogynemmint 259, 261–264
hogysem 259–262
hogysemmint 259, 261, 262, 264
honnem → *hogynem*
- időhatározói mellékmondat → mellékmondat
 igeidőrendszer 60–63, 65–67, 69, 71, 72, 285
 igekötő 22, 29–31, 34, 35, 37, 42, 43, 45, 50, 53,
 61, 64, 69, 70, 72, 84, 87, 91, 92, 110, 111,

- 118, 131, 154, 155, 163, 166, 167, 169, 170, 172–176, 194, 202, 231, 235, 284
- igemód 53, 73–94, 243
- igemódosító 15, 24, 26, 27, 29–31, 33, 35–37, 41–44, 46, 110–112, 235, 236, 284, 285
- igemozgatás 30, 42–47
- igenév 12, 15, 16–21, 23, 28, 30–33, 38, 68, 69, 112, 135, 148, 177–238, 246, 272
- a sokat látott utazó* típusú ~ → -t/-tt melléknévi igenév kontrollált alannyal
- a vére hullott katona* típusú ~ → -t/-tt melléknévi igenév kontrollált birtokossal
- az anyám sütötte kenyér* típusú ~ → -t/-tt melléknévi igenév kontrollált tárggyal
- az imént énekelt versenyző* típusú ~ → -t/-tt melléknévi igenév kontrollált alannyal
- ~ definíciója 178–181
- jöttön* típusú ~ 217, 218
- jövet* típusú ~ 217, 218
- ~ predikatív használata 20, 221, 230
- illokúciós erő 240, 241, 248, 278
- illokúciós konverzió 77, 81, 89, 92, 93
- infinitívus 32, 179, 181–190, 238
- egyeztetett ~ 180–190
- ~ kontrollált alannyal 184, 186–189
- alanyi kontroll 186–189
- tárgyi kontroll 32, 187, 189
- datívusi kontroll 188, 189
- ablatívusi kontroll 188, 189
- ~ önálló referenciájú alannyal 185, 186
- inherensen egyedi nevek 104, 114
- inkorporáció 125
- intonáció 97, 111, 284
- inverz egyeztetés tilalma 54, 57–59
- írásgyakorlat 273
- irreális mellékmondat → mellékmondat
- jelzői mellékmondat → mellékmondat
- jelzős szerkezet 105, 109, 120, 121, 283
- jobb periféria 29, 271
- jövő idő 60, 61, 182, 225, 226
- kérdés 47, 81, 82, 248
- beágyazott ~ 49, 51, 52, 81, 82, 89, 243, 245, 247
- eldöntendő ~ 17, 33, 47–49, 52, 81, 88, 245, 247
- kiegészítendő ~ 49–52, 81, 88, 89, 243
- kérdő tárgyi mellékmondat → mellékmondat
- kései beillesztés elve 242, 270
- kétértelműség 101, 107, 111, 140, 169
- kijelentő mód 73–78, 80, 81, 83–85, 88, 90, 92–94, 229, 243, 282
- kijelentő tárgyi mellékmondat → mellékmondat
- kliticizálódás 272–274, 279
- klitikum 42, 52, 54, 260–262, 264, 272, 275
- kollektív olvasat 137, 140, 147
- kollektív predikátum 152
- korlátlan választék (free choice) 134, 148, 150, 151, 153
- korpusz 11, 73, 91, 93, 95, 102, 103, 105–109, 112–114, 116, 121, 193, 245
- ~kereső 11
- kölcsönös névmás 137, 141, 152
- kölcsönös olvasat 137, 139
- kötőmód 32, 40, 73–94, 243
- kötőszói kombinációk 245, 250, 252, 262, 266
- következményes jelentésárnyalatú mellékmondat → mellékmondat
- középmagyar kor 11, 13, 33, 53, 59, 71, 96, 97, 109, 112, 114, 116, 118–121, 123, 124, 127, 132, 152, 168, 174, 176, 245, 246, 248–250, 256, 263, 264, 276
- kvantor 25, 27, 28, 47, 109, 119, 127–134, 136–140, 143, 147, 151
- egzisztenciális ~ 41, 112, 127, 148–152
- univerzális ~ 127–129, 131, 133, 135, 136, 138, 139, 141, 144, 145, 150, 152
- ~ tartománya 136, 143, 150, 151
- lebegő ~ 130, 131, 139, 140, 143
- kvantorpozíció 138
- kvantorfrázis (QP) 143
- latin hatás 38, 65, 84, 120, 264, 282, 283, 285
- lineáris megfeleltetési axióma 252
- magyar nyelvtörténeti korszakok 13
- manysi 15, 17, 18, 23, 24, 33, 50, 56, 58, 66
- mellékmondat
- adverbiális (szabad határozói) ~ 73, 78, 82–85, 89–91
- bővítményi ~ 73, 76–79, 86–89, 91, 92, 94
- célhatározói ~ 75, 78–80, 84, 91, 93, 244
- felszólító tárgyi ~ 75, 86, 87, 91–93
- feltételes ~ 37, 80, 128, 133, 134, 138, 149–151, 257
- hasonlító ~ 245, 248, 255, 259, 262–264, 278
- időhatározói ~ 78, 83, 90, 93, 212

- irreális ~ 73, 75–80, 85, 93
 jelzői ~ 19, 20, 22, 31
 kérdő tárgyi ~ 79–81, 88, 92
 kijelentő tárgyi ~ 87, 88, 92, 93
 következményes jelentésárnyalatú ~ 244, 275
 megengedő ~ 84, 85, 90, 91, 93
 okhatározói ~ 256
 reális ~ 73–77, 80, 85, 91, 93
 vonatkozó ~ 31, 79–81, 121, 132, 134, 135, 138, 149–151, 153, 179, 196, 200, 203, 239, 267, 269–273, 275–279
 fejtelten ~ ~ 132, 134, 135, 138, 149
 szabad ~ ~ 132
mert 239, 246, 249, 250, 252–257, 277, 278
merthogy 252–257
miért 50, 51, 249, 256
miként 248, 249
miképpen 50, 51, 248, 249
mind 127, 128, 131, 137–147, 152
minden 127–130, 134, 137–141, 145–147, 151, 152
 minimalista szintaxiselmélet 101
mint 239, 245, 248–250, 252–256, 258–267, 277, 278
mintha 252–255, 258
minthogy 252–256, 262
minthogyha 250, 266, 267
mintsehogya 259, 262, 264, 265
 módosító 15, 24, 26, 27, 29–31, 33, 35–37, 41–44, 46, 95–102, 105–107, 109–125, 140, 163, 166, 179, 195, 199, 202, 207–209, 221–224, 231, 234–237, 282–285
 mondatbevezető 18, 26, 27, 49, 52, 85, 88, 239–241, 243–246, 248, 249, 251, 262, 265–267, 275, 277, 278
 mozgató 25, 26, 28, 30, 42–47, 101, 105, 106, 202, 241, 242, 261, 264, 267, 274
 mutató névmás 15, 96–98, 101, 107, 115–117, 132, 139, 170, 273
 mutató névmási módosító 95–101, 106, 107, 109, 114, 115, 117, 118, 122, 123, 125, 282
 negatív elem → tagadó elem
 nem véges mondat → igenév
nemde 18, 31, 48, 49, 52, 248
 nemveridikális predikátum 73, 76–79, 93, 94
 névelő 95–124, 126, 132, 135, 139, 142–145, 150, 153, 282
 ~hiány 102–105, 108, 110, 112, 114
 ~azonosítása 96–98
 ~s szerkezet 97, 98, 100, 101, 104, 108, 115, 116
 határozatlan ~ 38, 112, 150, 153
 határozott ~ kialakulása 95, 100, 115
 határozott ~ terjedése 96, 108, 110, 112, 114, 124
 névutó 12, 22, 119, 154–176, 193, 211, 217, 234
 -ó/-ő igenév 16, 20, 216, 218–227
 ~ kontrollált alannyal → folyamatos melléknévi igenév
 ~ kontrollált obliquusi módosítóval 223, 224
 ~ kontrollált tárggyal 222, 223
 obi-ugor 15, 16, 19–21, 23, 49, 50, 53, 66
 okhatározói mellékmondat → mellékmondat
 ómagyar kor 13
 operátor 73, 87, 92, 132, 134–138, 144, 147, 148, 150, 151, 153, 239, 241, 242, 247–249, 251, 253, 255, 261, 262, 267, 268, 270, 275–279
 episztemikus ~ 150
 generikus ~ 133
 maximalitási ~ 132, 138, 144, 145, 149, 150, 152
 modális ~ 135
 temporális ~ 135
 osztják → hanti
 ótörök hatás 66–69, 72
 ősmagyar kor 12–15, 17, 19, 24, 25, 170
 parametrikus beállítás 106
 polaritás
 negatív ~ 134, 259
 pozitív ~ 134–136, 151, 153
 pótkompetencia 74
 PP 22, 155, 157, 159, 160, 167–169, 171–174, 176, 194, 198, 206, 208
 predikátum 73, 74, 76–79, 81, 83–88, 91–94, 102, 106, 111, 125, 129, 132, 136, 137, 140, 147, 152, 175, 180–182, 185–190, 194, 206, 207, 213, 217, 222, 237
 komplex ~ 111, 284
 másodlagos ~ 111, 131, 284
 pusztá tartalomkifejtés 243
 r(ecto) 13
 reduplikáció 137, 147
 (kérdő) névmási ~ 131, 147
 számnévi ~ 135, 136, 138, 147
 reális mellékmondat → mellékmondat

- referencia 98, 101, 104, 108, 110, 114, 179–182, 185–211, 213, 215, 216, 231, 238
- referenciális azonosítás 95, 100, 101, 103, 107, 282
- regiszter 12, 37, 103, 120, 121, 285
- relatív ciklus 239, 241
- relatív veridikális predikátum 76–79, 81, 93, 94
- restriktor 129, 130, 132, 133, 136, 152
- segédige 16, 17, 30, 31, 60, 61, 66–70, 72, 182, 195
- sem* 34, 38–42, 47, 255, 259, 260–262, 265
- semhogy* 261, 262
- semmint* 262
- se*-névmások 36–39, 42, 47
- SOV 14–34, 45, 47, 49, 50, 55, 159, 178, 193, 198
- specifikáló 43, 45, 47, 52, 61, 116–118, 121–123, 125, 137, 148, 151, 153, 169, 206, 240–242, 248, 249, 253, 268, 269, 275, 277, 278
- SVO 15, 19, 24, 33, 193
- szabad bővítmény 83, 110
- szkópusz 129, 130, 132, 133, 136, 137, 152
- t/-tt* melléknévi igenév 16, 178, 190–208
- ~ kontrollált alannyal 203–208
- ~ kontrollált belső argumentummal → befejezett melléknévi igenév
- ~ kontrollált birtokossal 200–203
- ~ kontrollált locativusi módosítóval 208
- ~ kontrollált tárggyal 196–199, 208
- t/-tt* igenév 16, 190–218, 226
- tagadás 29, 34, 35–47, 134–136, 151–153, 199, 202, 235, 259, 284
- tagadó (negatív)
- ~ ciklus 47
- ~ egyeztetés 37, 40, 45
- ~ elem 36, 37, 250, 255, 256, 259–266
- ~ mondat → tagadás
- tagadószó 31, 34–47, 134
- tárgy 15, 16, 19–21, 23–27, 30, 32, 33, 38, 49, 50, 53, 54–59, 61, 64, 75, 79–84, 86–93, 131, 132, 140, 179, 181, 182, 186–193, 196, 198–201, 203–210, 212–214, 216, 217, 220, 222, 223, 226–228, 231, 234–238, 272, 274, 284
- ~ – igeegyeztetés 50, 53–59
1. és 2. személyű ~ 54, 56, 59
- határozott ~ 15, 30, 53–59
- ragtalan ~ 15, 16, 23, 30, 33, 38, 182, 220, 231, 234
- tárgyas ragozás → tárgy – igeegyeztetés
- topik 14, 15, 23–30, 33, 49, 50, 53–59, 122, 125, 134, 193, 257, 270
- másodlagos 49, 50, 53–58
- topikalizáció 26, 56, 122, 125
- török hatás → ötörök hatás
- tulajdonnevek 28, 56, 103–106, 108, 113, 139, 828
- tükkörelv 61, 159, 252
- úgyhogy* 245
- újlatin nyelvek 24, 100, 101, 105, 115, 117, 141, 148
- újraelemzés 13, 14, 23, 25, 45, 69, 101, 128, 135, 148, 149, 151, 160, 164, 165, 167, 169–171, 174, 175, 233, 284
- újraértelmezés 30, 45, 59, 100, 125, 151, 242, 245, 247
- uráli egység kora 12, 59
- utalószó 244, 245, 267, 270–275
- v(erso) 13
- va/-ve* határozói igenév 20, 180, 212, 227–234, 237, 238
- vál/-vél* határozói igenév 227, 234, 237
- vala* (segédige) 17, 43, 60–65, 68–70, 72, 74
- vala* (melléknévi igenév, a *való* alakváltozata) 135
- vala* (a határozatlan névmások operátora) 127, 128, 132, 134, 135, 148–153, 269
- váltakozás 161–163, 165, 167, 206, 207, 243, 245, 252
- ván/-vén* határozói igenév 16, 20, 32, 180, 212, 225–234, 237, 238
- variáció 111, 125, 158, 161–165, 167, 283, 284
- véges alárendelés 12, 19, 21, 22, 178, 179, 193, 237, 238, 246
- veridikális predikátum 73, 76–79, 93, 94
- veridikalitás 73, 76–78, 93, 94
- vezérlés 36, 43, 45
- vonatkozó mellékmondat → mellékmondat
- vonatkozó névmás 19, 22, 26, 27, 31, 80, 81, 127, 129, 132, 135, 149, 152, 153, 181, 233, 239, 240, 241, 245, 267–279
- vonzat 21, 23, 27, 28, 32, 41, 79, 87, 110, 154–156, 158, 161, 163, 165–174, 176, 179–182, 185–191, 199, 201, 205, 206, 210–214, 216, 217, 226, 234–237
- VP 16, 17, 22, 30, 31, 33, 61, 110, 129, 130, 143, 205–207, 223, 240
- zéró C fej → fonológiailag üres mondatbevezető

